T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
HUKUK BİLİMLERİ BİLİM DALI

1982 ANAYASASI'NIN POLİTİK PSİKANALİZİ

DOKTORA

ALKAN HAZAR ARKAN

BURSA – 2024

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
HUKUK BİLİMLERİ BİLİM DALI

1982 ANAYASASI'NIN POLİTİK PSİKANALİZİ

DOKTORA

ALKAN HAZAR ARKAN

DANIŞMAN:
PROF. DR. SERDAR GÜLENER

BURSA – 2024

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 06/02/2024

Tez Başlığı / Konusu: 1982 Anayasası'nın Politik Psikanalizi

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 232 sayfalık kısmına ilişkin, 06/02/2024 tarihinde şahsım tarafından *TURNİTİN* adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %8'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kaynakça hariç.
2- Alıntılar hariç.
3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç.

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı:	Alkan Hazar Arkan
Öğrenci No:	711715003
Anabilim Dalı:	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Programı:	Doktora
Statüsü:	☐ Y.Lisans ☒ Doktora

Danışman

Prof. Dr. Serdar GÜLENER

ÖZET

Yazar adı soyadı	**Alkan Hazar Arkan**
Üniversite	**Bursa Uludağ Üniversitesi**
Enstitü	**Sosyal Bilimler Enstitüsü**
Anabilim dalı	**Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi**
Bilim dalı	**Hukuk Bilimleri**
Tezin niteliği	***Doktora***
Mezuniyet tarihi	**……/……/20….**
Tez danışmanı	**Prof. Dr. Serdar Gülener**

1982 Anayasası'nın Politik Psikanalizi

1982 Anayasası, Türkiye'nin bugüne kadar sahip olduğu anayasalar içerisindeki en uzun süre yürürlükte kalan anayasadır. Bu anayasa bir askerî müdahalenin ürünüdür ve birçok kez de değiştirilmiştir; ancak yapılan birçok değişikliğe karşılık anayasanın ruhunu (özünü) oluşturan ilkeler bugün hâlen varlıklarını sürdürmektedirler. Bu nedenle de 1982 Anayasası'nın, üzerindeki tüm tartışmalara rağmen, inşa etmiş olduğu rejimin temel ilkelerinin varlıklarını sürdürüyor olmaları tartışılması gereken bir konu olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmada 1982 Anayasası'nın mahiyetine ve yapım sürecine ilişkin tartışmalar, anayasa hukuku literatüründe hâkim olan paradigma üzerinden değil de alternatif bir yöntem izlenmesi suretiyle yapılmaya çalışılacaktır. Özellikle 1982 Anayasası'nın ruhunun anlaşılabilmesi noktasında yapılacak tartışmalar önemsenecektir; çünkü çalışma genel olarak 1982 Anayasası'nın ruhunun Türkiye'deki halkın ruhuna ve devlet aklına hâkim olan ideoloji ile büyük ölçüde uyumlulaştırılmış olması ve bu nedenle de yapılan tüm değişikliklere rağmen anayasaya ruhunu veren temel ilkelerin ortadan kalkmaması üzerinden meseleyi ele almaya çalışacaktır. Yöntemsel anlamda da sadece kronolojik ve sosyolojik değil, aynı zamanda politik psikolojinin de önemsendiği bir yaklaşım kullanılarak Türkiye'nin yıllardır devam eden anayasa tartışmalarının mahiyetinin anlaşılması noktasında literatüre özgün bir katkı sunulmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: 1982 Anayasası, Türk Siyasal Hayatı, Anayasa Hukuku, Otoriterlik, Politik Psikoloji

ABSTRACT

Name & Surname	**Alkan Hazar Arkan**
University	**Bursa Uludağ University**
Institute	**Institute of Social Sciences**
Field	**Political Science and Public Administration**
Subfield	**Legal Sciences**
Degree Awarded	***PhD***
Date of Degree Awarded	**……/……/20….**
Supervisor	**Prof. Dr. Serdar Gülener**

Political Psychology of Turkey's Constitution of 1982

Turkey's Constitution of 1982 is the longest-living among the constitutions Turkey has so far. This constitution was written after a military coup and has been amended many times; however, despite the many changes made, the principles that make up the spirit of the constitution still exist today. For this reason, the fact that the main pillars of the regime established by the Constitution of 1982, despite all the debates on it, continue to exist, is an issue that needs to be discussed.

In this research, the discussions on the nature of the Constitution of 1982 and the making process will be tried to be made by following an alternative method, not the dominant paradigm in the constitutional law literature. Particularly, discussions on understanding the spirit of the Constitution of 1982 will be considered important; because this research will try to deal with the issue on the basis of the fact that the spirit of the Constitution of 1982 is pretty much harmonized with the ideology that dominates the spirit of the Turkish people and raison d'état in Turkey, and that the basic principles that give its spirit to the constitution do not dismantle despite all the changes made. In a methodological sense, not only chronological and sociological, but also a political-psychological approach will be used to make an original contribution to the literature at the point of understanding the nature of Turkey's constitutional debates that have been going on for years.

Keywords: Turkey's Constitution of 1982, Turkish Politics, Constitutional Law, Authoritarianism, Political Psychology

ÖNSÖZ

Türkiye'nin otoriterlik problemini 1982 Anayasası bağlamında farklı bir perspektifle ele almayı amaçlayan bu çalışma, bu hususta asıl meselenin basit bir anayasa değişikliği meselesi olmadığını ve konunun özünün çok daha derinlerde olduğunu vurgulama amacını gütmektedir. Tabii buradaki amaç Türkiye'nin biraz da olsa daha demokratik bir ülke hâline gelmesi için mücadele eden insanları umutsuzluğa sürüklemek değil, mevcut duruma dair bir tespit yapmaktır. Şahsen tablonun çok da parlak olmadığını düşünmekle beraber çıkışın da çok uzakta olmadığını umuyorum, bu nedenle de bu araştırmanın öncelikli olarak Türkiye'yi daha eşit, daha özgür ve daha adil bir geleceğe taşımak isteyen herkese gücümün yettiği kadar da olsa yardımcı olmasını umuyorum.

Türkiye'de hukuk ve politika ilişkileri hemen her dönemde tartışmalı ve ilgi çekicidir; ancak aktif olarak politikayla uğraşan bir hukukçunun oğlu olarak dünyaya gelmiş olmam benim için bu durumu daha da ilgi çekici yapıyor. Çocukluğuma rastlayan 90'lı yılların ortalarından itibaren birçok şeye babam vasıtasıyla oldukça yakından şahit olabilmiş olmanın bu bakımdan benim için büyük bir şans olduğunu söylemeliyim. Bu nedenle de 30'lu yaşlarımın ortalarına yaklaştığım şu günlerde tüm eksiklerine ve kusurlarına rağmen kaleme almayı başardığım bu çalışmadaki çoğu düşüncemin mazisinin 20 yıldan daha geriye uzadığını söylersem abartmış olmam herhalde. Bu durum benim için akademik körlük ve kendi düşünceleri içerisinde kaybolma riskini getirmekle beraber bana yardımcı olmak isteyen değerli hocalarıma da derdimi anlatmamı zorlaştırdı. Buna rağmen doktora tez araştırmama dair ilk düşüncelerimi belirtmemden teze son noktayı koyduğum ana kadar beni her an sabırla dinleyen ve düşüncelerimi bütünlüklü bir şekilde anlamaya çalışan değerli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Serdar GÜLENER'e çok teşekkür ederim. Onun ilgisi, motivasyonu ve zor durumlarda bana verdiği destek olmasaydı kafamın içerisinde darmadağın hâlde duran düşüncelerimi toparlayıp kâğıda dökme gücünü kendimde bulamazdım. Sadece iyi bir akademisyen olma konusunda değil, iyi bir insan olma konusunda da kendisinden çok fazla şey öğrendiğim, değerli hocam Prof. Dr. Ali Yaşar SARIBAY'a da çok teşekkür ederim. Değerli vaktini ayırarak yapmış olduğu tüm eleştiriler için kendisine minnettarım. Yine bu araştırmaya değerli vakitlerini ayırarak okumak ve eleştirileriyle katkı sunmak nezaketinde bulunan değerli hocalarım

Prof. Dr. Nuran BAYRAM ARLI'ya, Doç. Dr. Hale BİRİCKOĞLU'na ve Doç. Dr. Nebi MİŞ'e de ayrıca teşekkür ederim.

Zihnimdekileri söze veya yazıya dökerek anlaşılır, kısa ve açık bir biçimde anlatmak benim için her zaman zor olmuştur, bu nedenle de bu hususta bana sabır gösteren yakınlarıma da teşekkürü bir borç biliyorum. İlk olarak kimi zaman saatlerce süren monologlar şeklinde ifade ettiğim fikirlerimi bıkmadan usanmadan dinleyip katıldığı ve katılmadığı yerleri büyük bir sabırla tek tek dile getiren Gizem'e çok teşekkür ederim. Biliyorum ki ondan başka hiç kimse bana bu kadar sabretmezdi. Gizem kadar olmasa da bu hususta oldukça yorduğumu bildiğim sevgili dostum Ümit'e de yine çok teşekkür ederim, atladığım birçok ayrıntıyı onun sayesinde fark ettiğimi belirtmeliyim. Yine kimi zaman saatlerce süren akademik sohbetler ettiğimiz sevgili dostum ve meslektaşım Kaan'a da hem sohbetlerimizde söylediği ufkumu açan sözlerden hem de araştırmamı inceleyip fikirlerini ve eleştirilerini belirtme nezaketinde bulunduğu için teşekkür ederim. Ayrıca tüm bu sürecin başından sonuna kadar manevi desteğini her daim hissettiğim sevgili dostum ve meslektaşım Görkem'e de teşekkür etmeliyim. Son olarak da bana her daim inanan ve güvenen anneme, bana kitap okumayı ve araştırmayı sevdiren ve kitabın sıradan bir nesne olmadığını öğreten babama ve hakkımda her daim övgü dolu sözler söyleyerek beni fazlasıyla motive eden ablama teşekkür ederim. Böyle bir araştırmayı bitirebiliyor olmamda onların desteğinin etkisi çok büyük.

Bu çalışmayı 6 Şubat 2023'te yaşadığımız büyük felakette hayatlarını kaybeden vatandaşlarımıza ve soykırım tehdidi altındaki Filistinlilere ithaf etmek istiyorum. Ölümlerin kader planı olmaktan çıktığı, savaşların sona erdiği, yoksulluğun ortadan kalktığı, daha eşit, daha özgür ve daha adil bir dünyaya günün birinde ulaşabilme dileklerimle…

Alkan Hazar ARKAN

Bursa-2024

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI……..i

DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU……ii

YEMİN METNİ……..iii

ÖZET……...iv

ABSTRACT……v

ÖNSÖZ……vi

İÇİNDEKİLER……viii

KISALTMALAR……...……..x

GİRİŞ……1

I. ANAYASA KAVRAMININ MAHİYETİNE İLİŞKİN FELSEFİ TARTIŞMALAR……6

A. Anayasa Nedir……7

B. Anayasanın Ruhu (Özü) Meselesi……...13

1. Doğal (Tabii) Hukuk Okulu ve Anayasanın Ruhu Kavramı……16

a. Antik Yunan Doğal Hukuk Düşüncesinde Anayasanın Ruhu Kavramı……..18

b. Stoacı Düşüncede Doğal Hukuk ve Anayasanın Ruhu Kavramı……21

c. Jean-Jacques Rousseau'nun Düşüncesinde Anayasanın Ruhu Kavramı…...24

2. Tarihçi (Tarihsel) Hukuk Okulu ve Anayasanın Ruhu Kavramı……26

3. Diyalektik İdealizm ve Hegel'in Düşüncesinde Anayasın Ruhu Kavramı…...30

4. Carl Schmitt'in Kararcı (Desizyonist) Hukuk Anlayışında Anayasanın Ruhu Kavramı……..……...32

5. Anayasanın Ruhu Kavramına İlişkin Genel Tartışma……43

II. ANAYASANIN TOPLUMSAL KÖKENİNE İLİŞKİN TARTIŞMALAR……..49

A. İdeoloji Kavramı……..49

1. Karl Marx……..51

2. Sigmund Freud……..54

3. Karl Mannheim……57

4. Bütünsel Bir İdeoloji Tanımı için Kısa Bir Çerçeve Denemesi……..……..59

B. İdeolojik Anayasalar……61

C. Otoriterliğin Psikolojik Kökenleri……..65

***1. Hukukun Psikolojik Kökenleri*……76**

***2. Politik Psikoloji Kavramı*……..80**

***3. Kişilik-İdeoloji İlişkisi*……..83**

a. Otoriter (Yetkeci) Kişilik Kavramı……85**

b. Erich Fromm ve Yabancılaşma Kavramı……....102**

III. 1982 ANAYASASI'NIN YAPIM SÜRECİNE VE MAHİYETİNE İLİŞKİN TARTIŞMALAR……111

A. Türkiye'de "Resmî" İdeoloji ……...……111

***1. Osmanlı Devleti'nde "Resmî" İdeolojinin Kaynakları*……...112**

***2. Cumhuriyet Döneminde "Resmî" İdeoloji: Kemalizm*…….……....126**

a. Birinci Evre: Kemalizm'in Doğuşu ve Kurumsallaşması……..……..127**

b. İkinci Evre: Ordu Gölgesinde Demokrasi…….……..149**

***3. Askerî Müdahale Döneminde Türkiye'nin Politik Meseleleri ve 1982 Anayasası'nın Yapım Süreci*……...170**

B. 1982 Anayasası'nın Mahiyeti……...…….……189

SONUÇ……227

KAYNAKÇA……233

ÖZGEÇMİŞ……257

KISALTMALAR

I. MC	: Birinci Milliyetçi Cephe Hükümeti
II. MC	: İkinci Milliyetçi Cephe Hükümeti
AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AK Parti	: Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	: Anavatan Partisi
AP	: Adalet Partisi
ASALA	: Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu
AYM	: Anayasa Mahkemesi
BM	: Birleşmiş Milletler
BMM	: Büyük Millet Meclisi
BTP	: Büyük Türkiye Partisi
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP	: Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
DDK	: Devlet Denetleme Kurulu
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DİSK	: Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DM	: Danışma Meclisi
DP	: Demokrat Parti
DYP	: Doğru Yol Partisi
F-Ölçeği	: Faşizm Skalası
GP	: Güven Partisi
HF	: Halk Fırkası
HİF	: Hürriyet ve İtilaf Fırkası
HP	: Halkçı Parti
HSYK	: Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu
IŞİD	: Irak ve Şam İslam Devleti

İTC : İttihat ve Terakki Cemiyeti

KHK : Kanun Hükmünde Kararname

KM : Kurucu Meclis

MBK : Millî Birlik Komitesi

MDP : Milliyetçi Demokrasi Partisi

MGK : Millî Güvenlik Konseyi

MGP : Millî Güven Partisi

MHP : Milliyetçi Hareket Partisi

MİSK : Türkiye Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu

MNP : Millî Nizam Partisi

MSP : Millî Selamet Partisi

NATO : Kuzey Atlantik Paktı

SCF : Serbest Cumhuriyet Fırkası

SODEP : Sosyal Demokrasi Partisi

SOÖ : Sağ-Kanat Otoriterliği Ölçeği

SPK : Siyasi Partiler Kanunu

TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi

TBP : Türkiye Birlik Partisi

TCF : Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

TİP : Türkiye İşçi Partisi

TİSK : Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu

TRT : Türkiye Radyo Televizyon Kurumu

TSİP : Türkiye Sosyalist İşçi Partisi

TSK : Türk Silahlı Kuvvetleri

YAŞ : Yüksek Askerî Şûra

YÖK : Yüksek Öğretim Kurulu

YTP : Yeni Türkiye Partisi

GİRİŞ

Anayasacılık ve anayasa hukukuna ilişkin tartışmalar genel olarak anayasacılığın politik boyutunu ön plana alanlar ile anayasacılığın hukuki boyutunu ön plana alanlar arasında yürümektedir ve bu tartışmalar, anayasacılığın bir politik mesele olarak görülmekten bütünüyle çıkarak bir teknisyenlik işi olarak görülmesi noktasına kadar gelmiştir. Öyle ki bugün kimi üniversitelerde ve akademik kuruşlarda akademik titr sahibi kişiler bu işi "sipariş" üzerine ve meslek olarak yapar durumdadırlar. Bu durumun en önemli sebeplerinden biri ise özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından iyice yerleşen "tarihin sonu" diskuru, yani ideolojilerin sonunun gelmiş olmasıyla beraber liberal demokrasilerin tüm dünyada hâkim olacağına olan inançtır. Bu inancın etkisiyle beraber tüm dünyada politik anlamdaki liberalizmin en önemli tezlerinden biri olan "çerçeve anayasacılık" ve yine bu minvalde de "pozitivist hukukçuluk", anayasa hukuku literatüründeki hâkim paradigma hâline gelmiştir. Bu bağlamda Türkiye'deki anayasa hukuku konulu temel kaynakların perspektiflerine bakıldığında anayasacılığın hukuki boyutunu ön plana alan eserlerle politik boyutunu ön plana alan eserler arasındaki görüş farklılıkları net şekilde göze çarpmaktadır. Örneğin Prof. Erdoğan Teziç'in "Anayasa Hukuku"[1] isimli eseri ve Prof. Kemal Gözler'in "Anayasa Hukukunun Genel Esaslarına Giriş"[2] isimli eseri pozitivist paradigmaya daha yakın bir duruşa sahipken, Prof. Mümtaz Soysal'ın "Anayasaya Giriş"[3] isimli eseri ve Prof. Tarık Zafer Tunaya'nın "Siyasi Kurumlar ve Anayasa Hukuku"[4] isimli eseri ise anayasacılığı politik bir mesele olarak ele almaya daha fazla eğilimlidir. Prof. Ergun Özbudun'un "Türk Anayasa Hukuku"[5] ve Prof. Mustafa Erdoğan'ın "Anayasal Demokrasi"[6] isimli eserleri ise genel anlamda politik meseleleri göz ardı etmemekle beraber anayasacılığı politik bir mesele olarak ele almaktan çok liberal bir paradigmaya, yani çerçeve anayasacılık anlayışına daha yakın bir perspektife sahiptirler. Tabii belirtmek gerekir ki burada verilen örneklerin haricinde de anayasacılığı ele alma biçimi açısından aralarındaki farklılıklar üzerinden benzer

[1] Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku*, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 2016
[2] Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esaslarına Giriş*, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2016
[3] Mümtaz Soysal, *Anayasaya Giriş,* Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2011
[4] Tarık Zafer Tunaya, *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, İstanbul: Araştırma, Eğitim, Ekin Yayınları, 1982
[5] Ergun Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, Ankara: Yetkin Yayınları, 2016
[6] Mustafa Erdoğan, Anayasal Demokrasi, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2015

biçimde karşılaştırılabilecek daha pek çok kaynak bulunmaktadır ve bu iki görüş arasındaki tartışma da bu kaynaklar vasıtasıyla izlenebilmektedir.

Çerçeve anayasacılığı ve hukuki pozitivizmin anayasacılığa bakışını özetlemeden önce pozitivizmin ne olduğunu kısaca açıklamakta fayda vardır. Pozitivizm, deney ve gözlem dışındaki tüm bilgi kaynaklarını reddeden ve bilimde yöntem olarak yalnızca ampirizmi kabul eden bir düşünce akımıdır. Pozitivistlere göre doğal dünya ile toplumsal dünya arasında bir farklılık yoktur, bu nedenle de doğa bilimlerinde uygulanan ampirik yöntemin sosyal bilimlerde de uygulanabilmesinin önünde bir engel yoktur.[7] Bilimsel bilgi ise nesnel gerçeklerin insanlar tarafından akılları vasıtasıyla kavranmasıyla ortaya çıkar, yani pozitivizme göre insanların öznelliklerinin ötesinde nesnel bir gerçeklik alanı bulunmaktadır.[8] Pozitif hukuk da belli bir ülkede belli bir zaman dilimi içerisinde geçerli olan hukuka verilen isimdir,[9] yani devletin yarattığı hukuktur.[10] Hukuki pozitivizm ise köklerinin dayandığı pozitivist düşünce doğrultusunda hukukun pozitif hukuk dışındaki tüm metafizik kaynaklarını reddederek yalnızca pozitif hukuka odaklanan bir hukuk anlayışı olarak ortaya çıkmıştır.[11] Yani pozitif hukuk, bugün veya geçmişte belli bir zaman dilimi içerisinde geçerli olan hukuk kurallarının genel adıyken; hukuki pozitivizm, geçerli olan hukuku değil olması gereken hukuku, yani pozitif hukukçuluğu ifade etmektedir.[12] Hukuki pozitivistlerin doğal hukuk gibi kavramları reddetmelerinin sebebi de bunların doğruluğunun veya yanlışlığının ampirik yöntemlerle test edilmesinin mümkün olmamasıdır[13] ve buna "değerlerin bilinemezliği ilkesi" adı verilir.[14] Hukuki pozitivizme göre hukukta kesin olarak bilinebilecek ve gözlemlenebilecek tek kavram normlardır, bu nedenle de hukukun konusu yalnızca normların incelenmesi olmalıdır.[15] Hatta Prof. Hans Kelsen'e göre hukukun adaleti sağlamak gibi bir zorunluluğu dahi bulunmamaktadır; çünkü "adalet" kavramının tartışılması hukukun değil siyaset

[7] Derda Küçükalp, *Siyaset Felsefesi*, Bursa: Dora Basım-Yayın Dağıtım, 2018, s. 116
[8] Levent Köker, *İki Farklı Siyaset,* Ankara: Dipnot Yayınları, 2012, s. 23
[9] Ömer Anayurt, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları,* Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021, s. 46-47; Kemal Gözler, *Hukuka Giriş*, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2021, s. 70; Ejder Yılmaz, *Hukuk Sözlüğü*, Ankara: Yetkin Yayınları, 2017, s. 619
[10] Michel Tropler, "Tüzel Olguculuk", çev. Necmettin Kâmil Sevil, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, haz. Philippe Raynaud ve Stéphane Rials, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2017, s. 924
[11] Ahmet Gürbüz, *Hukuk ve Meşruluk,* s. 82
[12] Gürbüz, *Hukuk ve Meşruluk,* s. 83
[13] Tropler, "Tüzel Olguculuk", s. 924
[14] Gözler, *Anayasa Normlarının Geçerliliği Sorunu,* s. 18
[15] Selahattin Keyman, "Hukuki Pozitivizm", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 35, sy. 1 (1978), s. 22

felsefesinin, ahlakın ve sosyolojinin alanlarına giren bir meseledir. Yani Kelsen, diğer bilimlerden tamamen arınmış, hukuk bilimine özel ve sadece değişmez unsurları içeren saf bir hukuk teorisi geliştirmeye çalıştığı için hukuku tüm ideolojilerden azade ve kapalı bir sistem olarak görmeye yönelik bir perspektife sahiptir.[16] Böyle bir anayasacılık perspektifinin doğal sonucu ise anayasanın tüm anlamını ve meşruiyet kaynağını yitirerek içi boş bir metne dönüşmesidir. Oysaki anayasalar içi boş hukuki metinler olmanın ötesinde politik anlamı olan metinlerdir ve her toplumun kendine özgü yasaları olduğu gibi kendine özgü bir anayasasının da olmasının nedeni, toplumların tarih boyunca geçmiş oldukları süreçlerin birbirlerinden kaçınılmaz olarak farklı olmalarıdır. Bu nedenle de anayasa teknisyenliğinin esasen hukuki pozitivist perspektifle oldukça yakından ilişkili olduğunu ve bu bakışın da anayasaların politik boyutunu büyük ölçüde ihmal ettiğini söylemek mümkündür. Anayasaların politik boyutunu anlamak ise önemlidir; çünkü anayasalar yalnızca hangi eylemin yasal olduğunu düzenlemekle kalmayıp, politikanın bağlamını ve dönemsel ritmini de belirlerler. Bu nedenle de bir anayasanın amacını 1982 Anayasası özelinde olduğu gibi "bir ülkenin birliğini ve bütünlüğü vurgulamak" şeklinde belirlemek aynı zamanda politik alanda da bu amaçları öne çıkarmak anlamını taşıyacaktır.[17] Bunun dışında ise yeni bir anayasanın yazılmasına neden olan tarihsel bağlam ve anayasanın yapım sürecinin ele alınması de anayasanın meşruiyet kaynaklarının anlaşılabilmesi için önemlidir zira anayasanın meşruiyet kaynaklarının anlaşılması noktasında bu iki unsur büyük önem taşımaktadır.[18]

Bu çalışma, anayasaların kuru hukuki metinler olmadıklarını ve halkın yasal düzenin ontolojik nedeni olmasından dolayı esasen politik metinler oldukları[19] iddiasından hareketle 1982 Anayasası'nın ruhunu ve meşruiyet kaynaklarını ortaya koyma amacını taşımaktadır. Bu amaç doğrultusunda da 1982 Anayasası ele alınarak mezkûr anayasanın otoriterlik probleminin anayasa yazıcılardan çok halkın ruhuna sirayet etmiş korku ve güvensizlik hissiyatından kaynaklandığı ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Bu nedenle de

[16] Hans Kelsen, *Saf Hukuk Kuramı: Hukuk Kuramının Sorunlarına Giriş*, çev. Ertuğrul Uzun, İstanbul: Nora Kitap, 2020, s. 13-14

[17] Yasemin Özgün Çakar, "Otoriter Düzenleme Zihniyeti Olarak Anayasacılık", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 9 – Dönemler ve Zihniyetler*, ed. Ömer Laçinler, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s. 263-264

[18] Cheryl Saunders, "Constitution Making in the 21th Century", *International Review of Law*, vol. 4: (2012), p. 5

[19] Cemal Bâli Akal, *Hukuk Nedir?*, 3. Baskı, İstanbul: Zoe Kitap, 2021, s. 74-75

yöntemsel anlamda öncelikli olarak hukuki pozitivist görüşlerin iddialarının aksine; bir anayasacılık çalışmasını sağlıklı bir biçimde gerçekleştirebilmenin ilk şartının öncelikli olarak o anayasanın ortaya çıktığı bağlamı anlamak olduğu iddia edilecektir. Bağlamdan kasıt ise sadece dar bir kronolojik çalışmanın ötesinde, topluma hâkim olan ideolojiyi, toplumun politik kültürel özelliklerini, zamanın ruhunu ve hatta toplumun psikolojik durumunu anlamaktır. Literatüre bakıldığında ise Türkiye'nin anayasacılık tarihine ilişkin hemen hemen tüm eserlerde 1982 Anayasası'nın yapım sürecine ve mahiyetine ilişkin çeşitli tartışmalar yapıldığı görülmektedir ve özellikle Prof. Şule Özsoy Boyunsuz'un "1982 Anayasası'nın Yapım Süreci" isimli eseri konuyu oldukça ayrıntılı bir biçimde ele almasıyla bu eserler arasında oldukça öne çıkmaktadır. Buna karşılık ilgili eserde de 12 Eylül harekâtı sonrasında başlayan hukuki tartışmaların ele alınmasıyla yetinilmiş 1982 Anayasası ele alınırken yukarıda sayılan unsurlar dışarıda bırakılmak suretiyle büyük ölçüde hukuki pozitivist bir çerçeveye sadık kalınmıştır.[20] Oysaki hukuki pozitivist çerçeveden yapılacak bir anayasa incelemesi tüm bu unsurları dışarıda bırakacak olması nedeniyle pek çok açıdan oldukça eksik kalacaktır. Zira hukuki pozitivizm, yukarıda da belirtildiği üzere hukuku adeta kapalı bir sistem olarak ele aldığı için hukuka bağlamını veren unsurları, yani Schmittyen bir dille söylenecek olursa politik olanı dışlayarak, hukukun ve doğal olarak da anayasacılık çalışmalarının içinin boşalmasına neden olmaktadır. Bu çalışmada ise literatüre, hukuki pozitivizmin yerleştirdiği hâkim perspektifin dışına çıkabilecek türden özgün bir katkı sunmaya yönelik bir çaba gösterileceği için yerleşik hukuki pozitivizm paradigmasına eleştirel yaklaşılacak ve anayasaların ruhlarının olduğu varsayımından hareket edilerek alternatif bir anayasacılık çalışması paradigması belirlenmeye çalışılacaktır. Bu paradigmanın çerçevesi ise büyük ölçüde tarihsel hukuk okulu, Hegelyen hukuk düşüncesi ve Schmittyen hukuk düşüncesinin etrafında çizilerek özellikle anayasanın ruhu kavramının üzerinde durulacaktır. Çalışmanın ikinci bölümünde ise anayasanın ruhu kavramından hareketle ideoloji ve otoriterlik meselelerine değinilecek ve sonrasında da otoriter kişilik ve yabancılaşma kavramları üzerinden politik psikolojiye dair bir çerçeve çizilerek anayasanın ruhu ve otoriterlik kavramları üzerinden otoriter anayasacılığın veçheleri açıklanmaya çalışılacaktır.

[20] Şule Özsoy Boyunsuz, *1982 Anayasası'nın Yapım Süreci*, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2010

Bu çalışma, 1982 Anayasası'nın ruhunu oluşturan otoriter anlayışın tarihsel ve kültürel nedenlerini anlayabilme amacını taşımaktadır. Bu meseleyi ise hukuki pozitivist bir paradigma ile anlamak mümkün değildir; çünkü hukuki pozitivizmin politik olanı dışlayıcı yöntemi bu minvalde anayasanın mahiyetini anlama açısından yöntem anlamında oldukça eksik ve dar bir çerçeve sunmaktadır. Oysaki anayasayı yaratan politik süreçler anlaşıldığında 1982 Anayasası'nın otoriterlik probleminin nedenleri de daha iyi anlaşılacaktır. 1982 Anayasası tüm tartışmalara, eleştirilere ve birçok kez değiştirilmiş olmasına rağmen bugün hâlâ yürürlüktedir ve anayasanın ruhunu oluşturduğu varsayılan düzenlemeler büyük ölçüde değiştirilmemiştir. Bu nedenle de bu meseleye hukuki pozitivizmin dar çerçevesinden değil; hem politolojinin (siyaset bilimi) hem de politik psikolojinin çerçeveleri kullanarak yaklaşmak gerekmektedir. Çalışmanın son bölümünde, ilk iki bölümde çizilen kavramsal çerçeve vasıtasıyla 1982 Anayasası'nın otoriterlik problemi ele alınarak problemin ortaya çıkış nedenleri gösterilmeye çalışılacak ve son olarak da 1982 Anayasası'nın mahiyeti üzerine kapsamlı bir tartışma yapılarak sayılan unsurların anayasadaki yansımaları gösterilmeye çalışılacaktır. Tüm bu unsurların anlaşılmasının; özel olarak 1982 Anayasası'nın, geniş anlamda ise Türkiye'nin anayasa yapımı problemlerinin kaynaklarının anlaşılması noktasında önemli fikirler vereceğine inanılmaktadır ve çalışmanın sonuç kısmında da bu fikirler üzerine genel bir değerlendirme yapılarak, verilecek kimi tavsiyelerin ve yapılacak yorumların ardından çalışma sonlandırılacaktır.

I. ANAYASA KAVRAMININ MAHİYETİNE İLİŞKİN FELSEFİ TARTIŞMALAR

"Bir anayasa; anlaşıldığında, onaylandığında ve sevildiğinde bir ölçüt, bir dayanak ya da bir bağdır. Bu duyguların ve düşüncelerin yokluğunda ise, havada savrulan bir uçurtmadan ya da bir balondan farkı kalmaz"[21]

John Adams

"Paris'in şirin müzelerinden birinde, Karnavale'de Fransız İhtilaline ilişkin eşyaları ve belgeleri seyrediyordum. Gözlerim salonun köşesine özenle yerleştirilmiş küçük bir kitaba takıldı. Altındaki etikete eğildim ve okudum: '1791 Anayasası'. Fransa'nın ilk yazılı Anayasası. Biraz daha dikkatle bakınca alt satırdaki şu müthiş cümle beni dondurdu: 'insan derisi ile kaplanmıştır'. Bu küçücük, rengi sararmış kitap karşısında hürriyet savaşlarının derinliğini, uzunluğunu, özgürlük denilen şeyin bedava olmadığını insan bir kere daha anlıyor. Sanki her Anayasa insan derisi ile kaplı…"[22]

Tarık Zafer Tunaya

Anayasalar ve anayasacılık hakkında yapılacak her çalışmanın anayasa kavramının mahiyeti üzerine mutlaka ciddi bir tartışma yapması gerekir; ancak bu çalışmada bu meselenin özel bir önemi vardır. Giriş kısmında da belirtildiği üzere bu çalışma, anayasacılık literatürüne hâkim olan paradigma üzerinden ilerlemek ve ortaya koyulmuş olan bilimsel çalışma yöntemlerini genel geçer doğrular olarak kabul etmek yerine bunların dışına çıkmak, bunları aşmak ve hatta belli açılardan da eksikliklerini ve yanlışlıklarını göstermek amacını taşımaktadır. Bu bölümde anayasanın ne olduğu, neyi içerdiği ve anayasanın ruhu gibi temel meseleler üzerinde durulacaktır; ancak bunların anlaşılabilmesi için öncelikli olarak hukukun temellerini ve meşruiyet kaynaklarını anlamak gerekir. Bu nedenle öncelikli olarak çalışmada temel alınacak olan anayasa

[21] Zoltán Harastzi, *John Adams and the Prophets of Progress,* New York: Grosset & Dunlap, 1964, p. 221
[22] Tarık Zafer Tunaya, *İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa,* İstanbul: ARBA Yayınları, 1988, s. 9

tanımına değinildikten sonra anayasanın ruhu meselesine girilecek ve hukukun, dolasıyla da anayasanın temellerini anlamaya yönelik bir hukuk felsefesi tartışması yapılacaktır. Bu tartışma önemlidir; çünkü buradaki mesele tam olarak anlaşılmadan çalışmanın anayasacılığa ilişkin tahayyülünün ve ileriki bölümlerde yapılacak olan tartışmaların tam olarak anlaşılması mümkün değildir. Kısacası bu bölümdeki en temel amaç, çalışmanın benimsediği hukuki perspektifin tüm unsurlarını net bir şekilde gösterebilmek ve bu doğrultuda da değinilecek kavramlar üzerine bir tartışma yapmaktır. Bu nedenle de meseleye en temelden, yani anayasa kavramından başlamakta fayda vardır.

A. Anayasa Nedir?

Anayasa sözcüğüne semantik bakımdan yaklaşıldığına anayasanın, adından da anlaşılacağı üzere "en üstün güce sahip bir yasa", "yasaların anası" gibi anlamlara sahip olduğu açıkça görülmektedir; ancak Türkçede anayasayı tanımlayan "kanun-u esasi", "teşkilat-ı esasiye" ve çok kullanılmamakla beraber "anatüze" gibi sözcükler ve tamlamalar da bulunmaktadır. Kanun-u esasi ve teşkilat-ı esasiye kavramları Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında kullanıldıktan sonra yaygın kullanımları büyük ölçüde terk edilmiş kavramlardır. Bu kavramların kökeni ise İngilizcedeki *constitution* sözcüğünden gelmektedir ki bu sözcük de anayasa anlamına gelmekle beraber "kurmak", "meydana getirmek", "teşkil etmek" gibi anlamlara gelecek sözcüklerden türemiştir. Yani aslında "teşkilat-ı esasiye" kavramı bu anlamda *constitution*'ın motamot çevirisidir denebilir; ancak bunun kullanımı zamanla terk edilmiştir.[23]

Anayasa, farklı şekillerde tanımlanması mümkün olan bir kavram olmakla beraber anayasayı tanımlarken mutlaka belirtilmesi gereken belli başlı birkaç genel geçer özellik olduğunu söylemekte de bir yanlışlık bulunmamaktadır. Tanımlar ve bu tanımlarda belirtilen özelliklere yapılan vurgular, tanımı yapan düşünürlerin perspektifine göre farklılık göstermekle beraber bir anayasanın taşıdığı özelliklerin neler olduğuna dair bu çalışmanın perspektifinin daha iyi anlaşılması bakımından belli başlı birkaç hususu belirtmek gerekir. Bu çalışmanın perspektifi; anayasa ile hayat arasındaki ilişkiyi ortadan kaldırarak genel anlamda hukuku, özel anlamda ise anayasayı toplumsal ilişkilerden kopuk ve kendi içinde kapalı bir sisteme dönüştüren pozitivist geleneğin tam olarak

[23] Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esaslarına Giriş*, s. 11

karşısında konumlanmaktadır. Bu nedenle de bir anayasanın yazılış sürecinde meydana gelen her türlü toplumsal, ekonomik, politik olayın ve koşulun dikkate alınması gerektiği savunulacaktır. Zira bu koşulların ve olayların dışlandığı bir incelemede anayasanın mahiyetinin gerçek anlamda anlaşılmasına hiçbir şekilde imkân yoktur.[24] Bu eleştiriye rağmen şunu da belirtmek gerek, bu hususların dışlandığı bir anayasacılık incelemesinin vereceği bilgiler de hatalı veya yanlış bilgiler olmayacaktır; ancak büyük ölçüde eksik kalacaktır. Prof. Gökhan Atılgan'ın Prof. Cem Eroğul'dan aktararak belirttiği üzere "Nesneleri kendi özellikleri çerçevesinde incelemek tümüyle yanlış değildir; yetersizdir"[25]

Anayasanın tanımında; devletin kurucu iradesine dair vurgu, devletin düzeni, anayasayı meydana getiren diyalektik sürecin niteliği, devlet birey ilişkileri ve bu bağlamda kuvvetler ayrılığı ve son olarak da anayasanın normlar hiyerarşisindeki yerine yapılacak vurgunun temel unsurlar olduğundan bahsedilebilir. Bunlardan birinin veya birkaçının yeterince vurgulanmaması hâlinde yapılacak anayasa tanımı yine doğru olacaktır; ancak bu tür bir tanım, çalışmanın öngördüğü ideal anayasa tanımına uymayan ve eksik bir tanım olarak kalacaktır. Türkiye'deki hâkim anayasacılık literatürü hukuki pozitivist geleneğin etkisi altında olduğu için özellikle anayasayı meydana getiren diyalektik sürece pek de değinilmediği görülmektedir. Tabii başta da söylendiği üzere bu konuda her düşünürün kendine göre farklı yaklaşımları bulunmaktadır; burada eksiklikten kasıt, bu çalışmanın meseleye yaklaşımı bakımından anayasaların tanımına yönelik takındığı tutumdur. Yani kısacası, bir anayasayı sadece anayasanın kendisine bakarak tanımlayan ve bu şekilde anlamaya çalışan görüşler, bir anayasacılık çalışması açısından fazlasıyla yetersizdir.[26] Anayasa diyalektik bir sürecin sonucunda ortaya çıkar ve bu süreci anlamak için yalnızca anayasanın metnini incelemekle yetinilmemelidir. Elbette başlangıç noktası anayasanın kendisi olacaktır; ancak anayasanın incelenmesi ile yalnızca meselenin ana hatlarına hâkim olunabilir. Meseleyi daha iyi anlamak için anayasayı yaratan toplumsal diyalektik süreci ve bu sürecin ortaya çıktığı sistemi kavramak gereklidir.[27] Örneğin; Türkiye'nin önemli anayasa hukukçularından biri olan Prof. Kemal Gözler, kuralların

[24] Gökhan Atılgan, "Diyalektik Bir Anayasa İncelemesi için Çerçeve Girişimi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 70, sy. 1 (2015), s. 72
[25] Atılgan, "Diyalektik Bir Anayasa İncelemesi için Çerçeve Girişimi", s. 74
[26] Atılgan, "Diyalektik Bir Anayasa İncelemesi için Çerçeve Girişimi", s. 75-76
[27] Atılgan, "Diyalektik Bir Anayasa İncelemesi için Çerçeve Girişimi", s. 83

anayasallığını içeriklerine değil anayasada bulunup bulunmamalarına, değiştirilme usullerine ve normlar hiyerarşisindeki yerlerine bağlamaktadır.[28] Oysaki bu tutum anayasayı normlar hiyerarşisinde en üstte yer almak dışında bir işlevi olmayan tinsellikten yoksun (ruhsuz) ve içi boş bir hukuki metne indirgemektedir.[29] Daha önce de bahsedildiği üzere, anayasaların politik ve sosyal boyutlarını atlamak bir anayasacılık çalışması açısından son derece yetersiz bir yöntem izlemek anlamına gelecektir. Bu tür bir yöntemi benimsemeyen Prof. Mümtaz Soysal ise öncelikli olarak anayasayı semantik açıdan ele alarak "…öbür yasalardan daha temelli, daha geniş kapsamlı, sanki onları doğuran, onlara dayanak olan bir yasa."[30] şeklinde bir tanım yapmıştır. Daha sonra ise anayasayı daha kapsamlı bir tanımla anlatmaya girişen Soysal, "Anayasa, her şeyden önce, bir devletin temel kuruluşunu, örgütlenişini ve işleyişini düzenleyen kuralları gösterir."[31] diye yazmıştır. Bununla da kalmayan Soysal anayasaların; devletin sorumluluklarını, ödevlerini, garanti altına alınması gereken hakları ve hatta ulaşılması gereken amaçları da barındıran bir metin olduğunu belirtmiştir.[32] Yine Soysal: "Demek ki, anayasalar yalnız devletlerin temel yapılarını, örgütlenişlerini ve işleyiş kurallarını göstermekle kalmıyor, aynı zamanda çıkarılacak yasaların uymak zorunda olduğu temel ilkeleri de gösteriyor. Bu temel ilkeler ise, çoğu zaman, vatandaşların hakları ve özgürlükleri için yapılan uzun uğraşmaların sonunda ortaya çıkmış"[33] diyerek anayasaların diyalektik bir süreç içerisinde ortaya çıktıklarını da vurgulamıştır. Soysal ayrıca anayasa anlayışları arasında statik ve dinamik olmak üzere bir ayrım yapmıştır. Statik anayasa anlayışına göre anayasa belli ilkelerin, belli değerlerin ve belli düzenlerin saklı tutulmasının bir aracıdır. Bu anlayış tüm durumları anayasanın metninin ve mezkûr anayasayı yapanların (kurucuların) iradelerinin lehine yorumlama eğilimini taşımaktadır. Dinamik anayasa anlayışı ise yine anayasanın metninden hareket eder; ancak bu kez kurucuların iradesi değil tarihsel sürecin doğurduğu irade ön plana alınır. Soysal'ın da benimsediğini belirttiği bu anlayış, ona göre anayasanın yukarıdan aşağıya dayatılan bir belge olmaktan

[28] Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esaslarına Giriş*, s. 21-22
[29] Alkan Hazar Arkan, "1961 ve 1982 Anayasalarının Yapım Süreçlerinin Anayasal Gelişmelere ve Demokrasiye Olan Etkileri", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 5-6
[30] Soysal, *Anayasaya Giriş,* s. 27
[31] Soysal, *Anayasaya Giriş,* s. 27
[32] Soysal, *Anayasaya Giriş,* s. 28
[33] Mümtaz Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı,* İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1997, s. 8

çıkmasını ve toplum içerisinde gerçek bir saygınlığa ve otoriteye kavuşmasını sağlar.[34] Böylece Soysal, anayasaları kurucu irade, sınırlı devlet ilkesi, normlar hiyerarşisi ve devletin düzeni gibi yönlerden net bir şekilde tanımlamakla kalmamış; ayrıca anayasaları ortaya çıkaran diyalektik sürece ve ideolojiye de vurgu yapmayı ihmal etmemiştir. Tüm bu sebeplerden dolayı Soysal'ın anayasaya dair tanımını bu çalışmanın temel alacağı türden eksiksiz bir anayasa tanımı olarak belirtmek mümkündür.

Çalışmanın perspektifi doğrultusunda anayasacılığa ilişkin görüşlerine değinilmesi gereken bir diğer önemli düşünür de Prof. Carl Schmitt'tir. Schmitt'e göre anayasa (*Verfassung*) kavramının kendi başına birçok farklı anlamı vardır ve düşünülebilecek her türlü kurumun veya kuruluşun bir anayasası olabilir. Bu nedenle de Schmitt, bu konuya devletin anayasasından bahsedildiğinin vurgulanması gerektiğini söyleyerek başlar ve anayasaların devletin birliğinin en önemli unsuru olduğunu belirterek devam eder. Schmitt'e göre anayasanın üç farklı tanımı vardır. İlk tanıma göre anayasalar bir devletin politik birliğinin ve mevcut düzeninin, toplumun kolektif aklı tarafından belirlenmiş durumunu ifade eder.[35] Bu tanıma göre anayasa, devletin kendisinin; yani bir birlik durumunun net ifadesidir ve anayasanın yok olması durumunda devlet de yok olur. Schmitt, anayasayı devletle, devleti ise birlik ve düzen ile eşitleyerek bu konudaki yorumunu daha da açık bir hâle getirmiştir.[36] Schmitt'in ikinci tanımında ise anayasa, politik ve sosyal düzenin özel bir biçimini belirtir. Bu tanıma göre anayasa, tabiliğin ve üstünlüğün somut bir biçimde ortaya çıktığı bir metindir; çünkü Schmitt'e göre üstünlük ve tabilik olmadan herhangi bir düzenin kurulması mümkün değildir. Bu anlamıyla da anayasalar her türlü yönetim biçiminin ana unsurudur ve her devletin, devlet olmaktan kaynaklı olarak bir anayasası vardır. Anayasasız bir devleti düşünmek mümkün değildir; çünkü devletin biçimini anayasa belirler, devlet anayasanın ta kendisidir.[37] Bu nedenle de Schmitt, bu tanımında anayasayı "biçimlerin biçimini" belirleyen bir metin olarak tanımlar.[38] Schmitt'e göre anayasanın üçüncü tanımı ise politik birliğin dinamik bir şekilde ortaya çıkışını; yani bu birliğin kendini sürekli yenileyen bir şekilde oluşmasını

[34] Mümtaz Soysal, *Dinamik Anayasa Anlayışı: Anayasa Dialektiği Üzerine Bir Deneme,* Ankara: Sevinç Matbaası, 1969, s. 88
[35] Carl Schmitt, *Constitutional Theory*, trans. Jeffrey Seitzer, Durham: Duke University Press, 2008, p. 59
[36] Schmitt, *Constitutional Theory*, p. 60
[37] Schmitt, *Constitutional Theory*, p. 60
[38] Schmitt, *Constitutional Theory*, p. 60'ta geçen cümle şu şekildedir: "The constitution is a '*form of forms*,' forma formarum."

ifade eder. Schmitt'in bu tanımına göre devlet bir kere ortaya çıktıktan sonra durağanlaşan bir varlık değil, her an değişen ve yeniden üretilen bir varlıktır.[39] Anayasa politik bütünlüğün simgesidir ve liberal anlayışın aksine kuvvetler ayrımına dayanmaz. Onun anayasası devletin tinselliğini temsil eder, yani devletin "ruhudur".[40] Anayasanın yapılışı ise politik açıdan bilinçli olan halkın bilincinde hâlihazırda var olan normların kâğıda dökülmesi işlemidir. Bu bakımdan onun anlayışında yasa koyucuların teknik bir çalışma sonucunda ortaya çıkardıkları anayasal normlardan söz etmek mümkün değildir.[41] Schmitt'in bu vurguları ilginçtir; çünkü devletin kendini sürekli yeniden üreten yönüne vurgu yapması onun aslında muhafazakâr olarak bilinmesine rağmen devrimci fikirlere de tamamen kapalı olmadığını göstermektedir. Schmitt'in anayasaya dair tanımlarına bakıldığında ise onun özellikle devletin düzenine, kurucu iradeye ve anayasayı ortaya çıkaran diyalektik sürece vurgu yaptığı görülmektedir. Onun düşüncesine göre devlet ile toplumu birbirinden ayırmak mümkün değildir ve devlet aynı zamanda anayasanın bizzat kendisidir. Bu bakımdan toplum ile anayasayı da ayrı düşünmek mümkün değildir. Ayrıca Schmitt doğrudan değinmese de onun, devleti anayasayla bir tutan anlayışından anayasayı üstün hukuk gücüne sahip bir metin olarak gördüğünü de net bir şekilde anlamak mümkündür. Anayasanın ve bu bağlamda devletin ve toplumun dinamik niteliğine vurgu yapması onun düşüncesinin bir diğer önemli özelliğidir. Onun anayasaya dair fikirlerinde eksik kalan yön ise kuvvetler ayrılığının tamamen ihmal edilmiş olmasıdır; öyle ki onun düşüncesine göre devletin kuvvetler ayrılığına değil kuvvetler birliğine dayanması gerekir. Schmitt'in düşüncelerine çalışmanın ileriki bölümlerinde, anayasanın ruhu meselesi bağlamında daha derinlemesine değinilecektir; ancak bu bölümde şu söylenebilir ki Schmitt'in anayasaya dair tanımlarında özellikle sınırlı devlet ilkesinin tamamen göz ardı edilmesi yönünden dile getirilebilecek çok fazla eleştiri bulunmaktadır. Buna karşılık Schmitt'in anayasaların politik ve diyalektik yönlerine yaptığı vurgular son derece önemli ve bu çalışmanın perspektifi açısından da oldukça geçerli vurgulardır; zira Schmitt, anayasacılığın aslında politik bir mesele olduğunu belki de en iyi kavramış düşünürlerden biridir.

[39] Schmitt, *Constitutional Theory*, p. 61
[40] Schmitt, *Constitutional Theory*, p. 59
[41] O. Vahdet İşsevenler, *Kurucu İktidarın Eleştirisi: Anayasanın Maddi ve Fail Nedeni,* İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019, s. 142

Anayasacılığa dair burada belirtilenlerin dışında da birçok farklı görüş ve perspektif bulunmaktadır ve bunların hangisinin benimseneceği konusu tamamen kişilerin hukuka ve anayasacılığa olan bakışlarına bağlıdır. Bugün sadece Türkiye'de değil, dünyanın da önemli bir kısmında anayasacılık çalışmalarına liberal ve hukuki pozitivist anlayışların hâkim olduğu düşünüldüğünde bu çalışmanın hâkim paradigmaya itiraz eden ve onları aşmaya çalışan bir anlayış ortaya koyma çabasında olduğunu söylemekte bir yanlışlık bulunmamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin 1876'ya, hatta kimi düşünürlere göre ise 1808'e kadar götürülebilecek bir anayasacılık geleneği vardır ve bugün artık önemli bir kısmı değişmiş olmakla beraber hâlen yürürlükte olan 1982 Anayasası'nı bu gelenekten bağımsız bir şekilde değerlendirmek son derece eksik bir yaklaşım olacaktır. Meşhur bilim felsefecisi Prof. Thomas S. Kuhn'un da belirttiği üzere "Tarih, yalnızca bir zamandizimi ve anlatı deposu olarak görülmediği takdirde, şu anda bize egemen olan bilim imgesinde esaslı bir dönüşüme yol açabilir".[42] Kuhn'un bu yaklaşımı anayasacılık için de geçerlidir. Hukuku kendi içine hapseden bir anlayıştan hareket etmek suretiyle yalnızca hukuk alanında üretilen literatür üzerinden çalışmalar yapmak Türkiye'nin anayasalarına dair tartışmaları anlamak açısından bugüne dek yeterli olmamıştır. Böyle bir anlayışla yapılacak anayasa hukuku çalışmaları, sorunları eksiksiz bir biçimde tespit edemeyeceği için sorunların çözümü noktasında da yeterince fayda sağlayamayacaktır. Bu nedenle öncelikli olarak anayasanın salt üstün hukuk gücüne sahip bir hukuk metni olmadığını, Schmitt'in belirttiği gibi aynı zamanda devletin ruhu olduğunu ve Soysal'ın da belirttiği gibi diyalektik bir sürecin ürünü olduğunu anlamak gerekir. Anayasa yapımı ise bu bağlamda hukuki değil politik bir meseledir ve bir halkın yeni bir anayasa yapma isteği de aynı zamanda o halkın toplumu yeniden inşa etme isteğinin bir yansımasıdır.[43] Burada inşa etmekten kasıt politik olanın inşasıdır,[44] yani daha açık bir şekilde belirtmek gerekirse; hukuk kendi içine kapanmış bir sistem olarak düşünülmediği takdirde, anayasalar da hukuk sistemiyle değil bütünsel anlamda politik sistemle özdeşleşecektir.[45] Bu nedenle bir anayasanın yapım sürecini anlamanın yolu politik olanı anlamaktan

[42] Thomas S. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı,* çev. Nilüfer Kuyaş, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2021, s. 71
[43] Ali Yaşar Sarıbay, *Demokrasinin Sosyolojisi: Çoğunlukçuluk ve Çoğulculuk Arasında Türkiye,* İstanbul: Timaş Yayınları, 2012, s. 76
[44] Sarıbay, *Demokrasinin Sosyolojisi,* s. 86
[45] Sarıbay, *Demokrasinin Sosyolojisi,* s. 87

geçmektedir.[46] Politik olan ise tüm topluma ve dolayısıyla da toplumun yarattığı tüm kurumlara ve kurallara damgasını vuran ruhtur.

Toplumu bütünsel bir şekilde ele almak politik olanın anlaşılması noktasında önemlidir; çünkü toplumsal formasyon, bir yapbozu oluşturan parçalar gibi birbirlerinden bağımsız ve ancak bir araya geldiklerinde anlamlı bir bütün oluşturan unsurlardan meydana gelmez. Toplumu oluşturan her bir ilişkide ve unsurda başka bir ilişkiyi ve unsuru; bunların bütününde ise topluma damgasını vuran bir ruhun varlığını görmek mümkündür.[47] Politik olanı anlamak da zaten bunları anlamakla eşanlamlıdır. Bu nedenle de bir anayasanın ruhunu anlamak aslında o topluma dair birçok şeyi de anlamak demektir. Anayasaya ilişkin genel bir çerçeve çizen bu bahsi sonlandırırken Soysal'ın anayasacılığı liberal ve pozitivist paradigmaya sıkıştıran hâkim anlayışa dair eleştiri niteliğindeki sözlerine atıf yapmakta fayda vardır: "…kupkuru hukukçuluk yapmak, insanın kendi kendisini hukuk kurallarına tutsak etmesi, onların darlığına kapanıp kalması, yaratıcı düşünceyi kendi eliyle itmesi anlamına gelmez mi?"[48]

Buraya kadar aktarılan bilgilerin esas amacı anayasacılığın politik bir mesele olduğunun ve anayasalara dair yapılacak bir incelemenin sadece hukuki değil, aynı zamanda tarihî, politik, sosyolojik ve hatta iktisadi bağlamlarının da olduğunun kavranmasıydı.[49] Maksat hasıl olduğuna göre artık anayasaların ruhuna dair daha derinlikli ve felsefi bir tartışma yapılabilir.

B. Anayasanın Ruhu (Özü) Meselesi

Daha önce de belirtildiği üzere, bir anayasayı yalnızca hukuki bir metin olarak görmek yüzeysel bir yaklaşım olacaktır; çünkü anayasalar çoğu zaman ideolojik ve onu yapanların topluma ilişkin tahayyüllerinin yansıdığı metinler olarak ortaya çıkarlar.[50] Anayasanın ruhu (özü) kavramıyla da bu noktada karşılaşılır. Bu anlayışa göre bir ülkenin mevcut yasa koyucuları anayasayı değiştirmeye karar verdikleri zaman tamamen özgür

[46] Sarıbay, *Demokrasinin Sosyolojisi,* s. 84
[47] Bertell Ollman, *Yabancılaşma: Marx'ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı*, çev. Ayşegül Kars, İstanbul: Yordam Kitap, 2012, s. 399
[48] Soysal, *Anayasaya Giriş,* s. 29
[49] Cem Eroğul, *Anatüzeye Giriş ("Anayasa Hukukuna Giriş"),* 2013, Ankara: İmaj Yayınevi, s. 30-31'den aktaran: Atılgan, "Diyalektik Bir Anayasa İncelemesi için Çerçeve Girişimi" s. 84
[50] Arkan, "1961 ve 1982 Anayasalarının Yapım Süreçlerinin Anayasal Gelişmelere ve Demokrasiye Olan Etkileri", s. 22

değillerdir. Ülkede, anayasal sistemden kaynaklanmakla birlikte, anayasadan üstte yer aldığı varsayılan birtakım temel prensipler vardır ve bunların gelişigüzel bir şekilde değiştirilmeleri mümkün değildir.[51] Yani anayasanın ruhunu aslında anayasanın ideolojik duruşunu belirleyen ilkelerden oluştuğu söylenebilir.[52] Her anayasanın kendine özgü bir ruha sahip olduğunu savunan düşünürlere göre, anayasalar basitçe devletin yönetim esaslarını düzenleyen metinler değildir; anayasalar bu işlevlerinin yanında bir felsefi ideali ve ideolojik tahayyülü de hayata geçirmenin anahtarıdırlar.[53] Bu nedenle de anayasanın ruhu, bir anayasayı anayasa hâline getiren asıl unsurdur. Bu kavrama karşı çıkan düşünürler ise anayasanın ruhunun objektif bir biçimde tanımlanmasının mümkün olmadığını öne sürerek bu kavramı metafizik ve bilimsellikten uzak bir kavram olarak tanımlamışlardır. Bu düşünürlere göre anayasanın ruhu, anayasa metnini okuyan her bir kişi için değişiklikler gösterebilir; ancak bir kavram üzerinde bilimsel bir tartışma yürütülebilmesi için ortada objektif olarak tanımlanabilen net bir kavram olması gerekir.[54] Bu düşünürlerin en önemli savı ise anayasanın ruhunun anayasa metninde açıkça dile getirilmemiş olması nedeniyle sadece dolaylı yollarla tespit edilebilmesidir. Bu durum da daha önce de bahsedilen objektiviteden yoksunluğu beraberinde getirmektedir ve kavramın bilimsel niteliği konusunda şüphelere neden olmaktadır.[55]

Anayasanın ruhu meselesini daha iyi anlayabilmek için öncelikle hukukun ne olduğunu ve yasaların sosyal yapı içerisindeki rolünü ve temellerini anlamak gerekir. Montesquieu'ya göre yasa, nesnelerin doğalarından kaynaklanan zorunlu ilişkilere verilen isimdir. Yani yasalara atfedilen tinselliğin en önemli vurgularından birini onun düşüncelerinde görmek mümkündür.[56] Ona göre iklim, din, yasalar, yönetim anlayışı gibi birçok kavram sosyal yapıyı meydana getirir ve bunlar da bir halkın genel ruhunu ortaya çıkarırlar.[57] Bu nedenle de her toplum kendi hukuku ile o kadar özdeşleşmiştir ki bir ülkenin başka bir ülkeden hukuk kurallarını iktibas yolu ile almasının söz konusu edilmesi bile mümkün değildir. Yani Montesquieu'nun hukuka dair yaklaşımının sosyal yapıyı

[51] Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esaslarına Giriş,* s. 33
[52] Hüseyin Nail Kubalı, *Anayasa Hukuku Dersleri*, İstanbul: Kurtulmuş Matbaası, 1971, s. 103
[53] Kemal Gözler, *Anayasa Normlarının Geçerliliği Sorunu,* Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2016 s. 219
[54] Gözler, *Anayasa Normlarının Geçerliliği Sorunu,* s. 230-231
[55] Gözler, *Anayasa Normlarının Geçerliliği Sorunu,* s. 234
[56] Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine,* çev. Berna Günen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s. 3
[57] Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine,* s. 385

ciddi bir şekilde önceleyen antropolojik bir yaklaşım olduğunu söylemek mümkündür.[58] Sosyal yapıyı anlamak içinse toplumun demografik ve coğrafi özelliklerinden başlayan ve gittikçe derinleşen bir analize ihtiyaç vardır. Toplumun kollektif bir biçimde önemsediği fikirler, semboller, değerler ve buna benzer tüm unsurlar hukukun doğuşunda ve şekillenmesinde etkilidir ve bunlar belki de bu nevi analizin ilk ve en yüzeysel katmanıdır.[59] Zira toplum son derece karmaşık bir yapıdır ve bir toplumun yapısını derinlemesine analiz edebilmek hiç de kolay bir iş değildir. Daha derinlemesine bir analiz yapabilmek için bu sayılanların yanında; toplumdaki organize yapıların, kültürel ve ekonomik kalıpların, dilin, tarihin ve hatta geleceğe yönelik olarak çeşitli yaratıcı toplumsal süreçlerin de incelenmesi gerekir.[60] Yani "anayasanın ruhu" meselesi basit bir "anayasanın tanımı" meselesi değildir; bu konuya dair geniş anlamda bir fikir sahibi olabilmenin yolu öncelikle hukukun ne olduğunun ve nasıl ortaya çıktığının tartışılmasından geçmektedir.

Hukukun ne olduğuna dair kesin ve genel geçer bir tanım hâlen yapılmış değildir. Bunun nedeni ise hukukun çok yanlı bir yapı olmasından dolayı objektif bir tanımına ulaşmanın oldukça zor olmasıdır.[61] Örneğin: "Hukuk adalete yönelmiş olan toplumsal bir yapıdır"[62] cümlesi hukukun tanımı olarak kullanılırsa bu yanlış bir tanım olmaz; ancak belirtildiği üzere bu tanımın hukukun objektif bir tanımı olmadığı da bilinmelidir. Hukuku: "Kişiler arasındaki ilişkileri düzenleyen ve uyulması yaptırıma bağlanmış olan kuralların ve ayrıca da hakların ve yükümlülüklerin bütününü gösteren toplumsal düzen"[63] olarak da tanımlamak mümkündür ve bu tanım da yine yanlış olmayacaktır. Hukuku tanımlama konusundaki bu tür örnekler çoğaltılabilir ve hukukun sayısız doğru tanımı yapılabilir; ancak hukukun tanımı üzerinde anlaşılamasa da nasıl ortaya çıktığı konusunda en temel iki farklı görüşte anlaşıldığı söylenebilir. Bu iki anlayış arasındaki farkı yaratan mesele ise hukukun *a priori* (verili) bir kavram mı olduğu yoksa insanlar tarafından mı üretildiği sorusudur.[64] Bu soruya verilen çok çeşitli cevaplar vardır. Doğal hukuk akımının

[58] Cahit Can, *Hukuk Sosyolojisinin Antropolojik Temelleri*, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021, s. 32
[59] Georges Gurvitch, *Hukuk Sosyolojisi*, çev. Muhammet Koçakgöl, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021, s. 52-53
[60] Gurvitch, *Hukuk Sosyolojisi,* s. 53-54
[61] Vecdi Aral, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine,* İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2021, s. 2
[62] Aral, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine,* s. 14
[63] Yılmaz, *Hukuk Sözlüğü,* s. 316
[64] Adnan Güriz, *Hukuk Felsefesi,* Ankara: Siyasal Kitabevi, 2020, s. 19-20

temsilcisi olan düşünürler hukukun *a priori* niteliğini öne çıkarırlarken özellikle Aydınlanma Çağı'nın ardından ve doğa bilimlerinin de gelişmesiyle beraber bu görüşün savunucuları azalmaya başlamış ve liberalizmin de bir ideoloji olarak dünyadaki etkisini arttırmasıyla beraber *a priori* bir hukuk anlayışını reddeden hukuki pozitivizm akımı güçlenmiştir. *A priori* bir hukukun varlığını savunan düşünürler, insanlar tarafından yapılmış olan pozitif hukuka kaynak olan temel normların varlığından söz ederlerken; bu tür bir hukuku reddeden düşünürler ise hukukun tamamıyla insan yapısı olduğunu ve içerisinde hiçbir metafizik öğe taşımadığını ileri sürmüşlerdir.[65] Günümüzde artık hukuki pozitivizm anlayışının hukuk içerisindeki hâkim paradigma hâlini aldığını söylemek mümkündür; ancak doğal hukuk okulunun da özellikle hukuki pozitivizmin "hukukun meşruluğu" meselesinde yaşadığı krizi vurgulayan birçok savunucusu bulunmaktadır. Bu iki temel yaklaşımın dışında hukukun toplumun içerisinde kendiliğinden oluştuğunu öngören üçüncü bir yaklaşım daha bulunmaktadır. Bu yaklaşıma göre hukuk kuralları toplumsal gerçeklikten kendiliklerinden süzülüp gelirler ve bu nedenle de toplumun gerçekleriyle doğaları gereği uyumludurlar.[66]

Hukukun ne olduğu, nasıl ortaya çıktığı ve nasıl meşruluk kazandığı konusunda daha önce de belirtildiği üzere birbirinden farklı birçok felsefi yaklaşım ve bu doğrultuda da bu soruya verilen birçok farklı cevap vardır. Anayasanın ruhunun ne olduğunu ve nasıl ortaya çıktığını anlayabilmek için de bu yaklaşımların bazılarına değinmek zaruridir. Bu nedenle de çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde anayasanın ruhu bağlamında bu felsefi yaklaşımlara değinilerek mesele daha iyi anlatılmaya çalışılacaktır.

1. Doğal (Tabii) Hukuk Okulu ve Anayasanın Ruhu Kavramı

Bir doktrin olarak doğal hukuk, varlığın kendi yapısından üretilen ve pozitif hukuktan farklı olarak bir yetkili merci tarafından onaylandığı için değil; kendiliğinden geçerli olan ve bu geçerliliği zaman bakımından aşkın, mekân bakımından ise evrensel bir nitelik taşıyan hukuki düşüncenin ismidir. Bu doktrine göre doğal hukuka uygun yaşamak adil

[65] Güriz, *Hukuk Felsefesi*, s. 20
[66] Ahmet Gürbüz, *Hukuk ve Meşruluk: Meşru Hukukun Temel Unsurları,* İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 2013, s. 105-106

bir yaşam sürmek anlamını taşımaktadır ve bu doktrinin amacı pozitif hukukun adalet ve meşruiyet ölçülerini belirleyerek hukukun doğasını incelemektir.[67]

Kavram olarak doğal hukuku ise basitçe, "belli bir zamanda ve belli bir toprak parçası üzerinde insanların ihtiyaçlarını en iyi ve en ideal şekilde tatmin eden bir hukuk" olarak tanımlamak mümkündür.[68] Doğal hukuku "doğadan kaynaklanan hukuk" veya "doğanın hukuku" olarak tanımlamakta da ciddi bir yanlışlık bulunmamaktadır.[69] Doğal hukuk düşüncesinin ana iddiası hukukun insan aklına, doğasına ve kimi görüşlere göre de Tanrı'ya dayandığıdır.[70] Yani bu anlamda doğal hukukun, hukukun kökenini tarihin dışında konumlanmış bir efsaneye dayandırmak suretiyle temellendirdiğini söylemekte bir yanlışlık bulunmamaktadır.[71] Doğal hukuk veya tabii hukuk okulu, hukuk felsefesinde çok önemli yeri olan bir akımdır ve bu akımın geçmişini Antik Yunan ve Roma düşüncelerine kadar götürmek mümkündür.[72] Hem Antik Yunan hem de Roma düşüncelerinin insan ile hayvanı ayıran temel niteliği akıl olarak görmeleri doğal hukuk düşüncesinin temel dayanağıdır. Tabii bu hususta insan aklından ve insan doğasından kastın "insanın ideal tabiatı" olduğunu da eklemek gerekir.[73] Doğal hukuk düşüncesi; hukukun mahiyetine ve varlığına ilişkin soruların, hukukun ahlaki değerine ilişkin sorulardan yalıtılmasının mümkün olmadığı kanaatini taşımaktadır.[74]

Doğal hukuk düşüncesinin asıl önemini Stoacılık akımı ile kazandığı söylenebilir. Stoacılık akımı, doğal hukuku evrendeki uyumun ve düzenin kaynağı olan *logos*'un, yani evrensel aklın bir yansıması olarak tanımlamaktadır. Bu düşünceye göre insanların kişisel mutluluğu, doğal düzenle olan uyuma ve toplumun düzeni ise doğal hukukun referans alınmasına bağlıdır.[75] Bu açıklama, doğal hukuka uygun bir yaşam sürmenin aynı zamanda adil bir yaşam sürmek anlamını taşıdığına ilişkin tanımla da uyum içerisindedir; yani adil bir yaşam sürmenin aynı zamanda doğal düzenle ve toplumla uyumlu bir yaşam

[67] O. Vahdet İşsevenler, *Doğal Hukuk Sorunu: Aristoteles'in Politikası & Hobbes'un Leviathan'ı,* İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021, s. 24
[68] Yılmaz, *Hukuk Sözlüğü,* s. 729
[69] Gözler, *Hukuka Giriş,* s. 247
[70] Güriz, *Hukuk Felsefesi,* s. 137
[71] Marcel Gauchet, "Siyaset Felsefesinin Görevleri", çev. Zeynep Savaşçın, *Yurttaşını Arayan Demokrasi,* der. Zeynep Savaşçın, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 43
[72] Güriz, *Hukuk Felsefesi,* s. 137
[73] Güriz, *Hukuk Felsefesi,* s. 138; Erdoğan, *Anayasal Demokrasi,* s. 18
[74] Roger Cotterrell, *Hukukbilimin Politikası: Hukuk Felsefesine Eleştirel Bir Giriş,* çev. Saim Üye, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018, s. 184
[75] Küçükalp, *Siyaset Felsefesi,* s. 116

sürmek anlamına geleceğini söylemekte bir yanlışlık bulunmamaktadır. Bu anlamda da stoacıların "*logos*" diye tanımladıkları unsur ile bugün anayasanın ruhu olarak tanımlanan unsur arasında bir bağlantı olduğunu iddia etmek mümkündür.

Doğal hukuk düşüncesinden zaman içerisinde birçok yeni kavram ortaya çıkmıştır ve bu kavramlardan en önemlilerinden birinin "toplumsal sözleşme" veya "sosyal sözleşme" ismi ile anılan kavram olduğunu söylemek mümkündür. Bu kavram, modern dönemde yapılmış olan birçok anayasaya ilham verdiği gibi bugün dahi anayasacılık faaliyetlerinin çok büyük bir kısmına temel oluşturmaya devam etmektedir. Bu kavramı savunan düşünürlere ise "toplumsal sözleşmeciler" veya "sosyal sözleşmeciler" ismi verilmektedir.[76] Doğal hukuk düşüncesi, zaman içerisinde etkinliğini arttırmış ve 18. yüzyılda Avrupa'daki en güçlü hukuk düşüncesi hâline gelmiştir;[77] ancak etkinliğini arttırırken bu düşünceye yönelik eleştiriler de artmıştır. Bu eleştirilerin en önemlilerinden biri 19. yüzyılda Carl von Savigny'nin başını çektiği "tarihçi (tarihsel) hukuk düşüncesi" tarafından yapılmıştır. Savigny, doğal hukukun öne sürdüğü gibi değişmez ve soyut ilkelere hukukta yer olmadığını söylemiş ve hukuku asıl oluşturan kavramın tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan halk ruhu (*Volksgeist*) olduğunu belirtmiştir.[78] Savigny'nin düşüncelerine çalışmanın ileriki bölümlerinde daha ayrıntılı bir şekilde değinilecektir. Çalışmanın bundan sonraki kısmında ise doğal hukuk düşüncesini savunan kimi önemli düşünürlerin anayasanın ruhu kavramına yaptıkları katkılara değinilecektir.

a. Antik Yunan Doğal Hukuk Düşüncesinde Anayasanın Ruhu Kavramı

Anayasanın ruhuna dair düşüncenin temellerine ilk kez Platon'un düşüncelerinde rastlanmaktadır. Platon, devleti bireylerin ortak çıkarları nedeniyle bir araya gelerek oluşturdukları bir bütün olarak görmektedir. Bireyler tıpkı birer hücre gibi bir araya gelerek devlet adı verilen büyük organizmayı oluştururlar; çünkü bireyin tek başına kendine yetmesinin bir yolu yoktur. Bireylerin çeşitli doğal ihtiyaçlarını karşılayabilmelerinin tek yolu iş bölümüdür ve bunun için de topluluk hâlinde yaşamaktan başka bir çare bulunmamaktadır. Platon bu şekilde topluluk hâlinde

[76] Güriz, *Hukuk Felsefesi*, s. 138-139
[77] Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 19
[78] Güriz, *Hukuk Felsefesi*, s. 143

sürdürülen yaşama "toplum düzeni" ismini vermiştir.[79] Bu düzende devlet ile birey, insan ruhu ile politik otorite arasında hiçbir farklılık bulunmamaktadır ve devlet; otoritesini kurduğu topraklardan veya sınırlardan ibaret bir varlık değildir. Devlet bizzat kendisini oluşturan bireylerin ruhlarından, karakterlerinden ve adalet anlayışlarından doğmuş manevi bir varlıktır.[80] Platon'a göre bir devletin en temel sorunu özgürlük ile otorite arasındaki dengeyi kurmaktır. Devletin otoritesinin yeterince sınırlanmadığı bir durumda vatandaşlar baskı ve zulüm altında yaşamak zorunda kalırlar,[81] otoritenin fazlasıyla sınırlandığı ve bireylerin fazlasıyla özgür bırakıldığı durumda ise topluma anarşi hâkim olur ve vatandaşlar yine bu durumdan zarar görürler.[82] Bu nedenle de özgürlük ile otorite arasındaki dengeyi kurmak çok önemlidir. Ayrıca Platon *a priori* bir gerçeklik anlayışından söz ederek doğal hukuk düşüncesine temel oluşturan düşüncelerden birini ortaya atmıştır.[83]

Platon devlet ile toplum arasında hiçbir ayrım yapmamış ve devleti toplumun cismani bir hâl aldığı tinsel bir yapı olarak tanımlamıştır. Bu nedenle de Platon'un görüşleri gerek doğal hukuk açısından gerekse de otoriter ve totaliter rejimlerin doğasını anlamak açısından bugün hâlâ büyük bir önem taşımaya devam etmektedir. Ayrıca Platon'un devlete atfettiği tinsellik, anayasanın ruhuna dair tartışmanın temellerini oluşturur; çünkü anayasanın ruhu da zaten devlet ile toplum arasındaki bu nevi bir tinselliği öngörmektedir. Önerdiği organik ve total devlet anlayışı ise gelecekte Hegel'e ve totaliter rejimlere ilham olmakla kalmayıp, ayrıca anayasanın ruhu kavramının da aslında ilk kez ciddi anlamda tartışılabilir bir şekilde literatüre girmesini sağlamıştır. Zira Platon'un devlet ile toplum arasındaki tinsel birlikten söz etmiş olması aslında bir devletin düzeninin toplumdan kaynaklandığını ve dolayısıyla da devletin koyduğu yasaların da toplumdan kaynaklandığını göstermektedir. Bu nedenle de her toplumun kendine has yasaları ve bu yasaların da toplumdan kaynaklanan ruhları olacağını söylemek mümkündür. Buna karşılık Platon *a priori* bir gerçeklik anlayışı öne sürdüğü için yasaların toplumla olan

[79] Ayferi Göze, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 2020, s. 23; Güriz, *Hukuk Felsefesi*, s. 153; Platon, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s. 54-55
[80] Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi: Thales'ten Baudrillard'a*, İstanbul: Say Yayınları, 2021, s. 103
[81] Platon, *Devlet*, s. 297
[82] Platon, *Devlet*, s. 292
[83] Monique Canto-Sperber, "Platon", çev. İsmail Yerguz, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, haz. Philippe Raynaud ve Stéphane Rials, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2017, s. 682

ilişkisini bir çerçeve içine alarak sınırlamıştır. Yani Platon'a göre yasalar her ne kadar toplumlara özgü olsalar da evrensel anlamda genel geçer kimi kurallara aykırı olamazlar. Bu nedenle de Platon'un anlayışında her toplumda genel geçer olan kimi normlardan, dolayısıyla da evrensel anlamda genel geçer bir ruhtan söz etmek mümkündür.

Platon'un bir süreliğine öğrencisi olan Aristo, Antik Yunan düşüncesinde anayasanın ruhu kavramının temellerini oluşturan düşünceler öne sürmüş bir başka önemli düşünürdür. Onun en bilinen görüşü ise insanı sosyal bir hayvan, yani *zoon politikon* olarak tanımlamasıdır.[84] Bu görüşe göre normal bir insanın tek başına yaşaması mümkün değildir çünkü normal insanlar tek başlarına tüm ihtiyaçlarını karşılayamazlar ve ona göre insanlığın ulaşacağı son nokta olan "kent-devlet (*politeia*)" de insanların birlikte yaşama ihtiyaçlarından doğmuştur. Bu birliğin temelinde ise insanların tek başlarına karşılayamadıkları ihtiyaçlarının karşılanması yatmaktadır.[85] Kent-devlet, insanların doğasından kaynaklanan bir gerçektir ve amacı vatandaşlarının her anlamda iyi bir yaşam sürmelerini sağlamaktır.[86] *Constitution,* yani Türkçesiyle "anayasa" kavramının tarihte ilk kez Aristo'nun kent-devlet kavramından türediği düşünülmektedir;[87] çünkü Aristo'nun kent-devleti kendisini kuran bir anayasaya sahiptir. Bu anayasa, kent-devlette yaşayan insanların yaşam düzenlerini belirleyen ve kent-devletin kurumlarının yapısını ve görevlerini belirten bir metindir ve bu metin de *politeia* ismiyle anılır. Tabii *politeia'*yı sadece sıradan bir hukuki metin olarak tanımlamak da doğru değildir çünkü Aristo'ya göre, tıpkı bir canlıya yaşam amacını veren bir ruhunun var olması gibi kent-devlette yaşayan insanların yaşam biçimlerini ve amaçlarını da *politeia* düzenler. Yani *politeia*, kent-devletinin varlığına anlam ve amaç kazandıran tinsel ve teleolojik bir metindir. Aristo'ya göre en iyi *politeia* "karma anayasa" adını verdiği ve monarşi, aristokrasi ve demokrasinin belli başlı özelliklerini taşıyan Lakedaimonia Anayasası'dır.[88] Tabii şunu da belirtmek gerekir ki; Aristo tek bir ideal anayasa önermemiştir. Aristo'ya göre farklı insan topluluklarının anayasalarının birbirlerinden farklı olmalarında garipsenecek hiçbir yan yoktur; çünkü her insan grubunun mutlu ve huzurlu bir yaşam sürmek için duydukları gereksinimler birbirlerinden farklıdır. Bu nedenle de bunların anayasalarının çeşitli

[84] Aristoteles, *Politika*, çev. Furkan Akderin, İstanbul: Say Yayınları, 2020, s. 26
[85] Güriz, *Hukuk Felsefesi*, s. 158
[86] Aristoteles, *Politika*, s. 103
[87] Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 7
[88] Aristoteles, *Politika*, s. 63

farklılıklar içermeleri çok doğaldır.[89] Kent-devlette yaşayan insanların geleneklerine ve yaşayış biçimlerine aykırı bir biçimde yapılan bir anayasanın ise uzun süre yürürlükte kalması mümkün değildir.[90] Platon'a kıyasla daha ampirik ve daha pozitivist bir yaklaşımı olan Aristo'nun düşüncelerinde de anayasanın ruhu kavramına dair pek çok şey bulmak mümkündür. Aristo, sosyal sözleşme düşüncesini bir adım daha ileri götürerek doğrudan yazılı anayasalardan bahsetmekle kalmamış, farklı toplumların anayasalarını kıyaslamış ve hangisinin daha iyi olduğuna dair bir tartışma bile yapmıştır. Her toplumun kendine has yasalara sahip olması gerektiği fikrini kabullenmesi ise onun her toplumun kendine has bir yaşam tarzı olduğunu ve yasa yaparken evrensel anlamda genel geçer doğrulara bağlı kalınamayacağı anlayışını kabullendiği anlamına gelmektedir. Bu anlamda da Aristo'ya göre her toplumun kendine özgü bir ruhu olduğunu ve dolayısıyla da her toplumun anayasasının da farklı bir ruha sahip olduğunu söylemek mümkündür. Aristo'nun yaklaşımının bu anlamda anayasaların ruhuna dair Antik Yunan'daki en net ve en geçerli görüşleri içerdiğini söylemek mümkündür. Onun bu hususta çizdiği tek çerçeve toplumun yararıdır; çünkü Aristo'ya göre anayasa tinsel olduğu kadar teleolojik de bir metindir.

b. Stoacı Düşüncede Doğal Hukuk ve Anayasanın Ruhu Kavramı

İnsanın insan olduğu için değer görmesi gerektiği fikrini temel alan Stoacılara göre tüm insanlar, taşıdıkları akıl vasıtasıyla birbirleriyle bağlıdırlar, eşittirler ve kardeştirler. Bu nedenle de Stoacılık düşüncesinin, doğal hukuk düşüncesinde çok önemli bir yeri olan "insan hakları" kavramının doğuşunda ciddi bir payı vardır.[91] Bu özelliğiyle de Stoacılık, devleti yurttaş ile bütünleştiren total bir anlayışı öneren Aristo ve Platon gibi düşünürlerin tam zıddı bir tutum alarak bireyciliği ön plana çıkarmış ve devleti yurttaştan ayırmıştır.[92] Stoacılara göre devlet her şeyin ve herkesin üzerinde olan bir varlık değildir; "akıl", "yasa", "hukuk" gibi kavramlar devletin üzerindedir.[93]

[89] Aristoteles, *Politika*, s. 233
[90] Aristoteles, *Politika*, s. 244
[91] George H. Sabine, *History of Political Theory*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1963, pp. 150-151
[92] Serdar Gülener, *Türkiye'de Anayasa Yargısının Demokratik Meşruluğu*, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2017, s. 39; Küçükalp, *Siyaset Felsefesi*, s. 116-117
[93] Göze, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, s. 66

Sadece insanların değil, diğer tüm varlıkların da birbirlerine bağlı olduğu yaşayan bir evren kavramını öne süren Stoacılara göre Tanrı da evrene ve dolayısıyla da insanlara içkin bir varlıktır.[94] Bu nedenle de doğa yasaları ve toplumsal yasalar birbirleriyle uyumludurlar; çünkü tüm bu yasalar evrensel bir aklın (*logos)* ürünüdür ve ırk, maddi durum, soy gibi farklılıkların insanların kardeşliğini ortadan kaldırmaları mümkün değildir. Tüm dünya, tek bir yasa ile; yani aklın yasası ile yönetilen bir bütündür. Kısacası Stoacılar, tüm insanların kendilerine içkin olan Tanrı sayesinde eşit ve kardeş oldukları kozmopolit ve panteist bir düşünceye sahiptirler ve bu yönleriyle de günümüzde hâkim olan birçok evrensel değerin temellerini atmışlardır.[95] Anayasacılık ve doğal hukuk düşüncelerine olan katkılarıyla öne çıkan Stoacı düşünürlerin en önemlisi ve burada en çok değinilmesi gerekeni ise özellikle hukuk ve politika felsefesiyle öne çıkan Cicero'dur.

Cicero M.Ö. 106-43 yılları arasında yaşamış bir düşünürdür. Roma'nın en karışık dönemlerinden birinde yaşadığı için düşünceleri de yaşadığı dönemden büyük ölçüde etkilenmiştir ve kendisinden önce yaşamış olan birçok düşünür gibi o da krizde olan devleti kurtarabilmenin yollarını aramıştır. Bu nedenle de ütopyalar peşinde koşmaktansa gerçek dünyayla ilgilenmiş ve kriz içindeki devleti kurtarabilmek için hemen uygulanabilecek bir politika ve hukuk felsefesi ortaya koymayı amaçlamıştır.[96] Cicero, yaşadığı dönemde Roma'da ortaya çıkan politik iç çekişmelerden etkilendiği için istikrarlı bir devlet düzeni yaratmak istemiştir. Bunun yolunun ise salt bir hukuk devleti yaratmaktan ibaret olmadığını kavramış, bu problemi çözebilmek amacıyla hukukun doğası ve kaynağı üzerine düşünmeye başlamıştır. Sonuçta hukukun insan doğasından kaynaklandığı kanısına varan Cicero; evrensel akıl, yani *logos* ve *summa Lex* yani doğal yasa kavramlarını öne sürmüştür. Buna göre; iyiyi, kötüyü, doğruyu, yanlışı ayırt edebilecek tek bir kıstas vardır ve bu kıstas da evrensel akıldan (*logos*) kaynaklanan *summa Lex*, yani değişmez doğal yasadır. Yasa koyucunun asli görevi ise doğal yasa ile pozitif yasalar arasındaki uyumu sağlamak suretiyle doğal yasanın bir topluma en doğru şekilde uygulanmasını sağlamaktır. Halkın uzlaşarak doğruyu bulmaya çalışmasına gerek yoktur; çünkü insanlar evrensel aklın bir parçası oldukları için doğaları gereği zaten iyiyi

[94] Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s. 150
[95] Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s. 154; Göze, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, s. 64; Küçükalp, *Siyaset Felsefesi*, s. 116-117
[96] Claude Moatti, "Cicero", çev. Emel Ergun, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, haz. Philippe Raynaud ve Stéphane Rials, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2017, s. 154

ve doğruyu ararlar. İyinin ve doğrunun tek temeli ise evrensel akıldır ve evrensel akıl insana içkin olan Tanrı'dan kaynaklanır.[97] Bu anlamda da Cicero'nun da tıpkı Platon gibi evrensel anlamda genel geçer normlardan bahsettiğini söylemek mümkündür.

Cicero'nun, halkın uzlaşarak doğruyu bulmaya çalışmasını anlamsız görmesi önemlidir; çünkü bu görüş, kendisinin sosyal sözleşmeci fikirlere karşı çıktığı anlamına gelmektedir. Ona göre doğa durumundan çıkışı sağlayan bir sosyal sözleşme düşüncesinden bahsetmenin hiçbir anlamı yoktur; çünkü insanlar zaten toplum içerisinde doğal durumlarında yaşamaktadırlar. Yani Cicero, insanların tek başlarına gideremedikleri ihtiyaçlarını gidermek için bir araya gelerek kent-devleti kurdukları tezini reddetmektir. Ona göre insanların toplumsallaşıp devleti kurmaları ve hukuku oluşturmaları onların doğalarından kaynaklanan zorunlu bir olgudur.[98] Cicero'nun bu konudaki yaklaşımı ilginçtir; çünkü sosyal sözleşme fikrine karşı çıkmakla beraber hukuku insan doğasından kaynaklanan bir mesele olarak görmektedir. Yani Cicero'nun düşüncelerinden yola çıkarak devletin insan doğasından kaynaklandığını, dolayısıyla da bu doğanın yasaların ruhunu oluşturduğunu ve bu bağlamda anayasaların da ruhunun olduğu savunmak mümkündür. Tabii onun yasalarının da tıpkı Platon'un yasaları gibi *a priori* ilkeler tarafından çerçevelendiğini unutmamak gerekir.

Cicero'ya göre devletin ve toplumun, doğanın düzenine en uygun bir şekilde oluşabilmesi için herkesin katılımı, yani *consensus* durumunun oluşması şarttır; çünkü Cicero devletin halka ait olduğunu düşünmektedir. "Halk", ortak çıkarlara ve eşit haklara sahip insanlardan meydana gelen topluluğun ismidir. Devletin ve hukukun meydana gelmesi ise birbirlerinden bağımsız süreçler değildir. Halk; yasalara itaat etmek, hakları eşit ve uyumlu bir şekilde dağıtmak, hiyerarşiyi kabullenmek, her bireyin katılımını sağlamak gibi meseleler üzerinde gönüllü bir şekilde anlaşarak hukuku oluşturur ki buna *iuris consensus* adı verilir. Adalet, herkese hak ettiğini vermek olduğu için hiyerarşinin varlığı doğal karşılanmalıdır. Ortak yarar, yani *utilitas communis* ise doğanın düzenine uygun devletin kendiliğinden yöneleceği bir amaçtır ve bu amaç da adaleti ve akılcı yasaları kendiliğinden yaratır. Kısacası; devlet, ortak yarar, adalet ve akılcı yasa birbirlerinden

[97] Cicero, *Yasalar Üzerine,* çev. C. Cengiz Çevik, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021, s. 11-14; Moatti, "Cicero", s. 155
[98] Cicero, *Devlet Üzerine,* çev. C. Cengiz Çevik, İstanbul: İthaki Yayınları, 2014, s. 137; Moatti, "Cicero", s. 155-156

türeyen ve kronolojik oluşum sırasına konulması mümkün olmayan kavramlardır.[99] Buradan da görüldüğü üzere Cicero'nun düşüncelerinde ortak yarar, adalet ve yasanın iç içe geçtiği tinsel bir devlet anlayışı söz konusudur. Özellikle ortak çıkar ve eşit haklar meselesine yapılan vurgular ise homojen bir halk anlayışını ve dolayısıyla da organik ve total bir devlet anlayışını akıllara getirmektedir. Böyle bir devlet-halk birlikteliğinin yasaları da doğal olarak halkın ruhundan kaynaklanan yasalar olacaktır; ancak Cicero yine de *a priori* ilkelerden bahsederek bu konuda bir sınır çizmeyi ihmal etmemiştir. Bu nedenle de onun yasaların ruhuna ilişkin vurgusunun bir limiti olduğunu söylemek mümkündür.

c. Jean-Jacques Rousseau'nun Düşüncesinde Anayasanın Ruhu Kavramı

En bilinen sosyal sözleşmeci teorisyenlerden biri olan Rousseau'ya göre egemenliğin kaynağı insanlar arasında yapılmış olan sosyal sözleşmedir.[100] Sosyal sözleşmenin amacı, sözleşmeyi yapan bireylerin can ve mal güvenliklerinin kolektif bir biçimde korunması ve bireylerin sözleşmenin yapılmasından öncesine yakın bir ölçüde özgür bir yaşam sürebilmeleridir. Ona göre bu sözleşmenin doğa durumundaki özgür ve eşit ortamı tekrar canlandırma ihtimali yoktur; ancak mevcut durumu olabildiğince düzeltmeye yönelik "kötünün iyisi" denebilecek türden bir ortamın yaratılması hedeflenmiştir. Sözleşmenin yapılmasıyla beraber bireyler, daha önce sınırsız olan özgürlüklerinin bir kısmından feragat etmiş sayılırlar. Buna karşılık sözleşme ile garanti altına alınmış bir özgürlüğü ve mülkiyet hakkını elde etmiş olurlar. Rousseau, doğal hukukçu düşünürler arasında anılmakla beraber klasik doğal hukuk düşüncesini belli açılardan eleştirmiş bir düşünürdür. Ona göre toplumu, çıkarları doğrultusunda hareket eden tekil bireylerden oluşan rasyonel bir birlik olarak görmek yanlış bir yaklaşımdır.[101] Rousseau'ya göre toplumu bir araya getiren ana unsur akıl değil, duygu birliği; yani ahlaki ve organik bütünlük hissidir.[102] Devletle doğal bir biçimde bir araya gelen bireylerin hakları ise devlet tarafından pozitif yasalarla garanti altına alınarak korunur.[103] Rousseau'nun söz

[99] Cicero, *Yasalar Üzerine,* s. 18-19; Moatti, "Cicero", s. 156-157
[100] Jean-Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi,* çev. Vedat Günyol, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s. 5
[101] Cemal Bâli Akal, *İktidarın Üç Yüzü,* Ankara: Dost Kitabevi, 2021, s. 116-117; Catherine Larrère, "Rousseau, Jean-Jacques", çev. Emel Ergun, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü,* haz. Philippe Raynaud ve Stéphane Rials, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 727; Rousseau, *Toplum Sözleşmesi,* s. 13-15
[102] Küçükalp, *Siyaset Felsefesi,* s. 125
[103] Larrère, "Rousseau, Jean-Jacques", s. 727

ettiği duygu birliği ve organik bütünlük hissi kavramları oldukça önemlidir. Bu anlamda Rousseau'nun organik bir devlet anlayışına sahip olduğunu ve devletin kuruluşunun halkın duygu birliğinden kaynaklanan tinsel bir tarafı olduğunu iddia ettiğini söylemekte bir sakınca bulunmamaktadır. Ayrıca Rousseau sosyal sözleşmeci bir düşünür olduğu için devleti kuran bir sözleşmeden, yani anayasadan bahsetmiştir. Bu nedenle de devleti kuran metnin de tinsel bir metin olacağını ve bu anlamda da Rousseau'nun düşüncelerinde de anayasanın ruhu kavramına vurgu yapıldığını söylemekte bir sakınca bulunmamaktadır.

Rousseau, "*la volonté générale*" yani "genel irade" kavramını öne sürerek sosyal sözleşme kavramını temellendirmeye çalışmıştır. Bu kavrama göre sosyal sözleşme oybirliği ile yapılır ve bu sözleşmeyi kabul eden herkes yeni kurulan devletin mutlak eşit vatandaşları olmaya hak kazanırlar. Sözleşmeyi kabul etmeyenler ise artık yabancıdır. Sözleşmeyi kabul etmiş sayılmak için herhangi bir irade beyan etmeye gerek yoktur, sözleşme yapıldıktan sonra ülkeyi terk etmeyen herkes bu sözleşmeyi kabul etmiş sayılır. İşte bu sözleşmeyi oybirliği ile kabul eden bireylerin toplamına "genel irade" adı verilir. Genel irade devleti kuran iradedir ve aynı zamanda egemenliğin de yegâne sahibidir. Egemenlik genel irade tarafından verilen kararların uygulanmasıdır, bu gücün devredilmesi veya bölünmesi ise mümkün değildir.[104] Rousseau'ya göre genel iradenin verdiği her karar doğrudur ve bu kararların tamamı kamu yararına, yani toplumun ortak çıkarına yöneliktir; çünkü ona göre, bireylerin kendi zararlarına olacak bir kararı vermeleri mümkün değildir.[105] Genel iradenin yanılmazlığı düşüncesi ise azınlığı çoğunluğa karşı koruyabilecek hiçbir mekanizmanın olmadığı bir devletin öngörüldüğü anlamına gelir. Zaten Rousseau da buradan hareketle, çoğunluktan farklı düşünen insanların gerekirse cezalandırılabileceklerini söylemiştir.[106] Ayrıca Rousseau'ya göre yasaların kaynağı doğal hukuk değil, genel iradedir ve genel irade tarafından yapılan yasalar adalete aykırı olamazlar; çünkü genel irade yanılmazdır ve meşruluğun tek kaynağıdır.[107] Yasalar genel iradeyi de bağlar; çünkü sosyal sözleşmeyi kabul etmek, genel irade tarafından çıkarılan yasalara da uymayı kabul etmek anlamına gelmektedir. Öyle ki, genel irade bir krallık yönetimi kurarak bir kişiyi kral seçerse, kral seçilen kişi dahi genel iradenin çıkardığı yasalarla bağlı olacaktır. Ayrıca genel irade yanılmaz olduğu

[104] Rousseau, *Toplum Sözleşmesi,* s. 23-24
[105] Rousseau, *Toplum Sözleşmesi,* s. 26-27
[106] Rousseau, *Toplum Sözleşmesi,* s. 102-103
[107] Rousseau, *Toplum Sözleşmesi,* s. 36

için yasaların mahkemeler tarafından denetlenmesine de imkân yoktur.[108] Bu bağlamda her ülkenin yasaları farklı ve kendine özgü olacaktır; çünkü yasalar *a priori* olarak ortaya çıkmazlar, genel irade tarafından koyulurlar. Yine bu sebepten dolayı her topluma uyacak genel geçer bir yönetim biçiminden bahsetmek de mümkün değildir.[109] Her ülke içerisinde bulunduğu koşullar doğrultusunda kendine uygun bir yönetim biçimiyle yönetilmelidir.

Görüldüğü üzere Rousseau'nun düşüncesinde yasalar genel iradeden ve dolayısıyla da halkın ruhundan doğmaktadır. Ayrıca Rousseau bir demokrasi teorisyenidir, dolayısıyla da doğal hukukçu düşünürler arasında sayılmakla beraber yasaların kaynağını genel iradeye dayandırarak bu hususta aslında laik bir tutum takınmıştır. Bu tutumun önemi ise Rousseau'nun devleti duygu birliğine dayandıran tutumu ve her yönetim biçiminin her topluma uymayacağı iddiasıyla birleştiğinde her halkın kendine özgü bir hukuka sahip olacağı sonucunu doğurmasıdır. Bu nedenle de Rousseau'nun anayasanın ruhu kavramını daha iyi anlayabilmek konusunda çok önemli düşünceler öne sürdüğü söylenebilir. Tabii anayasanın ruhu kavramını daha iyi anlayabilmek için doğal hukukçuların düşüncelerine değinmek yetmez, bu nedenle de meselenin daha iyi anlaşılabilmesi için kimi farklı hukuk anlayışlarının da anayasanın ruhu bağlamında incelenmesi elzemdir.

2. Tarihçi (Tarihsel) Hukuk Okulu ve Anayasanın Ruhu Kavramı

Savigny, 1779-1861 yılları arasında yaşamış bir hukukçu ve düşünür olarak tarihçi hukuk okulunu kurmakla kalmamış, bu akımın aynı zamanda en önemli temsilcisi de olmuştur.[110] Özellikle Roma Hukuku ile ilgilenen Savigny, bu ilgisi sayesinde tüm hukuk sistemlerinin belli toplumsal ve tarihsel aşamalar sonucunda ortaya çıktıklarını düşünmeye başlamıştır ve bu bağlamda da tüm zamanlarda geçerli olan evrensel bir hukukun; yani doğal hukukun varlığının fazlasıyla soyut bir düşünce olduğunu savunmuştur.[111] Ona göre hukuk, bir yasa koyucunun bilinçli iradesi vasıtasıyla ansızın ortaya çıkmaz; her ulusun geçirdiği tarihsel aşamaların, genel inançların, geleneklerin ve deneyimlerin çerçevesinde şekillenir ve bu nedenle de her ulusun hukuku farklıdır.[112]

---

[108] Rousseau, *Toplum Sözleşmesi,* s. 35-36
[109] Rousseau, *Toplum Sözleşmesi,* s. 62
[110] Gözler, *Hukuka Giriş,* s. 250
[111] Güriz, *Hukuk Felsefesi,* s. 210-211
[112] Carl von Savigny, *Çağımızın Yasama ve Hukuk Bilimi Konusundaki Görevi Üzerine,* çev. Ali Acar, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018, s. 45

Doğal hukuk ise ulusların kendine has ihtiyaçlarını ve tarihsel deneyimleri sonucunda ortaya çıkan özelliklerini dikkate almadığı için reddedilmelidir. Savigny'nin Fransız Medeni Kanunu'nun Almanya'ya iktibasına dair eleştirileri de genel olarak bu minvalde temellenmiştir. Ona göre başka bir ülkenin hukukunun Almanya'nın hukuk sistemine entegre edilerek teknik bir anlayışla uygulanmaya çalışılması, toplumun tarihsel gerçekliklerini reddetmek anlamına geleceği için mutlak surette başarısızlıkla sonuçlanacak bir çaba olacaktır. Savigny ayrıca sosyal sözleşme teorilerine de şiddetle karşı çıkmıştır.[113]

Savigny'ye göre hukukun gelişimi üç aşamada gerçekleşmiştir. İlk aşamada hukuk, tıpkı dil gibi kendiliğinden ortaya çıkmıştır ve hukuku yaratan ana unsur "*Volksgeist*", yani halkın ruhudur.[114] Bu aşamada hukuku yalnızca örf ve âdet kuralları oluştursa da toplum ilerledikçe ve geliştikçe hukuk da buna paralel olarak ilerlemiş ve gelişmiştir. Toplumun, hayatını hukukla uğraşarak geçiren bir sınıfı, yani hukukçuları oluşturacak kadar ilerlemesiyle de ikinci aşamaya geçilmiş olur. Bu aşamada hukuk artık yalnızca halkın ruhundan doğmuş bir şey olmaktan çıkmıştır. Halkın ruhundan doğduğu kabul edilen kurallar artık hukukçular tarafından yorumlanarak hukuk kuralları hâline geldikleri için hukukçular da hukukun yaratılmasında pay sahibi hâline gelmişlerdir. Hukukçuların kendi başlarına yeni bir hukuk yaratmaları ise mümkün değildir, hukukçuların yapması gereken şey yalnızca halkın ruhundan doğan kuralları yorumlamak ve sistematik bir hâle getirmektir. Bu aşamada hukuk artık daha karmaşık bir hâle geldiği için kuralların muhtevası da daha kapsamlıdır; ancak ilk aşamanın aksine, hukuk artık daha durağan bir hâl almıştır. Savigny'e göre birinci aşamada hukukun gelişimini etkileyen en önemli faktör politikayken, bu aşamada ise politikanın yerini teknik almıştır. Üçüncü ve son aşamada ise artık tamamen sistematik bir hâl alan yasaların kodifikasyonu yapılır. Kodifikasyonun doğru zamanda yapılması ise çok önemlidir;[115] çünkü halkın ruhundan doğan yasaların en doğru hâllerini aldıkları zamanda yapılmaması hâlinde kodifikasyon yalnızca hukukun dinamizmini yok etme işlevine sahip olacaktır.[116] Savigny'e göre kodifikasyonun en başarılı örneği tamamen Roma İmparatorluğu'nun iç deviniminin

[113] Güriz, *Hukuk Felsefesi,* s. 211
[114] Gözler, *Hukuka Giriş,* s. 250; Güriz, *Hukuk Felsefesi,* s. 211
[115] Savigny, *Çağımızın Yasama ve Hukuk Bilimi Konusundaki Görevi Üzerine,* s. 43-44
[116] Gözler, *Hukuka Giriş,* s. 251

ürünü olan Corpus Juris Civilis'tir, Almanya ise kendisinin yaşadığı dönemde hukukun kodifikasyonuna geçecek aşamaya henüz ulaşamamıştır.[117]

Savigny hukukun halkın ortak bilincinden, yani halkın ruhundan doğduğunu düşündüğü için objektif bir şekilde eleştirilmesinin de mümkün olmadığını savunmuştur. Ona göre hukuk, insanların iradesinden doğan bir varlık değildir ve ortaya çıkışında herhangi bir çıkar çatışmasının veya savaşın etkisi yoktur. Hukuk, halkın ruhundan zaman içerisinde kendi kendine doğmuştur, bu nedenle de böyle bir kavrama dair eleştirel yorumlar yapmanın hiçbir mantığı yoktur.[118] Ayrıca hukuk asla evrensel değildir; çünkü tıpkı dil gibi hukuk da her toplum için biriciktir ve her toplumun geçirdiği evrelere göre zaman içerisinde şekillenmiştir, şekillenmeye devam etmektedir ve dilde olduğu gibi hukukta da herhangi bir duraklama anından söz etmek imkânsızdır.[119] Aslında Savigny'nin filoloji biliminin yöntemini hukuk alanına uyarladığı dahi söylenebilir. Ona göre hukuk; dildeki değişimlere benzer bir şekilde daima değişir, gelişir ve toplumun gereklerine göre ilerler.[120] Bu nedenle doğal hukukçuların öne sürdüğü gibi zaman ve mekân bakımından aşkın ve değişmez hukuk ilkelerinin varlığından söz etmek mümkün değildir.[121]

Savigny'nin düşüncesinde doğal hukukçular tarafından ileri sürülen kuvvetler ayrılığı, sosyal sözleşme ve yazılı anayasa gibi kavramlara yer yoktur. Ona göre devletin bireylerin keyfî iradelerinden doğan bir varlık olarak görülmesi, toplumun devletsiz de yaşayabileceği şeklinde bir sonuca varacağı için çok zararlı sonuçlar doğurabilir. Ona göre devlet, insan hakları veya buna benzer ilkelerden değil; devleti oluşturan bireylerin görünmez bir duygu birliğinden, yani halkın ruhundan doğduğu için tinsel bir varlıktır ve keyfî bir biçimde meydana getirilmesi veya ortadan kaldırılması mümkün değildir.[122]

---

[117] Savigny, *Çağımızın Yasama ve Hukuk Bilimi Konusundaki Görevi Üzerine,* s. 59, "Corpus Juris Civilis" veya orijinal ismiyle "Corpus Iuris Civilis", Doğu Roma İmparatoru Büyük Jüstinyen (Justinianus veya Iustinianus diye de anılır) tarafından hazırlatılan ve Roma Hukuku'nun en temel kaynağı sayılan hukuki belgeye verilen isimdir. Corpus Juris Civilis hakkında daha ayrıntılı bilgi için bknz: Bülent Tahiroğlu ve Belgin Erdoğmuş, *Roma Hukuku Dersleri*, İstanbul: Der Yayınları, 2005, s. 80-87

[118] Eugen Ehrlich, *Hukuk Sosyolojisinin Temel İlkeleri,* çev. Artun Mimar, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019, s. 440; Savigny, *Çağımızın Yasama ve Hukuk Bilimi Konusundaki Görevi Üzerine,* s. 43

[119] Anayurt, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları,* s. 66; Vecdi Aral, *Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları*, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2021, s. 205-206; Gözler, *Hukuka Giriş,* s. 251

[120] Ehrlich, *Hukuk Sosyolojisinin Temel İlkeleri,* s. 440; Oya Boyar, *Anayasal Yoruma Giriş,* İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2021, s. 8-9; Savigny, *Çağımızın Yasama ve Hukuk Bilimi Konusundaki Görevi Üzerine,* s. 43

[121] Aral, *Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları,* s. 206

[122] Alfred Dufour, "Tarihsel Hukuk Okulu", çev. İsmail Yerguz, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü,* haz. Philippe Raynaud ve Stéphane Rials, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2017, s. 854-855

Savigny bu bağlamda devlet aygıtını hukukun oluşum sürecine de dahil etmekten kaçınmaz. Ona göre devletin bu konudaki en önemli görevi hukuku oluşturacak organların halk ruhundan kopuk olmamalarını sağlamaktır. Savigny'nin hukuk anlayışının doğal hukuk anlayışı ile ortaklaştığı nadir noktalardan biri ise her iki anlayışta da hukukun devlet tarafından üretilmiş bir kavram olarak görülmemesidir.[123]

Savigny genel olarak doğal hukuk okuluyla birçok noktada zıt görüşleri savunmuştur. Hatta bu anlamda kurduğu tarihçi hukuk okulunu doğal hukuk okuluna karşı kurulmuş bir hukuk okulu olarak tanımlamakta dahi bir sakınca bulunmamaktadır. Hukukun evrensel ve değişmez ilkeleri, sosyal sözleşme, direnme hakkı gibi doğal hukukçular tarafından öne sürülmüş birçok önemli ilkeyi reddeden Savigny, hem devletin hem de hukukun tinsel yönünü vurgulamış ve bunların halkın duygu birliğinden, yani halk ruhundan zaman içerisinde kendiliğinden doğduğunu savunmuştur. Bu bakımlardan Savigny'nin görüşlerinin otoriterliğe kapı aralayan taraflarının olduğu bir gerçektir; onun hem devlet hem de hukuk anlayışı organiktir. Halkın ruhuyla uyum içerisinde olmayan bireylerin halkın bir parçası sayılıp sayılmayacakları konusuna ise bir açıklık getirilmemiştir. Buna rağmen onun görüşlerinde hukuku insan yapısı bir kavram olmaktan çıkarmak istemesi bakımından doğal hukukla ortaklaşan bir yan bulmak da mümkündür. Savigny'nin yaşadığı dönemde özellikle Almanya'da oldukça etkili olan tarihçi hukuk okulunun önemi, bugün o döneme nazaran azalmış görünse de hukuku tarihsel bağlamından kopuk bir şekilde ele almanın hatalı bir yaklaşım olacağını de belirtmek gerekir. Hukukun sosyal gelişmelerle olan bağını çalışma noktasında da bir öncü olan Savigny'nin görüşleri[124] anayasanın ruhu kavramı açısından büyük önem taşımaktadır. Aslında Savigny'nin öne sürdüğü "*Volksgeist*", yani "halkın ruhu" kavramı ile yasaların ruhuna en net vurgulardan birini yapan bir düşünür olduğunu söylemekte bir yanlışlık yoktur. Onun düşüncesinde hukuk, halkın ruhundan zaman içerisinde doğan bir varlık olduğu için bu anlamda da organik ve tinsel bir varlıktır. Bu nedenle de Savigny'nin düşüncelerinin özellikle bir anayasanın tarihsel bağlamını anlama bakımından çok büyük önemi vardır. Buna karşılık Savigny, hukukun doğuşunda herhangi bir çatışmanın etkisinin olmadığını söyleyerek hukuku ve bu bağlamda da anayasayı yaratan diyalektik

[123] Ehrlich, *Hukuk Sosyolojisinin Temel İlkeleri*, s. 22; Savigny, *Çağımızın Yasama ve Hukuk Bilimi Konusundaki Görevi, Üzerine,* s. 189-190

[124] Kasım Akbaş, "Friedrich Carl von Savigny: Tarihsel Hukuk Okulu Geleneği", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 74, sy. 1 (2016), s. 61

süreçlerin varlığını reddetmiştir. Oysaki anayasanın ruhunun oluşumunda bu nevi karşıtlıkların ve çatışmaların yarattığı diyalektiğin büyük etkisi vardır. Bu nedenle anayasanın ruhu bağlamında bu karşıtlıkların, çatışmaların ve bunların yarattığı diyalektik süreçlerin doğasını anlayabilmek için Savigny'nin düşünceleriyle yetinmemekte fayda vardır.

3. Diyalektik İdealizm ve Hegel'in Düşüncesinde Anayasanın Ruhu Kavramı

Hegel'in anayasacılığa dair fikirlerini anlamak için öncelikli olarak onun devlete dair fikirlerini anlamak gerekir. Hegel'e göre devlet, aile ile sivil toplumun sentezinden doğan bir yapıdır[125] ve halk ruhunun *(Volksgeist)* yansımasıdır.[126] Onun devlet anlayışı bütüncül, hatta neredeyse totaliter bir nitelik taşır; devlet ile vatandaşlar arasında gerçek bir bütünlük vardır ve devleti vatandaştan ayırmak mümkün değildir. Bireyin kendini gerçekleştirmesi ve evrensel varlığının farkına varması aynı zamanda devletin de kendini gerçekleştirmesi anlamına gelir. Devlet, bireyin kendini fark etmesinin bir aracı değildir; çünkü devlet gerçek özgürlüğün kendisidir, dolayısıyla da amaçtır. Evrensel iradenin görünüm şekli bizzat devlettir ve devlet evrenseldir, dolayısıyla da aklidir.[127] Devlet ayrıca araç değil amaç olduğu için yeri geldiğinde bireylerden fedakârlık yapmalarına dair talepte bulunabilir; çünkü bir birey için bir devlete üye olmak, olabilecek en üstün ödevdir. Tabii belirtmek gerekir ki fedakârlık talepleri sadece devletin haklı ve akla uygun evrensel amaçları uğrunda olmalıdır.[128] Birey açısından ise tikel ile tümelin içe içe geçtiği bu yapıda devlet için gerektiğinde fedakârlık yapmaktan kaçınan bireyler vatandaşlık haklarını da kaybederler.[129] Bu anlamda da Hegel'in devletinin totalitarizm ile liberalizmi organik devlet anlayışı içerisinde birleştiren bir yapıya sahip olduğu söylenebilir.[130] Böyle bir devlet anlayışının kuruluşundan itibaren tinselliğin ön planda olduğu ve yasalarının da halkın ruhundan doğacağı bir yapıyı öngöreceği söylenebilir. Dolayısıyla da böyle bir devletin, halkın zaman içerisinde geçirdiği aşamaları yansıtan bir anayasaya

---

[125] Cevizci, *Felsefe Tarihi,* s. 839; Güriz, *Hukuk Felsefesi,* s. 227
[126] Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri,* s. 235
[127] Alexandre Kojève, *Hegel Felsefesine Giriş,* çev. Selahattin Hilav, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020, s. 237-238; Bernard Bourgeois, "Hegel, Georg Wilhelm Friedrich", çev. İsmail Yerguz, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü,* haz. Philippe Raynaud ve Stéphane Rials, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2017, s. 359-360; Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri,* s. 235-236
[128] Axel Honneth, *Tanınma Uğruna Mücadele: Sosyal Çatışmaların Ahlâki Grameri Üzerine,* çev. Özgür Aktok, İstanbul: İthaki Yayınları, 2016, s. 35; Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri,* s. 242
[129] Kojève, *Hegel Felsefesine Giriş,* s. 145
[130] Bourgeois "Hegel, Georg Wilhelm Friedrich", s. 359

sahip olacağını belirtmek mümkündür. Yani Hegel'in düşüncelerinde anayasanın ruhuna dair net vurgular bulunduğunu söylemekte bir yanlışlık bulunmamaktadır.

Hegel sosyal sözleşme fikrine şiddetle karşı çıkan düşünürlerden biridir. Ona göre devlet, bireylerin bir sözleşme vasıtasıyla keyfî olarak oluşturdukları bir varlık değildir. Bu tür bir yaklaşım, devleti bireylerin çeşitli amaçlarının yerine getirilmesinin bir aracı hâline getirmektedir; oysaki Hegel'e göre devlet bir araç değil amaçtır ve tıpkı birey gibi tarihseldir. Bu nedenle de bir sözleşmenin ürünü olması mümkün değildir.[131] Devleti oluşturan halkın, iktidarı elinde tutması ve devlette egemen konumuna yükselmesi ise söz konusu dahi edilemeyecek bir şeydir. Ona göre devleti hükümdar yönetir ve halkın devleti yönetecek kişiyi seçmesi o kişinin kudretini ve itibarını zedeler, bu nedenle hükümdar olacak kişinin bu konudaki meşruiyetini soy yoluyla elde etmesi gerekir. Hegel'in bu konudaki fikirlerinin özellikle Prusya'nın monarşik yönetim biçimine ve Prusya'nın yönetici ailesi olan Hohenzollern Hanedanı'na meşruiyet sağlamaya yönelik bir tutum olduğunu söylemek mümkündür.[132]

Hegel'in devletinin anayasası tikel ile tümel olanın birliğini ortaya koyar.[133] Devlette yasama, yürütme ve yargı organları vardır; ancak bu organların kuvvetler ayrılığı çerçevesinde birbirlerinden ayrılmaları devleti dağılmaya götürecektir. Bu nedenle de Hegel'in devletinin anayasasında kuvvetler ayrılığına yer yoktur. Ona göre en ideal yönetim biçimi, daha önce de belirtildiği üzere yöneticilerin soy vasıtasıyla meşruiyet kazandıkları, anayasası da olan bir mutlak monarşidir. Devleti hükümdar yönetir ve onun verdiği kararlar nihai karar olarak geçerlilik kazanırlar. Hegel'in anayasasına göre devletin kuruluşunda genel irade, sosyal sözleşme veya buna benzer herhangi bir iradenin etkisi yoktur. Devlet, evrensel aklın görünürlük kazanmış hâlidir.[134] Hükümdarın kararları ise devlet aklının (hikmet-i hükümet, *raison d'état)* görünürlük kazanmış

[131] Honneth, *Tanınma Uğruna Mücadele,* s. 42-43; Bourgeois "Hegel, Georg Wilhelm Friedrich", s. 361-362; Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri,* s. 242; Tülin Bumin, *Hegel,* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020, s. 164

[132] Cevizci, *Felsefe Tarihi,* s. 841; Güriz, *Hukuk Felsefesi,* s. 227-228; Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri,* s. 243-244

[133] Olivier Beaud, "Anayasa ve Anayasacılık", çev. İsmail Yerguz, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü,* haz. Philippe Raynaud ve Stéphane Rials, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2017, s. 69

[134] Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri,* s. 262-263

hâlidir.[135] Aslında Hegel'in hükümdarlığa ilişkin fikirlerini bugün birçok ülkede etkili olan tek adamlık anlayışı ile bağdaştırmakta bir yanlışlık bulunmamaktadır.[136]

Kısacası, Hegel'e göre hukuk tinsellik üzerinden tezahür eden bir kavramdır ve hukukun hareket alanı da özgür iradedir, dolayısıyla hukukun özünü oluşturan kavram özgürlüktür. Devletin olmadığı yerde hukuk yoktur,[137] bu nedenle hukuk da özgürlüğün gerçekleştiği alanda vücut bulur.[138] Hukuk tinsel alana ait olan bir kavram olsa da Hegel'in sisteminde çoğunlukla pozitif hukuk şeklinde tezahür eder. Bunun nedeni ise hukukun her devlet için ayrı ayrı formel geçerlilik şartlarına sahip olmasıdır; zira her devletin hukuku aynı değildir. Ayrıca hukuk, tarihsel süreç içerisinde her milletin kendine has karakterinden ve şartlara bağlı özel ihtiyaçlarından doğduğu için kapsamı bakımından da pozitiftir. Hegel, pozitif hukuk ile doğal hukuk arasında da bir ayrım yapar ve bunların birbirlerinden farklı kavramlar olduklarını söyler; ancak ona göre pozitif hukuk ile doğal hukuk arasında belirgin bir karşıtlık yoktur. Aksine, pozitif hukuk ile doğal hukuk arasında bir uyum vardır.[139] Buna rağmen Hegel'i bir doğal hukukçu saymak da mümkün değildir; çünkü özellikle devletin ve hukukun oluşumuna ilişkin olarak öngördüğü kendine has tarihsel ve diyalektik yaklaşımlar onun düşüncelerinin farklı bir başlık altında incelenmesini bir mecburiyet hâline getirmektedir. Devlet ile bireyin birliği ve bireyin özgürlüğünün yalnızca bir devletin vatandaşı olmakla sağlanacağı üzerinden liberalizm ile totalitarizm gibi birbirlerine son derece zıt iki düşünceyi bir araya getiren Hegel'in düşünceleri, hukukun diyalektik ve tarihsel mantığını ve özellikle bu çalışmanın anayasacılığa ilişkin perspektifini anlamak bakımından büyük önem taşımaktadır. Hegel'in hukuka dair yaklaşımının anayasanın ruhu kavramına dair de önemli vurgular içerdiğini belirtmek gerekir.

4. Carl Schmitt'in Kararcı (Desizyonist) Hukuk Anlayışında Anayasanın Ruhu Kavramı

Schmitt'e göre hukuk, bünyesinde kendini aşan bir boyuta sahiptir. Ona göre hukuk asla sadece hukukun konusu değildir ve hukukun kendine aşkın olan tarafı da kendini politik

[135] İlyas Doğan, *Özgürlükçü ve Totaliter Düşünce Geleneğinde Sivil Toplum*, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2002, s. 152
[136] Bourgeois "Hegel, Georg Wilhelm Friedrich", s. 365
[137] Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri,* s. 48
[138] Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri,* s. 64
[139] Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri,* s. 41-42

bir davranışta gösterir. Bu davranış "karar" eylemidir ve Schmitt'in hukuk anlayışının temelini işte bu kavram oluşturur.[140] Ona göre karar, hukukun geçerli hâle gelmesini sağlayan iradi işlemdir ve bu işlem sayesinde hukuk yaratılmış olur. Schmitt'in hukuk anlayışında normların birbirlerinden kaynaklanmaları kesinlikle söz konusu değildir.[141] Ona göre yasaların kaynağı normlar değil otoritedir ve otorite de karar vasıtasıyla bu gücünü kullanır.[142] Karar aynı zamanda "hukuk gücü" diye adlandırılan bir güce de sahiptir; ancak karar ile yaratılan hukuk kurallarının bu tür bir gücü yoktur. Bu nedenle de hukuk normlarının birbirlerini meşrulaştırdıkları normlar hiyerarşisine dayalı kapalı bir hukuk sistemi Schmitt'in anlayışına son derece terstir. Hiçbir hukuk kuralı tarafından meşrulaştırılmamış; ancak karar işlemi ile yürürlüğe konmuş bir kuralın geçerli olması da yine bu sayede, yani karar işleminin hukuk gücüne sahip olması ile mümkündür.[143] Yani Schmitt'in hukuk anlayışı açık uçlu bir sistemi öngörür ve ona göre normların meşruiyeti normların dışındaki bir kaynaktan gelmek zorundadır.[144] Schmitt, bu anlamda hukuka dair meşruiyet meselesini ele almış ve meşruiyetin kaynağını hukukun dışına, politik alana dayandırarak bu sorunu çözmüştür. Bu çözümün doğal sonucu da hukukun politik bir kavram olması ve bu bağlamda da anayasacılığın politik bir mesele olarak ele alınmasıdır. Schmitt'in devletinde anayasa politik birliği kurar ve halkın politik bilincini yazıya dökerek devlete adeta "ruh" üfler.

Schmitt'in kararcılığının dayandığı en önemli unsur "emir" kavramıdır; ancak emir kavramı bildiğimiz anlamdaki emir olarak tanımlanmaz. Kararcılığa göre emir, tüm hukukun kaynağını oluşturan en temel unsurdur; çünkü emir sonucunda karar ortaya çıkar ve tüm kurallar ve düzenler buna dayanır. Bu anlayışın Avrupa'daki ilk gelişimi, doğa bilimlerinin gelişmesi karşısında Hristiyan düşüncesinin ve özellikle de bundan temellerini alan doğal hukuk düşüncesinin gücünü yitirmeye başlaması ile olmuştur.[145] Doğal hukuk düşüncesi, Antik Yunan'dan itibaren pozitif hukuk kurallarının üzerinde yer

[140] M. Ertan Kardeş, *Schmitt'le Birlikte Schmitt'e Karşı: Politik Felsefe Açısından Carl Schmitt ve Düşüncesi,* İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s. 25-26
[141] Carl Schmitt, *Hukuki Düşüncenin Üç Türü,* çev. Toros Güneş Esgün, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021, s. 49
[142] Aykut Çelebi, "Şiddete Karşı Siyaset Hakkı", *Şiddetin Eleştirisi Üzerine,* haz. Aykut Çelebi, İstanbul: Metis Yayınları, 2014, s. 284
[143] Schmitt, *Constitutional Theory,* p. 65; Schmitt, *Hukuki Düşüncenin Üç Türü,* s. 49
[144] Ali Emre Zeybekoğlu, "Carl Schmitt'in 20. Yüzyıl Devlet ve Siyaset Kuramına Katkısı", Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 33
[145] Schmitt, *Hukuki Düşüncenin Üç Türü,* s. 49-50

alan ideal bazı kuralları dile getirerek pozitif hukuku temellendiren ve bu bakımdan da metafiziğe dayalı bir düşünceydi. Doğa bilimlerinin gelişmesi ve özellikle Hobbes'un pozitif hukuku ve egemenin iradesini öncelemeye başlayan görüşlerinin yaygınlık kazanmasıyla beraber kararcılığa temel oluşturacak düşünceler de ortaya çıkmış oldu. Hobbes'a göre tüm normlar, yasalar ve hukuk düzenini oluşturan diğer unsurların tamamı egemenin verdiği kararlarla şekillenir. Egemenden başka bir yasa koyucu yoktur ve egemen herhangi bir yasayla sınırlandırılmış da değildir.[146] Egemen, yasalarla yetkili kılınan bir kişi veya kurum ya da meşru bir şekilde tahta geçen bir monark değildir. Egemen karar verendir ve bundan başka bir sıfata ihtiyacı da yoktur. Egemen sıfatı ise toplumda düzeni ve güvenliği sağlayan kişinindir[147] veya Schmitt'in cümlesiyle daha net bir şekilde tanımlamak gerekirse: "Egemen, olağanüstü hâle karar verendir". Olağanüstü hâlden kastedilen ise anayasaya uygun bir şekilde ilan edilen olağanüstü hâl veya bu dönemde çıkarılan olağanüstü hâl kararnameleri değildir. Olağanüstü hâl, bir istisna hâlidir ve devletin varlığının tehdit altında olduğu, önceden belirtilmemiş ve oldukça tehlikeli durumlara verilen isimdir. Bu tür durumların neler olduğunu objektif bir biçimde tanımlamak imkânsızdır; ancak olağanüstü hâlin söz konusu olduğu bir durumda hukuk devleti anlayışı askıya alınır.[148] Schmitt'in olağanüstü hâl kavramının aslında Hobbes'un "doğa durumu" kavramıyla büyük ölçüde örtüştüğü söylenebilir; çünkü Schmitt'in olağanüstü hâlden kastı da öngörülemeyen birçok tehlikenin söz konusu olduğu anormal bir durumdur.[149] Schmitt'in bu konuda Hobbes'tan farklılaştığı yer ise onun, Hobbes'un aksine çatışmayı bireyler değil gruplar arası bir mücadele olarak görmesidir.[150] Genellikle liberaller tarafından savunulan normativist pozitivizme göre, olağanüstü hâl ve bu tür hâllerde kimin neye müdahale edeceği ve yetkilerinin ne olacağı da dahil olmak üzere her şey anayasada açık bir şekilde belirtilmiş olmalıdır. Schmitt ise bu tür arayışlara karşı çıkmış ve egemen kavramından tamamen arındırılmış bu tür bir hukuk düzeninin yaratacağı sorunlara dikkat çekmiştir.[151] Onun anlayışında egemenin emirleri hukuk hakkındaki son kararlardır ve sorgusuz sualsiz bir şekilde hukuk hâline gelirler. Buradan

[146] Thomas Hobbes, *Leviathan,* çev. Hamiyet Ünal, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019, s. 233-234
[147] Schmitt, *Hukuki Düşüncenin Üç Türü,* s. 50-51
[148] Carl Schmitt, *Siyasi İlahiyat,* çev. A. Emre Zeybekoğlu, Ankara: Dost Kitabevi, 2016, s. 13-14
[149] Jean-François Kervégan, "Olağanüstü Hal", çev. İsmail Yerguz, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü* haz. Philippe Raynaud ve Stéphane Rials, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2017, s. 638
[150] İşsevenler, *Kurucu İktidarın Eleştirisi*, s. 103
[151] Kardeş, *Schmitt'le Birlikte Schmitt'e Karşı,* s. 106

da anlaşılacağı üzere kararcı anlayış, hukuku doğal hukukçular gibi metafizik ideallere dayandırmaz; ona göre hukuk adeta hiçlikten doğar, egemenin iradesinde var olur ve karar ile de cismani bir hâl alır.[152] Zira Schmitt'e göre egemen yalnızca en yüksek yasa koyucu değil; aynı zamanda en yüksek hâkim ve en yüksek idari amir olma niteliklerini de taşır. Yasallığın ve meşruiyetin tek ve nihai kaynağı da yine egemenin kendisidir.[153] Bu nedenle de egemen, ortak yaşamın yeniden inşa edilmesi için "haklılık" gibi şartlara sığınmadan harekete geçebilir.[154] Görüldüğü üzere Schmitt'in hukuka dair kavrayışında egemenin emri oldukça önemlidir; ancak onun egemeni keyfî bir biçimde emirler yağdıran bir egemen değildir. Egemen, halk ile organik bir bağ kurmuştur ve aralarında tam bir duygu birliği vardır. Bu nedenle de egemenin verdiği emirler yasaya dönüşürken halktan ciddi bir direniş gelmez. Zira egemenin düşünceleri zaten halkın da düşünceleridir; bu nedenle egemenin anayasası aynı zamanda halkın da anayasasıdır. Schmitt'in egemenini bu anlamda halk ruhunun cismani hâli olarak görmekte bir yanlışlık bulunmamaktadır.

Schmitt'e göre pozitivist hukukçuların öne sürdüğü "hukuk devleti" kavramı kendi içerisinde problemlidir. Onun düşüncesine göre hukuki pozitivistler, hukukun dışında gördükleri tüm kavramları hukuk biliminden dışlamaları nedeniyle, kendilerini devlette iktidar gücünü elinde tutan yasa koyucuların iradesine tabi kılmışlardır; ancak bunu yaparken de iktidardakilerin yasalaştırdıkları kararların normlara dönüşerek kesin bir biçimde geçerli olmalarını talep etmişlerdir. Bu durum yasa koyucuların da aslında pozitivist hukukçuların hukukun yöntemi olarak belirledikleri bir norma tabi olmaları sonucunu doğurur ki bu da bir yandan kimin kime tabi olduğunun belli olmadığı çelişkili bir durum yaratırken, bir yandan da hukuk devletinin "yasa/yasama devletine" dönüşmesine neden olur. Böyle bir devlette önemli olan artık adalet değildir, yalnızca yasaların şeklen öngördüğü şartlara uymaktır.[155] Yasayı koyanlar ile yasaları icra edenlerin birbirinden ayrıldığı bu tür devletlerdeki en üstün organ ise genellikle parlamentodur.[156] Schmitt'in kararcılığı öne sürmesinin nedeni büyük ölçüde bu çelişkiyi aşabilmektir. Ayrıca hukuk düzeninin tehdit altında olduğu durumlarda hukukun hâlâ

[152] Schmitt, *Hukuki Düşüncenin Üç Türü,* s. 50-51
[153] Carl Schmitt, *Kanunilik ve Meşruiyet,* çev. Mehmet Cemil Ozansü, İstanbul: İthaki Yayınları, 2016, s. 6
[154] Zeybekoğlu, "Carl Schmitt'in 20. Yüzyıl Devlet ve Siyaset Kuramına Katkısı", s. 35
[155] Schmitt, *Hukuki Düşüncenin Üç Türü,* s. 57-58
[156] Schmitt, *Kanunilik ve Meşruiyet,* s. 4

yürürlükte olması da ona göre kendi içerisinde çelişki yaratan bir başka durumdur. Bu nedenle Schmitt'in anlayışında devlet, kendini korumaya ihtiyaç duyduğu; yani olağanüstü hâlin geçerli olduğu zamanlarda hukuk düzenini askıya alır. Hukuk düzeninin askıya alınması ise kaosun ve anarşinin hüküm süreceği anlamına gelmez, devletin bir düzeni yine vardır; ancak egemenin temsil ettiği devletin düzeni, hukukun çerçevesini çizdiği tüm normatif bağlardan kurtulur ve devlet, normatif hukuk düzeni karşısındaki üstünlüğünü bu vesileyle ispatlamış olur. Zira hukuk düzeninin öngördüğü normların uygulanabilmesi için olağan bir hâle, yani normal bir duruma ihtiyaç vardır ve egemen, güvenliği ve düzeni sağlayarak bu durumu yaratan kişidir.[157] Schmitt'in hukuki pozitivizme dair eleştirileri aslında oldukça nettir. Hukuki pozitivizm, anayasaların ruhlarının olabileceğine dair fikirleri reddeden bir hukuki akımdır ve hukuku genel olarak normların birbirlerinden kaynaklandığı hiyerarşik bir kapalı sistem olarak ele alır. Böyle bir yaklaşımın sonucu ise Schmitt'in de belirttiği üzere hukukun kaynağına dair bir meşruiyet krizi doğması ve hukuk devleti anlayışının çökmesi olacaktır. Bu çöküş aynı zamanda halkın devlet ile olan duygu birliğinin de ortadan kalkmasına neden olacaktır; bu nedenle ruhtan yoksun bir hukukun ve anayasanın düşünülmesi dahi Schmitt'e göre tehlikelidir.

Schmitt'in düşüncesinin en önemli unsurlarından biri de modern devlet teorisinin tüm kavramlarının aslında teolojik kavramların dünyevileşmiş versiyonları olduklarını ortaya koymasıdır. Bu son derece çarpıcı ve önemli bir tespittir; çünkü Schmitt bu tespitiyle birlikte, doğal hukukun reddedilmesinden itibaren hukukun nereden kaynaklandığını açıklama noktasında doyurucu açıklamalar ortaya koyamayan hukuki pozitivistlerin, hukuka özgü bir kavramlar seti ortaya koyma konusunda da aslında o kadar da başarılı olamadıklarını net bir şekilde göstermiştir. Onun düşüncesine göre geçmişin ilahi kavramlarının tamamının bugünün devlet teorisinde metafizik yönlerinden arındırılmış karşılıkları bulunmaktadır. Örneğin devlet kavramı Tanrı'nın yeryüzündeki yansımasıyken,[158] sıkça dile getirdiği "olağanüstü hâl" kavramı da teolojideki "mucize" kavramının dünyevi versiyonundan başka bir şey değildir.[159] Metafiziğin dışlanması ise aynı zamanda egemenin yürürlükteki hukuk düzenine müdahale etmesinin de reddi

[157] Schmitt, *Siyasi İlahiyat,* s. 19-20
[158] Kardeş, *Schmitt'le Birlikte Schmitt'e Karşı,* s. 113; Schmitt, *Siyasi İlahiyat,* s. 43-44
[159] Kardeş, *Schmitt'le Birlikte Schmitt'e Karşı,* s. 102-103

anlamına gelir ki bu, daha önce de belirtilen kimin kime tabi olduğunun belli olmadığı çelişkili durumu ortaya çıkarır.[160] Bu devletlerde yasaların meşruiyetini sağlayacak olan otorite de tamamen reddedilmiştir; hatta esasen meşruiyet kavramının kendisi bile metafizik bulunarak reddedilmiştir. Meşruiyet nominal olarak varlığını sürdürmektedir; ancak içi tamamen boşaltılmıştır ve sadece yasalardan kaynaklanan bir otoritenin meşru olabileceği öne sürülmüştür.[161] Bu noktada yasaları meşru kılan otoritenin ne olduğuna ilişkin soru ise cevapsız kalmaktadır. Yasa devletinin bir diğer çelişkisi de %49'luk bir halk desteği ile devlet gücünün kullanılması tiranlıkla eşdeğer tutulurken, bu destek %51'e çıktığında güç kullanımının yasal kabul edilmesidir. Schmitt'e göre politikanın içini tamamen boşaltıp, onu adeta bir aritmetik işlem hâline getiren bu anlayış çok büyük riskler taşımaktadır. Ona göre bu tür bir anlayışla yönetilen bir devlette %51'lik bir desteğe ulaşan partinin devlet gücünü ilelebet elinde tutabilmek için geri kalan %49'u yasadışı ve dolasıyla da meşruiyetten yoksun ilan etmesi son derece muhtemeldir ki bu durum da devletin parçalanmasıyla sonuçlanacak bir sürecin başlamasına neden olacaktır. Ayrıca iktidarda olan parti, devlet gücünü kullandığı için seçimlerde avantajlı hâle gelecek ve gücün elde edilebilmesi için adil bir yarışın yapılabilmesi imkânı da ortadan kalkmış olacaktır.[162] Politikayı aritmetik işlemlere indirgeyen anlayışa dair eleştirilerini bununla da sınırlamayan Schmitt, anayasaların değiştirilmesi gibi meseleler için %51'lik basit çoğunluğun yerine önerilen %67'lik nitelikli çoğunluğu da Weimar Anayasası üzerinden eleştirmiş ve aradaki %16'lık farkın meşruiyeti sağlama konusunda nasıl bir etkisi olduğunu sorgulamıştır.[163] Vardığı sonuç ise nettir, ona göre bu tür aritmetik işlemlerin meşruluğun sağlanabilmesine dair hiçbir elle tutulur etkisi yoktur; çünkü meşruiyetin kaynağını bu tür hesaplarda aramak politikanın öldürülmesinden başka bir anlama gelmemektedir.

Schmitt, devletin ideolojilerden arındırıldığı sözde tarafsız ve liberal tutumlu bir yapı hâline getirilmesine de şiddetle karşı çıkmıştır. Ona göre bu tür bir devlet ruhsuz bir fabrikadan veya otomattan başka bir şey değildir. Politik olanın yok edilmesi aynı zamanda meşruluğun da yok edilmesi anlamına gelir ki hukuki pozitivizmin ve

[160] Schmitt, *Siyasi İlahiyat,* s. 44
[161] Schmitt, *Kanunilik ve Meşruiyet,* s. 11
[162] Schmitt, *Kanunilik ve Meşruiyet,* s. 35-36
[163] Schmitt, *Kanunilik ve Meşruiyet,* s. 48

liberalizmin esas krizleri de ona göre bunlardır.[164] Liberalizmi "sonu gelmeyen bir pazarlık ve zaferi getirecek büyük savaşın parlamento tartışmalarıyla sonsuza dek ertelenmesi" olarak tanımlayan Schmitt, bunun yerine kararcı düşüncesine uygun olarak politik birliğin kesin olarak kurulduğu bir diktatörlüğü önerir.[165] Zira onun politik birlik düşüncesinde egemen, yani *Führer* etrafında şekillenen bir hukuk sisteminin yanı sıra disiplin, onur, sadakat gibi kavramların da son derece önemli bir yeri vardır. Bu sistemde kuvvetler ayrılığı gibi kavramlara kesinlikle yer yoktur,[166] onun devletinde toplumla devletin bütünleştiği ve halk iradesinin *Führer'*in şahsında cisimleştiği bir anlamda Hegelyen ve total bir düzen söz konusudur. Bu düşüncelerinden de anlaşılacağı üzere Schmitt'in, 1933'ten 1936'ya kadar Hitler'i desteklemesi ve Nazilerin hukukçularından biri olması şaşırtıcı değildir. Politikayı bir anlamda etik değerlerden arındıran bir anlayışa sahip olan Schmitt'in bu konudaki nihilist tavrının Nazilerle denk düştüğünü söylemek mümkündür. Buna karşılık Schmitt'i Hitler'i desteklemeye götüren asıl unsur, muhtemelen onun liberalizm karşıtlığının da etkisiyle öngördüğü türden bir devlet düzeninin Naziler tarafından kurulmakta olduğunu düşünmesidir; zira kendisinin o dönemde Hitler'in alternatifinin kaos ve devletin parçalanması olduğunu düşünmek için yeterince sebebi vardır.[167]

Schmitt'in total devleti liberalizme tamamen karşıdır; ancak demokrasi fikrine karşı değildir. Onun karşı olduğu temel kavram liberal demokrasi ve onun getirisi olan kuvvetler ayrılığı, genel ve eşit oy hakkı ve parlamentarizm gibi daha alt düzeydeki kavramlardır. Schmitt'in kuvvetler ayrılığına olan karşıtlığı daha önce anlatılanlardan da zaten oldukça net bir şekilde anlaşılmaktadır. O, yasama gücü ile yürütme gücünün ayrılmasına tamamen karşı çıkmakla kalmayıp; egemeni de baş yargıç ilan ederek yargı gücünü de egemenin uhdesine almıştır. Parlamentarizme olan eleştirileri de genel anlamda liberal demokratik bir düzende özellikle politikanın özünü yitirmesine ve bir dizi aritmetik hesaplar bütününe dönüşmesine yöneliktir. Ayrıca onun devlet anlayışında halkın birliğini parçalayacak her türlü anlayışın kesinlikle reddedilmesi gerektir. Genel ve eşit oy hakkı ise ona göre demokrasinin değil liberalizmin bir gereğidir; çünkü ona

[164] Schmitt, *Siyasi İlahiyat,* s. 70
[165] Schmitt, *Siyasi İlahiyat,* s. 68
[166] Schmitt, *Hukuki Düşüncenin Üç Türü,* s. 82
[167] Paul Hirst, "Carl Schmitt'in Kararcılığı", *Carl Schmitt'in Meydan Okuması,* der. Chantal Mouffe, çev. Hivren Demir Atay ve Hakan Atay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019, s. 19

göre bir hakkın eşit ve genel olarak kabul edilebilmesi için o hakka sahip olanların homojen bir topluluk oluşturması gerekir.[168] Böyle bir eşitlik ise ona göre hiçbir yerde bulunmamaktadır;[169] çünkü tüm insanların sırf insan oldukları için eşit oldukları şeklindeki tahayyül, insanları birbirlerinden ayıran "çıkar" gibi unsurları görmezden gelmektedir ve liberalizm de tam olarak bunu yapmaktadır.[170] Bu nedenle de gerçek demokrasiye ulaşabilmek için öncelikli olarak bu homojenliğin sağlanmasına ihtiyaç vardır. Burada homojenlikten kasıt gerçek anlamda özsel bir eşitliktir. Liberalizmin soyut kavramları üzerinden sağlanacak bir eşitlik onun gözünde gerçek bir demokrasi için yetersizdir. Bu nedenle de vatandaşların gerçek anlamda eşit olabilmeleri için ortak bir öze katılmaları[171] ve bu homojenliğe katılmayan insanların sürgün edilmeleri gibi sonuçların dahi göze alınması gerekir.[172] Kısacası, Schmitt'in anlayışına göre gerçek bir demokrasinin kurulabilmesinin ön şartı homojen bir *demos'*tur, liberal anlamda çoğulcu bir anlayışın gerçek bir demokrasi ile bağdaşması ise hiçbir koşulda mümkün değildir.[173]

Schmitt'in total devleti daha önce de belirtildiği üzere devletle toplumun özdeşliğine dayanan Hegelyen nitelikli bir devlettir. Onun Hegel'den farkı ise Hegel'in liberalizm ile totalitarizmi birleştiren anlayışının liberal yanlarını muhafazakâr ve aydınlanma karşıtı bir biçimde ortadan kaldırmasıdır.[174] Schmitt'e göre devletin ideolojilerden arınarak nötr bir nitelik alması mümkün değildir; çünkü devlete ilişkin olan her şey aynı zamanda politiktir. Ona göre din, kültür, eğitim, ekonomi ve buna benzer tüm alanlar devletle ilişkilidir ve bu ilişki devlet ile toplumun özdeşliğinin en temel göstergelerinden biridir.[175] "Politik olan" kavramı ise kendisini karşıtlıklar (antagonizmalar) üzerinden belli eden bir kavramdır ve bu karşıtlık kendisini en temel biçimiyle "dost-düşman ayrımı" üzerinden gösterir. Düşman olarak tanımlanan kişiler veya gruplar politik açıdan rakiptirler; ancak bu durum bunların ahlaksız veya kötü insanlar olarak görülecekleri anlamına gelmez.

---

[168] Carl Schmitt, *Parlamenter Demokrasinin Krizi,* çev. A. Emre Zeybekoğlu, Ankara: Dost Kitabevi, 2017, s. 27; Chantal Mouffe, *Siyasetin Dönüşü*, çev. Fahri Bakırcı, Ali Çolak, Ankara: Epos Yayınları, 2008, s. 158-159

[169] Schmitt, *Parlamenter Demokrasinin Krizi,* s. 29

[170] Schmitt, *Parlamenter Demokrasinin Krizi,* s. 30-31

[171] Chantal Mouffe, *Demokratik Paradoks,* çev. A. Cevdet Aşkın, Ankara: Epos Yayınları, 2015, s. 48-49

[172] Grigoris Ananiadis, "Carl Schmitt ve Max Adler: Siyasetle Demokrasinin Uzlaşmazlığı", *Carl Schmitt'in Meydan Okuması,* der. Chantal Mouffe, çev. Hivren Demir Atay ve Hakan Atay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019, s. 181

[173] Mouffe, *Demokratik Paradoks,* s. 60

[174] Beaud, "Anayasa ve Anayasacılık", s. 70-71

[175] Carl Schmitt, *Siyasal Kavramı,* çev. Ece Göztepe, İstanbul: Metis Yayınları, 2014, s. 53

Düşman politik açıdan yabancı, yani öteki olandır ve kişi kendini bu bağlamda düşmanı üzerinden tanımlar. Düşman ile gerektiğinde iş birliği yapılmasında bir sakınca yoktur, hatta gerektiğinde bunun sağlayacağı avantajlar bile olabilir. Burada belirtilen yalnızca politik rekabetin taraflarıdır.[176] Bu ayrım aynı zamanda bireylerin tek başlarına anlaşılamayacağını ve bağlı oldukları diğer bireylerle beraber oluşturacakları politik yapı üzerinden anlaşılmaları gerektiğini de ortaya koyar.[177] Politik rekabetin taraflarının doğabilmesi içinse herhangi bir ekonomik, dinî, etnik veya ahlaki karşıtlığın yeterince güçlü bir şekilde var olması yeterlidir. Bu tür bir ayrılık kesin olarak ortaya çıktıktan sonra dost-düşman ayrımının tarafları da net bir şekilde ortaya çıkmış olur.[178] Devlet içerisinde ise böyle bir ayrılık olmamalıdır; hatta içerisinde dost-düşman ayrımı olan bir devlet Schmitt'in düşüncesine göre devlet sayılmaz. Ona göre devlet olmanın şartlarından biri iç savaşı sona erdirmiş olmaktır.[179] Görüldüğü üzere Schmitt'in hukuki pozitivizme ve liberalizme olan karşıtlığı burada da kendisini göstermektedir. Devleti ve devletin aparatlarını ideolojilerden tamamen arındırarak hem politik süreçleri hem de devletin meşruluk kaynaklarını adeta öldüren liberal ve hukuki pozitivist düşünceye karşı Schmitt, politik olanı dost-düşman ayrımı üzerinden formüle ederek politik mücadelenin alanını yeniden tanımlamıştır. Schmitt'in bu hususta düşüncelerinin en önemli tarafı ise devletin ve anayasaların renksiz ve tarafsız tutumlar almalarının pratikteki karşılığının devletin ve anayasanın gerçek anlamlarını yitirmeleri olacağını başarılı bir şekilde gösterebilmiş olmasıdır.

Schmitt'e göre liberal düşüncede politik alanın ekonomi tarafından boğulması nedeniyle politika adeta öldürülmüştür; çünkü ekonomik alanda ahlaki ve etik bakımdan düşman olarak tanımlanabilen bir taraf yoktur, yalnızca rakipler vardır. Liberal düşüncede dost-düşman ayrımı gibi ayrımlar ilkel zamanlardan kalma barbarlıklar olarak tasvir edilse de Schmitt'in sözünü ettiği düşmanlık, tarafların birbirlerini ortadan kaldırmaya çalıştıkları türden bir davranışı içermez. Ona göre düşman kendisiyle mücadele edilendir ve bu düşmanlık kamusal bir nitelik taşımaktadır.[180] Dost ile düşman arasındaki mücadele bir

[176] Schmitt, *Siyasal Kavramı,* s. 57; Zeybekoğlu, "Carl Schmitt'in 20. Yüzyıl Devlet ve Siyaset Kuramına Katkısı", s. 46
[177] Küçükalp, *Siyaset Felsefesi,* s. 8
[178] Schmitt, *Siyasal Kavramı,* s. 67
[179] Zeybekoğlu, "Carl Schmitt'in 20. Yüzyıl Devlet ve Siyaset Kuramına Katkısı", s. 68
[180] Schmitt, *Siyasal Kavramı,* s. 58-59. Schmitt, dost-düşman ayrımı konusundaki fikirlerini daha net bir şekilde açıklamak için: "Düşman *hostis*'tir, geniş anlamda *inimicus* değil…" diyor. Onun buradaki kastı

savaşa dönüşebilir; ancak bu istenen ve doğal görülen bir durum değildir. Savaş, politikanın enstrüman olarak kullanabileceği bir yöntem olsa da politikadan bağımsız ve kendine has kurallara sahip bir alandır.[181] Dost-düşman ayrımının en önemli özelliklerinden biri de devletin düşmanını belirleme noktasında bir yetkiye sahip olmasıdır ki Schmitt'e göre bu, devlet olmanın bir gereğidir. Devlet düşmanını belirler ve onunla gerektiğinde mücadele eder. Düşmanın kim olacağını net bir şekilde belirleyen de yine egemenden başkası değildir.[182] Düşmanın kim olduğunun dışarıdan belirlendiği bir durumda bağımsız bir devletten söz edilmesi mümkün değildir. Halkın dost-düşman ayrımını yapamadığı bir durumda da yine aynı şekilde bağımsızlık sona ermiş kabul edilir; çünkü bu durumda politik niteliğini yitiren halk, başka bir politik sistemin tebaası hâline gelecektir.[183] Zira Schmitt'e göre politik varlığın gerektirdiği riskleri almaktan korkan bir halkı kendi egemenliğine almak için bekleyen başka halklar dünyanın dört bir tarafında mevcuttur.[184]

Schmitt'in devletinde daha önce de belirtildiği üzere anayasa, politik bütünlüğü simgeleyen, kuvvetler ayrımını reddeden ve tinsel yönü ağır basan bir kavramdır.[185] Anayasal normlar halkın iradesinden kendiliğinden doğarlar ve yasa koyucular tarafından yalnızca kâğıda dökülürler,[186] bir anayasanın geçerli olabilmesinin en temel şartı ise o anayasanın kurucu iktidar tarafından yapılmış olmasıdır. Ona göre kurucu iktidar, politik birlik kurulduğu anda ortaya çıkan iktidardır ve bu iktidar birliğin niteliklerini belirler. Kurucu iktidar tarafından yapılmayan bir anayasa geçerli değildir, yani anayasa kurucu iktidarın dile getirdiği politik bir karardan başka bir şey değildir. Bu karar ile devlet kurulur ve devlette geçerli olan her norm bu anayasaya, dolayısıyla da devleti kuran karara dayandırılmış olur. Devlet demokrasi ile yönetiliyorsa kurucu iktidar halktır,

---

düşmanın kişisel husumet güdülen *inimicus* değil, kamusal anlamda rakip olarak görülen *hostis* olduğudur. Örneğin Hristiyan dünyası için Müslümanlar *hostis*'tir; ancak bu durum taraflar arasındaki kişisel bir husumetten dolayı doğmamıştır. Tarafların etik ve politik farklılıkları bu karşıtlığı yaratmıştır, yani bu farklılık büyük ölçüde tinseldir. Bir tarafın diğer tarafa verdiği bir zarardan dolayı, mağdurun faile karşı nefret hissetmesi ise failin mağdur için *inimicus* hâline gelmesi sonucunu doğurur. Yani *hostis*, genel olarak etik ve politik boyutları olan karşıtlıklarda kendini gösterir, *inimicus*'un ortaya çıkması içinse böyle bir tinsel boyuta ihtiyaç yoktur. Dost-düşman ayrımından doğan ve *hostis*'in ortaya çıktığı karşıtlıkları günümüzde kamusal alanın her alanında görmek mümkündür, Schmitt'e göre liberalizm bu tür karşıtlıkların üzerini örtmüş olsa da bunlar ortadan kalkmış değildir.

[181] Schmitt, *Siyasal Kavramı,* s. 63-64
[182] Schmitt, *Siyasal Kavramı,* s. 74
[183] Schmitt, *Siyasal Kavramı,* s. 79-80
[184] Schmitt, *Siyasal Kavramı,* s. 82
[185] Kardeş, *Schmitt'le Birlikte Schmitt'e Karşı,* s. 147; Schmitt, *Constitutional Theory*, p. 59
[186] İşsevenler, *Kurucu İktidarın Eleştirisi,* s. 142

monarşiyle yönetilen devletlerde ise bu iktidar monarka aittir. Anayasaların üzerinde bazı ufak oynamalar yapılmasında bir problem yoktur; ancak anayasanın değiştirilmesi politik yapının da yeniden kurulması anlamını taşıyacağı için bu işlem keyfî bir biçimde yapılamaz. [187] Zira anayasanın değiştirilebilir olması, örneğin bir cumhuriyetin parlamentoda %67'lik çoğunluk ile alınan bir kararla krallığa dönüştürülmesini meşru kılmaz.[188] Anayasalara değiştirilemez hükümler yerleştirmek ise anlamsızdır; çünkü bir anayasal hükmün geçerliliği zaten o hükmün toplumsal ve politik kabullerinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle de anayasada bu tür hükümlere yer verilmesine gerek olmadığı gibi toplum durağan bir yapıda olmadığı için bu tür politik kabullerin zaman içerisinde değişebileceği de kabul edilmelidir. Yani toplumsal kabuller değiştiği anda, anayasadaki hüküm her ne kadar değiştirilemez bir hüküm olarak kabul edilmiş olsa da gerçekte çoktan geçersiz hâle gelmiş olacağı için anayasalara değiştirilemez hükümler eklemenin hiçbir reel faydası bulunmamaktadır.[189]

Schmitt'in anayasanın ruhu kavramına dair en önemli katkıları, onun liberalizm ve bu bağlamda da hukuki pozitivizm karşıtlığında kendini belli eden "politik olan" vurgularıdır. Ona göre bir devletin kuruluşu her anlamda politik bir meseledir ve devleti kuran anayasa da sıradan bir hukuki metin olmanın ötesinde halkın ruhundan doğan bir metindir. Esasen onun düşüncelerinde bu bağlamda Savigny'nin düşünceleriyle paralel yanlar bulmak mümkündür; çünkü Schmitt de tıpkı Savigny gibi hukukçuların yasa yapmalarını halkın ruhundan doğan yasaların kodifiye edilmelerinden ibaret bir mesele olarak görür. Aradaki fark ise Schmitt'in yasaları egemenin kararları olarak görmesidir; çünkü onun devlet düşüncesinde bütünlük ve birlik çok önemli bir yer tutmaktadır. Egemen, birliğin ve bütünlüğün simgesi olarak halkın yegâne temsilcisidir ve halk ile sarsılmaz bir duygu birliği içerisindedir. Schmitt'in düşünceleri bu anlamda otoriter rejimlere ve totaliter rejimlere ilham olabilecek özelliklere sahipse de onun önerdiği devlet bunların ikisi de değildir. O, totaliter veya otoriter bir rejimden çok halk ile devletin her anlamda özdeş olduğu, politik olanın etrafında şekillenen ve Hegelyen sayılabilecek türden total bir devletin arayışı içindedir. Bu anlamda da onun devletinin anayasası da halkın ruhundan doğmuş ve her anlamda tinsel ama aynı zamanda da dinamik bir metindir. Yani özetle

[187] Kardeş, *Schmitt'le Birlikte Schmitt'e Karşı,* s. 149; Schmitt, *Constitutional Theory*, p. 75-77
[188] Schmitt, *Constitutional Theory,* p. 79
[189] İşsevenler, *Kurucu İktidarın Eleştirisi,* s. 214-215

denebilir ki Schmitt'in özellikle liberalizm ve hukuki pozitivizme dair yaptığı eleştiriler anayasanın ruhu kavramını anlamak bakımından çok önemli olmakla beraber onun devlete dair felsefi yaklaşımı bugünün şartlarında oldukça ütopik sayılabilecek yanlara sahiptir.

5. Anayasanın Ruhu Kavramına İlişkin Genel Tartışma

Anayasanın ruhu kavramına dair nihai bir fikir ortaya koyabilmek için buraya kadar yapılan tartışmaları toparlamakta fayda vardır. Doğal hukuk okulu özellikle anayasacılık fikrini ilk kez ortaya atmış olması bakımından önemlidir. Platon anayasacılık fikrini iş bölümüne dayandırmış, Aristo ise insanı *zoon politikon* olarak tanımlayarak bu düşünceyi daha da ileri götürmüştür. Aristo ayrıca anayasacılık meselesine ampirik bir şekilde yaklaşarak birçok anayasayı karşılaştırmak suretiyle her kent-devletin ihtiyaçları doğrultusunda kendine özgü bir anayasası olduğunu tespit etmiş ve böylece anayasanın ruhu kavramına çok ciddi bir katkı yapmıştır. Stoacılar ise bu meseleye daha panteist bir şekilde yaklaşarak tüm yasalara ruhunu ve dolayısıyla da meşruiyetini veren bir evrensel akıldan, yani *logos*'tan söz etmişlerdir ki bu yaklaşım da aslında Hegel'in düşünceleriyle belli açılardan örtüşmektedir. Çalışmada değinilen doğal hukukçu düşünürlerden bir diğeri olan Rousseau ise sosyal sözleşme teorisini ortaya koymakla beraber egemenliğin kaynağını genel iradeye dayandırarak kendinden önceki doğal hukukçu düşünürlerden ayrılmıştır. Zira Rousseau'nun yaklaşımı büyük ölçüde Aristo'nun yaklaşımıyla örtüşmektedir ve laiktir; ancak organik ve homojen bir toplum yapısı öngörmesi bakımından da Platon ile örtüşmektedir.

Doğal hukuk okuluna mensup düşünürlerin, hukukun ve dolayısıyla da anayasanın ideolojik, politik ve diyalektik niteliklerini ancak belli sınırlar içerisinde kabul ettiklerini söylemek mümkündür. Anayasayı sosyal bir sözleşme olarak gören anlayışın, hukuku dışsal gördüğü unsurların hepsinden arındırarak ele alması mümkün değildir; çünkü hukukun kendisi bizzat sosyal süreçlerin ve ihtiyaçların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Buna karşılık pozitif hukukun üzerinde yer alan *a priori* ilkelerden bahsediliyor olması da daha önce bahsedilen sınırları oluşturmaktadır. Hukuk her ne kadar sosyal ve tarihsel bir sürecin sonucunda ortaya çıkmış bir kavram olsa da pozitif hukuka kaynaklık eden bazı temel ilkeler vardır. Bu ilkeler pozitif hukukun meşruluk kaynağını oluştururlar ve pozitif hukuk bu ilkelere uygun olduğu takdirde hukuk hâline gelebilir. Yani doğal hukuk,

pozitif hukuka adeta "ruh" üfleyerek onu canlı hâle getirir. Elbette belirtmek gerekir ki, bu ilkelerin arasında "adalet" ve "ahde vefa" gibi objektif bir biçimde tanımlanması her zaman mümkün olmayan ilkeler de mevcuttur; ancak doğal hukuk okulunun vurgusu hukukun tarihsel bağlamına değil bu ilkelerin hukuka temel oluşturuyor olmalarınadır. Bu nedenle de her halükârda doğal hukukçuların anlayışında hukukun diyalektik ve tarihsel niteliklerinin ancak sınırlı bir biçimde vurgulandığını söylenebilir. Gerçi bugün doğal hukukçular, değişmez bir nitelik taşıyan doğal hukuk ilkelerinin yerine çağın gereklerine ve günün şartlarına uyum sağlayabilen, değişken nitelikteki bir doğal hukuk anlayışını benimseme eğilimindedirler.[190] Bu açıdan da anayasanın diyalektik ve tarihsel unsurlarına çizilen çerçevenin kapsamı genişlemektedir; ancak belirtmek gerekir ki doğal hukuk okulunda bu unsurlara yapılan vurgular sınırlı kalmaktadır. Hukuka meşruluk sağlayan ve ona ruh veren *a priori* ilkelerin varlığı, hukuku her ne kadar politik ve diyalektik yönleri de olan bir kavram hâline getirse de bir anlamda da ideolojiler üstü ve politikadan azade bir konuma yükseltmektedir ki bu durum aslında liberalizmin bir ideoloji olarak ortaya çıkışının habercisidir. Yani sonuç olarak denebilir ki, doğal hukukçulara göre anayasalara ruhunu veren ana unsur doğal hukukun temel ilkeleridir. Oysaki anayasanın ruhundan kastedilen şeyi bu ilkelerle sınırlamak, bir anayasanın mahiyetini anlamak açısından oldukça yetersiz bir yaklaşımdır.

Tarihsel hukuk okulu ve bunun en önemli savunucusu olan Savigny'e göre hukuk halkın ortak bilincinden, yani onun "halk ruhu (*Volksgeist*)" adını verdiği bir kavramdan kendi kendine doğar. Hukukçuların tek yapığı, halk ruhundan doğan yasaların yorumunu yapmak ve onları sistematik bir hâle getirmektir ki Savigny hukukun dinamik niteliğini ortadan kaldıracağından hareketle kodifikasyon fikrine de şüpheyle yaklaşmıştır. Ona göre toplum geliştikçe ona paralel bir biçimde hukuk da gelişir, yanlış bir zamanda yapılacak kodifikasyon işlemi ise bu dinamizme büyük zarar verecektir. Ayrıca Savigny, hukukun gelişimini politik bir mesele olarak ele almakla beraber, hukukun kodifiye edilecek kadar gelişmesinin ardından bu işin artık politik olmaktan çıkıp tamamen teknik bir mesele hâlini alacağını savunmaktadır. Ona göre devletin ortaya çıkması da bir sosyal sözleşme ile değil, tıpkı Rousseau'nun düşündüğü gibi halkın duygu birliği vasıtasıyla olmuştur. Yani Savigny, hukukun tarihselliğini vurgularken hukuku tamamen organik

[190] Güriz, *Hukuk Felsefesi,* s. 68

hâle getirip yalnızca tinsel bir kavram olarak ele almak eğilimindedir. Ayrıca doğal hukuku tamamen reddeden Savigny, hukuku yasa koyucuların tekelinden kendi yöntemleriyle kurtarma amacını gütmüştür. Onun vurgularında hukukun ideolojik yönüne de tamamen karşı çıkılmıştır. Savigny, toplumu organik ve homojen bireylerden oluşan bir yapı olarak algılama eğilimine sahip olduğu için her ne kadar hukukun tarihselliğini vurgulamış olsa da onu oluşturan diyalektik bir sürecin varlığını reddetmiştir. Ona göre hukuk, duygu birliğine sahip homojen bir ulusun ruhundan kendiliğinden doğar, toplum ve hukuk bu şekilde birbirlerine paralel olarak durmaksızın gelişir ve değişirler; son aşamada ise hukuk kodifiye edilir. Savigny'nin hukukun tinsel yönüne olan vurgusu elbette önemlidir; zira onun anlayışı devletin ve anayasaların organik niteliklerini vurgulamak açısından önemli bir perspektif sunmaktadır. Buna karşılık Savigny'nin anlayışının otoriter, hatta totaliter bir toplum tahayyülü yaratarak iyinin ve doğrunun kesin olarak bilindiği bir anlayışa zemin hazırladığı da görmezden gelinmemelidir. Anayasaların ideolojileri elbette vardır ve bu konuya çalışmanın ileriki bölümlerinde değinilecektir; ancak bir anayasanın ideolojik olması ile o anayasanın duygu birliğine sahip homojen bireylerden oluşan bir toplumun ruhunda kendiliğinden doğduğunu savunmak ayrı şeylerdir. Anayasacılığın bir diyalektiği vardır ve bu diyalektik toplum içerisindeki çatışmalardan ve çelişkilerden meydana gelir, türdeşlikten değil.

Hegel'in diyalektik idealizmi, her şeyi evrendeki karşıtlıkların yarattığı düşüncesine dayanmaktadır ki buna tabii ki hukuk da dahildir. Ona göre devlet, aile ile sivil toplumun diyalektiğinden meydana gelen bir yapıdır. Tıpkı Savigny gibi "halk ruhu (*Volksgeist*)" kavramına değinerek devleti buna dayandıran ve sosyal sözleşme fikrini reddeden Hegel, devletin tarihsel yönüne vurgu yapar. Özellikle türdeş toplum ve total devlet anlayışı bakımlarından Hegel'in Savigny ile büyük ölçüde fikir birliği içinde olduğu görülmektedir. Devletin bir anayasası vardır; ancak yasama, yürütme ve yargı gibi kuvvetler birbirlerinden ayrılmamışlardır. Zira Hegel'in devleti, halk ruhundan doğan ve evrensel aklın yansıması olan bütüncül bir varlıktır. Hukukun özünü özgürlük oluşturur; ancak devletin olmadığı yerde ne hukuk vardır ne de özgürlük. Ona göre bir bireyin özgürlüğe ulaşabilmesinin tek yolu bir devletin vatandaşı olmaktır. Hukuk ise sadece devletin olduğu yerde ortaya çıkabilecek bir kavramdır; bu nedenle de devlet, özgürlük ve hukuk kavramlarının birbirlerinden ayrılmaları mümkün değildir. Hegel hukuku bu anlamda her ne kadar tinsellik ve tarihsellik üzerinden tanımlasa da Savigny ile

kodifikasyon konusundaki fikirlerinde ayrışır. Hegel'e göre hukuk kendini pozitif hukuk şeklinde gösterir ve pozitif hukukun belirtilen prosedürlere uygun bir şekilde ilan edilmesi gereklidir. Hegel'in Savigny'den ayrılan bir başka yönü de diyalektiğe vurgu yapmasıdır. Savigny bu bağlamda her türlü çatışmayı ve karşıtlığı reddeden bir anlayışa sahipken Hegel'in anlayışında tüm oluş biçimleri gibi anayasa da karşıtlıklar sonucunda ortaya çıkan ve tinselliğini buna borçlu olan bir kavramdır. Aslında onun anayasanın ruhuna ilişkin görüşleri Savigny'nin görüşleriyle birçok açıdan benzerlikler taşımaktadır; ancak Hegel'in Savigny'e kıyasla çok daha geniş bir bakış açısına sahip olduğu da açıktır.

Schmitt'in anlayışında hukuk kendi içine kapalı hiyerarşik bir sistem değildir ve temelini de varsayımsal bir norm değil "karar" oluşturur. Gerçekten de yasaların hepsinin birbirlerinden kaynaklandığı kapalı bir yapı, sürücüsü olmadan kendi kendine giden bir otomobili anımsatmaktadır ve Schmitt de buradaki eksikliği çok iyi tespit etmiştir. Ona göre hukuk normları birbirlerinden kaynaklanmazlar, hukuk bir karar eylemi ile ortaya çıkar ve kararın kaynaklandığı otorite, hukuka da ruhunu veren unsurdur. Kararı veren egemendir ve egemen aynı zamanda olağanüstü hâle de karar verendir. Bu anlayışta da doğal hukuk reddedilir; ancak Schmitt'in doğal hukuku reddedişi aslında kesin bir ret değildir. Zira Schmitt doğal hukuku reddederken doğal hukukun paradigmasını reddetmenin peşinde değildir. Schmitt'in bahsini geçirdiği kavramlar aslında doğal hukukçuların kullandığı kavramların birçok açıdan sekülerleşmiş hâlleridir. O, Hristiyanların her şeye kadir "Tanrı"sından gücünü "çalmış" ve bu gücü yeryüzüne indirerek egemeni yaratmıştır. Doğal hukukçulara göre hukuk *a priori* kavramlar vasıtasıyla var olur ve bu şekilde ruh kazanırken, Schmitt'e göre ise hukuk hiçlikten doğar ve halk ile duygu birliği içindeki bir egemen tarafından vaaz edilerek meşrulaşır. Egemen her şeyin ve herkesin üzerindedir, gücün ve meşruiyetin yegâne kaynağıdır; yani her şeye kadirdir. Bu yüzden denebilir ki, yasalara ve doğal olarak da anayasaya ruhunu veren kavram doğal hukukçulara göre hukukun *a priori* ilkeleriyken, Schmitt'e göre ise karar eylemidir. Schmitt'in yaptığı aslında çerçeve anayasa görüşünü savunan hukuki pozitivistlerin ve liberallerin hukuku ideolojilerden arındırarak meşruiyetten yoksun bırakan yöntemine anlamlı bir alternatif oluşturmaktır. Onun anlayışında hukuk, niteliği bakımından hâlâ pozitiftir ve insanlar tarafından yapılır. Buna karşılık Schmitt hukuku kendisinden temellendirmek yoluna gitmeyi reddeder ve hukuki pozitivistlerin düştüğü çelişkiye düşmez. Ona göre hukukun kaynağı karar eylemidir ve bu eylem ile de hukukun

içerisine düşmüş olduğu meşruiyet krizi aşılmış olur. Kararı veren egemen ise alelade bir diktatör değildir; egemen, halk ile tamamen özdeşleşmiştir ve onun tek meşru temsilcisidir. Bu nedenle de egemenin verdiği kararlar halk ruhunun en mükemmel ve en eksiksiz yansımasıdır. Hukukçular ise bu düzende yasa yapmazlar; yalnızca halkın, egemenin kararlarında kendini gösteren iradesini kodifiye ederler. Schmitt'in özellikle hukukun ideolojilerden arındırılmasına karşı çıkan tutumu bu anlamda çok önemli olsa da Schmitt'in önerdiği dost-düşman ayrımının anayasacılığın diyalektiğini tam olarak yansıtamadığını unutmamak gerekir; çünkü Schmitt homojen bir toplum yapısı önermektedir. Bugünün dünyasında ise böyle bir tahayyül hem gerçekçi değildir hem de yıkıcı sonuçlar doğurabilir. Bu nedenle Schmitt'in dost-düşman ayrımı üzerine söylediklerini homojen bir toplum yaratmanın aracı olarak görmektense toplum içindeki çatışmaların anayasayı yaratması üzerinden yorumlamak daha yerinde olacaktır.

Son olarak özetlemek gerekirse; yasaların bir ruhtan yoksun olduğuna dair hukuki pozitivist anlayış kesinlikle reddedilmelidir. Zira "olması gereken"i metafizik olarak görüp dışlamak ve sadece "olan" üzerinden değerlendirme yapmakta ortaklaşan liberal ve hukuki pozitivist anlayışların,[191] hukukun nasıl ortaya çıktığını ve meşruiyet kazandığını açıklamaları kesinlikle mümkün değildir. Doğal hukuk anlayışını savunan düşünürler, aralarında birçok farklılıklar olmakla birlikte hukukun temellerini kendi içerisinde son derece tutarlı bir şekilde açıklamaktadırlar; ancak onların vurgusunda hukukun diyalektik ve tarihsel yönlerine yapılan vurgular fazlasıyla eksik kalmaktadır. Savigny'nin de vurguladığı gibi hukukun tarihsel bir niteliği vardır; ancak aynı zamanda bu tarihsellik Hegel'in vurguladığı üzere diyalektik bir süreç içerisinde kendini gösterebilecektir. Schmitt ise meseleye başka bir açıdan bakarak devletin ve dolayısıyla da hukukun apolitik bir kavram hâline dönüştürülmesine karşı çıkmıştır. Gerçekten de devletin ve bu bağlamda da hukukun apolitik kavramlar olarak ele alınmaları son derece sakıncalıdır; çünkü bu tür bir yaklaşım devletin ve hukukun meşruiyetini ortadan kaldıracaktır. Hukuku ve dolayısıyla anayasayı tüm politik unsurlarından ve ideolojilerinden koparıp renksiz ve çerçeve bir metin hâline getirme girişiminin en büyük çelişkisi ise bu tutumun dahi aslında politik bir tutum olmasıdır. Örneğin Wheare kendine göre ideal bir anayasanın nasıl olması gerektiğine dair bir tanım yaparken "'Bir Anayasa

[191] Köker, *İki Farklı Siyaset,* s. 64

neyi içermelidir?' sorusunun en kısa yanıtı bu nedenle 'en azı ve hukuk kuralı olan en azı' biçiminde olacaktır. İdeal olarak en iyi Anayasanın bir temel özelliği olanak olduğu ölçüde kısa olması gerektiğidir." [192] demiştir. Wheare'ın bu tanımı aslında hukuki pozitivist ve liberal görüşlerin anayasaya dair tahayyüllerindeki problemi çok net bir şekilde göstermektedir; zira bu anlayış hukuku ve dolayısıyla da devleti adalete ve toplum yararına yönelmiş kavramlar olmaktan çıkarıp, toplumun mevcut çelişkilerini olduğu şekliyle korumaya çalışan, bir gelecek tahayyülü önermeyen ve güçlünün daha güçlü zayıfın daha zayıf olmasında beis görmeyen bir anlayışı hâkim kılmaktan başka bir işe yaramamaktadır. Yani aslında hukuku politik niteliklerinden arındırma girişiminin kendisi bizzat politik bir tutumdur ve adaleti hukuktan dışlamanın sonucu da adaletsizliğin normalleşmesidir. Hukuk, topluma hâkim olan gerçekleri yansıtır ve bu değerler üzerinden meşru bir düzeni formüle eder.[193] Başka bir deyişle; hukuk, toplumla birlikte doğar ve gelişirken toplumsal gerçekliği de tıpkı toplum gibi zamana ve mekâna bağlı olarak şekillendirir.[194] Bu nedenle de hukuku toplumun kendi kendine salgıladığı bir kavram olarak tanımlamak bir ölçüde isabetli bir yaklaşım olacaktır.[195]

Kısacası; anayasalar diyalektik ve tarihsel bir süreç içerisinde halkın ruhundan doğarlar ve her anayasanın doğduğu şartlara göre kendine özgü bir ruhu vardır. Bu ruh aynı zamanda anayasaya politik bir nitelik ve dolayısıyla da toplum gözünde meşruiyet kazandırır; ancak daha önce de belirtildiği üzere, bu ruh *a priori* ilkelerden değil tarihsel ve diyalektik süreçlerden doğar. Anayasanın ruhuna dair yapılan bu tanım ise bu ruhun bir ideolojiyle bağlantılı olup olmayacağı, neye ideoloji denebileceği ve genel anlamda anayasaların ideolojilerinin olup olmayacağı gibi tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde bu tartışmalara değinilerek anayasanın ruhu meselesine dair ortaya atılan fikirler temellendirilmeye ve anayasacılığın politik bir mesele olduğuna dair ortaya atılan iddiaya derinlik kazandırılmaya çalışılacaktır.

---

[192] Kenneth C. Wheare, *Modern Anayasalar,* çev. Mehmet Turhan, Ankara: Değişim Yayınları, 1985, s. 45
[193] Kasım Akbaş, *Hukukun Büyübozumu,* Ankara: NotaBene Yayınları, 2015, s. 76
[194] Aral, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine,* s. 128
[195] José Ortega y Gasset, *Kitlelerin Ayaklanması,* çev. Neyyire Gül Işık, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s. 7

II. ANAYASANIN TOPLUMSAL KÖKENİNE İLİŞKİN TARTIŞMALAR

"İnsanları çeşit çeşit dalavereci peygamberlerin kollarına iten şey yalnızca onlardaki bağımlılık duygusu değildir, aynı zamanda bu bağımlılığı güçlendirme, kendi işleriyle ilgilenmek zorunda kalamama arzularıdır"[196]

Theodor W. Adorno

Bir anayasanın toplumsal kökeni; yani anayasanın ideolojisinin olup olmadığı meselesi ve devlet-toplum ilişkileri bakımından anayasaların durumu gibi meseleler anayasacılığın politik mantığı açısından önemli tartışmaları açmaktadır. Esasen anayasanın ruhu meselesi hakkında belirtilenler bu konular hakkında da belli başlı fikirler vermektedir; ancak anayasanın ruhundan neyin kastedildiğinin net bir şekilde anlaşılabilmesi için ideoloji kavramından başlayarak bu konulara dair açıklamalar yapılması gereklidir. Çalışmanın bu başlığı altında öncelikli olarak ideolojinin tanımına ve neye ideoloji denileceği sorusuna bir cevap aranacaktır. Bu soruya verilecek cevapla bağlantılı olarak da ideolojik anayasa-çerçeve anayasa ayrımı gibi konulara değinilerek anayasanın ruhu kavramının altı daha net bir şekilde doldurulmaya çalışılacaktır. Son olarak da hukuk-psikoloji ilişkisi tartışılarak çalışmanın psikolojik boyutuna dair bir çerçevenin çizilmesi planlanmaktadır.

A. İdeoloji Kavramı

İdeolojiyi bir terim olarak ortaya atan ilk kişi, Fransız düşünür Destutt de Tracy'dir. 1796 yılında bu kavramı ilk kez kullanan de Tracy, ideolojiyi bilinçli düşüncelerin ve fikirlerin kökenlerini ortaya çıkarmaya alışan bir "fikirler bilimi" olarak belirtmiştir.[197] Tracy'den sonra da ideolojinin ne olduğuna dair birçok farklı tanım yapılmıştır ve tıpkı anayasanın tanımı gibi ideolojinin tanımlarından hangisinin en doğru tanım olduğu üzerinde de bir konsensüs oluşturulamamıştır. Bunun sebebi de gayet açıktır, tıpkı anayasanın tanımı

[196] Gérard Mendel, *Bir Otorite Tarihi*, çev. Işık Ergüden, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 8
[197] Andrew Heywood, *Siyaset,* çev. Fahri Bakırcı, Ankara: Felix Kitap, 2019, s. 61; Yasemin Işıktaç, *Hukuk Sosyolojisi,* İstanbul: Filiz Kitabevi, 2014, s. 218

konusunda olduğu gibi ideolojinin tanımına dair farklı görüşlerin varlığının sebebi de bu tanımları yapanların perspektiflerinin birbirlerinden farklı olmasıdır. Hatta bu durum öyle boyutlara varmıştır ki kimi ideolojiler kendilerini ideolojiler üstü, hatta "bilimsel" olarak tanımlayıp geri kalan ideolojilere dair menfi bir tanım yapma yoluna gitmişlerdir. İdeolojinin bugün çoğunlukla olumsuz olarak görülen bir kavram olmakla beraber en temel işlevlerinden birinin, belli bir kavramı veya görüşü meşrulaştırmak olduğunu söylemekte bir yanlışlık bulunmamaktadır. Bu bakımdan hukuki teoriler de dahil olmak üzere tüm kavramların ideolojilerle yakın ilişki içerisinde olduğunu söylemek mümkündür.[198]

İdeolojinin anlamına dair 1974 yılında üniversite öğrencileriyle yapılmış bir anket çalışması bulunmaktadır ve bu çalışmada verilen cevaplar oldukça ilginçtir. Prof. Şerif Mardin'in aktardığına göre katılımcılara "İdeoloji dendiği zaman aklınıza ne gelir" sorusu sorulduğunda katılımcıların büyük bir çoğunluğunu bu soruyu "sistematik bir fikir yapısı veya anlatısı" olarak cevaplarken, daha küçük bir grup ise bu soruyu "Gerçekleri olduğu gibi yansıtmayan bir fikir" yapısı ya da buna benzer şekillerde cevaplamıştır.[199] Yani katılımcıların çoğu ideolojiyi sözlük anlamıyla tanımlama yoluna giderken, katılımcıların bir kısmının ideolojiye dair menfi tanımlar yapma eğilimi göstermesi kendini ideolojiler üstü sayan ideolojilerin toplum üzerindeki etkisini net şekilde göstermektedir. Mesela Karl Marx'ın bu konudaki yaklaşımı oldukça önemli bir örnektir. Marx, ideolojiyi "yanlı fikir" olarak tanımlarken daha sonradan "Marksizm" adını alacak fikirlerini ise ideoloji olarak değil "bilim" olarak tanımlama yoluna gitmiştir. Ona göre Marksizm sayesinde insanlar dünyayı "doğru" şekilde algılayabileceklerdi, bu nedenle kendi görüşlerinin bir ideoloji olmasına imkân yoktu.[200] Bu tavır büyük ölçüde iyinin ve doğrunun kesin olarak bilinebileceği donmuş bir dünya algısına dayanmaktadır. Bu nedenle totaliter ve otoriter rejimlere meşruluk sağlamakla kalmayıp, Marx'ın niyeti her ne kadar bu olmasa da geçmişte Marksist rejimlerde yaşanmış büyük zulümlere de adeta meşruluk dayanağı sağlanmasına neden olmuştur. İdeolojinin insanlarda yaptığı bu iki çağrışıma ek olarak bir de Napolyon tarafından dile getirilmiş bir anlamı vardır. Napolyon'a göre ideoloji aydınların üzerinde durdukları soyutlamalardan ibaret bir kavramdır ve uygulama

[198] H. L. A. Hart, *Law, Liberty and Morality,* Stanford, California: Stanford University Press, 1963, p. 82-83
[199] Şerif Mardin, *İdeoloji,* İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 15
[200] Esat Çam, *Siyaset Bilimine Giriş,* İstanbul: Der Yayınları, 2011, s. 232; Mardin, *İdeoloji,* s. 20-21

konusunda oldukça eksik kalmaktadır. Ona göre ideoloji, aydınların yaşadıkları bir rüya aleminin izlerini taşıyan bir kavramdır.[201]

İdeolojiler genel olarak iki temel faktörden oluşurlar. Bunlardan ilki "olumlu faktör" olarak adlandırılırken ikincisi ise "olumsuz faktör" olarak adlandırılır. Olumlu faktör, bir ideolojiyi benimseyen kişileri ortak bir amaç uğrunda bir araya getiren unsura verilen isimdir.[202] Bu unsurlar somut gerçekliğe yönelmiş olmak zorunda değildir. "Dünya barışı" gibi soyut ve izafi kavramlar da ideolojinin olumlu faktörünü oluşturabilirler. Olumsuz faktör ise bir ideolojinin amacına ulaşma yolunda karşısında engel olarak gördüğü unsurlara verilen isimdir. Sömürü, düşman algısı ve bunun gibi örnekler bir ideolojinin olumsuz faktörüne verilebilecek örneklerdendir.[203] Görüldüğü üzere ideoloji konusunda kişilerin perspektiflerinden kaynaklanan birçok farklı fikir bulunmaktadır. Bu nedenle konunun daha iyi anlaşılabilmesi için bazı önemli düşünürlerin ideoloji konusunda yaptıkları açıklamalara kısaca değinmekte fayda vardır.

1. Karl Marx

Daha önce de belirtildiği üzere Marx ideolojiyi "yanlı fikir" olarak tanımlamaktadır ve ideolojiye dair ortaya koyduğu en temel düşüncesi budur; ancak onun düşüncesinde ideolojinin tek tanımı bu değildir ve özellikle gençlik dönemi eserlerinde başka tanımlar da bulunmaktadır. Bu tanımlardan biri "…egemen toplumsal sınıfın maddi çıkarlarını doğrudan doğruya dile getiren ve onun yönetimini desteklemeye yarayan fikirler"[204] şeklindedir. Yine Marx'ın erken dönem düşüncesindeki bir diğer ideoloji tanımı da "…içinde bir bütün olarak sınıf mücadelesinin verildiği ve kuvvetli ihtimalle, siyasi açıdan devrimci güçlerin doğru bilincini de içeren kavramsal formların tamamı"[205] şeklindedir.

Marx'ın olgunluk dönemindeki yazılarına bakıldığında ise özellikle "yanlı fikir" tanımı üzerinden hareket ettiği görülmektedir. Ona göre bilinçten hareketle sosyal yaşam hakkında fikir sahibi olmaya çalışan düşünürler ideolojik saplantı içindedir. Bilinci belirleyen şey sosyal yaşamdır ve bunun sonucunda da "yanlış bilinç" kavramı ortaya

[201] Mardin, *İdeoloji,* s. 26
[202] Ali Öztekin, *Siyaset Bilimine Giriş,* Ankara: Siyasal Kitabevi, 2016, s. 273
[203] Öztekin, *Siyaset Bilimine Giriş,* s. 274-275
[204] Terry Eagleton, *İdeoloji,* çev. Muttalip Özcan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2020, s. 119-120
[205] Eagleton, *İdeoloji,* s. 120

çıkmaktadır.[206] Bu kavram, kişinin hayatı algılarken bir hata yapmasını anlatan bir kavram değildir. Yanlış bilinç bir hatanın sonucunda ortaya çıkar; ancak kendisi bir hata değil bu hatanın sistematikleşmiş hâlidir. Yanlış bilinç, insanın sosyal yaşamında edindiği toplumsal özellikler nedeniyle birçok şeyi yanlış algılaması, yani dünyaya adeta buğulu gözlüklerle bakmasına verilen isimdir.[207] Marx'ın bu tanımı ideolojinin kültürle aynılaşmasına neden olur; çünkü bu durum tüm zihinsel ürünlerin ve faaliyetlerin ideolojilerin kapsamına girmesi anlamını taşımaktadır.[208] İdeolojinin yarattığı bu algı kişinin bulunduğu durumun dışına çıkmak istememesi sonucunu doğurur; çünkü kişi, sahip olduğu yanlış bilinç nedeniyle sahip olduğu değer yargılarının dışında kalan bir dünyayı algılayamaz ve adeta uydurma bir dünyada yaşamaya başlar.[209] Bu hususta özellikle işçi sınıfı üzerinde duran Marx'a göre yanlış bilince sahip işçiler emeklerine, emek ürünlerine, diğer işçilere ve hatta kendilerine dahi yabancılaşırlar. Bunun sonucunda da varlıklarını eylem yoluyla dışa vuramaz hâle gelirler ve toplumu, bilinç ve irade üzerinden dönüştürmeleri tamamen imkânsız hâle gelir.[210] Kısacası, Marx'a göre "burjuva iktisadı" bir ideolojidir[211] ve toplumun tüm politik, hukuki ve ideolojik yapısı bu iktisadi ilişkilerin üzerine bina edilmiştir.[212] Örneğin kapitalist düzende yaşayan bir kişi, kapitalizmin yarattığı yanlış bilinç nedeniyle hayatına dair tüm algılarını alım-satım işlemlerine odaklamıştır. Böyle bir düzende yaşayan kişiler için hayat, alınacak ve satılacak şeylerin üretiminden ve satılmasından ibaret bir hâle gelir ki Marx bunu "meta fetişizmi" olarak tanımlamaktadır. Oysaki bu ilişkilerin arkasında göründüğünden çok daha geniş toplumsal süreçler bulunmaktadır, kapitalizm ise bu ilişkileri ve bunların arkasındaki süreçlerin tamamının görmezden gelinerek insan unsurunun dışlanmasına ve alınıp satılan metanın fetiş hâline gelmesine neden olmaktadır.[213] Yani kişinin sosyal yapı içerisinde bulunduğu konum nedeniyle edindiği perspektif, yanlış bilinci ortaya çıkararak

[206] Mardin, *İdeoloji,* s. 32-33; Eagleton, *İdeoloji,* s. 127, Marx aslında "yanlış bilinç" kavramını eserlerinde kullanmamıştır. Bu kavramı esas dile getiren kişi Friedrich Engels'tir.
[207] Mardin, *İdeoloji,* s. 34-35
[208] Işıktaç, *Hukuk Sosyolojisi,* s. 219
[209] Werner Stark, *The Sociology of Knowledge: An Essay in Aid of a Deeper Understanding of the History of Ideas,* New York: Routledge, 2010, p. 308
[210] Frédéric Vandenberghe, *Alman Sosyolojisinin Felsefi Tarihi,* çev. Vefa Saygın Öğütle, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016, s. 61
[211] Vandenberghe, *Alman Sosyolojisinin Felsefi Tarihi,* s. 86
[212] Cevizci, *Felsefe Tarihi,* s. 861
[213] Stark, *The Sociology of Knowledge*, p. 308

kişiyi objektiflikten uzaklaştırır ve ideolojik, yani hatalı bir tavra bürünmesine neden olur.[214]

Marx'a göre bir toplumun hukuki, ahlaki, felsefi, politik, sanatsal ve dinsel yapısını anlayabilmek için öncelikle o toplumun iktisadi yapısının ve üretim güçlerinin doğasının anlaşılması gerekir; çünkü bu ilişkiler, toplumun ideolojik üstyapısının oluşmasını sağlarlar.[215] Üstyapının aşıladığı yanlış bilinç aynı zamanda yanlış bir adalet duygusunun aşılanmasına da neden olur ki bu durum da mevcut düzenin rasyonalizasyonuna ve toplumda var olan adaletsizliklerin mevcut şekilleriyle dondurularak süreklileştirilmesine yol açar.[216] Bu anlamda Marx'ın en önemli tespiti ideolojilerin insanlara söylenen birtakım basit yalanlar değil, insanları harekete geçmekten alıkoyan sistematik bir mekanizmanın ürünü olduğunu izah etmesidir. Buradan da Marx'ın ideolojilere ilişkin bakışının olumsuz olduğunu anlamak mümkündür. Ona göre kişinin bundan kurtulabilmek için doğru düşünmesi de yeterli değildir, harekete geçmesi şarttır; çünkü dünyayı anlamak veya yorumlamak değil onu değiştirmek asıl amaç olmalıdır.[217]

Marx'ın ideolojiyi "yanlış bilinç" üzerinden ele alması, ona bir olumsuzluk atfetmesi ve egemen güçlerin devleti kendi ideolojileri doğrultusunda "sömürünün" bir aracı olarak kullandığını iddia etmesi oldukça önemli tespitlerdir. Bu anlamda da özellikle toplumun üstyapısını oluşturan iktisadi yapının ve üretim güçlerinin doğalarının anlaşılmaması hâlinde toplumun hukuki yapısının anlaşılamayacağına dair iddiası mühimdir. Bu iddia Marx'ın hukukçuluğu ve dolayısıyla da anayasacılığı politik bir mesele olarak gördüğünü göstermektedir. Buradan hareketle de Marx'a göre hukuka damgasını vuran ideolojinin toplumdaki iktisadi ilişkilerden doğduğunu ve buna bağlı olarak anayasaya ruhunu veren ideolojinin de aslında yine bu ilişkilerden doğduğunu söylemek mümkündür. Tabii belirtmek gerekir ki Marx'ın yaklaşımı meseleyi büyük ölçüde iktisadi ilişkiler boyutu üzerinden ele almaktadır; çünkü ona göre tarih ezenlerle ezilenler arasındaki bitmek bilmeyen bir mücadeledir. Elbette Marx'ın ideolojilere dair öne sürdüğü görüşler önemlidir; ancak bir ideolojinin ortaya çıkışı o ideolojinin herkes tarafından kabul göreceği anlamına gelmez. Bir ideolojinin geniş anlamda kabul görmesinde başka

[214] Mardin, *İdeoloji,* s. 40
[215] Cevizci, *Felsefe Tarihi,* s. 861
[216] Cevizci, *Felsefe Tarihi,* s. 877
[217] Vandenberghe, *Alman Sosyolojisinin Felsefi Tarihi,* s. 68

faktörlerin de etkisi vardır ve bunları anlamak için üretim ilişkilerini anlamaktan daha fazlası gerekir.

2. Sigmund Freud

İdeolojiye dair önemli düşünceleri olan bir diğer düşünür olan Prof. Sigmund Freud'un görüşleri belli açılardan Marx ile benzeşmektedir. O da Marx'ın ideolojiyi "bir hatanın sistematikleşmiş hâli" olarak tanımlamasına benzer bir yaklaşım sergiler; ancak ona göre bu "hata" sosyal yaşamdan değil insanın kişiliğinden dolayı ortaya çıkmaktadır.[218] Yani Freud'a göre "yanlış bilinç" anlık bir önyargı veya kişinin idrak yeteneğini o an için zaafa uğratan birtakım hatalara verilen isim değildir. Yanlış bilinç ta en başından beri kişinin bilincinin derinliklerine işlemiş bir biçimde bulunmaktadır. Gündelik hayatın en basit ve rutin davranışlarının dahi içine sızan arzular, kişiyi asıl hedeflerinden uzaklaştıran bir veçheye bürünür. Bu nedenle de yanlış bilinç, günlük hayatın psikopatolojisi olarak kendini gösterir.[219]

Freud'un öne sürdüğü en önemli kavramlar "bilinç" ve "bilinçdışı" kavramlarıdır. Ona göre insanlar kendileri hakkında bildikleri şeylerin yalnızca çok küçük bir kısmının farkındadırlar. İnsanlar bilinçli bir şekilde bildikleri şeylerin doğrultusunda yaşamazlar, insanın içerisinde kendisinin dahi çoğu zaman farkında olmadığı başka dinamikler de bulunmaktadır ve fikirlerinin şekillenmesinde bu dinamiklerin etkisi vardır.[220] Kişi farkında olmadığı bu dinamikler vasıtasıyla bir fikri benimserken, bir başka fikri ise tamamen reddedebilir. Yani Freud'un ideolojilerin benimsenmesi noktasında kişiliği ön plana koyduğunu söylemek mümkündür.

Kişiliği oluşturan dinamikleri sistematize bir şekilde izaha girişen Freud, ilk olarak "id" kavramından bahsetmiştir. İd, kişinin ilkel benliğidir ve kişiliğin bilinç öncesi katmanıdır. Örneğin yeni doğmuş bir çocuğun her şeye sahip olmaya çalışması ve başka insanları dikkate almaması gibi davranışları idin yansımasıdır.[221] İdin "başka insanlar" ile karşılaşmasından doğan bunalımlar ise "ego" kavramını meydana getirirler ki bu da kişiliğin bir diğer katmanıdır. Kişiliğin son katmanı ise "süperego" kavramıdır. Süperego,

---

[218] Mardin, *İdeoloji,* s. 45
[219] Eagleton, *İdeoloji,* s. 234
[220] Mardin, *İdeoloji,* s. 45
[221] Ruth L. Munroe, *Schools of Psychoanalytic Thought: An Exposition, Critique, and Attempt at Integration*, New York: Dryden Press, 1956, p. 85

toplumsal değerlerin çocuğa empoze edilmesiyle ortaya çıkar. Bu katman, çocuğun toplumun değer yargılarına uygun bir yaşam sürmesi ve gerektiğinde bu doğrultuda yönlendirilebilmesi bakımlarından önem taşır.[222] Süperego, otoritenin kişinin içerisindeki sesidir; bir başka deyişle sağduyunun ve vicdanın sesidir. Bu katman sayesinde kişi, toplumsal yasayı içselleştirir; ancak bu durum süperegonun dışsal kaynaklı bir kavram olduğunu göstermez. Kişinin belli başlı değerleri içselleştirerek bunlara her aykırı davrandığında kendini suçlu hissetmesi süperegonun en fazla görünür hâle geldiği durumlardır.[223] İd, ego ve süperego kavramları kişiliğin üç katmanını oluştururlar, bu katmanların ve bunların yarattığı tüm ilişkilerin ve süreçlerin birleşmesiyle de kişilik oluşmuş olur. İd; yaşama isteği, zevk, hükmetme gibi ilkel içgüdülerin kaynağıdır. Bu içgüdüler ego tarafından gerçek hayata uygun bir şekilde şekillendirilerek dışa vurulurlar. Süperego ise kişinin hangi etik ve ahlaki değerleri önemseyeceğini ve hangisini daha üstte tutması gerektiğini belirtir. Süperegonun en önemli özelliklerinden biri de kişinin ebeveynlerinden aldığı değer yargılarını içermekle beraber esasen bu değer yargılarına körü körüne bağlı kalmak yerine kendi içerisinden imgesel "ideal" bir baba figürü çıkararak bu babanın değerlerini örnek almasıdır.[224]

İd, ego ve süperego arasında daima bir çatışma ve çelişki vardır. İd sürekli olarak kişiyi içgüdüsel davranmaya iterken ego ise süperegonun çizdiği sınırlar ve hayatın gerçekleri doğrultusunda bu içgüdüleri sınırlamaya ve törpülemeye çalışır. Bu durum kişinin iç dünyasında çok ciddi gerilimlerin ve çatışmaların ortaya çıkmasına neden olur ki bu çatışma ideolojinin de doğuşu açısından mühimdir. Zira Freud'a göre kişi, bu çatışmaları aşabilmek için "yansıtma" mekanizmasını kullanır. Örneğin idden gelen hükmetme isteğinin bastırılamaması hâlinde kişi, bu isteğini yansıtma mekanizması kullanarak aşabilir ki bunun tezahürü de kişinin aslında kendi isteklerini başka insanlara yakıştırması ve onları bu konuda suçlaması şeklinde olacaktır.[225] İnsanların özellikle din konusundaki davranış biçimleri yansıtma davranışının en güzel örneklerinden birini oluşturmaktadır. Freud'a göre dinler ideolojik nitelikli kavramlardır ve kişilikteki eksikliklerin örtülmesi açısından önemli bir araçtır. Ona göre gerçek dünya ile karşılaşan çocuklar ilkel bir korku ve güçsüzlük hissiyatına kapılırlar. Bu hissiyatı aşmanın yolu ise anneye ve babaya

[222] Munroe, *Schools of Psychoanalytic Thought*, p. 86-87
[223] Eagleton, *İdeoloji,* s. 239
[224] Munroe, *Schools of Psychoanalytic Thought*, p. 87-88
[225] Mardin, *İdeoloji,* s. 46

sığınmaktır; ancak çocuk büyüdükçe bu durum da yavaş yavaş ortadan kalkar ve artık yetişkin hâline gelen kişi, gerçek dünya ile kendi başına başa çıkmak zorunda kalır. İşte bu durum dinin varlığı ile rahatlıkla aşılabilmektedir; çünkü din, emirler veren otoriter bir baba imgesi yaratarak kişiyi karar vermenin ağır sorumluluğundan kurtarır ve bu bakımdan daha "konforlu" bir hayat sürmesini sağlar.[226] Din ayrıca kişinin aslında zalim bir otorite figürü olan süperegoya karşı ayaklanmasını engelleyen kavramlardan biridir. Yani kısacası din, kişiyi hayatın gerçeklerinden uzaklaştıran ve karar verme sorumluluğundan kurtaran bir ideolojidir.[227]

Freud aslında ideolojiler hakkında doğrudan pek fazla şey söylememiştir; ancak düşüncelerinden anlaşılıyor ki ona göre ideolojiler hayatın gerçeklerini örten birer maske görevini görürler.[228] Bu tanım Marx'ın ideoloji tanımıyla benzeşse de Freud'un anlayışının en büyük farkı ideolojik düşünmeyi sosyal süreçlerin yarattığı yanlış bilinçle değil kişilikle bağdaştırmasıdır.[229] Ona göre bir ideolojinin benimsenmesi kişinin çoğu zaman farkında olmadan kendisini rahatlatmasının bir yoludur. Zira id ile ego arasında çatışmaların kişide yarattığı bunalımın aşılabilmesi için kişinin sığınması gereken birtakım otorite odaklarının varlığı elzemdir. Bu aynı zamanda Freud'a göre otoriteye itaat eğilimlerinin de insanın doğasından kaynaklandığı anlamına gelmektedir; çünkü itaat ve sorumsuzluk hissi kişide ciddi anlamda rahatlama yaratmaktadır. Yani Freud'a göre bir ideolojinin içselleştirilmesi ve bu doğrultuda bir yaşam sürdürülmesi kişinin kendi iç çatışmalarını aşabilmesinin en önemli yoludur. Bu nedenle de Freud'un düşüncelerinin Marx ile birçok bakımdan paralel olduğunu ve ideolojileri kişinin benliği açısından yatıştırıcı mekanizmalar olarak gördüğünü söylemekte bir sakınca bulunmamaktadır. Freud'un asıl vurguları ise ideolojinin ne olduğundan çok ideolojilerin benimsenmesine neden olan faktörleredir. Bu anlamda da Freud'un görüşlerinin esas öneminin bu faktörlerin anlaşılmasına sağladığı katkı olduğunu belirtmek gerekir. İdeoloji kavramının daha iyi anlaşılabilmesi içinse bir ideolojinin benimsenmesine neden olan faktörlerden daha fazlasının anlaşılabilmesi gerekmektedir.

[226] Eagleton, *İdeoloji,* s. 235-236; Mardin, *İdeoloji,* s. 47
[227] Mardin, *İdeoloji,* s. 47
[228] Eagleton, *İdeoloji,* s. 245; Mardin, *İdeoloji,* s. 47
[229] Mardin, *İdeoloji,* s. 49

3. Karl Mannheim

Prof. Karl Mannheim'a göre bireyler, tarihsel bağlamlardan kopuk ve tamamen kendi başlarına düşünebilen varlıklar değildir. Her birey kendinden önceki insanların düşüncelerini az veya çok, bir şekilde miras alır ve koşullar doğrultusunda da miras aldığı düşünceleri geliştirir ve değiştirir. Yani her bir birey aslında verili koşullar ve miras kalmış düşünceler tarafından iki boyutlu bir şekilde önceden belirlenmiştir.[230] Buradan da Mannheim'ın bir tarihselci olduğu anlaşılmaktadır. Mannheim'a göre belirli bir tarihsel aşamaya uygun olan fikirler "hakikat" kavramını oluştururlar.[231] Sosyal düzenin niteliğini belirleyen tek unsur ise Marx'ın belirttiğinin aksine ekonomi değildir,[232] her düzenin kendine özgü birtakım sosyal ilişkileri ve dünyanın düzenine ilişkin perspektifleri vardır. Bu tür bir düzenin içerisinden çıkan her fikir düzene uyumlu olmak zorunda değildir, hatta çıkan fikirlerin birçoğu düzenle uyumsuz da olabilir. Buradaki mesele ise sistemle uyumsuz fikirlerin sistemle tam bir bütünlük kuramamaları nedeniyle potansiyellerini tam olarak gerçekleştirmelerinin mümkün olmamasıdır.[233] Mannheim'a göre sistemle uyumlu olmayan bu fikirler ikiye ayrılır; bunların ilkine "ideoloji" adı verilirken ikincisine "ütopya" adı verilir.

Mannheim'a göre içindeki potansiyeli pratik hayatta tam manasıyla ortaya çıkaramayan ve içerisinden çıktığı düzenle de uyumlu olmayan fikirler ideolojidir.[234] İdeolojiler gerçeklikten kopuk, devri çoktan geçmiş mitleri, normları ve idealleri içerir.[235] Ütopya da yine ideoloji gibi içerisinden çıktığı düzenle tam manası ile uyumlu değildir; ancak ütopyanın farkı sosyal gerçekliği tamamen değiştirme ve "ileri götürme" amacını güden bir fikir olmasıdır. Bu ikisi arasındaki farkı tespit etmek ise zordur. Örneğin Mannheim'a göre tüm Hristiyanların eşit ve kardeş oldukları fikri bir ideolojidir, yeryüzünde bir cennet yaratma fikri ise ütopyadır; ancak toplumun hâkim sınıfları, kendi çıkarlarını yok etme amacı güden ideolojileri de ütopya olarak tanımlayarak çoğu zaman bunların uygulanmasının imkânsız olduğunu iddia etme eğilimindedirler.[236] Bu doğrultuda

[230] Karl Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya,* çev. Mehmet Okyayuz, Ankara: Nika Yayınevi, 2016, s. 32
[231] Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya,* s. 33
[232] Marx aslında ekonomi derken ekonominin politik boyutuna vurgu yaparak "politik ekonomi" kalıbını kullanmayı tercih eder.
[233] Mardin, *İdeoloji,* s. 57
[234] Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya,* s. 227
[235] Eagleton, *İdeoloji,* s. 151
[236] Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya,* s. 227-228

Mannheim, muhafazakârlığı da ütopyalar arasında saymakla beraber bunların gerçek anlamda bir ütopyalarının olmadığını ve muhafazakârların asıl işlevlerinin yerleşik düzeni değiştirmek isteyen ütopyacı fikirlere karşı mücadele etmek olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu fikirleri "karşı-ütopya" olarak görmekte bir beis bulunmamaktadır. Bu durum ise enteresandır; çünkü muhafazakârlar da ütopyacı fikirlerle baş edebilmek için kendi fikirlerini değiştirmek ve geliştirmek durumunda kalırlar. Bu nedenle de Mannheim'a göre düzeni koruma isteğinin kendisi bile düzenin diyalektik bir süreç yaşayarak değişmesine neden olur.[237]

Mannheim'a göre her çağın ve sosyoekonomik ilişkinin ürettiği fikirlerin yarattığı doğrular izafidir. Yani bir çağ ve sosyoekonomik ilişki açısından doğruluğu su götürmez olan bir fikir, başka bir çağ veya ilişki açısından yanlış ve zararlı olarak görülebilir. O, belli bir zaman dilimi için toplumsal ilişkileri doğru ve açık bir şekilde yansıtırken başka bir zaman diliminde bu özelliğini kaybeden fikirleri de ideoloji olarak tanımlamıştır. Bu durum da sosyal bilimler literatüründe "Mannheim'ın paradoksu" adı verilen durumu ortaya çıkarır; zira Mannheim'ın ideolojiye ilişkin bu tanımı kimilerine göre tüm gerçekleri izafi hâle getirmektir. Mannheim ise bu görüşe itiraz eder ve kendisinin gerçekleri izafi olarak görmediğini ve sadece fikirlerin tarihi bir perspektiften "doğru" ya da "yanlış" olarak değerlendirilebileceklerini düşündüğünü belirtir.[238] Mannheim'ın buradaki esas vurgusu ise kavramların yanlılığınadır. Ona göre toplumu anlamak için kullanılan tüm kavramlar ideolojiktir, dolayısıyla da yanlıdır. Bu nedenle de bu kavramlarla hayat arasındaki bağlantıyı saptayabilmek sosyal bilimlerin en önemli görevlerinden biridir.[239] Görüldüğü üzere Mannheim'ın ideolojilere ilişkin perspektifi olumsuzdur; ancak o, ütopya kavramını önererek toplumun ilerlemesini ve olumlu bir yönde değişmesini bunun üzerinden açıklamaya çalışmıştır. Onun ideolojiler konusundaki en önemli fikri ise tarihsellik vurgusudur, zira fikirlerin tarihselliği aynı zamanda doğal hukuk anlayışının reddi ve yasaların tarihsel olması anlamlarına gelmektedir. Bu anlamda da anayasanın ruhu kavramı ve bunun tarihselliği iddialarını Mannheim'ın ideolojilere dair iddiaları üzerinden temellendirmek mümkündür. Ayrıca kavramların yanlılığı vurgusu; hukuku ve bu bağlamda da anayasayı politikadan azade,

[237] Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya,* s. 254
[238] Mardin, *İdeoloji,* s. 62-63, Mardin, Mannheim'ın bu görüşünün sadece sosyal bilimler için geçerli olduğunu, doğa bilimleri hakkında böyle bir iddiada bulunmadığını da ayrıca belirtmiştir.
[239] Mardin, *İdeoloji,* s. 72

renksiz ve yansız kavramlar olarak görmeye çalışan hukuki pozitivist ve liberal düşüncelere Mannheim'ın da karşı çıktığını göstermektedir.

4. Bütünsel Bir İdeoloji Tanımı için Kısa Bir Çerçeve Denemesi

İdeolojiler konusunda bahsi geçen her üç düşünürün düşüncelerini bir bütün olarak ele almadan çalışmanın ideolojilere ilişkin perspektifini anlamak mümkün değildir. Bu anlamda da Marx'ın ve Freud'un vurguladığı "yanlış bilinç" kavramı ile Mannheim'ın vurgu yaptığı "tarihsellik" kavramını birleştirmeye çalışan bir ideoloji yaklaşımının kullanılacağından bahsedilebilir. Mannheim ayrıca ideolojilerin belli başlı yönlerinin toplumda miras yoluyla aktarıldığını belirtmiştir. Freud ise bir ideolojinin benimsenmesinde kişiliğin önemine değinen ilk düşünürdür. Gerçekten de toplumların homojen yapıda olmamalarında bu unsurun önemi büyüktür; çünkü çok benzer koşullarda büyüyen kişilerin dahi ideolojik anlamda çok farklı fikirlere sahip olmalarını başka türlü açıklamanın bir yolu yoktur.

İdeolojilerin olumsuz çağrışımlarından kaçmak isteyen bazı düşünce sistemleri kendilerini ideoloji yerine "bilim" olarak tanımlama yoluna gitmişlerse de bu iddianın çok da geçerli olmadığını söylemek gerekir. Özellikle tarihin ve dolayısıyla da ideolojilerin sonunun geldiğini vurgulayan liberalizm ve tarihin sonuna varıldığında komünist bir düzen kurulacağını belirten Marksizm bunların en önemli örnekleridir. Bu iki ideoloji, tamamen zıt kutuplarda yer almakla beraber kendilerini mutlak doğru ideolojiler olarak görmeleri bakımından ve hatta doğruyu kesin olarak bildiklerini iddia etmeleri bakımından içlerinde totaliter öğeler barındırırlar.[240] Doğrunun veya gerçekliğin kesin olarak bilinebileceği tezinin pozitivizm düşüncesinden kaynaklandığını da unutmamak gerekir. Bu anlamda pozitivizmin ve dolayısıyla da pozitivist kökenli tüm düşünce sistemlerinin birer ideoloji olduğunu belirtmekte bir sakınca bulunmamaktadır. Zaten pozitivizm de kendisini bilimsele yönelmiş bir ideoloji olarak sunma gayreti içerisindedir; ancak pozitivizmin değerleri reddeden tavrı mevcut güç ilişkilerini

[240] Prof. Hannah Arendt'e göre tüm ideolojiler içlerinde totaliter unsurlar barındırırlar; ancak bu unsurlar yalnızca totaliter hareketler tarafından eksiksiz bir biçimde ortaya koyulabildikleri için çoğu zaman bu durumun farkına varılmaz. Bu nedenle de bugün totalitarizmden bahsedildiğinde insanların aklına Nazi Almanya'sı ve Sovyetler Birliği gibi devletlerin yönetimleri gelmektedir. Oysaki Arendt her ideolojinin bu türden bir tahakküm aygıtı hâline gelebileceğini savunmaktadır. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz: Hannah Arendt, *Totalitarizmin Kaynakları 3: Totalitarizm*, çev. İsmail Serin, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 300-302

dondurarak adaletsizliklerin süreklilik kazanmasına neden olmaktadır.[241] Bu görüşe karşı çıkan tüm kuramları ise "tarihselcilik" başlığı altında toplamak mümkündür[242] ki bu çalışma da tarihselci bir perspektife sahip olma iddiasındadır.

Marx'ın ideolojilere dair genel vurgusu, bunların toplumun hâkim sınıflarının alt sınıflara karşı kullandıkları yatıştırma mekanizmaları olduğu şeklindedir. Bu iddiada gerçeklik payı olduğu muhakkaktır; ancak bu iddiayı ortaya atanların kendi düşüncelerini ideoloji değil de bilim olarak tanımlamaları da kendi içerisinde çelişki yaratan bir durumdur. Zira kendini mutlak doğru sayan bir düşünce sisteminin hâkim olduğu bir toplumda benzer ezen-ezilen ilişkilerinin başka şekillerde yeniden üretilmesinin önünde hiçbir engel yoktur. Yine de ideolojileri mutlak anlamda olumsuz olarak tanımlamak da doğru bir yaklaşım olmayacaktır. İdeolojileri gerçeğin kendisinden çok hâkim sınıfların gerçeği ya da daha açık belirtmek gerekirse toplumun mahiyetini algılama ve dönüştürme biçimleri olarak görmek yerinde olacaktır. Bu algılama biçimi kimi zaman gerçekten de daha önce belirtildiği üzere olumsuz ve toplumun dinamizmini adeta yok etmeye yönelik bir veçheye bürünebilir; ancak Freud'un da dediği gibi, ideolojiler günlük hayatın psikopatolojileridir. Bu nedenle ideoloji üzerinden salt olumsuz bir toplumsal tahayyülün üzerinde durmaktansa, öncelikle ideolojilerin benimsenmesini sağlayan dinamiklerin mahiyetini anlamak ve daha sonra da Marx'ın bahsettiği gibi bunları uygun ve topluma faydalı bir şekilde değiştirmeye yönelmek daha yerinde olacaktır.

Mannheim'ın da vurguladığı üzere tüm kavramlar ideolojiktir ve yanlıdır. Bu yanlılıktan hukukun ve doğal olarak anayasaların da kurtulması mümkün değildir. Bu nedenle de bir anayasa çalışması, anayasa ile hayat arasındaki bağlantıyı saptamak amacını taşımalıdır. Bu bağlantı da yalnızca anayasaya ruhunu veren ideoloji üzerinden saptanabilir. Anayasaya ruhunu veren ideolojinin anlaşılması ise toplumun üstyapısını oluşturan iktisadi ilişkilerin, tarihsel süreç içerisinde aktarılarak gelen fikirlerin ve bu ideolojiyi benimseyerek devamlılığını sağlayan kişilik yapısının anlaşılmasından geçer. Yani bu çalışmanın ideolojiden kastı, sözü geçen her üç düşünürün de düşüncelerinin belli açılardan bir araya getirildiği bir perspektifi içerir. Anayasalar ise devletin düzeninin ortaya koyulduğu hukuki belgeler oldukları için bir topluma ideolojik bir tahayyülü

[241] Köker, *İki Farklı Siyaset,* s. 84
[242] Mardin, *İdeoloji,* s. 77

yerleştirmenin bir aracı hâline gelebilirler. Bu nedenle de çalışmanın bundan sonraki bölümünde anayasalar ideolojiler bağlamında ele alınarak anayasa ile hayat arasındaki bağlantı daha net bir şekilde açıklanmaya çalışılacaktır.

B. İdeolojik Anayasalar

İdeolojiler devletlerin inşasında son derece önemli bir unsur olarak varlıklarını sürdürmektedir ve hemen hemen her modern devlet ideolojilerin üzerinde inşa edilmiştir.[243] Anayasacılığı basit bir hukuki meseleye ve devletin düzenini gösteren bir çerçeve metnin yapım sürecine indirgemenin sakıncalarına daha önce değinilmişti. Anayasalar basit hukuki metinler olmayıp, kendilerine has ruhları da olan metinlerdir ve bu ruh; tarihsel ve diyalektik süreçlerden, psikanalitik faktörlerden ve buna benzer birçok unsurlardan doğar. Hatta denebilir ki neredeyse her modern devlet, tartışılmaz bir biçimde üstünlük iddiasında bulunan ideolojik metinler (anayasalar) vasıtasıyla kurulmuştur.[244] Bir anayasa bu süreçlerin sonucunda adeta halkın ruhundan doğarken, halk da zaman içerisinde bu anayasa tarafından şekillendirilir. Prof. Eugen Ehrlich, bu süreci "devletin kendi halkını yaratması" olarak tanımlamaktadır. Ehrlich'e göre "devletin halkı (*Staatsvolk*)" kavramı, devletin topluma vurduğu damgadır. Buna göre devlet, sınırları içerisindeki birbirinden farklı halkları tek bir unsur hâline getirebilmek için belli başlı değerleri ve kurumları kurar ve anayasalar da bu birliğin sağlanmasının önemli unsurlarından biridir. Daha önce de vurgulandığı üzere toplum ile devlet arasındaki ilişki hukukun yaratılması noktasında diyalektik bir sürece dönüşür. Bu bakımdan anayasayı çerçeve bir metin olarak görmek, devletin kendi halkını yaratabilmek için ihtiyaç duyduğu kavramlardan birini de ortadan kaldırmak demektir.[245] Bu kavramı "politik endoktrinasyon" kavramıyla beraber değerlendirmek de mümkündür. Politik endoktrinasyon, bir rejimi rasyonelleştirmek ve meşruiyetini sağlamak amacıyla bir ideolojinin benimsetilmesi çalışmasıdır. Dünyadaki tüm devletlerin bu çalışmaları az veya çok yaptıkları bilinmektedir.[246] Bu meseleyi bu şekilde ifade etmek, akıllara devletin kendi ideolojisini otoriter bir üslupla empoze etmeye çalıştığı ve yanlış bilinç yarattığı bir durumu getirebilir; oysa burada dile getirilen bu değildir. Elbette devletin toplum

[243] Ali Yaşar Sarıbay ve Süleyman Seyfi Öğün, *Politikbilim,* İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2015, s. 128
[244] Sarıbay ve Öğün, *Politikbilim,* s. 128
[245] Ehrlich, *Hukuk Sosyolojisinin Temel İlkeleri,* s. 376-377
[246] Sarıbay ve Öğün, *Politikbilim,* s. 19-20

üzerinde otoriter bir tavır takınarak katı bir ideolojik endoktrinasyon sürecini uygulamaya girişmesi gibi riskler mevcuttur. Hatta otoriter liderler güç konsolidasyonu için anayasacılığın meşrulaştırıcı boyutunu kullanabilirler;[247] ancak burada "devletin halkını yaratması" ile asıl vurgulanmak istenen mesele duygu birliği, aidiyet ve bunun ötesinde de kurumsal ve merkezî bir devlet örgütünün kurulabilmesidir. Bu bakımdan da anayasalara dair tüm ideolojik vurguları toptan dışlamanın problemli bir yaklaşım olduğu ortadadır.[248]

İdeolojik anayasa tartışmasına dair bir başka problem de ideolojik anayasaların alternatifi olarak öne sürülen çerçeve anayasaların da özlerinde bir ideolojik tahayyülün ürünü olmalarıdır. Bir anayasayı tüm ideolojik vurgularından arındırarak onu renksiz ve çerçeve bir metin hâline getirmek onu ideolojik bir metin olmaktan çıkarmaz;[249] çünkü bu tür bir anayasanın ideolojisi liberalizm olacaktır. Liberallerin buna ilişkin en büyük itirazları ise liberalizmin politik tarafsızlığı vurgulayan tavrının asıl gerekçesinin, özellikle hukuki pozitivistler tarafından da dile getirilen "değerlerin bilinemezliği" ilkesi olduğu şeklindedir. Buna göre devlet ideolojik açıdan tarafsız olmazsa bunun sonucu vatandaşların bir kısmının mutlak bir şekilde dışlanması ve bunun da ciddi bir meşruiyet krizine yol açması olacaktır.[250] Oysaki liberalizmin kendisini ideolojilerin üzerinde bir yere konumlamasının getirisi olan bu durum da içerisinde ciddi bir çelişki barındırmaktadır; çünkü liberalizm de bir ideolojidir. Özellikle pozitivizmin kendini bilime yönelmiş bir ideoloji olarak tanımlamak suretiyle liberal düşünceyle tamamen özdeşleştiği bu tavrın sakıncaları; mevcut adaletsizliklerin dondurularak sonsuza dek muhafaza edilmesi, hukukun meşruluğuna dair temel alınabilecek hemen hiçbir şeyin kalmaması ve toplumsal tahayyülde adalete dair hissiyatın ortadan kalkması olacaktır.

---

[247] Mark Tushnet, *Otoriter Anayasacılık,* çev. İzzet Eroğlu ve Hasan Erikli, Ankara: Astana Yayınları, 2020, s. 116-117

[248] David Landau, yasal yollar üzerinden bu tür bir ideolojik tutum takınılarak çoğulcu düzeni otoriter bir düzene çevirme amacıyla hazırlanan anayasaları "suistimalci anayasa" olarak tanımlamıştır. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz: David Landau, "Abusive Constitutionalism", *U. C. Davis Law Review* 47, no. 1, (November 2013), p. 211-216, Ayrıca Antonio Gramsci'nin bahsettiği "tarihsel blok" kavramına da devletin halkını yaratması meselesi bakımından değinmekte fayda vardır. Gramsci'ye göre yönetenlerle yönetilenler -üstyapı ve altyapı- arasında mekanik bir biçimde değil de kendiliğinden bir duygu birliği ortaya çıkarsa buna "tarihsel blok" ismi verilir. Daha ayrıntılı için bilgi için bkz: Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri,* çev. Aycan Özüpek, Eskişehir: Dorlion Yayınları, 2018, s. 47-48

[249] Serdar Gülener, *Anayasal Düzenler ve Türkiye'nin Anayasal Düzeni (Temel Bilgiler),* Sakarya: Sakarya Yayıncılık, 2020, s. 19

[250] John Rawls, "The Priority of the Rights and Ideas of the Good", *Philosophy and Public Affairs* 17, (1988), p. 262

Zira hukukun adalete ilişkin yaklaşımını belirleyen ana unsur ideolojidir. Liberalizmin adalet anlayışı ise eşitsizlikleri ortadan kaldırmaktan çok bunların çözümünü belirsiz bir geleceğe erteleyerek dolaylı bir şekilde muhafaza etmektedir. Bu bakımdan da hukuka ve dolayısıyla da anayasacılığa dair bugün yaşanan meşruiyet krizinin asıl nedenlerinin liberal düşünceden kaynaklandığını belirtmek mümkündür. Örneğin ideolojisiz bir anayasanın kabul edildiği ve hukuki metinlerin de bu anlayışla yapıldığı bir düzen düşünülürse; çok fakir olması nedeniyle karnını doyurmak için ekmek çalmaktan başka çaresi olmayan bir kişinin hırsızlık suçundan ceza alması şaşırtıcı olmayacaktır.[251] Bu örnekten de görüldüğü üzere hukukun ideolojilerden arınması aslında onun güçlüden taraf olmasıyla aynı anlama gelmektedir.[252] Tabii buradan Marx'ın hukukun doğuşunu salt ekonomik ilişkilerin belirlediğine dair görüşünün savunulduğu sonucu da çıkmamalıdır. Hukukun doğuşunda bu ilişkilerin elbette etkisi vardır; ancak hukuk sadece toplumdaki ekonomik ilişkilerin değil, doğrudan toplumsal ruhun (halk ruhunun) ürünüdür.[253] Daha başka bir dille söylemek gerekirse; hukuk toplumun içinde doğar ve toplumsal gerçekliği, ihtiyaçları, tarihi ve sosyal durumu dikkate alarak toplumun düzenini belirlerken,[254] ideoloji de anayasanın politik niteliğini belirler. İdeolojiyi ise belli bir zaman içerisinde toplum içerisinde bir araya gelen, birbirleriyle çarpışan ve adeta bir diyalektik süreç yaratan güçlerin ortalaması belirler.[255]

İdeolojiler yalnızca topluma zorla benimsetilen davranış kalıplarından meydana gelmezler. Bir ideolojinin toplumda hâkim hâle gelebilmesi için o ideolojinin toplumla (halk ruhuyla) uyum içerisinde olması şarttır. İdeolojiler tüm toplumsal alanı kuşatarak kişinin hayatına ve toplumsallaşmasına dair sınırları da belirlerler.[256] Freud aslında bu anlamda ideolojinin doğuşunda bilinç ve bilinçdışı kavramlarını ortaya atarak önemli bir tespit yapmıştır. Zira onun yaklaşımı, bir anayasaya hâkim olan ideolojinin ortaya çıkışını

[251] Steven Vago and Steven E. Barkan, *Law and Society,* New York: Routledge, 2018, p. 21
[252] Donald Black bu konuyu daha kapsamlı bir şekilde inceleyerek hukukun nasıl hareket ettiğini tüm ayrıntılarıyla göstermeye çalışmıştır. Ona göre bugün hukuk kurallarının uygulanması konusunda genel geçer bir standarttan söz etmek mümkün değildir. Örneğin onun düşüncesine göre alt sınıfa mensup işsiz bir genç ile üst sınıfa mensup bir hukukçu eğer aynı suçtan dolayı yargılanırlarsa aynı cezayı alma ihtimalleri son derece düşüktür. Buradan da liberal-hukuki pozitivist anlayışın eşitlik söyleminin dahi kendi içerisinde tutarsız olduğu açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz: Donald Black, *Hukukun Hareket Tarzı,* çev. Hasan Basri Çifci, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020
[253] Stefan Sciaraffa, "Critical Legal Studies: A Marxist Rejoinder" *Legal Theory* 5, (1999), p. 206
[254] Aral, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine,* s. 80
[255] Soysal, *Dialektik Anayasa Anlayışı,* s. 70
[256] Işıktaç, *Hukuk Sosyolojisi*, s. 222

bireysel bazda izlemeyi sağlamaktadır. Ayrıca bu sayede sosyal psikoloji üzerinden hukukun gelişimine dair de yorum yapılabilecektir. Yani Freud'un ideolojiye olan yaklaşımı üzerinden konuşmak gerekirse, örneğin otoriter ruha sahip ideolojik bir anayasadaki otoriterliğin izleri, toplumun otoriteye olan tavrını oluşturan süreçlerde bulunabilir. Anayasayı ideolojilerden arındıran bir anlayış ise bu bakımdan "kupkuru hukukçuluk" olarak tanımlanan anlayışın en net yansımalarındandır. Özellikle kurucu iktidarı ideolojik açıdan yansız ve renksiz bir kavrama dönüştürmek anayasanın meşruiyetini tamamen yok eder ve anayasayı adeta kendinin sureti olan sahte ve cansız bir hukuki belgeye dönüştürür.[257] Zaten Mannheim'ın da belirttiği üzere kavramların tarafsızlığı diye bir şeyden bahsetmek hiçbir şartta mümkün değildir. Hukuk toplumun egemen değerlerinin bir yansımasıdır ve statükoyu koruyarak rejimin sadece bekçisi değil, doğrudan bir parçası hâline gelmektedir.[258] Hatta kimi görüşler hukukun kendisinin de bir ideoloji olduğunu iddia edecek kadar ileri gitmişlerdir.[259]

Özetlemek gerekirse; anayasalar ideolojik metinlerdir ve anayasayı ideolojik bağlamından koparark onu salt hukuki bir metin olarak ele almanın sonucu, anayasayı onu yaratan iktidar gücünden ve dolayısıyla da meşruluk temelinden tamamen koparmak olacaktır. Prof. Ali Yaşar Sarıbay'ın da belirttiği üzere; anayasalar toplumdaki elitler arasındaki bir çatışmanın tezahürü olarak ortaya çıkarlar ve bu çatışmanın kendisi de politiktir. Bu çatışmanın yıkıcı bir hâl almaması ve bir dost-düşman ayrılığına dönüşmemesi içinse ideolojilerden tamamen arınmış bir anayasa değil, sınırlı devlet ilkesini ve kuvvetler ayrılığını vurgulayan bir anayasaya ihtiyaç vardır. Zira ideolojik ve politik köklerinden tamamen koparılmış renksiz bir anayasanın toplumun gözünde meşruluk kazanması mümkün değildir[260] ve her politik meşrulaştırma da sosyal olandan ve toplumsal kültürün derinliklerinden temellenir.[261] Otoriter bir anayasanın toplum gözünde meşruiyet kazanabilmesi de yine bu tür bir temellendirmenin sonucunda gerçekleşebilir. Bu nedenle de otoriterliğin toplum gözünde nasıl meşrulaştığını

[257] Mustafa Bayram Mısır, *Anayasal Tasarımın Demokratik Teorisine Giriş,* İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021, s. 44-45
[258] Vago and Barkan, *Law and Society*, p. 67
[259] Gary Minda, *Postmodern Legal Movements: Law and Jurisprudence at Century's End*, New York: New York University Press, 1995, p. 110
[260] Sarıbay, *Demokrasinin Sosyolojisi,* s. 92
[261] Ali Yaşar Sarıbay, *Demokrasi Arzusu: Diyalojik Demokrasi Meseleleri,* İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2021, s. 151

anlayabilmek için, Freud'un ideolojiye dair tahayyülünden de anlaşılacağı üzere, psikolojik bir çerçeveye ihtiyaç vardır.

C. Otoriterliğin Psikolojik Kökenleri

Otoriterliği anlayabilmek için öncelikli olarak otoritenin ne olduğunu kısaca açıklamak faydalı olacaktır. Otorite, sözcük olarak Latince'deki "*augere*" sözcüğüyle ilişkilidir ve bu sözcük "çoğaltmak", "büyütmek" gibi anlamlara gelmektedir.[262] Romalılardaki "*auctoritas*", yani Türkçeye "prestij" olarak çevrilebilecek olan kavramın bugünkü otorite kavramıyla yakından ilişkili olduğu da bilinmektedir.[263] Otoritenin kavram olarak tanımı konusunda ise bu konuyu irdeleyen düşünürlerin düşünceleri arasında çok büyük farklılıklar bulunmamaktadır. Otorite, bu konu üzerine düşünen çoğu düşünürün de üzerinde mutabık kaldığı üzere, fiziksel zorlama ya da düşünsel bir ikna çabası olmadan bir kişiyi gönüllü bir şekilde itaat ettirme yoluna verilen isimdir. Otoritenin söz konusu olabilmesi için tamamen usdışı ve düşüncesiz bir itaatin söz konusu olması gerekir;[264] ancak otoritenin nihai nedeni yine de güçtür.[265] Prof. Erich Fromm'a göre hemen her insan hayatında en az bir kere otorite uygulamıştır. Özellikle çocuk yetiştiren insanların çocuklarını tehlikelerden koruyabilmek amacıyla isteseler de istemeseler de otoriter bir tavır takınmak zorunda olduklarını belirten Fromm,[266] otoriteyi ikiye ayırır; ona göre otorite, ussal ve usdışı olmak üzere iki başlıkta ele alınmalıdır. Ussal otorite, kaynağını yeterlilikten alan bir otorite türüdür; yani kendilerine güvenilerek bir işi yapmaları istendiğinde o işi yeterli bir biçimde yapan kişiler ussal otoriteye sahip olurlar. Bu kişilerin otoriteye sahip olmak için istisnai nitelikteki özelliklere veya diğer insanları ürkütmeye ihtiyaçları yoktur; çünkü bu tür bir otorite diğer insanların üzerinde kurulan bir tahakkümden kaynaklanmaz.[267] Bu anlamda da ussal otoriteye boyun eğenler, istediklerinde otorite sahibine karşı sorgulayıcı ve eleştirel bir tutum alabilirler. Ayrıca ussal otoritenin bir diğer özelliği de yapılan işlerden kaynaklanan bir otorite türü olduğu için çoğu zaman geçici bir nitelik taşımasıdır. Usdışı otorite ise güçten kaynaklanır ve bu

[262] Giovanni Sartori, *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş,* çev. Tunçer Karamustafaoğlu ve Mehmet Turhan, İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2017, s. 234
[263] Sartori, *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*, s. 237
[264] Mendel, *Bir Otorite Tarihi*, s. 11
[265] Mendel, *Bir Otorite Tarihi*, s. 71
[266] Erich Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*, çev. Aydın Arıtan, İstanbul: Say Yayınları, 2019, s. 60
[267] Erich Fromm, *Kendini Savunan İnsan*, çev. Necla Arat, İstanbul: Say Yayınları, 2019, s. 39; Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*, s. 61

güç fiziksel veya zihinsel nitelikte olabilir. Ayrıca bu güç aşkın ve gerçek bir güç olabileceği gibi, aslında çok büyük olmamakla birlikte diğer insanların kaygılı ve çaresiz durumları nedeniyle olduğundan daha büyük görünen bir güç de olabilir. Bu anlamda da usdışı otorite, ussal otoriteden farklı olarak daima güce ve korkuya dayalıdır; sorgulanması ve eleştirilmesi ise kesin olarak yasaklanmıştır. Ussal otoritenin kendisine boyun eğenlerle arasındaki eşitliğe dayandığını; ancak usdışı otoritenin bu durumun tam tersi bir biçimde eşitsizliğe dayandığını söylemek mümkündür.[268] Kişi, otoriteden korkabilir; ancak aynı zamanda otoriteye karşı sevgi ve beğeni de hisseder. Bu nedenle de otoriteye karşı hissedilen duygular genel olarak oldukça karmaşıktır.[269] Sartori'ye göre ise gerçek özgürlük otoriteyi tanır; ancak gerçek otorite de özgürlüğü tanır. Bu nedenle de ona göre otoriteyi kabul etmeyen özgürlüğü keyfî bir özgürlük, özgürlüğü kabul etmeyen otoriteyi ise otoriterlik olarak görmek gerekir.[270] İşte otoriter rejimler de bu bağlamda halkın yaşayışına dair devlet gücü vasıtasıyla yapılan müdahaleleri rutin hâle getiren ve yönetenler ile yönetilenlerin sert şekilde ayırt edildiği türden politik rejimlerdir.[271] Yani bir başka deyişle, otoriter rejimleri "özgürlüğe mümkün olduğunca az alan bırakan rejimler" olarak tanımlamak, bu konuda yapılabilecek en güvenli tanımlardan biri olacaktır.[272] Otoriter rejimlerin bir diğer özelliği de devlet-toplum ilişkilerini hiyerarşik bir biçimde oluşturma noktasında gösterdiği çabadır. Bu anlamda özellikle ataerkilliği destekleyen otoriter devlet yapısı, babayı devletin aile içerisinde temsilcisi gibi konumlandırır. Böylece babanın aile içindeki otoriter konumu devletin toplum üzerindeki konumunun mikro düzeydeki bir örneği hâline gelir. Nasıl ki baba aile içerisinde lider, ailenin diğer bireyleri ise ona körü körüne itaat eden kullarsa; devlet de toplum karşısında aynı şekilde bir tavır alır ve körü körüne itaatkâr bir tutum beklentisi içerisine girer.[273] Ailenin geleneklere bağlı, ataerkil ve otoriter yapısı da bu anlamda otoriter devletin ve otoriter muhafazakâr bir ideolojinin yapıtaşını oluşturur.

Otoriterliğin doğasını anlayabilmek için kitle psikolojisinden de bahsetmek gerekir. Bu kavram aynı zamanda çalışmanın psikolojik boyutuna giriş yapılması bağlamında da

[268] Fromm, *Kendini Savunan İnsan*, s. 40; Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*, s. 61
[269] Fromm, *Kendini Savunan İnsan*, s. 111
[270] Sartori, *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*, s. 239
[271] Ann Vogel," Otoriteryanizm (*Authoritarianism*)", çev. Duygu Çenesiz, *Sosyoloji Sözlüğü,* gen. ed. Bryan S. Turner, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020, s. 667
[272] Sartori, *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*, s. 240
[273] Wilhelm Reich, *Faşizmin Kitle Psikolojisi,* çev. Yüksel Pazarkaya, İzmir: Cem Yayınevi, 2019, s. 72

önemlidir. Prof. Gustave Le Bon, kitleyi "Uyrukları, meslekleri ya da cinsiyetleri ne olursa olsun, şu veya bu vesileyle bir araya gelmiş bulunan bireyler toplamı"[274] şeklinde tanımlamıştır; ancak yine kendisinin de belirttiği üzere bu sadece düz bir tanımdır ve psikoloji bilimi açısından kitlenin anlamı burada verilen tanımdan oldukça farklıdır. Örneğin; Freud'a göre kitle rastgele bireylerden oluşan bir topluluktur. Böyle bir toplulukta bilinçli kişilik ortadan kalkar ve bir araya gelmiş bireylerin düşünceleri ve duyguları, aralarındaki farklılıklar ne kadar büyük olursa olsun tek bir tarafa doğru yönelir. Artık bireylerin ayrı ayrı bilinçlerinden söz etmek mümkün değildir, söz konusu olan şey kolektif bilinçtir.[275] Le Bon'un fikirleri de bu anlamda Freud'un fikirleri ile örtüşmektedir ve o da tıpkı Freud gibi kitleyi bilinçli kişilerin ortadan kalktığı ve duyguların tek bir tarafa doğru yöneldiği bir yığın olarak tanımlar. Ayrıca Le Bon da tıpkı Freud gibi kolektif bilinç kavramından söz etmiştir.[276] Kolektif bilinçte insanların kişilikleri ortadan kalkar ve bilinçdışı özellikler baskın bir hâle gelirler. Kitleler; çabuk kızan, telkinlere kolayca kapılan, abartılı tepkiler veren, akılcı kararlar almakta zorlanan ve baskıcı yönleri ağır basan yapılardır.[277] Bu nedenle de kitlelerde ciddi bir hoşgörü eksikliğine körü körüne itaat duygusu eşlik eder. Aslında kitlelerin davranışlarını onları kontrol eden kişiler bakımından dinlerle bağdaştırmak dahi mümkündür; zira Freud'a göre kitleler, alkışladıkları kişileri adeta ilahlaştırırlar.[278] Le Bon bu anlamda kitlelerin entelektüel açıdan zayıf oldukları ve son derece bilgili ve zeki kişilerden oluşan bir kitlenin alacağı kararlarla, son derece cahil ve akılsız kişilerden oluşan bir kitlenin alacağı kararlar arasında belirgin bir farklılık görmenin pek de mümkün olmadığı kanaatindedir.[279]

Le Bon'a göre kitleler homojen yapılardır ve tüm heterojenliği kendi içlerinde eriterek ortadan kaldırırlar; ancak mesele bundan ibaret değildir, kitleler genellikle kendini oluşturan bireylerden de farklı özellikler gösteren yapılar hâlini alırlar. Bunun ilk sebebi ise çoğu zaman kitlelerin kalabalık yapılar olmalarıdır. Sayısal çokluk, kitleleri oluşturan bireylere normalde sahip olmadıkları bir güç hissiyatı, bir yenilmezlik hissi verir ve böylece kişinin normalde bastırdığı bilinçdışı dürtülerinin açığa çıkmalarına neden olur.

[274] Gustave Le Bon, *Kitleler Psikolojisi,* çev. Elif Kanur, İstanbul: Say Yayınları, 2021, s. 27
[275] Sigmund Freud, *Grup Psikolojisi ve Ego Analizi,* çev. Elif Yılmaz, Eskişehir: Dorlion Yayınları, 2019, s. 8
[276] Le Bon, *Kitleler Psikolojisi,* s. 27-28
[277] Freud, *Grup Psikolojisi ve Ego Analizi,* s. 9-10
[278] Freud, *Grup Psikolojisi ve Ego Analizi,* s. 11
[279] Le Bon, *Kitleler Psikolojisi,* s. 32

Üstelik kitle içerisinde birey anonimdir, bu nedenle de eylemlerinden doğan sorumluluktan bir anlamda muaftır.[280] İkinci sebep ise kitle içerisinde duyguların salgın hastalıklar gibi bulaşıcı bir özellik göstermeleridir. Bu, enteresan ama gözlenmesi oldukça kolay bir fenomendir. Kitleyi oluşturan bireyler kendi bireysel çıkarlarını bırakarak, kitlenin çıkarları doğrultusunda hareket eden irrasyonel varlıklara kolayca dönüşebilirler ki bu durum da sadece bir kitlenin parçası olunduğu takdirde ortaya çıkar.[281] Üçüncü ve belki de en önemli sebep ise kitlelerin telkine olan yatkınlığıdır. Bu anlamda duyguların bulaşıcılığı da esasen telkinin yarattığı bir etkiden başka bir şey değildir.[282] Kısacası kitle içerisindeki birey bu anlamda kendi kişiliğini tamamen yitirmiş, dürtülerinin doğrultusunda hareket eden, telkinlere son derece açık ve adeta otomat hâline gelmiş bir varlıktır.[283] Bu özellikleri nedeniyle kitleler, tanık oldukları olayları hızlı bir şekilde çarpıtarak imge hâline getirirler. Gerçek ile çarpıtılmışın arasındaki farkları ayırt etme konusunda son derece yeteneksiz olan kitle böylece telkin yoluyla kolayca etki altına alınmış olur.[284] Bu durumun oluşması içinse çok kalabalık bir kitleye gerek yoktur, bazen yalnızca birkaç kişiden oluşan bir kitle bile telkin yoluyla kolaylıkla etki altına alınabilir.[285] Kısacası denebilir ki kitleler zihinsel açıdan zayıf, duygularını dizginleme yeteneği düşük, ölçüsüz, sabırsız ve duyguları ve sınırları sürekli olarak zorlama ve aşma isteğiyle dolu yapılardır. Bu anlamda aslında kitlelerin özelliklerinin çocuklarla veya aşırı zalim insanlarla benzeştiğini söylemekte bir yanlışlık bulunmamaktadır.[286] Kitlelerin bu özellikleri özellikle kurumsallaşamamış bir demokrasinin çok kısa bir sürede otoriter bir rejime dönüşmesine yol açabilir; çünkü kitlelerin zihinsel açıdan bu kadar zayıf olmaları, onların bilinçdışı özelliklerinin kolayca manipüle edilmelerine imkân sağlar. Otoriter bir rejimi inşa etmek isteyen kitle önderleri ise gerçekliği imgeler üzerinden çarpıtmak suretiyle kitleyi ideolojik açıdan endoktrine etme ve kitlenin bilinçdışına seslenme yolunu seçerek bu amaçlarını gerçekleştirmeye çalışacaklardır.

Kitleler, aşırılaştırılmış ve basitleştirilmiş duygular üzerinden eyleme geçtikleri için kitlelerin bir görüşe veya fikre dair tepkileri de toptan kabul veya toptan ret şeklinde

[280] Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s. 32-33
[281] Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s. 33
[282] Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s. 33
[283] Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s. 34-35
[284] Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s. 42
[285] Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s. 45
[286] Freud, *Grup Psikolojisi ve Ego Analizi*, s. 69

ortaya çıkar; yani kitleler bu anlamda hoşgörüden yoksundur. Buna bağlı olarak da kitle neyin doğru neyin yanlış olduğu konusunda çok net fikirlere sahiptir ve bu konuda en ufak bir kuşku hissetmez. Yani kitlenin hoşgörüsüzlüğüne aynı zamanda otoriterlik de eşlik etmektedir. Bireyler tek başlarınayken kolay kolay bu kadar hoşgörüsüz ve otoriter bir tavır takınmazlar; ancak kitlenin hiçbir tartışmaya ve çelişkiye tahammülü yoktur.[287] Kitlenin bu hususta en önemli refleksi kendisine telkin edilen hoşgörüsüzlüğü ve otoriterliği hemen kabullenerek eyleme girişmesidir. Kitle, güce karşı uysal ve itaatkâr davranırken yumuşak davranışlar ve nezaket ise kitle tarafından güçsüzlük belirtisi olarak görülür. Bu nedenle kitleler genel olarak yumuşak huylu liderlerden çok zorbalara sempati duyarlar; ancak daha önce itaat ettiği bir zorba devrildiğinde kitle ironik bir şekilde onu da çiğneyip geçer. Bunun nedeni ise devrilen zorbanın da artık güçsüz bir kişi olarak görülmesidir.[288] Kitle, zayıf bir otoriteyle karşılaştığı zaman itaat etmekte tereddüt eder ve her an isyan etmeye meyillidir; ancak güçlü bir otoriteyle karşılaştığı zaman kesin ve sarsılmaz bir şekilde itaat eder. Bu nedenle kitlelerin devrimci olduğuna dair çıkarımlar genelde yanıltıcıdır. Kitle, bilinçdışı duygular tarafından yönetildiği için genelde sert tepkiler gösterir; ancak bu durum saman alevini andıran parlamalardan ibaret kalır. Kitlenin gerçek doğası statükocudur; kendi başına bırakılan bir kitle düzensizliği sürdürmekten çekinir ve derhal itaat edecek bir otorite arayışına koyulur.[289]

Le Bon'un fikirleri bağlamında Prof. Theodor Geiger'ın ideoloji-zihniyet ayrımı konusundaki düşüncelerine değinmekte de fayda vardır. Geiger'e göre ideoloji, aydınlar veya yarı aydınlar tarafından ya da onların yardımıyla, çoğu zaman da yazılı şekilde ve düşünsel bakımdan da bir ölçüde derinlik kazandırılarak örgütlenen düşünce sistemlerine verilen isimdir. Zihniyet ise farklı tutumlar karşısında beklenmedik ve rasyonel olmaktan çok duygusal olarak verilen tepkileri tanımlayan bir kavramdır. Zihniyet bu anlamda düşünsel bakımdan takınılan tavra verilen isimdir, ideoloji ise bu tavrın içini doldurur. Bu nedenle de bir kişinin önce zihniyeti oluşur, ideoloji daha sonra meydana gelir. Bu bakımdan da zihniyet değişken ve esnekken ideoloji katı ve durağandır.[290] Bu nedenle otoriter rejimlerde rejimin işleyişine yön veren fikirlere dair açık emareleri görmek

[287] Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s. 54
[288] Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s. 55
[289] Freud, *Grup Psikolojisi ve Ego Analizi*, s. 27-28; Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s. 56
[290] Theodor Geiger, *On Social Order and Mass Society*, trans. Robert E. Peek, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1969, p. 126-128

oldukça zordur. Karşılaşılan şey daha çok yöneticilerin zihniyetlerinin yansımasını oluşturan bazı fikirler ve ideolojiye sahipmiş izlenimi vermek için derlenmiş kimi fikirsel yığınlardır.[291] Kitleye önderlik eden kişiler de bu nedenle genel olarak "yarı aydın" elebaşlarıdır. Önder, insanları düşünme zahmetinden ve sorumluluğundan kurtararak onlara kılavuzluk eder; ancak sunduğu çözümler çoğu zaman yetersiz ve sloganlaştırılmış düşüncelerden ibarettir. Önderlerin en önemli özellikleri ise son derece despotik bir otoriteye sahip olmalarıdır, hatta bu özellik bir önderin önder olabilmesi için olmazsa olmaz bir koşuldur.[292] Bu anlamda da demokrasilerin doğaları itibariyle otoriter rejimlere dönüşmeye son derece yatkın olduklarını söylemekte bir sakınca yoktur; çünkü kitle, daima bir düzen ve istikrar arayışı içerisindedir. Bu arayışın temelinde ise güvenlik duygusu yatar. Özellikle güvenlik ve güvensizlik meselelerine çalışmanın ileriki bölümlerinde daha detaylı olarak değinilecektir.

Hem Freud'a hem de Le Bon'a göre kitlelerin fikirlerini ırk, gelenekler, zaman, kurumlar ve eğitim öğretim gibi genel faktörler dolaylı yoldan etkiler.[293] Le Bon'a göre bu fikirlerin bir kısmı zamanın koşullarına göre ortaya çıkan tarihsel nitelikteki fikirlerdir; ancak bir kısmı da çevrenin, soyaçekimin ve kamuoyunda genel kabul gören temel fikirlerin eseridir.[294] Bir fikrin, kitlenin ruhuna sirayet etmesi için çok uzun bir süre gereklidir; ancak bir fikir bir kere sirayet ettikten sonra o fikri oradan söküp almak da yine aynı derecede uzun bir süreç gerektirir.[295] Kitlelerin fikirlerine ilişkin olarak öne sürülen kavramlar aslında ideoloji ve anayasanın ruhu kavramlarıyla birçok bakımdan denk düşmektedir. Buradan da anlaşıldığı üzere Freud'un ve Le Bon'un fikirlerinden hukuk-psikoloji ilişkisine dair çıkarımlar yapmak mümkündür. Özellikle bazı fikirlerin kitle ruhuna sirayet etmesinin çok uzun bir zaman aldığının belirtilmesini Savigny'nin öne sürdüğü halk ruhu kavramıyla bağlantılı olarak irdelemek gerekir. Savigny, hatırlanacağı üzere her halkın kendine özgü bir ruhu olduğunu ve hukuk da halkın ruhundan doğduğu için her halkın kendine özgü bir hukuk sistemi olduğunu savunmaktaydı. Le Bon ve Freud da bu anlamda Savigny'nin bu görüşlerini destekleyici nitelikte görüşler öne sürmüşlerdir. Hatta daha ileri giderek halk ruhunu bu anlamda her halkın kendine özgü bir ideolojisi

[291] Juan José Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, çev. Ergun Özbudun, Ankara: Liberte Yayınları, 2017, s. 168
[292] Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s. 120
[293] Freud, *Grup Psikolojisi ve Ego Analizi*, s. 12; Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s. 40-41
[294] Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s. 62
[295] Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s. 65

olduğu şeklinde bile anlamak mümkündür. Yani Marx ve Engels'in öne sürdüğü "Alman İdeolojisi" kavramı gibi bir "Türk İdeolojisi" kavramını öne sürmekte bu görüşler bağlamında hiçbir sakınca bulunmamaktadır.

Buraya kadar bahsedilen düşünceleri daha iyi anlayabilmek için otoriteye itaat ve kitle psikolojisi gibi konularda çok önemli fikirler veren bir deney yapmış olan sosyal psikolog Solomon Asch'a de değinmekte fayda vardır. Asch'ın deneyi oldukça basittir, deneklere öncelikle üzerinde belli bir uzunluğa sahip tek bir çizgi bulunan bir kart gösteriliyor; daha sonra da üzerinde üç farklı uzunlukta çizgiler olan başka bir kart gösterilerek hangi çizginin bir önceki karttaki çizgiyle aynı uzunlukta olduğu soruluyordu.[296] Çalışma toplam 123 denekle yürütülmekteydi ve yanıtlar ayrı ayrı alındığında ufak tefek birkaç hata dışında (yaklaşık %1'lik bir hata oranı vardı) denekler doğru cevap vermekte zorlanmıyorlardı.[297] Deneklerin hemen hemen tamamı sorulara doğru bir şekilde cevap veriyordu; çünkü soru, küçük bir çocuğun bile zorlanmadan cevap verebileceği kadar basitti. Asch bu noktada denekleri gruplara ayırarak deneklerin içerisine gerçek denekmiş gibi davranan ama aslında kendisinin deneyinden haberdar olan "işbirlikçiler" yerleştirmiştir.[298] Oluşturulan deney grupları sekizer kişiden oluşmaktaydı ve bu sekiz kişinin yedisi Asch ile iş birliği içerisindeki kişilerden oluşurken, geriye kalan bir kişi ise gerçek denekti.[299] Asch, sahte deneklerin şüphe çekmemek adına bazı sorulara doğru cevaplar vermelerini; ancak bazı sorulara da toplu bir şekilde yanlış yanıt vermelerini istemişti ki bu durum birkaç kere tekrarlandıktan sonra deneyin sonuçları da ilginçleşmeye başlamıştır. Zira Asch'ın sahte denekleri çizgilerin boyu konusundaki sorulara ısrarla yanlış cevap vermeye başladıktan sonra ilginç bir şekilde gerçek denekler de sahte denekler gibi soruları yanlış bir şekilde cevaplamaya başlamışlardı.[300] Toplam 18 denemenin 12'sinde Asch'ın işbirlikçileri ağızbirliği yaparak yanlış cevaplar verirlerken kalan 6 denemede ise işbirlikçiler, şüphe çekmemek adına doğru cevaplar vermişlerdi. Gerçek deneklerle bireysel olarak yapılan deneylerde %1 civarında olan hata yapma payı ise işbirlikçilerin kasten yanlış cevap verdiği deneylerde dramatik bir şekilde yükselmişti ve çalışmaya katılan deneklerin yaklaşık %30'u yanlış olduğu hâlde

[296] David Patrick Houghton, *Siyaset Psikolojisi: Durumlar, Bireyler, Olaylar,* çev. Hüsamettin İnanç ve Duygu Şekeroğlu, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021, s. 62
[297] Philip Zimbardo, *Şeytan Etkisi,* çev. Canan Coşkan, İstanbul: Say Yayınları, 2017, s. 417
[298] Houghton, *Siyaset Psikolojisi,* s. 63
[299] Zimbardo, *Şeytan Etkisi,* s. 417
[300] Houghton, *Siyaset Psikolojisi,* s. 63

çoğunlukla grup kararlarına uymayı tercih etmişlerdi. Deney boyunca kendi bağımsız muhakemesini koruyabilen deneklerin oranı ise %25'te kalmıştı.[301] Kısacası Asch'ın deneyinin sonuçlarının özellikle kitle psikolojisine dair belirtilenlerle örtüştüğü söylenebilir; ancak mesele bundan ibaret değildir. Katılımcıların bir kısmı, gördükleriyle grubun verdiği karar arasındaki farklılığı bilmelerine rağmen grubun kararıyla devam etmenin kendileri açısından daha kolay olması nedeniyle grupla beraber hareket ettiklerini belirtmişlerdir ki kitle içerisinde hareket etmenin sorumluluktan kurtarıcı ve rahatlatıcı boyutu burada kendini net bir şekilde göstermektedir. Daha enteresan olan ise katılımcıların bir kısmının kendi algılarından şüphe duymaya başlayıp, grubun haklı olduğuna karar vermeleri ve grupla beraber hareket etmeye başlamalarıdır. Üstelik grup baskısına yenilen bu kişiler, verdikleri yanlış cevapların oranını tahmin etmeleri istendiğinde de gerçek oranın çok daha altında kalan tahminlerde bulunmuşlardır. Bu durum da bu kişilerin zihinsel anlamda bağımsızlıklarını yitirmedikleri düşüncesine sahip olduklarını; ancak eylemsel bazda ise bunun tam tersinin söz konusu olduğunu göstermekteydi. Daha sonra bu çalışmaları tamamlayıcı nitelikteki çeşitli başka çalışmalar da yapılmıştır ve bir denekle bir işbirlikçinin baş başa bırakıldığı bir durumda deneklerin durumdan rahatsızlık duymakla beraber bağımsız kalmayı başarabildikleri gözlenmiştir. İşbirlikçilerin sayısı üçe çıkarıldığında ise hataların oranı yeniden yükselerek %32'ye çıkmaktaydı. Deneğin kendisiyle paralel cevaplar veren bir başka denekle beraber olduğu durumda ise denek, bağımsızlığını korumayı yine başarıyor, hatta daha sonra yalnız bırakılmasına rağmen bağımsızlığını sürdürebiliyordu.[302] Kısacası Asch'ın bu deneyi kitle psikolojisine ve otoriteye itaate dair pek çok ilginç fikir vermektedir ve Le Bon ve Freud'un öne sürdüğü birçok fikrin de sağlamasını yapmaktadır.

Yine bu minvalde değinilmesi gereken çalışmalardan biri de bir sosyal psikolog olan Prof. Stanley Milgram'a aittir. Onun yaklaşımı da genel olarak kişinin çevresel faktörlerden sanılandan çok daha fazla etkilendiğini ve yeterince güçlü uyarıcıların olduğu ortamlarda kişilerin kendi kişiliklerinin tam aksi istikametinde davranışlar gösterebilecekleri varsayımına dayanmaktadır. Milgram, Asch'ın sıkı bir takipçisidir ve onun yaklaşımını kendi çalışmalarında benimseyerek, otoriteye itaat konulu çalışmalarını deneyler

[301] Zimbardo, *Şeytan Etkisi*, s. 417-418
[302] Zimbardo, *Şeytan Etkisi*, s. 418

vasıtasıyla yapmaya çalışmıştır. Milgram'ın en meşhur deneyi ise kendi adıyla, yani "Milgram Deneyi" adıyla bilinen deneydir. Bu deneyde katılımcılar "öğretmen" ve "öğrenci" olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Öğretmenler, öğrencilere bazı sözcük çiftleri vererek bunların ezberlenmesi ve bu çiftlerden bir sözcük kendileri tarafından söylendiğinde öğrenenlerin çifti oluşturan diğer sözcüğü söylemesi gerektiğini belirteceklerdi. Öğrenciler doğru cevap verdiklerinde öğretmenler onları takdir eden sözler söyleyeceklerdi; ancak yanlış cevap verildiğinde öğrencilere, bağlandıkları elektrik aksamı vasıtasıyla elektrik şoku uygulayacaklardı. Şok ise 15 volt ile başlayıp, yanlış cevapların sayısı arttıkça 450 volta kadar çıkabilecekti ve can yakmak dışında herhangi bir kalıcı hasar bırakmayacağı deneyin yürütücüleri tarafından garanti edilmişti.[303] Kimin öğretmen kimin öğrenci olacağı ise görünürde kibrit çöpü çekme vasıtasıyla belirleniyor olsa da aslında öğrenciler Milgram'ın işbirlikçileriydi. [304] Deney, öğretmenlerle öğrencilerin farklı odalarda tutuldukları ve bir interkom cihazı vasıtasıyla yalnızca sesli iletişim kurabildikleri şekilde tasarlandığı için öğretmenler öğrencileri göremiyorlardı. Ayrıca öğretmenlere deneyin bir "hafıza geliştirme çalışması" olduğu söylenmişti ve deneyin gerçek olduğundan emin olmaları için de onlara hafif bir acı veren 45 voltluk bir şok uygulanmıştı; ancak aslında öğrenciler elektrik aksamına bağlı olmayacaklardı. Öğrenciler, aldıkları talimat gereği deneyin başlarında soruların tamamını doğru bir şekilde cevaplarlarken, bir süre sonra hata yapmaya başladıklarında Milgram'ın da onayıyla beraber öğretmenler elektrik şoku düğmelerine basarak öğrencilere "şok uygulamaya" başlamışlardı. Öğrenciler, şokların canlarını yaktığından şikâyet etmeye ve bağırarak deneye devam etmek istemediklerini söylemeye başladıkları hâlde Milgram, öğretmenlere deneyin devam etmesi gerektiğini söyleyerek şokun seviyesini arttırma konusunda onay veriyordu. [305] Bir süre sonra öğrenciler iyi hissetmediklerini ve kalplerinin sıkışmaya başladığını söylemelerine rağmen Milgram öğretmenlere deneyi sürdürmeleri gerektiğini söylemeye devam etmiştir. 300 voltluk şokun uygulanmasından sonra ise öğrenciler cevap vermeyi kesmiştir. Bu noktada öğretmenlerin önemli bir kısmı Milgram'dan diğer odaya giderek öğrencilerin iyi olup olmadıklarını kontrol etmelerini istemişse de Milgram, sorulara beş saniye içerisinde cevap verilmediği için öğretmenlerin

[303] Stanley Milgram, *Obedience to Authority: an Experimental View*, London: Tavistock Publications, 1974, p. 19-20
[304] Zimbardo, *Şeytan Etkisi*, s. 425
[305] Milgram, *Obedience to Authority*, p. 20-21

şok uygulamaya devam etmesini istediğinde öğretmenler daha yüksek voltajlardaki şokları uygulamaya devam etmişlerdir.[306] Görünürde bu durum tahayyül edilmesi zor bir gerçekliğe denk düşebilir ve sıradan biri "ben olsaydım kesinlikle bu şekilde davranmazdım" diyebilir; ancak Milgram'ın deneyine öğretmen rolüyle katılan deneklerin %65'i en yüksek voltaj olan 450 volta kadar ilerlemişlerdir.[307] Bu durum da aslında hem kitle psikolojisi bağlamında hem de bireysel psikoloji bağlamında otoriteye itaatin sorumluluktan kurtarıcı yönünün deneysel bir şekilde ortaya koyulmuş hâlidir. Milgram, öğretmen rolündeki kişilerin tüm endişelerine karşılık meşru bir otorite figürü olarak her şeyin yolunda olduğunu ve deneye devam edilmesi gerektiğini söyledikçe denekler de ona itaat etmişler ve 450 voltluk şoku uygulamaya kadar gitmişlerdir.[308] Milgram'ın deneyini Münih'te tekrarlayan David Mantell'in karşılaştığı sonuç ise meseleyi daha da ilginçleştirmiştir; çünkü Mantell'in yaptığı deneyde itaat oranı %85'e çıkmıştır. Bu durum da otoriteye itaat noktasında politik kültür ve ideoloji gibi unsurların da aslında oldukça önemli bir etken olduğunu net bir şekilde ortaya koymuştur.[309] Zira Almanya'nın tarihinde otoriterliğe dair pek çok unsur bulunmaktadır ve bu anlamda da Almanları otoriterliğe yatkın bir toplum olarak görmek mümkündür. Deneyin Almanya'da daha yüksek bir itaat oranı ile sonuçlanmasını da bu durumun bir tezahürü olarak görmekte bir sakınca bulunmamaktadır. Ayrıca bu deney, bireylerin sorumluluklarını yükleyebilecekleri bir otorite figürünün varlığı hâlinde emirleri yerine getirme noktasında ne kadar rahat olabileceklerini ve ileri gidebileceklerini net bir şekilde göstermektedir. Zira kendi eylemlerinin sorumluluğunu almaktan kurtulan bir birey artık konforlu ve güvenli bir alandadır ve bu nedenle de yaptığı eylemlerin sonuçları da artık onun için ciddi bir önem arz etmemektedir. Bu anlamda itaatin ve sadakatin kişiyi doğru kararı verip vermediğine dair sürekli olarak kaygı duymaktan kurtardığını söylemekte bir yanlışlık bulunmamaktadır.[310]

---

[306] Zimbardo, *Şeytan Etkisi*, s. 427
[307] Zimbardo, *Şeytan Etkisi*, s. 428-429
[308] Houghton, *Siyaset Psikolojisi*, s. 64, Milgram Deneyi aslında öğretmen ile öğrenci arasındaki fiziksel uzaklık, öğretmenlerin cinsiyeti ve buna benzer birçok başka faktörü de inceleyen çok ayrıntılı ve psikoloji bilimi açısından son derece önemli bir deneydir; ancak deneye dair tüm faktörlerin burada dile getirilmesi, çalışmanın çerçevesinin dışına çıkmak anlamını taşıyacaktır. Bu nedenle Milgram Deneyi hakkında daha ayrıntılı bilgi edinmek için Milgram'ın bu deneyini ayrıntılı bir şekilde anlattığı ve daha önce de atıf yapılmış olan "*Obedience to Authority*" isimli eserine bakılabilir.
[309] Houghton, *Siyaset Psikolojisi*, s. 67, Mantell'in deneyi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: David Mantell, "The Potential for Violence in Germany", *Journal of Social Issues* 27, (1971), pp. 101-112
[310] Richard Sennett, *Karakter Aşınması*, çev. Barış Yıldırım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017, s. 141

Yani özetle denebilir ki kişiler, hiyerarşik yapılar içerisinde yaşıyor olmalarının da getirisiyle otoriteye itaat konusunda genel bir eğilime sahiptirler. Bu eğilimin hem doğuştan gelen ve bu yapıların oluşumuna ortam hazırlayan boyutları hem de kültürle aktarılarak zaman içerisinde kalıplaşan kültürel boyutları vardır. Ayrıca bunların yanında bir kişinin yetiştiriliş tarzından ve çevresel faktörlerden kaynaklanan sebepler de otoriteye itaat noktasında etkili olur ki bunların tamamının otoriterliğin ortaya çıkmasında önemli etkenler oldukları kesindir. Barrington Moore Jr.'ın da belirttiği üzere otoriteye itaat meselesi sadece psikolojik değil aynı zamanda tarihsel koşulların da bir getirisidir. Bu nedenle ileri derecede endüstrileşmiş ve "modern" sayılan toplumlarda dahi otoriterliğe dair izlere rastlamak her zaman mümkündür.[311] Otoriter rejimlerin ideolojik bakımdan derinlikleri ise genelde çok fazla değildir. Bu durumun sonucu da otoriter rejimlerin son derece pragmatik ve esnek yapılar olmalarının yanında sınırlı bir çoğulculuğa da imkân sağlamalarıdır. Bu anlamda otoriter rejimler aslında demokrasilerden çok daha esnektirler. Hatta karar vericilerin az sayıda olması ve halkın iknasından çok zorlamaya dayanması gibi nedenlerden dolayı otoriter rejimler radikal değişimleri çok hızlı bir şekilde gerçekleştirebilirler. Buna karşılık otoriter rejimlerin uzun ömürlü olmaları çok zordur ve kurumsallaşma ihtimalleri de son derece düşüktür.[312] Bu nedenle de bu tip rejimlerin çok hızlı bir şekilde ortaya çıkıp yine çok hızlı bir şekilde ortadan kalktıklarını görmek pek şaşırtıcı değildir; zira kurumsallık konusundaki eksiklikleri nedeniyle istikrarlı ve sürdürülebilir bir devlet düzeni inşa etme konusunda başarı göstermekte zorlanırlar.[313]

Peki bir otoriter rejim neden kimi ülkelerde kolaylıkla inşa edilebilirken kimi ülkelerde ise birçok objektif şartı oluştuğu hâlde ortaya çıkmaz? Bu soruya verilebilecek cevabın elbette pek çok boyutu olacaktır; fakat akılda tutulması gereken bir mesele vardır, nasıl ki demokratik bir rejimin kurulabilmesi için demokrat bir halka ihtiyaç duyuluyorsa otoriter bir rejimin inşa edilebilmesi için de otoriter bir halkın varlığı elzemdir. Aksi takdirde diğer tüm şartlar gerçekleştiği takdirde bile otoriter bir rejimin inşa edilmesi mümkün olmayacaktır. Otoriter bir rejimin halkı genel anlamda itaatkâr, çekingen ve hakkını savunma konusunda son derece pasiftir. Farklı düşünme ve eleştiri yeteneği ise ya hiç yoktur ya da zamanla körelmiştir, bu nedenle de genel olarak sistemle

[311] Barrington Moore Jr., *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, çev. Şirin Tekeli ve Alâeddin Şenel, Ankara: İmge Kitabevi, 2016, s. 368
[312] Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, s. 310
[313] Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, s. 313

uyumludur.[314] İşte bu nedenlerden dolayı otoriter bir rejimin inşa sürecini bu perspektiften düşünmekte fayda vardır. Çalışmanın bu bölümü bu anlamda kişilik-ideoloji ilişkisi üzerinden otoriter bir rejimin inşasının psikolojik boyutunu hukuk-psikoloji ilişkisi bağlamında ele almaya çalışacaktır.

1. Hukukun Psikolojik Kökenleri

Daha önce de bahsedildiği üzere hukuku kendi içine kapalı bir sistem olarak ele almak onun gerçek doğasını anlamayı imkânsızlaştıran bir yaklaşım biçimidir; zira hukuk tarihsel, politik ve diyalektik boyutları olan bir kavramdır. Bu anlamda da hukuku genel itibarıyla toplumsal gerçekliklerin bir yansıması olarak tanımlamakta bir yanlışlık bulunmamaktadır. Başka bir deyişle hukuk, diyalektik bir süreç içerisinde tarihsellikten doğar ve politik olanı yansıtması sayesinde de toplum nezdinde meşruiyet kazanır. Tüm bu nedenlerden dolayı da politik olan aynı zamanda toplumsaldır ve toplumsal olan da doğal olarak insan psikolojisiyle ilgili olmak zorundadır. Yani kısacası hukuk ile psikolojinin özellikle hukukun ontolojik sebebini açıklamak bakımdan ilişkili olduklarını söylemekte bir yanlışlık bulunmamaktadır.

Hukuk-psikolojisi ilişkisi ve hukukun ontolojik sebebini anlamak bağlamında görüşlerine başvurulmasında fayda bulunan ilk düşünür Freud'dur. Freud'a göre bir toplumun oluşmasının ve bireylerin birbirlerine bağlanmalarının libidinal bir kökeni bulunmaktadır. Toplumu oluşturan bağları güçlendirmenin ve bireyler arasındaki özdeşleşme hissiyatının ortaya çıkmasının yolu ise libidonun bastırılmasıdır.[315] Freud'un bu tespiti oldukça ilginçtir; çünkü bu anlamda bir bireyin toplumsallaşmasını sosyal kontrol mekanizmasıyla özdeşleştirmiştir. Sosyal kontrol bu bağlamda hukuk ile tam olarak aynı anlamı taşıyan bir kavram değildir; çünkü sosyal kontrol, kültürden kaynaklanan normları da kapsar. Buna karşılık hukuk, kültürle derinden ilişkili kavramdır ve bu nedenle de Freud'un toplumsallaşmaya dair yaptığı tespitin hukukla da bağlantılı olduğunu öne sürmekte bir yanlışlık yoktur.

Freud'un toplumun oluşumuna dair fikirleri Hobbes'un fikirleriyle benzerlik göstermektedir. Freud'a göre insanlar doğa durumunda bir savaş hâli içerisinde ve anarşik

[314] Reich, *Faşizmin Kitle Psikolojisi*, s. 52
[315] Sigmund Freud, *Civilization, Society and Religion: Group Psychology, Civilization and Its Discontents and Other Works*, Harmondsworth: Penguin, 1985, p. 286

bir ortamda yaşamaktaydılar. Bu noktada Freud'un düşüncesinin farkı ise Hobbes'un aksine meseleyi cinsellik bağlamında ve "Oidipus Kompleksi" üzerinden tanımlamasıdır. Freud'a göre savaş önce babalarla oğullar arasında, babanın yenilmesinden sonra da babanın yerini almak isteyen erkek kardeşler arasında; yani kısacası erkek bireyler arasındadır. Bu anarşik doğa durumundan ise yine erkekler arasında yapılan bir sosyal sözleşme ile çıkılarak güvenli bir toplumsal yaşama ulaşılır. Savaşın sebebi babanın her türlü cinsel iktidarı da içeren sınırsız hâkimiyetine ulaşmak için yapılan rekabettir. Bu nedenle de toplumsal yaşamın kurulması, bu anlamda cinsel dürtülerin sosyal kontrol vasıtasıyla bastırılması ve erkekler arasındaki rekabetin sonlandırılması anlamına gelir. Yani hukuku, toplumsallaşmayı sağlayan unsurlardan biri olarak tanımlamak ve özellikle babanın öldürülmesi eylemini bir kurucu unsur olarak görmek bakımından psikanalizle bağlantılı bir kavram olarak görmek mümkündür.[316] Buna istinaden Freud aslında doğal hukukçu düşünürlerden biri olarak bile görülebilir; zira doğal hukuk okulunun şiddet kullanımına yaklaşımındaki tavrı Freud'la büyük ölçüde aynıdır: Bireyler meşru şiddet kullanma haklarından devletin lehine vazgeçerek bir sosyal sözleşme vasıtasıyla toplumu oluştururlar.[317] Yani şiddet önce hukuku kurar, sonra da hukuku korur.[318] Hukukun kuruluşu ile hukukun muhatapları arasındaki ilişki ise çift yönlüdür; yani hukuku kuran irade toplumun gerçeklerini dikkate almazsa geçerli bir hukukun ortaya çıkışından ve dolayısıyla da bir toplumdan söz edilemez.[319] Kısacası Freud'un görüşlerinden sadece hukukun ortaya çıkışı ve devleti kuran bir anayasanın oluşturulması konusunda değil, yasaların ve bu bağlamda da anayasanın ruhu konusunda da faydalanmak mümkündür. Zira Freud toplumsal hayata geçişin nasıl mümkün olduğunu açıklamakla kalmayıp, hukukun toplumun gerçekleriyle olan uyumunu da hukukun geçerlik şartlarından biri olarak öne sürmüştür. Freud'un psikanaliz kuramının temelinde, daha önce tanımları yapılmış olan id, ego ve süperego kavramları bulunmaktadır ve Freud'a göre toplumsallaşmanın doğal getirisi kişilerin kendi doğalarına yabancılaşmalarıdır.[320] Bu konuyu biraz daha açmak gerekirse; bilinçdışının en önemli özelliği rasyonel bir biçimde

[316] Sigmund Freud, *Dinin Kökenleri: Totem ve Tabu, Musa ve Tektanrıcılık ve Diğer Çalışmalar*, çev. Selçuk Budak, Ankara: Öteki Yayınevi, 1999, s. 330-331
[317] Walter Benjamin, "Şiddetin Eleştirisi Üzerine", çev. Ece Göztepe, *Şiddetin Eleştirisi Üzerine,* haz. Aykut Çelebi, 2014, s. 19-20
[318] Benjamin, "Şiddetin Eleştirisi Üzerine", s. 29
[319] İşsevenler, *Kurucu İktidarın Eleştirisi,* s. 204
[320] Michael Billig, "Psikanaliz", çev. Pelin Ergenekon, *Sosyoloji Sözlüğü,* gen. ed. Bryan S. Turner, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020, s. 734

gelişen fikirlerden oluşan bir unsur olmamasıdır. Bu fikirler, bilinçli fikirlerle aynı yasalara tabi değillerdir ve yalnızca kişinin iç dünyasının gerçekleri doğrultusunda şekillenirler. Bu doğrultuda da denebilir ki kişi, içinde adeta sürekli bağırıp çağıran ve istekleri konusunda hiçbir engel taşımayan bir bebek taşımaktadır ve daha önce de belirtildiği üzere, toplumda yaşamanın tek yolu bu bebeğin sesinin ve sınırsız isteklerinin mümkün olduğunca bastırılmasıdır. Kişi ne kadar bastırırsa bastırsın bu istekleri ortadan kalkmış olmaz ve bunları elde edememenin acısını farkında olmasa da yaşayarak kendine yabancılaşmaya başlar.[321] Freud'un bu noktadaki tavrı aslında eleştireldir; çünkü ona göre toplumsallaşmanın yapısı ve insanın doğası arasındaki çelişki nedeniyle kusursuz ve ideal bir toplumsal düzenin oluşturulması imkânsızdır.[322] Bu çelişkiler bazen öylesine artar ki kişi çok sevdiği bir insana karşı bile anlam veremediği bir biçimde nefret duyabilir.[323]

Freud'un kurucusu olduğu psikanaliz kuramı toplum ile birey arasındaki ilişkiyi çift taraflı bir ilişki olarak görmek eğilimindedir; bu anlamda da özne ve toplumsal düzen birbirlerinden bağımsız değildirler, tam tersine birbirlerini tamamlayan bir yapıya sahiptirler.[324] Yani psikanaliz üzerinden bir toplum okumasına girişmek aslında mümkündür; ancak eklemek gerekir ki Freud aksini iddia etmişse de yalnızca psikanalize dayanan bir toplum incelemesi yapmak ve hatta bunu kuramlaştırmaya çalışmak oldukça eksik bir sonuç verecektir. Bu tür bir yaklaşım psikanalizi adeta her şeyin cevabını bulan sihirli bir kavram olarak görmekten farklı değildir. Tabii bu durum psikanalizin tamamen değersiz olduğu anlamına da gelmez, psikanaliz çalışmaları vasıtasıyla bir toplumun toplumsallaşma süreçlerine dair önemli veriler elde etmek mümkündür.[325] Yapılması gereken ise bu verilerin başka verilerle desteklenmesi suretiyle incelenen olguya dair daha net ve daha az indirgemeci bir sonuca ulaşmaktır; çünkü psikanaliz, bir yönüyle doğa bilimlerini, bir yönüyle de sosyal bilimleri andıran ve bu özellikleriyle de son derece özel bir bilim olan psikolojinin deneysel boyutunu oluşturmaktadır.[326] Hukuk ise

[321] Ian Craib, *Psikanaliz Nedir? Psikanaliz Okulları ve Psikoterapi Üzerine Eleştirel Bir Giriş,* çev. Ali Kılıçlıoğlu, 2008, s. 41
[322] Cornelius Castoriadis, "Psikanaliz", çev. Necmettin Kâmil Sevil, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü,* haz. Philippe Raynaud ve Stéphane Rials, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 698
[323] Craib, *Psikanaliz Nedir?,* s. 41-42
[324] Todd McGowan, *Sahip Olmadığımız Şeyin Keyfini Sürmek: Psikanalizin Politik Projesi*, çev. Kemal Güleç, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2018, s. 232
[325] Castoriadis, "Psikanaliz", s. 696-697
[326] Aral, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine,* s. 122

toplumsal hayatın kuruluşunda belki de en önemli rolü oynayan kavramdır. Bu nedenle de psikanaliz üzerinden yapılan bir toplum okuması doğal olarak hukukla da ilgili olmak zorundadır. Hukukun bu anlamdaki rolü ise toplumda geçerli olan diğer yazısız kurallarla beraber bireylerin riayet edecekleri bir kurallar bütünü olarak adeta bir "toplumsal süperego" vazifesi görmesidir. Anayasa da bu anlamda hem toplumun, yani halkın ruhundan doğarak vücuda gelir hem de toplumsal yaşamı kurar ve düzenler. George Herbert Mead'in de belirttiği üzere sosyal bilimlerin tamamının psikolojik bir boyutu vardır; çünkü tarih bir biyografiler dizisidir ve bireylerin ortak karakteriyle son derece yakından ilgilidir.[327] Anayasalar da halkın ruhundan doğmuş olmaları nedeniyle psikolojik boyutu olan metinlerdir. Demek ki toplumsallaşmanın psikolojik kökenlerini anayasanın kökenleriyle ortak görmekte de bir hata bulunmamaktadır. Bu anlamda da hukukun bir disiplin olarak psikoloji disipliniyle aynı ontolojik kökenden geldiğini belirtmek mümkündür. Tabii yine belirtmek gerekir ki psikoloji ve psikanaliz daha çok bireyi ön plana alırken, anayasacılık ise tüm toplumu ilgilendiren bir meseledir. Anayasacılığın politik bir mesele olduğuna dair özellikle çalışmanın ilk bölümünde ciddi bir tartışma yapılmıştı. Politik olanın ise tekil bireylerden çok bireylerin arasındaki ilişkilerden doğduğu düşünülürse anayasacılığın kitle psikolojisi ve politik psikoloji ile olan bağı da daha iyi anlaşılacaktır. Toplum bireylerden oluşur, toplum-birey ilişkilerini ise basit bir şekilde "bireyler toplumu, toplum da bireyleri etkiler" klişesi üzerinden açıklamak yüzeysel ve indirgemeci bir tutumdur. Toplum ve birey arasındaki ilişki Hegelyen bir ilişkidir, yani bireyler var olduğu için toplum vardır; ancak toplumun olmadığı yerde bireyler de yoktur. Birey toplumun içinde anlamını bulur ve toplumsal bağlarıyla var olur. Issız bir adada herkesten ve her şeyden izole bir şekilde tek başına yaşayan bir kişiyi politik anlamda özgür birey kabul etmek mümkün değildir, zira Hegel'in de söylediği gibi özgürlükten söz edebilmenin ilk şartı toplumsal yaşamdır; çünkü özgürlük kavramının içi ancak toplum içerisinde yaşarken dolar. İşte politik psikoloji de bu anlamda toplumun içindeki bireyin durumunu anlamaya çalışan bir disiplindir, bu nedenle de politikayla ilgili tüm meselelerin politik psikoloji ile ilişkisi olmak zorundadır. Hukuk da bu anlamda gerek Freud'un belirttiği üzere devleti kurucu gerekse de toplumu düzenleyici rolleri itibarıyla psikolojiyle oldukça yakından ilgilidir.

[327] George Herbert Mead, *Zihin, Benlik ve Toplum*, çev. V. Ahsen Coşar, Eskişehir: Dorlion Yayınları, 2020, s. 57

Hukukun ve dolayısıyla da anayasacılığın politik ve psikolojik boyutlarını daha iyi anlayabilmek içinse politik psikoloji disiplinindeki kimi kavramlarından bahsetmek gerekir; çünkü hukuk esasen tekil bireylerden çok kitle psikolojisiyle ilişkilidir. Bu kavramların ele alınması sayesinde ise hem anayasacılığın politik ve psikolojik yönlerine dair çizilmesi planlanan çerçeve tamamlanacak hem de ideoloji-anayasa ilişkisi bağlamında otoriterliğin doğasının daha iyi anlaşılması sağlanacaktır.

2. Politik Psikoloji Kavramı

Politik psikoloji, bireylerin veya kitlelerin politik davranışlarını açıklayabilmek amacıyla ortaya çıkmış bir disiplindir ve akla gelebilecek her türlü politik davranışı ve süreci konu alabilir. Bu disiplinin ortaya çıkış amacı ise sosyolojinin ve felsefenin politik davranışları açıklama konusunda birçok bakımdan yetersiz kalıyor olmalarından kaynaklanan boşluğu doldurmaktır.[328] Yani bu anlamda politik psikolojiyi, "politik davranışların nedenlerini ve sonuçlarını incelemeye yönelmiş disiplinlerarası bir dal" olarak tanımlamak mümkündür. Buradaki en önemli zorluk ise hangi davranışın politik olduğunu ve hangisinin olmadığını belirleme konusudur.[329] Bu nedenle de politik psikolojiyi, politika ile psikoloji arasındaki etkileşimlere dair çalışmalar yapan ve bu bağlamda da daha vurgulu bir şekilde psikolojinin politika üzerindeki etkilerini araştıran bir disiplin olarak görmek gerekir.[330]

Politik psikolojinin içine, adından da anlaşılabileceği üzere birçok farklı çalışma girebilir. Politoloji, antropoloji, sosyoloji, psikoloji ve hukuk gibi birçok farklı disiplinde politik psikoloji konulu çalışmalar yapılabilir. Bu nedenle politik psikolojiyi tamamen bağımsız bir disiplin olarak görmektense birçok disiplini birbirine bağlayan ve bilime bütüncül bakan bir disiplin olarak görmekte bir yanlışlık bulunmamaktadır.[331] Tabii yine de belirtmek gerekir ki politik psikoloji, asıl olarak politoloji ile psikolojinin bir araya gelmesiyle ortaya çıkmıştır.[332] Politoloji ile psikolojiyi birleştirmek ise kolay değildir; çünkü iki disiplinin yapılarındaki farklılıklardan kaynaklı olarak yöntemsel bazlı sıkıntıların ortaya çıkması oldukça muhtemeldir. Psikoloji çalışmaları deney ve gözleme

[328] Martha L. Cottam ve dğr., *Siyaset Psikolojisine Giriş,* çev. Mesut Şenol, çev. ed. Ebru Altınoğlu, Ankara: BB101 Yayınları, 2017, s. 28
[329] Hayrettin Özler, *Siyaset Psikolojisi,* Bursa: Ekin Basım Yayım Dağıtım, 2014, s. 1
[330] Houghton, *Siyaset Psikolojisi,* s. 36
[331] Özler, *Siyaset Psikolojisi,* s. 1
[332] Cottam v. dğr., *Siyaset Psikolojisine Giriş,* s. 29

dayalı bilimsel bir metot kullanılarak ve laboratuvar ortamında yapılabilir; ancak politik davranışlar söz konusu olduğunda böyle bir yol izlemek mümkün değildir. Bir davranışı izlemek isteyen bir psikolog, izole bir ortamda istediği gibi çalışabilir; ancak gerçek dünyada insanları izole ederek politik davranışlarını tüm diğer etkenlerden bağımsız bir şekilde incelemenin bir yolu yoktur. Bu nedenle politik psikoloji çalışmaları, bir politik davranışın psikoloji açısından ifade ettiği anlamı çoğu zaman kimi teorik ve varsayımsal ifadeler üzerinden açıklamak zorunda kalır.[333] Tabii anket, görüşme (mülakat), deney ve simülasyon gibi çeşitli yöntemler kullanılarak bu çalışmaların daha güvenilir hâle getirilmesi de mümkündür ve özellikle son zamanlarda bu eğilim gittikçe artmaktadır.[334] Politik psikolojinin bir başka önemli konusu da kitle psikolojisidir; çünkü politik davranışlar düşünüldüğünde fark edilecektir ki bireyler politika içerisinde bireysel olarak değil genel olarak bir kitlenin parçası olarak hareket etmeyi tercih ederler. Bu durum da kitle psikolojisine ilişkin olarak daha önce belirtilmiş olan hususlar da dikkate alındığında bireylerin topluluk içerisinde, yalnız başlarına gösterdikleri davranışlardan daha farklı davranışlar göstermeleri sonucunu doğurur. Bu nedenle kitlelerin politik davranışları da politik psikolojinin en önemli konularından biridir.[335]

Politik psikoloji, bireyleri incelerken öncelikli olarak "politik varlık" kavramından söz eder. Politik varlık, kişinin politik karakteridir ve içerisinde birçok farklı unsuru barındırmaktadır. Bunların ilki "kişilik" adı verilen unsurdur. Kişilik, kişinin tamamen kendine özgü olan ve tüm kişilik özelliklerinin toplamından oluşan benliğidir. Belli kişilik özellikleri birçok farklı kişide görülebilir ama tamamen aynı kişiliğe sahip birden fazla kişiden bahsetmek mümkün değildir. Örneğin; dünyada iktidar hırsına sahip olan birçok kişi vardır, buna karşılık bu kişilerin tamamı diğer özellikleri bakımından birbirlerinden farklılaştıkları gibi sahip oldukları iktidar hırsının yoğunluğu bakımından da farklılaşırlar. Kişilik, kişinin deneyimlerinden etkilenir ve bu etkiler kişinin politik davranışlarına yansır. Böylece kişi, çoğu zaman hiç farkında olmadan kişiliğine uygun düşen bir politik tercihte bulunur.[336] Değerler ve kimlik ise politik varlığın ikinci unsurudur. Değerler; kişinin doğruya, yanlışa, iyiye ve kötüye ilişkin sahip olduğu değer yargılarının toplamından meydana gelir. Kimlik ise kişinin kendini nasıl ve ne üzerinden

[333] Cottam v. dğr., *Siyaset Psikolojisine Giriş,* s. 30
[334] Cottam v. dğr., *Siyaset Psikolojisine Giriş,* s. 32
[335] Cottam v. dğr., *Siyaset Psikolojisine Giriş,* s. 34
[336] Cottam v. dğr., *Siyaset Psikolojisine Giriş,* s. 34

tanımladığına dair çıkarımlarıdır. Örneğin; şiddete karşı olan bir kişinin savaş karşıtı ve vicdani retçi olması, hatta bu uğurda bedel ödemeye hazır olması kişinin sahip olduğu değerlerin politik görüşlere olan etkisini net bir şekilde gösterir. Kimlik ise örneğin bir dini gruba mensubiyete dair güçlü bir aidiyet hissiyatı üzerinden açıklanabilir ki bu durum da doğal olarak kişinin politik görüşlerini etkiler.[337] Politik varlığın üçüncü unsuru tutumlardır. Tutumdan kasıt, bir bilgiye karşı kişinin verdiği olumlu ya da olumsuz duygusal karşılıktır. Örneğin bir politikacının eğitim konusunda daha fazla ödenek ayrılacağını belirtmesi, bu konuda hassasiyeti olan bir kişinin alacağı politik tutumu etkileyecektir.[338] Politik varlığın dördüncü unsuru duygulardır. Duygular, kişinin politik varlığının tüm diğer unsurlarını etkileyen ve aynı zamanda da bunların hepsinden etkilenen serbest bir unsurdur; çünkü değerler, kimlikler ve tutumlar hem duygusaldır hem de duygusal bileşenleri olan unsurlardır. Bu nedenle kişinin politik varlığının ve genel anlamda da politikanın duygularla çok yakından bir ilişkisi vardır.[339] Politik varlığın son unsuru ise bilişsel süreçlerdir. Bilişsel süreç, kişinin zihni ile çevresinin etkileşime girmesi ve dışarıdan alınan bilgilerin yorumlanmasına verilen isimdir. Bu süreç sonucunda kişi nasıl hareket etmesi gerektiğine dair bir çıkarsamada bulunur ve böylece karar vermesi kolaylaşır. Örneğin üniversitede bir profesörün yerine bir öğrencinin kürsüye çıkıp ders anlatmaya başlaması ve öğrencilere ödevler vermesi herkes tarafından garip karşılanır, oysaki bir profesörün bunu yapması son derece normal karşılanır ve verdiği ödevleri de öğrencilerin çoğunluğu dikkatli bir şekilde not alırlar. İşte bu iki durum arasındaki farkı ortaya çıkaran ana unsur, çalışır durumda olan bilişsel süreçlerdir.[340]

Kişinin yaptığı seçimlerde ve politik davranışlarında sayılan tüm faktörlerin elbette büyük bir önemi vardır; ancak bunları çok abartmak da doğru bir tutum olmayacaktır. Örneğin; kişiyi bütünüyle çevresel faktörlerin bir çıktısı olarak görmek, kişinin yaptığı tüm kötü seçimlerin sorumluluğunun kendi üzerinden kalkması anlamına gelecektir. Bu da hukukun bildiğimiz anlamdaki cezalandırma mekanizmasının çöküşüne neden olur; çünkü kişinin eylemlerinden sorumlu tutulamayacağı bir ortamda cezalandırılabilmesi için de bir sebepten bahsetmek mümkün olmayacaktır. Bu nedenle de sebebi ne olursa

[337] Cottam v. dğr., *Siyaset Psikolojisine Giriş,* s. 35
[338] Cottam v. dğr., *Siyaset Psikolojisine Giriş,* s. 35
[339] Cottam v. dğr., *Siyaset Psikolojisine Giriş,* s. 37
[340] Cottam v. dğr., *Siyaset Psikolojisine Giriş,* s. 37-38

olsun, kişinin yaptığı tüm seçimlerden ve eylemlerden sorumlu tutulması gerektiğini unutmamak gerekir. Prof. B. F. Skinner'a göre "kötü" eylemlerden sorumlu tutmak dahi bu konuda yeterli değildir, kişinin yaptığı "iyi" eylemlerden dolayı da takdir edilmesi, hatta ödüllendirilmesi gerekir. Bu nedenle kişilerin eylemleri ve seçimleri analiz edilirken, kişiyi çevresinin bir çeşit kuklası gibi gören bir yaklaşım üzerinden hareket etmek oldukça sakıncalı olacaktır.[341]

Yani kısaca özetlemek gerekirse; politik psikoloji, politoloji ile psikoloji arasında duran ve her tür politik davranışı psikoloji üzerinden açıklamaya çalışan bir disiplindir. Bu anlamda da bir sosyal bilim çalışmasının tarih, sosyoloji ve politoloji perspektifleri üzerinden yaptığı analizleri bütünlüğe ulaştırma noktasında son derece önemli bir rol oynamaktadır. Örneğin belli bir tarihsel süreçte meydana gelmiş bir olayı politik kültür ve sosyoloji üzerinden yorumlamak elbette konuya dair önemli perspektifler edinilmesini sağlayacaktır; ancak olayın meydana geldiği esnada toplumun psikolojisine ve olayın ortaya çıkmasına neden olan politik seçimlere etki eden psikolojik faktörleri anlamadan konuya bütüncül bir şekilde hâkim olmak mümkün olmayacaktır. Bu açıdan politik psikoloji hem bireysel bazda hem de toplumsal bazda yaptığı incelemelerle, ortaya çıkmış her tür politik olayın ve davranışın daha net bir şekilde anlaşılmasını sağlayan önemli bir disiplindir. Politik psikoloji bu yönüyle aslında çok kapsamlı ve ayrıntılı bir disiplindir ve bu başlık altında politik psikolojiye ilişkin tüm kavramlara değinmek mümkün değildir. Çalışmanın konusu açısında önemli olan mesele ise kişinin politik varlığını oluşturan unsurlardan biri olan kişiliğin ideoloji ile olan ilişkisidir. Zira bu ilişkinin açıklanması otoriter bir hukuk sisteminin ve bu bağlamda da otoriter bir anayasanın toplum nezdinde nasıl ve ne şekilde meşruiyet kazanabildiğini anlama noktasında büyük fayda sağlayacaktır. Bu nedenle de çalışmanın bundan sonraki kısmında kişilik-ideoloji ilişkisi ele alınacaktır.

3. Kişilik-İdeoloji İlişkisi

Hatırlanacağı üzere kişinin politik varlığının unsurlarından bahsederken ilk unsur olarak kişilikten kısaca bahsedilmişti. Kişiliğin politik davranışları ve karar verme süreçlerini nasıl etkilediğinin daha iyi anlaşılabilmesi için üzerinde biraz daha ayrıntılı bir biçimde durmak oldukça faydalı olacaktır. Kişiliğin politik psikoloji açısından geniş anlamda

[341] B. F. Skinner, *Beyond Freedom and Dignity*, New York: Bantam Books, 1972, p. 17-19

genel geçer bir tanımı yoktur ve kişiliğe dair kuramlar da bu anlamda tam bir güvenilirliğe sahip değildir. Bu konuda yapılabilecek tek genel geçer tanım daha önce de belirtildiği üzere, kişiliğin kişinin kendine özgü tüm kişilik özelliklerinin toplamından oluşan benliği olmasıdır.[342] Tabii belirtmek gerekir ki kişilik çalışmalarının sağlıklı bir biçimde yapılabilmeleri için genel geçer bir kişilik tanımına da ihtiyaç duyulmamaktadır; çünkü bu disiplinin odaklandığı asıl mesele kişiliğin belirli özelliklerinin politik davranışa nasıl dönüştüğünü anlayabilmektir.[343] Kişiliğin politika açısından önemi konusunda Prof. Walter Mischel, bir kişinin farklı durumlarda aynı konu hakkında çok farklı ve çok tutarsız tutumlar alabildiğini göstererek kişiliğin üzerinde çevrenin etkisinin ne kadar güçlü olduğunu ortaya koymuştur ki bu da aslında kişiliğin politika için önemli olmakla beraber önemli olan tek faktör olmadığının bir göstergesidir. Yani denebilir ki bir kişinin bir konuda nasıl bir politik tavır alacağı konusunda kişilik önemlidir; ancak kişiliği tarihsel bağlamdan bağımsız bir şekilde ele alarak analiz yapmak da eksik bir sonuç verecektir. Daha açık bir ifadeyle söylemek gerekirse; tarihi büyük adamların mı yaptığı yoksa büyük adamları tarihin mi yaptığı meselesi hususunda politik psikoloji, bu iki görüşün arasında bir orta yol izlemeye çalışır.[344]

Psikoloji çalışmaları sonucunda birbirinden farklı birçok kişilik kuramı ortaya çıkmıştır; ancak bunların hepsinin bu çalışmanın çerçevesi içerisinde incelenmesi mümkün değildir. Bu hususta değinilmesinde yarar bulunan kişilik kuramlarından biri "ayırıcı özellik kuramları" olarak adlandırılan kuramlardır. Bu kuramların ana özelliği kişiliğe dair en baskın ve farklı koşullar altında değişim göstermeyen özelliği temel almalarıdır. Bu kuramlara dair çalışmaları ilk kez yapanlardan biri olan Prof. Gordon Allport'a göre kişiliğin dinamiklerini, Freud'un iddialarının aksine bilinçdışı yönetmez ve çocukluk deneyimleri de kişiliğin oluşumunda sanıldığından çok daha az etkilidir. Ona göre kişinin davranışlarını belirleyen ana unsur kişilik özellikleridir. Bu konuda da "temel (kardinal) özellikler", "merkezî özellikler" ve "ikincil özellikler" şeklinde bir ayrım yapan Allport'a göre kişinin hayatına hemen her an yön veren asıl unsur kardinal özelliklerdir. Bunlar nadir görülen özelliklerdir ve ona göre bir kişinin ya çok az sayıda kardinal özelliği vardır ya da hiç yoktur. Örneğin "otoriter (yetkeci) kişilik", Allport'un kuramı içerisinde bir

[342] Robert B. Ewen, *An Introduction to Theories of Personality*¸ London: Lawrence Erlbaum, 2003, p. 6
[343] Cottam v. dğr., *Siyaset Psikolojisine Giriş,* s. 44-45
[344] Özler, *Siyaset Psikolojisi,* s. 11

kardinal özellik olarak tanımlanabilir. Merkezî özellikler de kişinin hayatını her an olmasa da düzenli bir biçimde etkileyen "dürüstlük" gibi özelliklerdir. İkincil özellikler ise kişinin davranışlarını en yüzeysel ve en düzensiz şekilde etkileyen daha düşük önemdeki özelliklere verilen isimdir.[345]

Freud'un fikirlerini izleyen ve geliştiren Fromm'un politik psikolojiye Marksist bir perspektiften bakan yaklaşımı da bu çalışma açısından bir başka önemli kuramı oluşturur. Fromm, bireylerle toplum arasındaki etkileşimleri araştırmış ve köleliğin kalkması gibi toplumda yaşanan kimi değişimlerin bireyleri bir yandan özgürleştirirken bir yandan da bu özgürleşmenin Freud'un bahsettiği yabancılaşma hissiyatını arttırdığını iddia etmiştir. Ona göre özgürleşen insan, yabancılaşma ve güvensizlik hissiyatıyla daha fazla karşılaşacağı için bunun sonucu özgürlükten kurtulmaya yönelik bir tutum almak ve sonuçta otoriter ve totaliter rejimleri desteklemek olabilir.[346] Gerek otoriter kişiliğe dair görüşler gerekse de Fromm'un görüşleri çalışmanın konusu açısında önem taşımaktadır; çünkü otoriter bir devlet aklının ve dolayısıyla da otoriter bir hukuk anlayışının meşruiyeti ancak toplum nezdinde bunların geniş bir kabul görmeleri yoluyla sağlanabilecektir. Bu nedenle de hem otoriter kişilik meselesine hem de Fromm'un yabancılaşma odaklı kuramına daha ayrıntılı bir biçimde değinmekte fayda vardır.

a. Otoriter (Yetkeci) Kişilik Kavramı

"Otoriter (yetkeci) kişilik" kavramı hakkındaki çalışmalar aslında oldukça uzun bir geçmişe sahip olsalar da özellikle II. Dünya Savaşı'nın ve aynı dönemde Almanya'da iktidarda olan Nazi yönetiminin incelenmesine yönelik çalışmalarla beraber bir hayli önem kazanmışlardır. Psikanalitik görüşlere dayanan otoriter kişilik kuramı üzerine özellikle Adorno'nun; E. Frenkel-Brunswik, D. Levinson ve R. Sanford ile yaptığı çarlışmalar oldukça önemlidir.[347] 1950 yılında "*The Authoritarian Personality*" adıyla yayımladıkları çarlışmalarında Adorno ve meslektaşları özellikle Holokost ve antisemitizm üzerinden otoriter kişiliğin ortaya çıkışına ve psikolojik kökenlerine dair incelemeler yapmışlardır.[348] Bu çalışmalarında Adorno ve meslektaşları, otoriter kişiliğin

[345] Gordon Allport, *Personality: A Psychological Interpretation*, New York: Henry Holt and Company, 1937, p. 337-338
[346] Özler, *Siyaset Psikolojisi*, s. 16-17
[347] Cottam v. dğr., *Siyaset Psikolojisine Giriş,* s. 61
[348] Özler, *Siyaset Psikolojisi*, s. 21

kökenlerini çocukluğa bağlamışlar ve otoriter kalıplarla büyütülen çocukların zayıf bir egoya sahip olduklarını, bunun da otoriter kişiliği ortaya çıkaran ana sebep olduğunu belirtmişlerdir. Onlara göre otoriter kişilerin ebeveynleri, bu kişilerin büyürken karşılaştıkları cinsel arzular, saldırganlık ve bedensel fonksiyonlar gibi id kaynaklı dürtülerini bastırma konusunda yaşadıkları zorluklara yeterince duyarlı davranmamışlardır. Tam tersine, bu kişiler çocuklarına karşı gereğinden fazla kontrolcü, talepkâr ve disiplin odaklı oldukları için çocuk kendi dürtülerini sağlıklı bir şekilde kontrol etmeyi öğrenememekte ve bu dürtülerinden korkar hâle gelmektedir. Korku da sonuçta çocuğun bu dürtülerinden kaçabilmek için çeşitli sıkı savunma mekanizmaları geliştirmesine yol açmaktadır ve bu durum özellikle kişinin yetişkinliği döneminde otorite figürlerine karşı kızgınlık ve sadakat arasında gidip gelen karmaşık duygular beslemelerine neden olmaktadır.[349] Yani kısacası, Adorno ve meslektaşlarına göre otoriter kişilik çocukluk çağında otoriter kalıplarla büyütülme şeklinden kaynaklı olarak ortaya çıkan ve yetişkinlik döneminde de otorite figürlerine karşı çelişkili duygular beslenmesine neden olan bir kişilik türüdür.

Adorno ve meslektaşlarına göre otoriter kişiliğin birbirinden farklı dokuz merkezî özelliği bulunmaktadır. Bunlar; "gelenekselcilik", "otorite figürlerine karşı idealizasyon ve itaat", "otoriter saldırganlık", "öznellikten ve hayal gücünden hoşlanmama", "kalıp yargıcılık ve batıl inançlar", "yıkıcılık ve kuşkuculuk", "yansıtma", "başkalarının cinsel faaliyetlerine dair aşırı merak" ve "güce ve sertliğe aşırı değer vermek" şeklinde sıralanabilirler.[350] Bu özelliklere ayrıca "etnosantrizm" de eşlik edebilir.[351] Adorno ve meslektaşları, sayılan bu özellikleri tespit etmek için "F-Ölçeği", yani "Faşizm Skalası" adı verilen bir çalışma ölçeği geliştirmişlerdir. Ayrıca bu ölçeğin yanında antisemitizm, etnosantrizm ve politik-ekonomik muhafazakârlık seviyelerini ölçen başka ölçekler de geliştirmişlerdir; ancak F-Ölçeği bu ölçekler içerisinde genel olarak en çok bilinenidir.

---

[349] Theodor W. Adorno and oth., *The Authoritarian Personality*, New York: Harper and Brothers, 1950, p. 384-386

[350] Adorno and oth., *The Authoritarian Personality*, p. 228

[351] Etnosantrizm, kişinin kendini aşırı derecede yüceltmesi ve mensup olduğu etnisiteyi veya kültürü diğer tüm ırklardan daha üstün görerek diğer ırklara ve kültürlere karşı düşmanca bir tutum almasıdır ve bu anlamda doğal bir üstünlük iddiasına dayanması nedeniyle kısır döngü yaratıcı bir tarafı vardır. Etnosantrizm konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz: Güncel Masaroğulları ve Muhammet Koçakgöl, *Psikoloji Sözlüğü,* İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021, s. 91 ve Charles Lemert, "Etnosantrizm/Etnik Merkezcilik (*Ethnocentrism*)" çev. Pelin Ergenekon, *Sosyoloji Sözlüğü,* gen. ed. Bryan S. Turner, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020, s. 304

Bu ölçeklerin her biri otoriterliğin farklı bir boyutunu ölçmek ve değerlendirmek amacıyla geliştirilmiştir ve otoriter kişilikle antisemitizm, etnosantrizm ve politik-ekonomik muhafazakârlık arasında bir bağlantı olduğu Adorno ve arkadaşları tarafından tespit edilmiştir. *The Authoritarian Personality*'de Adorno ve meslektaşları, mülakat ve anket gibi çeşitli yöntemleri izleyerek otoriter kişiliğin unsurlarını ölçmeye çalışmışlardır.[352]

Adorno ve meslektaşları yaptıkları çalışmalarda, daha önce sayılan özellikleri taşıdıkları F-Ölçeğinde aldıkları yüksek puanlar vasıtasıyla tespit edilen kişilerin otoriter politikaları desteklemeye daha yatkın kişiler olduklarını göstermişlerdir.[353] Onlara göre bu kişilerin egoları tam olarak gelişmemiştir ve sahip oldukları en temel güdü de farklı olma korkusudur. Ayrıca zayıf olma korkusu da otoriter kişiliklerin en baskın güdülerinden biridir.[354] Tabii onların meseleyi bu şekilde değerlendirmeleri otoriter kişiliği ve dolayısıyla da faşizmi psikolojik rahatsızlıkların sonucunda ortaya çıkmış bir durum olarak gördüklerine dair bir izlenim verebilir; ancak Adorno bu tür bir yaklaşıma sahip olmadıklarını özellikle belirtmiştir. Ona göre faşizm, psikolojik ve ideolojik bir problem değildir; tamamıyla politik bir problemdir.[355] Hatta bununla da kalmayan Adorno, otoriter kişilikleri tek bir ideoloji ile bağdaştırmanın da yanlış olduğunu belirtmiş ve 1933 yılından önce yapılan seçimlerde nasyonal sosyalizm ile komünizm arasında yalpalanan Alman seçmenlerini örnek göstermiştir.[356] Adorno ve meslektaşlarının çalışması birçok bakımdan tutarlı sonuçlar vermiştir; ancak kavramsal ve yöntemsel bakımdan eleştirilerle muhatap olmaktan da kurtulamamıştır. Örneğin yapılmış olan en önemli eleştirilerden biri, F-Ölçeğinde sorulan soruların üsluplarının yanlış olduğu ve kişilerde, soruyla aynı fikirde olma eğilimi uyandırdığı şeklindedir. Bu durum, çalışmanın yönteminin sorgulanmasına ve F-Ölçeğinin otoriter kişiliği doğru bir şekilde ölçüp ölçmediğine dair soru işaretlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bir başka önemli eleştiri ise F-Ölçeğinde yüksek puan alanların gösterdiği kimi davranışsal sendromlardan

[352] Özler, *Siyaset Psikolojisi,* s. 23
[353] Larry Ray, "Otoriter Kişilik (*Authoritarian Personality*)", çev. Zeynep Şahin, *Sosyoloji Sözlüğü,* gen. ed. Bryan S. Turner, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020, s. 667
[354] Theodor W. Adorno, *Otoritaryen Kişilik Üzerine: Niteliksel İdeoloji İncelemeleri,* çev. Doğan Şahiner, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2019, s. 239
[355] Theodor W. Adorno, *Yeni Sağ Radikalizmin Veçheleri,* çev. Şeyda Öztürk ve Tarhan Onur, İstanbul: Metis Yayınları, 2020, s. 56
[356] Adorno, *Yeni Sağ Radikalizmin Veçheleri*, s. 70

bahsedilirken düşük puan alanların gösterdiği sendromlara değinilmemiş olmasıdır.[357] Otoriterliğin sadece sağcılığa özgü bir durum olarak ele alındığı; ancak sol otoriterliğin görmezden gelindiği de yine Adorno ve meslektaşlarına yöneltilen eleştirilerden bir başkasıdır.[358]

Adorno ve meslektaşlarına yapılan eleştirileri daha iyi anlayabilmek için sağcılık ve solculuk ayrımından da kısaca bahsetmek gerekir. Bu ayrım ilk kez Fransız İhtilali sırasında parlamentoda başkanın sağında ve solunda oturan kişilerin ideolojileri üzerinden ortaya çıkmış olmakla beraber zaman içerisinde bu farklılaşma genişlemiş ve bugüne gelindiğinde birçok farklı konudaki karşıtlıkları içeren bir ayrıma dönüşmüştür. Bu ayrımı genel olarak sağcıların daha yerel ve muhafazakâr, solcuların ise daha evrensel ve devrimci bir tutum takındıkları şeklinde özetlemek mümkündür. Tabii şunu da belirtmek gerekir ki politik yelpazeye ekonomik tutum üzerinden bakıldığında sağ tarafta kalan liberaller de bu tanımlamaya göre solcu sayılmaktadırlar. Zira buradaki ayrım aslında bir sağ-sol ayrımından çok bir liberal-muhafazakâr ayrımıdır.[359] Bu anlamda da çalışma boyunca sağcılıktan her bahsedildiğinde bundan kastın aslında muhafazakârlık olduğunu belirtmek gerekir. Sağcılık ve solculuk konusunda ekonomik tutum üzerinden bir ayrım yapılabileceği gibi aynı zamanda kültürel tutum üzerinden de bir ayrım yapılabilir. Unutmamak gerekir ki kültür, politikanın bağlamını belirleyen bir unsurdur. Bu nedenle de otorite, semboller, çatışmalar ve buna benzer meselelerde kültürün önemi çok büyüktür.[360] Kültürel tutum bakımından sağcı olmak yerleşik düzenin devamını savunmak, yani statükocu olmak anlamına gelirken; ekonomik tutum anlamında sağcı olmak kapitalizmi savunmak anlamına gelmektedir. Solculuk ise kültürel anlamda "ilerlemeci" ve bu bağlamda da devrimci bir tutum almak anlamına gelirken, ekonomik tutum anlamında ise sosyal devletçi bir çizgiyi savunmak anlamına gelmektedir.[361] Bu ayrımlar, özellikle sosyal psikoloji alanında yapılan çalışmalara katılan kişiler açısından oldukça tutarlı bir anlam ihtiva etmektedir; çünkü katılımcıların çoğu kendilerini sağcılık

[357] Cottam v. dğr., *Siyaset Psikolojisine Giriş,* s. 62-63
[358] Özler, *Siyaset Psikolojisi,* s. 23
[359] Sinan Alper ve Onurcan Yılmaz, *Sağcılığın ve Solculuğun Psikolojisi: Farklı Dünyaların İnsanları*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021, s. 1
[360] Elif Çelebi, "Siyaset Psikolojisinde Kültürel Yaklaşımlar", *Siyaset Psikolojisi – 2. Cilt*, ed. Özlem Dirilen Gümüş, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016, s. 213-214
[361] Alper ve Yılmaz, *Sağcılığın ve Solculuğun Psikolojisi,* s. 2

ve solculuk bakımından bir yere konumlandırmayı tercih etmektedirler.[362] Örneğin otoriter devletler; genellikle geleneksel inançları destekleyen, toplumsal hiyerarşiyi güçlendiren ve korku odaklı bir politik kültürü yerleştirmeye çalışırlar.[363] Ayrıca sağcılığın bu anlamdaki bir diğer boyutu da geçmişte yaşanmış bir "altın çağ" özlemi ve buna dair bir nostalji ile kendini gösterir. Altın çağın bitişi de bu anlamda eski geleneklerin terk edilmesi gibi unsurlara bağlanır.[364] Bu anlamda da politik psikoloji literatürü genel olarak otoriterlikle sağcılığı bağdaştırma eğilimindedir; tabii bu eğilimde bu konulardaki çalışmaların genellikle liberal tutumlu akademisyenler tarafından yapılıyor olmasının da ciddi bir etkisi olduğunu belirtmek gerekir.

1980'li yıllara gelindiğinde Prof. Bob Altemeyer'in çalışmalarıyla beraber Adorno ve meslektaşlarının geliştirdiği otoriter kişilik kuramına olan ilgi artmıştır. Altemeyer, Adorno ve meslektaşlarının geliştirdiği F-Ölçeğinde sayılan özelliklerden yola çıkarak kendi yöntemini geliştirmiştir ve "sağ-kanat otoriterliği (yetkeciliği)" adını verdiği bir kişilik boyutunu ortaya koymuştur. Onun otoriterliğe ilişkin olarak belirlediği kişilik özellikleri "otoriteye itaat", "otoriter saldırganlık" ve "gelenekçilik" şeklinde sıralanabilir.[365] Altemeyer'in Adorno ve meslektaşları tarafından geliştirilen F-Ölçeğini olduğu gibi kabul etmemesi ise bu ölçeğin soruları arasında tutarsızlık olduğunu düşünmesi ve psikanalitik argümanlarının bilimsel açıdan yeterince ikna edici olmadığını iddia etmesinden kaynaklanmaktadır. Onun yöntemi, politik açıdan anlamlı bulduğu bir durumu, yani sağ-kanat otoriterliğini psikoloji bilimi bakımından kavramsallaştırmak suretiyle bir politik psikoloji çalışması yapmak şeklindedir.[366]

Altemeyer de tıpkı Adorno gibi "sağ-kanat otoriterliği" kavramından söz ederken politik veya ekonomik anlamda bir sağcılıktan bahsetmediğini özellikle vurgulamıştır. Onun sağdan kastı, sağ-sol ayrımında bahsedildiği üzere; kişinin meşru otorite odaklarına, bilhassa da kurulu düzene veya daha net bir ifadeyle belirtmek gerekirse "müesses nizama" olan itaat eğilimidir. O, Güney Afrika Cumhuriyeti'ndeki Apartheid sistemini destekleyenlerin de Çin Halk Cumhuriyeti'nde Tiananmen Meydanı katliamını

[362] Alper ve Yılmaz, *Sağcılığın ve Solculuğun Psikolojisi,* s. 3
[363] Çelebi, "Siyaset Psikolojisinde Kültürel Yaklaşımlar", s. 225
[364] McGowan, *Sahip Olmadığımız Şeyin Keyfini Sürmek*¸ s. 79
[365] Bob Altemeyer, *The Authoritarian Specter,* Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1996, p. 6
[366] Cottam v. dğr., *Siyaset Psikolojisine Giriş,* s. 63

yapanların da ideolojik bakımdan zıt kutuplarda durmalarına rağmen sağ-kanat otoriterleri olduğunu belirterek bu görüşünü daha net ifade etmeye çalışmıştır. Buradan da anlaşılıyor ki Altemeyer'e göre sağ-kanat otoriterliği komünist bir rejimin içerisinde de kendini gösterebilmektedir; çünkü ekonomik ve politik açıdan solcu olan birinin psikolojik açıdan sağ-kanat otoriterliğine sahip olmasının önünde bir engel bulunmamaktadır. Bu sayılan özellikler ayrıca sağ-kanat otoriterliğinin "otoriteye itaat" boyutunu oluşturmaktadır. Otoriter saldırganlık boyutu ise meşru otorite odaklarının düzeni ve otoritelerini koruyabilmeleri için gösterilmesini uygun gördüğü türden saldırgan eylemlerin yapılması ile ortaya çıkar. Bu eylemler illa fiziksel şiddet olarak ortaya çıkmak zorunda değildir; psikolojik şiddet, sosyal izolasyon, finansal zarara uğratma gibi eylemler de otoriter saldırganlığın konusu olabilirler. Bu saldırganlığın amacı diğer insanların davranışlarına "çekidüzen" vermektir; çünkü sağ-kanat otoriterleri diğer insanları cezalandırarak kontrol altında tutma eğiliminde olurlar.[367] Bu saldırganlık çoğunlukla meşru otorite odaklarının öteki ilan ettiği kişilere veya gruplara yöneliyor olsa da bu her zaman böyle olmak zorunda değildir. Bu nedenle de Altemeyer'e göre otoriter saldırganlık tüm toplumu tehdit eden bir kişilik boyutudur. Sağ-kanat otoriterliğinin son boyutu olan gelenekçilik ise geleneksel sosyal normlara aşırı bir bağlılık ve adanmışlık şeklinde kendini gösterir. Bu kişiler çoğunlukla dindar kişilerdir ve toplumdaki pek çok çatışmanın sebebinin de dinin koyduğu kurallara yeterince uyulmamasından kaynaklandığını düşünürler. Bu kişiler genellikle köktendinci olmaya eğilimlidirler ve din ve gelenek gibi konulardaki değişim ihtimalinden rahatsız olurlar. Kişilerin kendi özgür düşüncelerine sahip olmaları da bu anlamda onlara rahatsız edici gelir; çünkü sağ-kanat otoriterleri toplumsal ve dini normlara çoktan boyun eğmişlerdir. Çıplaklık, eşcinsellik ve evlilik dışı cinsellik gibi konulara olan yaklaşımları da bunların "sapkınlık" olduğu şeklindedir.[368] Tüm bu düşüncelerini ampirik çalışmalar yoluyla desteklemek isteyen Altemeyer, "otoriter" eğilimleri ölçebilmek amacıyla "Sağ-Kanat Otoriterliği Ölçeği (*Right-Wing Authoritarianism Scale – RWA*)" adını verdiği bir ölçek geliştirerek tıpkı Adorno ve meslektaşlarının yaptığı gibi kişilerin sağ-kanat otoriterliği konusundaki durumlarını ölçmeye çalışmıştır.[369]

[367] Altemeyer, *The Authoritarian Specter*, p. 10
[368] Altemeyer, *The Authoritarian Specter*, p. 11
[369] "Sağ Kanat Otoriterliği Ölçeği hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: Altemeyer, *The Authoritarian Specter*, p. 12-14

Sağ-kanat otoriterliğini etkileyen faktörler konusunda iki temel iddia bulunmaktadır. Bunlardan ilki sağ-kanat otoriterliğinin genetik faktörlerden kaynaklandığı şeklindedir. Bu iddiayı savunanlar, zekanın %70 oranında genetik aktarım yoluyla ebeveynlerden çocuklara geçtiğini söyleyerek iddialarını temellendirmeye çalışmışlarsa da[370] Altemeyer bu iddiayı benimsememiştir.[371] Özellikle evlatlık çocuklarla ve bunların ebeveynleriyle yaptığı çalışmaları örnek gösteren Altemeyer, aralarında herhangi bir biyolojik bağ olmadığı hâlde evlatlıkların da Sağ-Kanat Otoriterliği Ölçeği'nde (SOÖ) ebeveynleriyle benzer skorlar aldığını verilerle ortaya koymuştur. Bu sonuçlar, onun biyolojik aileleriyle yaşayan çocuklar ve bunların aileleri üzerinde yaptığı çalışmalarıyla örtüşen bir sonuç verdiği için Altemeyer, genetik faktörlerin sağ-kanat otoriterliğini ortaya çıkardığı iddiasını reddetmiştir.[372] O, bunun yerine sağ-kanat otoriterliğini etkileyen faktörler hususunda çevresel faktörleri ön plana almış ve Adorno ve meslektaşları gibi özellikle aileyi işaret etmiştir. Ona göre çocuklar ebeveynlerinin davranışlarını mükemmel bir şekilde kopyalamıyor olsalar da sağ-kanat otoriterliğine ilişkin davranışlarının çoğunlukla ailede öğrenildiğini iddia etmek mümkündür.[373] Tabii çevresel faktörler aileden ibaret değildir, çocuğun büyürken aile dışında edindiği tecrübeler de sağ-kanat otoriterliğinin ortaya çıkışında önemli faktörler hâline gelebilirler.[374] Bu noktada Duverger'in ideolojiler bağlamında çocukların sosyalleştirilmesine dair düşüncelerini dile getirmek de yerinde olacaktır. Zira Duverger, çocukların otorite, itaat, iktidar, hiyerarşi ve bunların altında yatan temel değerleri öğrenebilmeleri için sosyalleştirildiklerini savunmaktadır ki bu unsurların benimsenmesi bir toplumdaki yerleşik değerlerin de çocuk tarafından benimsenmesini sağlar.[375]

Toplumsal yaşam içerisinde edinilen tecrübelerin her çocuk üzerinde aynı sonuçları yaratacağını iddia etmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Örneğin öğrenciler üzerinde yaptığı bir çalışmada Altemeyer, hayatında hiçbir eşcinsel bireyle tanışmamış kimi öğrencilerin; SOÖ'de yüksek puan almış olmalarına rağmen eşcinsellere karşı beklenmedik ölçüde toleranslı olduklarını saptamıştır.[376] Bu durum da bu konuya

[370] Altemeyer, *The Authoritarian Specter*, p. 70
[371] Altemeyer, *The Authoritarian Specter*, p. 69, bu konudaki farklı çalışmalara daha sonra değinilecektir.
[372] Altemeyer, *The Authoritarian Specter*, p. 74-75
[373] Altemeyer, *The Authoritarian Specter*, p. 75
[374] Altemeyer, *The Authoritarian Specter*, p. 76
[375] Maurice Duverger, *Siyaset Sosyolojisi*, çev. Şirin Tekeli, İstanbul: Varlık Yayınları, 2019, s. 105
[376] Altemeyer, *The Authoritarian Specter*, p. 77-78

indirgemeci bir şekilde yaklaşmanın sakıncalarını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Sosyal öğrenme ise sağ-kanat otoriterliği konusunda Altemeyer tarafından dile getirilmiş önemli bir çevresel faktördür. Buna konu olan davranışların kimileri ebeveynlerin çocuklarına doğrudan aktardığı ve itaat odaklı konulardır; örneğin nasıl giyinilmesi gerektiği, evin dışında nelere dikkat edilmesi gerektiği, görgü kuralları, hangi kişilerin tehlikeli olduğu ve buna benzer birçok unsuru bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Sosyal öğrenmeye konu olan bazı konular ise çocuğa bizzat öğretilmese dahi yetişkinlerin konuşmaları sırasında çocuk tarafından duyulduğu için öğrenilebilirler; çünkü çocuklar etraflarındaki güçlü figürleri rol model kabul ederek taklit etme eğilimindedirler.[377] Tabii belirtmek gerekir ki çevresel faktörler sadece çocukluk çağında etkili değildirler. Örneğin Altemeyer'in dile getirdiği önemli bir çevresel faktör üniversite eğitimidir; ancak bu faktör sağ-kanat otoriterliğini arttıran değil, azaltan bir faktördür. Onun üniversite eğitimi alan kişiler üzerinde yaptığı çalışmalar, üniversiteyi bitiren kişilerin eğitim hayatlarına başlamalarından önceki döneme göre SOÖ'de daha düşük puanlar elde ettiğini göstermektedir.[378] Altemeyer'in bu duruma ilişkin olarak yaptığı açıklama ise üniversite eğitimi alan kişilerin daha geniş bir dünya görüşüne sahip olmaya başlamaları ve birçok farklı insanla bir arada bulunmaları sayesinde edindikleri tecrübelerin sonucunda sağ-kanat otoriterliğini oluşturan özelliklerinin azaldığı şeklindedir.[379] Prof. John T. Jost'un; meslektaşları Jack Glaser, Arie W. Kruglanski ve Frank J. Sulloway ile yaptığı bir çalışmaya göreyse "sağcılığın" ortaya çıkışında genel anlamda özellikle Altemeyer'in bahsini geçirdiği aile, sosyal öğrenme ve diğer çevresel faktörler gibi unsurların etkisinin olduğu açıktır; ancak onlar meseleyi bunlardan ibaret görmemek gerektiğini de ayrıca belirtmişlerdir. Onlara göre sağcılık "motive bir sosyal biliştir" ve kişilerin motivasyonel farklılıkları sağcılığın ortaya çıkışında önemli bir etkendir. Bu anlamda da sağcılığın ideolojik temelinin ilk unsurunu tıpkı Altemeyer gibi "değişim karşıtlığı" ve bu bağlamda da müesses nizama sadakat olarak gören Jost ve meslektaşları, ikinci unsur olarak ise "toplumsal eşitliğe karşıtlık" ve bu bağlamda da hiyerarşik bir toplum yapısının kabulünden bahsetmişlerdir.[380] Bu çalışmadan anlaşılan ise şudur; sağcılar psikolojik anlamda belirsiz durumlardan daha çok rahatsız oldukları için genel olarak değişimlerden

[377] Altemeyer, *The Authoritarian Specter*, p. 78-79
[378] Altemeyer, *The Authoritarian Specter*, p. 86-87
[379] Altemeyer, *The Authoritarian Specter*, p. 88
[380] John T. Jost and oth., "Political Conservatism as Motivated Social Cognition", *Psychological Bulletin* 129, no. 3 (2003), p. 342

uzak durmaya yönelik bir tavır almaya daha yatkındırlar. Bu nedenle terör, iç savaş, ekonomik kriz, politik istikrarsızlık gibi meseleler söz konusu olduğunda sağcılar; bir değişim ihtimalini değerlendirmektense mevcut düzenin devamından yana olmayı tercih etmektedirler.[381] Ayrıca Jost ve meslektaşları Mahzarin R. Banaji ve Brian A. Nosek "Sistem Meşrulaştırma Teorisi (*System Justification Theory*)" adını verdikleri bir kuram geliştirmişlerdir. Bu kuram genel olarak kişilerin bir ideolojiyi; isteklerini, çıkarlarını ve ihtiyaçlarını meşrulaştırabilmek için benimsedikleri hipotezi üzerinden hareket etmektedir.[382] Sistem Meşrulaştırma Teorisine göre kişilerin, her kişide farklı derecede olmakla beraber üç temel psikolojik ihtiyacından bahsetmek mümkündür Bu ihtiyaçları epistemik ihtiyaç, varoluşsal ihtiyaç ve ilişkisel ihtiyaç şeklinde sıralamak mümkündür. [383] Bunları tek tek açıklamak gerekirse; epistemik ihtiyaçlar kişinin öngörülebilir ve belirsizliği düşük bir dünyada yaşama isteğine verilen isimdir. Varoluşsal ihtiyaçlar kişinin güvenli, tehditlerin az olduğu ve kaygılanmadığı bir ortamda yaşama isteğini ifade eder. İlişkisel ihtiyaçlar ise kişinin ailesi, yakın arkadaşları veya bunlar dışındaki önemsediği diğer insanlarla benzer bir dünya görüşünü paylaşma isteğine verilen isimdir.[384]

Daha önce de belirtildiği üzere hemen her kişi Sistem Meşrulaştırma Teorisi bağlamında öne sürülen istekleri belli ölçülerde duyarlar; ancak çalışmalar göstermiştir ki sağcılar bu ihtiyaçları solculara kıyasla çok daha yoğun bir şekilde hissetmektedirler. Örneğin epistemik ihtiyaçlarını daha yoğun bir şekilde hisseden kişiler belirsizlikten hoşlanmadıkları için farklı görüşlere kapalı olma ve bunlara dair fikirleri de kısa ve net bir şekilde açıklayarak dışlama eğiliminde olurlar.[385] Varoluşsal ihtiyaç ise güvenlikle ilişkili olduğu için çoğu zaman ölüm korkusuyla yakından ilişkilidir ve korkunun eşcinseller, ateistler gibi dış grup sayılan kişilere dair ayrımcılıkla yakından ilişkisi vardır. Bu konudaki bir diğer enteresan bulgu da ölüm korkusuna dair tehlikenin gerçekçi bir hâl aldığı ortamlarda normalde sağcı sayılamayacak kişilerin sağcılaştığının tespit edilmesidir. Buna özellikle ABD'de 2001 yılında yapılan 11 Eylül saldırıları sonrasında

[381] Alper ve Yılmaz, *Sağcılığın ve Solculuğun Psikolojisi*, s. 4
[382] John T. Jost and oth., "A Decade of System Justification Theory: Accumulated Evidence of Conscious and Unconscious Bolstering the Status Quo", *Political Psychology* 25, no. 6 (2004), p. 881-882
[383] Erin P. Hennes and oth., "Not All Ideologies are Created Equal: Epistemic, Existential, and Relational Needs Predict System-Justifying Attitutudes", *Social Cognition* 30, no. 6 (2012), p. 672
[384] Alper ve Yılmaz, *Sağcılığın ve Solculuğun Psikolojisi*, s. 57
[385] Alper ve Yılmaz, *Sağcılığın ve Solculuğun Psikolojisi*, s. 58

oluşan ortam örnek verilebilir. Muhafazakâr bir politikacı olan Başkan George W. Bush'un saldırılardan hemen önce yapılan anketlerde görev onayı yaklaşık %51 seviyelerindeyken saldırılardan hemen sonra ise görev onayının %90'lara kadar çıktığı görülmüştür.[386] Benzer bir davranışa Türkiye'den de bir örnek vermek mümkündür. Nispeten sakin bir ortamda yapılan 7 Haziran 2015 Genel Seçimlerinde, 13 yıldır tek başına iktidardayken %40,87 oranında oy alarak parlamentodaki çoğunluğunu kaybeden muhafazakâr ideolojiye sahip Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti); koalisyon hükümetinin kurulamadığı ve "Kürdistan İşçi Partisi (*Partiya Karkerên Kurdistanê* – PKK)" ve "Irak ve Şam İslam Devleti (IŞİD)" terör örgütlerinin özellikle metropollerde ciddi can kayıplarına yol açan saldırı eylemleri yaptığı bir ortamda 1 Kasım 2015 tarihinde yenilenen seçimlerde, aradan geçen çok kısa bir süreye rağmen oy oranını beklentileri aşan bir şekilde arttırıp %49,49'a çıkararak yeniden tek başına iktidara gelmeyi başarmıştır.[387] Yani tehdit, savaş, doğal afet ve benzeri güvenlik kaygısı yaratan olaylarda kişilerin sağcı ve güçlü liderlere yönelmesi beklenmektedir ki bu tür durumlar solcu bireylerin dahi sağcılığa meyletmelerine neden olabilmektedir.[388] İlişkisel ihtiyaçlar ise kişilerin çevreleriyle uyum içerisinde olma ihtiyaçlarından doğar; çünkü aksi bir durum kişinin yalnızlaşmasına neden olur. Örneğin katı dindar bir ailede büyüyen bir çocuğun inançsız olması ve bunu yüksek bir sesle dile getirmesi, alacağı tepkiler düşünüldüğünde kolay kolay mümkün olmaz. Bu nedenle kişi, elinden geldiğince hatta bazen farkında da olmadan yakınlarıyla uyum içerisinde olmaya çalışır.[389] Zira Milgram Deneyinden de hatırlanacağı üzere çevreyle uyum içerisinde olmak, belirtilen düşüncelerin yanlış olduğu bilinse dahi kişiler açısından çoğu zaman son derece konforlu bir tavırdır. Yani özetle müesses nizam kişileri daha güvende hissettirdiği için sağcıların düzenin meşruiyetini kabul etmeye dair eğilimleri daha önce belirtilen ihtiyaçları daha çok hissetmeleri nedeniyle daha fazladır. Tabii şunu da belirtmek gerekir ki bu ihtiyacın daha fazla olması illa da olumsuz bir şey olarak görülmek zorunda değildir; çünkü birçok

[386] Alper ve Yılmaz, *Sağcılığın ve Solculuğun Psikolojisi*, s. 59-60 Ayrıca 11 Eylül saldırılarından sağ kurtulan kişilerin sağcılaştığını gösteren bir çalışma için bkz: George A. Bonanno and John T. Jost, "Conservative Shift Among High-Exposure Survivors of the September 11th Terrorist Attacks", *Basic and Applied Social Psychology* 28, no. 4 (2006): pp. 311-323 ve yine 11 Eylül saldırılarının halk üzerindeki etkisine dair yapılmış bir başka çalışma için de bkz: Paul R. Nail and Ian McGregor, "Conservative Shift among Liberals and Conservatives Following 9/11/01", *Social Justice Research* 22 (2009): pp. 231-240
[387] Alper ve Yılmaz, *Sağcılığın ve Solculuğun Psikolojisi*, s. 61
[388] Alper ve Yılmaz, *Sağcılığın ve Solculuğun Psikolojisi*, s. 87
[389] Alper ve Yılmaz, *Sağcılığın ve Solculuğun Psikolojisi*, s. 62-63

durumda bu tür korkular duymanın son derece geçerli ve mantıklı gerekçeleri bulunur. Sistemin meşruiyetinin kabulü ise aynı zamanda sistemin yarattığı tüm adaletsizliklerin de kabulü ve rasyonalizasyonu anlamına gelir; ancak rasyonalizasyon gerçekleştiği için bu kişiler genel olarak hayatlarından memnun bir şekilde yaşarlar. Ayrıca İskandinavya veya Batı Avrupa gibi istikrarlı bölgelerde bulunan ülkelerde daha liberal hükümetler kurulurken istikrarsızlığın daha yüksek olduğu, bu nedenle de halkın güvenlik kaygısının üst düzeyde olduğu Orta Doğu, Afrika, Güney Amerika gibi ülkelerde daha muhafazakâr hükümetlerin kurulmasını da bu çerçevede değerlendirmek mümkündür.[390]

Sağ-kanat otoriterliğini etkileyen en önemli faktörlerden biri, az önce de belirtildiği üzere sosyal gelişmeler ve değişmelerdir. Yaşanan gelişmelerin nitelikleri ve boyutları kişilerin davranışlarının sağ-kanat otoriterliği noktasında daha yüksek veya düşük puanlar elde edecek biçimde değişmesine neden olabilir. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) yaşanan Watergate Skandalı ve Vietnam Savaşı gibi gelişmeler nedeniyle ortaya çıkan sosyal değişimler ve gelişmeler ülke çapında müesses nizam karşıtı ciddi bir sol hareketin güçlenmesine neden olmuştu. Altemeyer'in ilk kez bu dönemde kullanmaya başladığı SOÖ ise 1970'lerin başından 1980'li yılların sonlarına doğru gidildikçe SOÖ'de yüksek puan alan insanların sayısının arttığını göstermiştir. Bu durumun nasıl ortaya çıktığı konusunda ise Altemeyer, Vietnam Savaşı'nın sona ermesi ve Watergate Skandalı nedeniyle Richard Nixon'ın başkanlık görevinden istifa etmesiyle beraber ülkedeki müesses nizama tepki duyulması için geçerli bir gerekçe kalmadığını ve bu nedenle de sağ-kanat otoriterliğini baskılayan faktörlerin azaldığını söylemiştir. Oysaki Altemeyer'e göre Vietnam Savaşı ve Watergate Skandalı'nın öncesinden itibaren ölçüme başlanmış olsaydı bu sefer de bu iki ciddi olayın sağ-kanat otoriterliğinde ciddi bir azalmaya neden olduğu görülecekti.[391] Savaş, iç savaş tehdidi, terör olayları, ekonomik bunalım ve bu gibi toplumu tehdit eden olaylar da yine sağ-kanat otoriterliğini arttırıcı etkisi olan toplumsal gelişmelerdendir.[392] Yani kısacası, toplumu etkileyen olaylar, nitelikleri ve boyutları doğrultusunda bireylerin otoriterlik konusundaki eğilimlerini arttıran veya azaltan birer faktör hâline gelirler. Meseleyi sadece tehdit algısı üzerinden değerlendirmek ise ilk bakışta olumsuz bir çağrışım yapabilir; ancak insanların dünyanın hemen her köşesinde

[390] S. Adil Sarıbay ve dğr., "İdeolojik Yönelimler ve Psikolojik Değişkenler", *Siyaset Psikolojisi – 1. Cilt*, ed. Özlem Dirilen Gümüş, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021, s. 27
[391] Altemeyer, *The Authoritarian Specter*, p. 89-90
[392] Altemeyer, *The Authoritarian Specter*, p. 90

ve çok zor koşullarda dahi yaşamlarını sürdürmeyi başardıkları düşünüldüğünde tehdit algısının adaptasyon konusunda ne kadar önemli bir rolü olduğu daha net bir şekilde anlaşılacaktır. Aslında eksik olan bakış açısı, bu adaptasyonu sadece biyolojik bir adaptasyon olarak görmek olacaktır; zira insanın tüm yaşayışını etkileyen tehditlerin politik kişiliği etkilememesi mümkün değildir. Muhtemelen her insan, kendini rahat ve huzurlu hissettiğinde daha akılcı, uzun vadeli ve sağduyulu kararlar alabildiğini; kendini baskı veya tehdit altında hissettiğinde ise çok daha dürtüsel, anlık ve sürdürülebilirlikten uzak kararlar aldığını fark etmiştir.[393] Bu durum en soğukkanlı insanlar için dahi aşağı yukarı böyledir; zira tehdit algısı kişiyi genel olarak ani ve dürtüsel hareket etmeye zorlar. Bu algının sürekli hâle geldiği bir ortamda ise kişinin karakterinin de bu minvalde şekilleneceğini düşünmemek mümkün değildir. Yapılan sosyal psikoloji çalışmaları da sağcıların dünyaya dair algısının genel olarak tehdit algısı odaklı olduğunu göstermektedir. Algıdan kasıt ise tehdidin algıdan ibaret olmasının yeterli olduğudur, yani ortada gerçek bir tehdit unsuru olmasa dahi kişinin çevresini öngörülemez ve tehditlerle dolu bir yer olarak görmesi çoğu zaman yeterlidir. Bu nedenle de aynı ekonomik koşullar altında ve aynı mahallede yaşayan iki kişiden birinin dünyayı çok tehlikeli ve öngörülemez bir yer olarak görürken, diğerinin bunun tam tersi bir düşünce içerisinde olması mümkündür.[394] Tehdit ve korku bu anlamda paranoya yaratır ve paranoyak bir halkın otoriterliğe boyun eğmesi çok daha kolay bir hâl alır.[395]

Sağcılık, muhafazakârlık ve tehdit algısından kaynaklandığı için sağcıların kendilerinden farklı olan insanlara karşı mesafeli bir tavır almaları çok sık rastlanan bir durumdur. Zira tehdit algısından kaynaklı olarak sağcıların "tehlikelere" karşı savunmacı ve tetikte bir tutum içerisinde oldukları söylenebilir. Bu, aslında dünyayı tehlikelerle dolu bir yer olarak gören bir kişinin hayatını sürdürebilmek için etrafındaki tehlikeli dünyaya adapte olmaya çalışmasından kaynaklı bir biçimde geliştirdiği bir tutumdur. Bu nedenle sağcı bir kişi, etrafındaki tehlikelere karşı kendini savunmaya daima hazır ve aynı zamanda da karşı saldırıya geçme noktasında da tetiktedir. Etrafındaki dünyanın değişmesi ise sağcının tehlike algısını daha da arttırır, zira bilinmezlik sağcı için çok büyük bir tehlikedir. Sağcılığın statükocu boyutunun nedeni de işte tam olarak budur.[396] Genetik

[393] Alper ve Yılmaz, *Sağcılığın ve Solculuğun Psikolojisi*, s. 13
[394] Alper ve Yılmaz, *Sağcılığın ve Solculuğun Psikolojisi*, s. 14-15
[395] McGowan, *Sahip Olmadığımız Şeyin Keyfini Sürmek*, s. 85-86
[396] Alper ve Yılmaz, *Sağcılığın ve Solculuğun Psikolojisi*, s. 15

bağlamda yapılan çalışmalarda ise kimi kişilik özelliklerinin kişileri sağcılığa daha fazla yatkın hâle getirdiğine dair kimi bulgular elde edilmiştir. Özellikle kaygılı ve kaçınmacı kişiliklere sahip kişilerin sağcılığa daha yatkın oldukları tespit edilmiştir;[397] ancak belirtmek gerekir ki burada bahsi geçen unsur "sağcılık geni" gibi bir şey değildir. Buradaki kasıt, kimi genetik kişilik özelliklerinin kişileri sağcı olmaya daha yatkın kıldığıdır ki bu kişilik özelliklerine sahip birinin illa da sağcı olması gibi bir zorunluluk yoktur.[398] Bu konuya dair anaokulu çocukları üzerinde yapılan bir çalışmada, çocukken öğretmenleri tarafından daha neşeli, konuşkan ve özgüvenli olarak tanımlanan çocukların büyük bir bölümü 20 yıl sonra yapılan ölçümlerde solcu (liberal) olma eğilimi gösterirken; öğretmenleri tarafından utangaç, kaygılı ve kararsız gibi sıfatlarla tanımlanan çocukların ise 20 yıl sonra sağcı olma eğilimi gösterdikleri tespit edilmiştir.[399] Bir başka çalışmada ise ev düzeni ve evdeki eşyalar üzerinden bu kez sağcıları ve solcuları ayırt eden davranış örüntülerine odaklanılmaya çalışılmıştır. Elde edilen sonuçlar ise oldukça ilginçtir; çalışmada sağcı oldukları tespit edilen kişilerin evlerinin daha düzenli olduğu, solcuların ise daha dağınık bir ev düzenine sahip oldukları görülmüştür. Ayrıca sağcıların evlerinde ütü, ütü masası, çamaşır sepeti gibi temizliği, düzeni ve hijyeni çağrıştıran eşyaların daha fazla olduğu tespit edilmişken; solcuların evlerinde ise kitap, konser bileti, müzik CD'leri, haritalar ve gezi rehberleri gibi keşif ve merak duygularını çağrıştıran eşyaların daha fazla olduğu tespit edilmiştir.[400] Hatta ABD'de Demokratik Parti'ye ve Cumhuriyetçi Parti'ye oy veren seçmenler üzerinde yapılan bir başka çalışmada, tehdit algısı içeren bir nesne gösterildiğinde Cumhuriyetçi seçmenlerin beyinleriyle Demokrat seçmenlerin beyinlerinin farklı noktalarının aktifleştiği görülmüştür.[401] Literatürde bunlara benzer daha birçok psikoloji çalışması bulunmaktadır. Bu hususta özetle şunu ifade etmek ise şimdilik yeterli olacaktır; sağcılar ile solcular arasındaki farklılıkların deneylerle de ölçülebilmiş fizyolojik bir boyutu da bulunmaktadır. Bu anlamda da

[397] John T. Jost and oth., "Political Conservatism as Motivated Social Cognition", p. 347: Peker ve Booth, "Biyoloji Biliş ve Siyaset Psikolojisi", s. 36
[398] Alper ve Yılmaz, *Sağcılığın ve Solculuğun Psikolojisi*, s. 20
[399] Jack Block and Jeanne H. Block, "Nursery School Personality and Political Orientation Two Decades Later", *Journal of Research in Personality* 40, no. 5 (2006): p. 739-740
[400] Dana R. Carney and oth., "The Secret Lives of Liberals and Conservatives: Personality Profiles, Interaction Styles, and the Things They Leave Behind, *Political Psychology* 29. no. 6 (2008): p. 832
[401] Darren Schreiber and oth., "Red Brain, Blue Brain: Evaluative Processes Differ in Democrats and Republicans", *PLoS ONE* 8, no. 2 (2013), e52970, p. 2-3

sağcıların tehlike ve korku gibi durumlara fizyolojik olarak daha duyarlı kişilerden çıkması daha muhtemeldir.[402]

Altemeyer'in ve onun görüşlerinden yola çıkanların çalışmalarına dair özetle şunlar söylenebilir; sağ-kanat otoriterliği genetik faktörlerden çok çevresel faktörlerden kaynaklanan bir durumdur ve çevresel faktörlere aile, geniş çevre, eğitim durumu ve dönemsel faktörler de dahil olmak üzere birçok unsur dahil edilebilir. Altemeyer'in sağ-kanat otoriterliği konusunda dile getirdiği en önemli meselelerden birini de atlamamak gerekir; sağ-kanat otoriterleri meşru otorite odaklarına itaat konusunda çoğunlukla oldukça uysal davranışlar gösterirler.[403] Meşru otorite figürlerinin dile getirdikleri düşünceler, birbirleriyle çok çelişkili ve gerçeklerle çok alakasız olsalar dahi sağ-kanat otoriterleri bu görüşleri kabul etme eğiliminde olurlar. Yine bu odaklar tarafından öteki ilan edilerek şeytanlaştırılan insanlara karşı gösterilen otoriter saldırganlık da sağ-kanat otoriterliğinin önemli bir unsurudur. Ayrıca sağ-kanat otoriterleri için dünya son derece tehlikeli bir yerdir, bu nedenle de bu kişiler, duygularına seslenen demagoglara karşı çoğunlukla zayıftırlar; düşüncelerinde değişiklik yaratması muhtemel fikirleri reddetme ve onları çürütme eğilimleri ise çok güçlüdür.[404] Bu kişiler ayrıca psikolojide "temel yükleme hatası" olarak bilinen yanılgıya düşmeye oldukça eğilimlidirler. Yine sürekli olarak kendileri gibi düşünen insanlarla vakit geçirmelerinden kaynaklı olarak bu kişiler, toplumun büyük çoğunluğunun kendi görüşlerini paylaştıklarına ve bir tür "sessiz çoğunluk" olduklarına inanırlar. Son olarak da Altemeyer, sağ-kanat otoriterliğini herhangi bir ideolojiyle bağdaştırmadığını belirtmekle birlikte sağ-kanat otoriterliğine daha çok sağ ideolojileri benimseyen insanlarda rastlandığını da eklemiştir.[405] Altemeyer'in ve takipçilerinin görüşlerine dair bu hususta dile getirilmesi gereken en önemli problem ise muhafazakârlara yönelik takındığı tavrın zaman zaman indirgemeci ve hatta hakaretamiz bir biçimde algılanmaya müsait bir tavır olmasıdır. Örneğin tehditlere karşı daha duyarlı olma özelliğinin muhafazakârlık ile özdeşleştirilmesi bu

[402] Alper ve Yılmaz, *Sağcılığın ve Solculuğun Psikolojisi*, s. 25-26; Bu konuda yapılmış daha ayrıntılı bir çalışma için bkz: Michael D. Dodd and oth., "The Political Left Rolls with the Good and the Political Right Confronts the Bad: Connecting Physiology and Cognition to Preferences", *Philosophical Transactions of the Royal Society* B, no. 367: (2012): pp. 640-649

[403] Altemeyer, *The Authoritarian Specter*, p. 9

[404] Cottam v. dğr., *Siyaset Psikolojisine Giriş,* s. 64

[405] Özler, *Siyaset Psikolojisi*, s. 26; "Temel Yükleme Hatası", insanların davranışlarını o davranışın gerçekleştiği çevresel bağlama değil de insanların içsel özelliklerine bağlama şeklinde ortaya çıkan bir durumdur. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz: Masaroğulları ve Koçakgöl, *Psikoloji Sözlüğü*, s. 236

tavra dair verilebilecek net bir örnektir. Yine dikkat edilmesi gereken bir başka husus da dile getirilen sağ-sol, liberal-muhafazakâr gibi ayrımların Türkiye gibi ülkelerin politik haritasını tam olarak yansıtmaya yetmemesidir; çünkü Türkiye'de politik partileri birbirlerinden ayıran çok daha farklı kültürel fay hatları mevcuttur.[406]

Sağ-kanat otoriterliğine ilişkin literatür gelişme gösterdikçe bu literatüre ilişkin eleştiriler de artmaya başlamıştır. Bu konudaki eleştiriler ise genel olarak, daha önce de bahsedildiği üzere muhafazakârlığa dair hakaretamiz kimi ifadelerin kullanılması ve sağ-kanat otoriterliğine dair literatürün genel olarak liberal akademisyenlerce yaratılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Tabii belirtmek gerekir ki bu konudaki literatür sağ-kanat otoriterliğini savunan literatüre kıyasla çok daha zayıftır. Bu anlamda özellikle Thomas H. Costello ve meslektaşlarının yaptığı çalışma, otoriterliği sadece sağ-kanat otoriterliği bağlamında değil; sol-kanat otoriterliği bağlamında da ele alması bakımından önemlidir.[407] Costello ve meslektaşlarının da vurgu yaptıkları ilk konu, otoriter kişiliğe dair çalışmaların ezici bir çoğunluğunun sağ-kanat otoriterliğini temel alıyor olmasıdır.[408] Bunda, otoriter kişiliğe dair çalışmaların özellikle Hitler'in ve Nazilerin daha iyi anlaşılması amacıyla başlamasının çok önemli bir etkisi vardır. Oysaki Çin Halk Cumhuriyeti, Kamboçya, Venezuela, Kuzey Kore, Sovyetler Birliği ve buna benzer birçok otoriter rejimde sol tandanslı ideolojilerin hâkimiyetinin olduğu görülmektedir. Bu durum da otoriter kişiliği yalnızca sağ ideolojiler ile bağdaştıran yaklaşımın eksik bir yaklaşım olduğunu göstermektedir. Bu konudaki en büyük eleştiri kaynağı ise mevcut düzenin devamından yana olanların, yani muhafazakârların otoriterlikle bağdaştırılırken, düzeni değiştirmek isteyenlerin indirgemeci bir biçimde otoriter olamayacaklarına dair bir yargıda bulunulmasıdır.[409] Altemeyer, bu eleştirilerin üstesinden gelebilmek için sol-kanat otoriterliğinden de bahsetmiş ve bunu sağ-kanat otoriterlerine karşı çıkanların sahip olduğu bir otoriterlik olarak tanımlamayarak bir çerçeve çizmeye çalışmıştır.[410] Ona göre sol-kanat otoriterliğinin tıpkı sağ-kanat otoriterliği gibi üç ana unsuru bulunmaktadır ve bunlar yine tıpkı sağ-kanat otoriterliğinde olduğu gibi "otoriteye itaat", "otoriter

[406] Müjde Peker ve Robert W. Booth, "Biyoloji Biliş ve Siyaset Psikolojisi", *Siyaset Psikolojisi – 2. Cilt,* ed. Özlem Dirilen Gümüş, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016, s. 39-40
[407] Thomas H. Costello and oth. "Clarifying the Structure and Nature of Left-wing Authoritarianism", *Journal of Personality and Social Psychology* 122, no. 1, (2022), p. 135
[408] Costello and oth. "Clarifying the Structure and Nature of Left-wing Authoritarianism", p. 136
[409] Costello and oth. "Clarifying the Structure and Nature of Left-wing Authoritarianism", p. 137
[410] Altemeyer, *The Authoritarian Specter,* p. 218

saldırganlık" ve "gelenekçilik" şeklinde sıralanırlar. Otoriteye itaat, sol-kanat otoriterliğinde kendini müesses nizamı yıkmaya adayan otorite odaklarına karşı kesin itaatkarlık şeklinde kendini gösterir. Otoriter saldırganlık da bu anlamda müesses nizamı destekleyen kişilere yönelik saldırganlıktır. Son olarak gelenekçilik ise bu anlamda müesses nizamı devirmeye çalışmayan odakların normlarına yüksek bir bağlılık gösterme şeklinde ortaya çıkar.[411] Yani Altemeyer'in sağ-kanat ve sol-kanat otoriterleri için benzer bir otoriter davranış çekirdeği öngördüğü; ancak bu davranışların bağlamını kişilerin yöneldiği ideolojilerin belirlediğini savunduğunu söylemekte bir yanlışlık yoktur. Tabii ilginç olan, Altemeyer'in daha sonra bu iddiasından vazgeçmiş ve sol-kanat otoriterliği diye bir olgunun olmadığını iddia etmiş olmasıdır.[412] Costello ve meslektaşları ise Altemeyer'in -sonradan vazgeçse de- iddiasının aksine, sağ-kanat otoriterleri ile sol-kanat otoriterlerinin bu şekilde birbirleriyle simetrik olmadıklarını; ancak yine de otoriterliğin çekirdeği sayılabilecek türden kimi ortak özelliklere sahip olduklarını ortaya koymuşlardır.[413] Yaptıkları çalışmanın sonucunda ise sol-kanat otoriterliğine sahip kişilerin dogmatik, hiyerarşiye karşı saldırgan, politik rakiplere karşı önyargılı ve cezalandırıcı, ahlaki bakımdan mutlakiyetçi olmaya yatkın ve politik şiddete karşı da toleranslı oldukları ortaya çıkmıştır.[414]

Costello ve meslektaşları, yaptıkları çalışmada sol-kanat otoriterliğinin üç boyutu olduğunu tespit etmişlerdir; ancak az önce de belirtildiği üzere Altemeyer ile bu konuda fikir birliği içerisinde değillerdir. Onlara göre sol-kanat otoriterliğinin boyutları; "anti-hiyerarşik saldırganlık", "anti-gelenekçilik" ve "yukarıdan aşağı sansürcülük" şeklindedir. Anti-hiyerarşik saldırganlık; müesses nizamın şiddet içeren yollarla bile olsa yıkılması ve gücü elinde tutanların cezalandırılmasına yönelik istektir. Anti-gelenekçilik ise adından da anlaşılacağı üzere geleneklerin kesin bir şekilde reddini ve "ilerici" geleneklerin etrafında şekillendirilmiş katı bir ahlaki anlayışın yerleştirilmesine dair isteğe verilen isimdir. Bu anlayışa göre muhafazakârlar ahlaksızdırlar ve bu nedenle de "ilerici gelenekler" etrafında şekillendirilen homojen bir ahlak anlayışı topluma hâkim kılınarak muhafazakârların değerleri ortadan kaldırılmalıdır. Yukarıdan aşağı sansürcülük ise "ayrımcı" ve "ötekileştirici" olarak görülen görüşlerin devlet gücü

[411] Altemeyer, *The Authoritarian Specter*, p. 219
[412] Costello and oth. "Clarifying the Structure and Nature of Left-wing Authoritarianism", p. 138
[413] Costello and oth. "Clarifying the Structure and Nature of Left-wing Authoritarianism", p. 140
[414] Costello and oth. "Clarifying the Structure and Nature of Left-wing Authoritarianism", p. 140-141

yoluyla bastırılmasına ve bunlara karşı sert bir sansür uygulanmasına yönelik istektir.[415] Costello ve meslektaşları, bu üç unsur etrafında şekillendirdikleri sol-kanat otoriterliğini ölçebilmek için bir ölçek geliştirerek tıpkı Altemeyer'in sağ-kanat otoriterliğini ölçme konusunda yaptığı gibi çalışmalarına katılan kişilerin sol-kanat otoriterliği konusundaki durumlarını ölçmeye çalışmışlardır.[416] Geliştirdikleri ölçek vasıtasıyla yaptıkları çalışmanın en önemli sonucu ise sol-kanat otoriterlerinin otoriterliğe yatkınlık, dogmatik düşünmeye eğilim ve otoriter saldırganlığı onaylayıcı bir tavra sahip olma noktasında sağ-kanat otoriterleri ile çok yakın puanlar elde etmiş olmalarıdır.[417] Tabii tekrar belirtmek gerekir ki sol-kanat otoriterliğine dair literatür henüz çok kısıtlıdır ve sağ-kanat otoriterliğinin aksine bu yaklaşımı benimseyen araştırmacı sayısı da oldukça düşüktür. Costello ve meslektaşlarının çalışması ise otoriterliğin sadece sağ ideolojilerle bağlantılı olmadığını ve solcuların de pekâlâ otoriter olabileceklerini açık bir şekilde göstermektedir. Bu anlamda da otoriterliği sağcılıkla veya solculukla birinci dereceden ilintili bir mesele olarak görmektense otoriterliği bir duygu durumu veya ruh hâli (*state of mind*) olarak görmek ve ideolojiyi de otoriter kişinin davranışlarını belirleyen bir bağlam olarak görmek daha yerinde olacaktır. Kısacası; sağ-kanat otoriterleri de sol-kanat otoriterleri de belli başlı ortak davranış kalıplarına sahiptirler ve bu ortak davranışlar otoriterliğin çekirdeğini oluştururlar. Bu çekirdek, benimsenen ideolojinin doğrultusunda kişinin otoriter davranışlar göstermesine neden olur; yani ideoloji yalnızca otoriterliğin bağlamını belirleyen bir araçtır. Kişinin sağcı veya solcu olmasının otoriter olması noktasında engelleyici bir unsuru yoktur. Bu ortak özellikleri ise tıpkı Altemeyer'in de dile getirdiği gibi "otoriter saldırganlık", "otoriteye itaat" ve "gelenekçilik" eksenleri etrafında şekillenmiş bir çekirdek olarak tanımlamakta bir sakınca bulunmamaktadır.

Kısacası otoriter bir kişi, benimsediği ideolojiyi sağ veya sol ayırt etmeksizin otoriter bir şekilde yorumlayarak otoriter bir dünya tahayyül etmeye matuftur. Ayrıca otoriterlik büyük ölçüde çevresel faktörlerin etkisiyle ortaya çıkan bir ruh hâli olduğu için yeterince yaygınlaşması hâlinde politik kültür vasıtasıyla aktarılarak kendini yeniden üretir hâle gelmesi mümkündür. Otoriter politik kültüre sahip devletlerin liberalleşmeye yönelik çabalarının beklendiği ölçüde başarılı olamamasının altında yatan en önemli neden de

[415] Costello and oth. "Clarifying the Structure and Nature of Left-wing Authoritarianism", p. 146
[416] Ölçek hakkında daha fazla bilgi için bkz: Costello and oth. "Clarifying the Structure and Nature of Left-wing Authoritarianism", p. 150
[417] Costello and oth. "Clarifying the Structure and Nature of Left-wing Authoritarianism", p. 169

budur. Zira daha önce de belirtildiği üzere hukuk meşruiyetini ve bağlamını politik olandan alır, politik olan ise halkın "ruhundan" doğar. Hukuk, devleti kuran kavram olduğu için devleti liberalleştirmenin yolu da hukukun liberalleştirilmesinden geçer. Halk gözünde meşru olmayan ve bu anlamda da halkın ruhundan doğmamış çabaların başarıya ulaşma şansı ise bu anlamda oldukça düşüktür. Tüm bu nedenlerden dolayı da otoriterliğin halk nezdinde yaygın olduğu bir toplumda ideolojilerin otoriter yorumlarının devlet aklına hâkim olmalarında pek de şaşırılacak bir yan yoktur. Tabii belirtmek gerekir ki buraya kadar yapılan tüm tartışmaları aşan bir şekilde, dünyanın genelinde de otoriterliğin yükselişine dair genel bir endişe bulunmaktadır; çünkü gerçekten de liberal sayılabilecek politik sistemlerde dahi otoriterliği savunan politik partilere olan desteğin artış trendinde olduğu açıkça görülmektedir. Bu nedenle de otoriter kişilik bağlamında belirtilen bütün bu unsurlara rağmen otoriterliğin yükselişinde zamanın ruhundan da kaynaklanan bir unsurdan bahsetmek gerekir. İşte bu unsuru da Fromm'un görüşleri vasıtasıyla anlamak mümkündür.

b. Erich Fromm ve Yabancılaşma Kavramı

Fromm, otoriterliğin doğasını anlama noktasında zamanın ruhu bağlamında oldukça önemli görüşleri olan bir düşünürdür. Fromm'un yaklaşımında özellikle vurgulanan mesele özgürlükle yaşamanın zorluğudur.[418] İnsanın biyolojik olarak önceden saptanmış dürtüler toplamı olarak görülmesine karşı çıkan Fromm, insanı sadece çevresel faktörlerin şekillendirdiğine dair görüşleri de kabul etmemiştir. Ona göre insanın doğası evrimin ürünüdür ve içerisinde değiştirilmesi mümkün olmayan belli başlı unsurlar barındırmakla beraber çevresel faktörler tarafından da şekillendirilir.[419] O, temel olarak insanların kendi doğalarından ve diğer insanlardan kopmuş olmaları nedeniyle yalnız ve soyutlanmış hissettiklerini savunmuştur ve bu anlamda da düşünceleri Marx'ın düşünceleriyle örtüşmektedir.[420] Ayrıca toplumla birey arasındaki ilişkiyi de karşılıklı bir etkileşim olarak gören Fromm'a göre bireylerin kişiliği, bireyler arası ilişkiler vasıtasıyla şekillenir.

[418] Larry Ray, "Fromm, Erich (1900-1980)", çev. Talha Can İşsevenler, *Sosyoloji Sözlüğü,* gen. ed. Bryan S. Turner, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020, s. 341
[419] Erich Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, çev. Şemsa Yeğin, İstanbul: Say Yayınları, 2017, s. 38
[420] Engin Geçtan, *Psikanaliz ve Sonrası,* İstanbul: Metis Yayınları, 2020, s. 285

Hatta bu durum o kadar belirleyicidir ki bir bireyin kişiliğini çözümlemek aynı zamanda onun yaşadığı toplumsal yapıyı da çözümlemek anlamına gelecektir.[421]

Fromm'a göre insanlar tarih boyunca gittikçe daha fazla özgürlük kazanmışlardır; ancak bu durum insanların daha fazla soyutlanmış ve yalnız hissetmelerinden başka bir şeye yaramamıştır. Bu nedenle insanlar zamanla bu durumdan kaçmanın yollarını aramaya başlamışlardır. İşte otoriter rejimlerin sayılarının gittikçe artması ve otoriter görüşlerin birçok toplumda güçlenmesi de ona göre bu nedenle olmaktadır; çünkü otoriteye itaat, insanları yalnızlık ve soyutlanma hissiyatından kurtarmaktadır.[422] Ayrıca Fromm'a göre insanlarla toplum arasında Freud'un belirttiği türden statik bir ilişki yoktur. Açlık, susuzluk ve cinsellik gibi dürtüler fizyolojik kökenli oldukları için insanların ortak güdüleridir; ancak sevgi, kin, ihtiras ve itaat gibi duygular her insanda kendini farklı şekillerde gösteren ve toplumsal süreçlerin ürünü olan duygulardır. Toplum; güzel veya çirkin, tüm eğilimlerin kaynağıdır ve bu anlamda da sadece bir sosyal kontrol unsuru değil aynı zamanda yaratıcı yönleri de olan bir varlıktır. Yani kısacası Fromm'a göre insan, tarihin bir ürünüdür ve tüm duyguları ve kaygıları da bu anlamda içerisinde yaşadığı toplumun ürünleridir.[423]

Fromm'a göre insanlar diğer varlıklardan ayrı birer varlık olduklarını fark ettikleri andan itibaren özgürleşmeye başlamışlardır.[424] Bu özgürleşme süreci boyunca insanlar doğal ve toplumsal bağlarından yavaş yavaş kurtularak "birey" hâline gelmişlerdir. Bireyleşmenin hızı ise tarih boyunca giderek artmış ve bugüne gelindiğinde doruk noktasına ulaşmıştır. Kişi, birey hâline geldikçe özgürleşir; ancak özgürleşmenin bedeli kişinin kendisine aidiyet ve güven duyguları sağlayan bağlardan kurtularak yalnızlaşması ve soyutlanmasıdır.[425] Örneğin bir çocuk bu tür bağlardan kurtularak bir an önce büyümek ve özgür olmak ister. Büyüdükçe de gerçekten bu bağlarından kurtulur; ancak bunlardan kurtulan çocuk bir yandan ayrı bir varlık olduğunun bilince varırken bir yandan da kendisini güvende ve anlamlı hissettiren bağların yokluğunda çaresiz ve kaygılı hissetmeye başlar. Bu durum son derece normaldir; çünkü kendi başına bir birey olmak aynı zamanda kendi sorumluluklarını almak ve dünyadaki tehlikelerle kendi başına

[421] Fromm, *Kendini Savunan İnsan*, s. 104-105
[422] Geçtan, *Psikanaliz ve Sonrası*, s. 285-286
[423] Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, s. 29-30
[424] Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, s. 43
[425] Geçtan, *Psikanaliz ve Sonrası*, s. 286

mücadele etmek anlamını taşımaktadır.[426] Bu zorundalıklar kişinin tüm yaşam biçimini etkiler ve kişilik yapısını bu doğrultuda dönüştürür. Böylece kişi, kendini koruma isteğine bağlı bir biçimde içerisinde yaşadığı koşulları kabul eder;[427] ancak zorundalıkların yarattığı kaygı, insanların bireyselliğinden kurtulmak istemesine neden olabilir. Bu sürecin geri çevrilmesi mümkün değildir; ancak bu girişimlerin sonucu, kişinin otoriteye karşı itaatkâr bir tutum almasıdır. İtaat eden kişi, eksikliğini duyduğu güvenlik hissiyatına bilinçdışında kavuşmuş olur; ancak bu sefer de bireyselliğinden vazgeçmenin verdiği rahatsızlıkla yaşamak zorunda kalır. Bu durum da kişinin kendini bağlı kıldığı kişilere karşı düşmanlık ve başkaldırı istekleri geliştirmesine neden olur; yani sonuçta kişi, güvensizlik duygusundan kurtulmak için kendini daha şiddetli bir rahatsızlığın pençesine atmış olur.[428] Buna karşılık özgürlüğünü kaybeden kişi uysallaşır ve karakteri zayıflar. Otorite odakları ise bu durumun genel anlamda farkında oldukları için kişileri daha zayıf ve daha korkak bir hâle getirerek itaat eğilimini güçlendirmeye çalışırlar.[429]

Fromm'a göre toplumun meydana gelmesi insanın yalnızlıktan kurtulma isteğinin bir sonucudur. Hayvanlardan farklı olarak ebeveynlerine bağımlı kaldığı süre bir hayli uzun olan insanlar, içgüdüsel mekanizmaları da zayıf olduğu için dış dünyadan gelmesi muhtemel tehditlere karşı kendilerini daima savunmasız hissederler. Bu durum da birey hâline gelen insanların diğer insanlarla dayanışma içerisinde hareket ederek, bu korkularla daha etkin bir biçimde başa çıkabilmenin yollarını aramasına ortam hazırlamıştır ve toplum bu şekilde doğmuştur.[430] Bu doğrultuda şu örnek verilebilir; hemen her insan hükümet krizi, ekonomik kriz, savaş tehdidi ve benzeri durumlarda bir ülkedeki güvenlik çerçevelerinin varlığının daha çok farkına varır ve bunları daha çok önemseyen bir tutum alma yoluna gider.[431] İşte bu da kişinin savunmasız hissettiği zamanlarda başkalarıyla dayanışma ihtiyacının arttığını açıkça gösteren bir durumdur. Bu anlamda da Fromm'un görüşlerinin sağ-kanat otoriterliğini savunan düşünürlerle benzeştiği söylenebilir; ancak Fromm'un yaklaşımı meseleyi daha çok kapitalizmin toplumda yarattığı kriz üzerinden ele almaktadır.

---

[426] Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, s. 48
[427] Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, s. 34-35
[428] Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, s. 48
[429] Étienne de La Boétie, *Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev*, çev. Ayşe Meral, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2021, s. 48-49
[430] Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, s. 51
[431] Bella Habip, *Psikanalizin İçinden*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019, s. 168

Fromm'a göre özgürlük ile bireyselleşme arasında diyalektik bir ilişki bulunmaktadır. Kişi özgürleştikçe bireyselliğin getirdiği kaygılı durumu daha çok hissetmeye başlar.[432] O, bireyselliğin getirdiği kaygılı hâli tüm insanlık için geçerli olan ve oldukça normal karşılanması gereken bir durum olarak görmektedir. Ona göre her insan kendi bireyselliğinden, yani özgürlüğünden belli şekillerde kaçmaya çalışır. Bu durum da insanların nevrotik davranışlar sergilemelerine neden olur. Bu bağlamda bir kişinin kaçış mekanizmaları onu ne kadar üretken kılıyorsa gösterdiği nevrotik davranışlar da o derece az olur.[433] İdeolojiler, toplumsal normlar ve buna benzer tüm kavramlar kişinin kendi yalnızlığından kaçabilmesini ve daha anlamlı hissetmesini sağlar. Fromm'a göre eğer bir kişi, içerisinde bulunduğu yalnızlık ve anlamsızlık hissiyatını sakin bir şekilde kabul etmeyi başarabilirse, kendi hayatına vereceği anlamı da yine kendisinin belirleyeceği sonucuna varabilecektir. Bu minvalde özellikle kapitalizmi eleştiren Fromm, klasik piyasa ahlakı eleştirilerinden sıyrılarak bireyin kapitalist dünyadaki yalnızlığını ve önemsizliğini dile getirir. Ona göre kapitalist dünyanın bireyleri, her ne kadar kendilerini baskı altına alan birçok unsurdan kurtulmuş olsalar da benliklerini geliştirememişlerdir ve bu nedenle de kendilerini yalnız ve önemsiz hissetmektedirler.[434] Böyle bir dünyada her şey değiş-tokuşa dayalı olduğu için kişi kendine tamamen yabancılaşmıştır. Örneğin böyle bir dünyada kimse satın almayacaksa iyi bir ayakkabı yapmanın hiçbir anlamı yoktur, hiçbir kadınla iletişim kurulamayacaksa düzgün ve ahlaklı bir erkek olmanın bir anlamı yoktur.[435] Hatta kapitalist dünyada özgür ve bağımsız davrandığı görülen kişilerin tutumları bile çoğu zaman birilerinin beklentilerini karşılamaya yönelik olmaktan öteye gitmez. Örneğin birçok genç kız, özgür ve bağımsız davrandığı için takdir görür; ancak birçoğu bu davranışları sırf beklentileri karşılayıp takdir görebilmek amacıyla yaptıkları için aslında söz konusu olan şey özgürlük değil, tam tersine "özgürlükten kaçış"tır. Kişi, diğer kişilerin ve grupların beklentilerinin altında ezilerek zamanla kendine tamamen yabancılaşır ve tüm değerlerini yitirerek adeta başkaları için yaşayan bir otomata dönüşür. Yaratıcılığı ve kendine özgü yetenekleri artık sadece piyasanın beklentilerini karşılamaya yarar ve ne pahasına olursa olsun kendini kabul ettirmeye uğraşır. Piyasanın beklentileri değiştikçe kişi de bu doğrultuda değişir ve sonuçta kişinin benliği de bir kıyafet veya bir

[432] Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, s. 53
[433] Geçtan, *Psikanaliz ve Sonrası*, s. 290
[434] Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, s. 123
[435] Geçtan, *Psikanaliz ve Sonrası*, s. 291

çanta gibi önemsiz ve sıkıldıkça değiştirilebilecek türden önemsiz bir varlığa dönüşmüş olur.[436] Fromm'a göre kapitalizmin son yıllarda tekelci bir evreye girmesi ve bireylerin mülksüzleşmeye başlamasıyla beraber bireylerin bir nebze de olsa güçlü hissetmelerini sağlayan son faktörler de hızla ortadan kalkmaya başlamıştır. Bu durum da bireylerdeki zayıflık ve yalnızlık duygusunun daha da artmasına neden olmaktadır.[437] Bunun getirisi ise özellikle otoriter rejimlere desteğin artmasıdır. Bugün kapitalizmin geldiği noktayla otoriterliğin yükselişi arasında ciddi bir korelasyon olması Fromm'un görüşleri çerçevesinde oldukça anlamlı görünmektedir.

Fromm'a göre üretkenlik konusunda başarılı bir tutum geliştiremeyen insanlar, karşı karşıya oldukları yalnızlık ve önemsizlik gibi duygularla başa çıkabilmek için çeşitli savunma mekanizmaları geliştirmişlerdir. Bunları "ortak yaşam ilişkisi" ve "çekilme" adı altında iki başlığa toplayan Fromm, ortak yaşamı başkalarına mazoşist bir bağımlılık, başkaları üzerinde sadist bir egemenlik veya bunların her ikisinin birden görüldüğü sadist-mazoşist bir ilişki olarak tanımlamıştır.[438] Çekilme ise insanın, kendisini yalnız ve güçsüz hissettiren dünyaya karşı ilgisiz ya da aşırı yıkıcı bir tutum alması şeklinde kendini gösterir.[439] Sadist-mazoşist özellikler sergileyen tipteki bir karakter aynı zamanda Fromm açısından klasik bir "otoriter kişilik" tanımlamasıdır. Otoriterliğin bu iki yüzünün yansıtılması ise farklı şekillerde olabilir. Örneğin çocuklara karşı sadist, üstlerine karşı uysal, dindar, disiplinli ve veya buna benzer birçok davranışsal özellikler görülebilir.[440] Otoriter kişiler başkaları üzerinde iktidar sahibi olmak isterler. Bu açıdan bakıldığında bu durum üstün bir gücü niteliyor gibi görünebilir; ancak Fromm'a göre otoriterlik güçlü olmaktan değil, zayıf olmaktan kaynaklanan bir durumdur. Böyle bir kişi kendi bireyselliğini tek başına ayakta tutma gücünden yoksundur, bu nedenle de yaşamını sürdürebilmek için başkaları üzerinde hâkimiyet kurmaya ihtiyaç duyar.[441] Otoriter kişi, otoriteye karşı büyük bir hayranlık duyar ve ona karşı uysal bir tavır sergiler; ancak

[436] Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, s. 195-196
[437] Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, s. 136-137
[438] Geçtan, *Psikanaliz ve Sonrası*, s. 293; Fromm, mazoşizmi "…insanın bireysel özünden kurtulma, özgürlükten kaçma ve kendisini bir başkasına bağlayarak güvenlik arama girişimidir" şeklinde tanımlamıştır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz: Fromm, *Kendini Savunan İnsan*, s. 131
[439] Geçtan, *Psikanaliz ve Sonrası*, s. 293
[440] Rainer Funk, *Ben ve Biz: Postmodern İnsanın Psikanalizi*, çev. Çağlar Tanyeri, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020, s. 115
[441] Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, s. 172-173

kendisi de bir otorite odağı olmayı ve başkalarının kendisine boyun eğmesini arzular.[442] Bu kişiler, insanların yaşamlarını kendileri dışındaki faktörlerin belirlediği düşüncesine sert bir şekilde bağlıdırlar, bu nedenle de mutlu olmanın tek yolunun insanın kendi kaderine boyun eğmesinden geçtiğine inanırlar. Bu durum da otoriter kişilerin mazoşist eğilimini net bir şekilde ortaya koymaktadır, zira mazoşizmin temel tezi insanın zayıflığıdır.[443] Ayrıca otoriter kişiler üretken olmadıkları için kendi becerilerini de genellikle kötü kullanırlar. Bu durum da otoriter kişilerin baskın hâle geldiği toplumların üretkenlikten uzak ve emreden-emredilen ilişkisinden ibaret bir hâle bürünmesine neden olur.[444]

Fromm'un görüşleri özellikle sosyoloji ile psikoloji arasında bir köprü kurması ve otoriteye itaat olgusunu kendine göre oldukça tutarlı bir biçimde açıklaması bakımından son derece önemlidir. Özellikle modern toplumun ve teknolojinin toplumu yok edişini ve bireyleri sürüklediği anlamsızlığı vurgulayan Fromm'un, bu konuda da Marx'ın görüşlerinden çok ciddi bir şekilde etkilendiği açıktır.[445] Zaten Fromm'un kendisi de Marx'ın insanı ekonomik ihtiyaçların yarattığı baskılardan ve bağımlılıklardan kurtarma amacında olduğunu, bu görüşleri onaylayan bir tavırla belirtmiştir.[446] Fromm'a göre geçmişten bugüne dek insanların özgürlükleri artmıştır; ancak insanlar kendilerini özgür olmaktan alıkoyan bağlarından kurtuldukça bu sefer de soyutlanmış ve yalnız hissetmeye başladıkları için kaygılı bir hayatın içerisine düşmüşlerdir. Bireyin sahip olduğu bağların ortadan kalkması bireyi aynı zamanda tüm sorumluluklarını tek başına almaya zorladığı için bu durum bireyin güçsüz, zayıf ve güvensiz hissetmesine neden olmaktadır. Bu süreci geri döndürmenin bir yolu olmadığı için de bireyler çareyi zaman zaman kendilerini güvenli bir liman olarak gösteren otorite odaklarının pençesine düşmekte ve bir "*individual manque*"[447] figürüne dönüşmekte görmektedirler. Kapitalizmin yükselişiyle doğru orantılı bir biçimde otoriter rejimlerin yükselişi ve tüm kusurlarına rağmen halkın desteğini kaybetmeden varlıklarını sürdürebilmeleri de Fromm'a göre tam olarak bu

[442] Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, s. 174-175
[443] Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, s. 181
[444] Funk, *Ben ve Biz*, s. 116
[445] Geçtan, *Psikanaliz ve Sonrası*, s. 298
[446] Erich Fromm, *Marx'ın İnsan Anlayışı*, çev. Kaan H. Ökten, İstanbul: Say Yayınları, 2016, s. 19
[447] Individual Manque: Toplumsal veya politik ihtiyaçlarını kendi başına karşılama noktasında isteksiz davranan ve bu nedenle de kendisinin yerine tercihler yapacak bir efendi arayan kişilere verilen isimdir. Konuya dair daha ayrıntılı bilgi için bkz: Michael Oakeshott, *On Human Conduct*, London: Oxford University Press, 1975, p. 274-278

sebepten kaynaklanmaktadır. Fromm bu durumdan kurtulmanın yolunu sevgi ve üretkenlik olarak görmektedir; ancak onun sevgiden ve üretkenlikten anladığı şey kapitalizmin sevgiyi sahip olmaya indirgeyen mantığıyla ve kapitalist üretim anlayışıyla taban tabana zıttır. Bu bağlamda özellikle Marx'ın yabancılaşma olarak tanımladığı meseleye dikkat çeken Fromm, otoriter kişiliğin ve otoriteye itaatin doğuşunu yabancılaşmanın yarattığı güvensizlik hissine bağlamaktadır. Ona göre yabancılaşmış bir birey üretkenliğini yitirerek sadist-mazoşist özellikler göstermeye başlar ki ona göre otoriter bir kişilik de zaten sadist-mazoşist özellikler gösteren bir kişiliktir.

Otoriteye itaat sadece otoriter kişilikten kaynaklı bir durum değildir. Bunun hem zamanın ruhundan hem de başka psikolojik gerekçelerden kaynaklanan başka sebepleri de vardır. Örneğin Fromm'un da bahsettiği üzere kapitalizmin kişiyi uysallaştıran ve otoriteye itaate meyilli hâle getiren bir yapısı vardır. Bu anlamda zamanın ruhunun otoriter rejimleri demokratik rejimler karşısında avantajlı kıldığını söylemek mümkündür. Gerçekten de bugünün dünyasında otoriter rejimlerin yükselişine dair genel bir trend olduğu söylenebilir; ancak kimi ülkelerde ciddi anlamda bir otoriterleşmeden söz edilebilirken kimi ülkelerde ise otoriterliğin emareleri pek görülmemektedir. Demek ki daha önce de belirtildiği üzere, otoriter bir rejimin inşası noktasında kapitalizmin yabancılaştırıcı etkisinden ve zamanın ruhunun otoriterliğe kapı aralamasından daha fazlası gerekmektedir. Buna karşılık Fromm'un söylediklerinde de bir yanlışlık yoktur; bugünün bireyi, onun da belirttiği üzere kendisini bağlayan tüm "ilkel" bağlardan kurtularak özgürleşirken bir yandan da bu bağların yokluğunda yalnız ve güvensiz hissettiği için kendisini güvende hissettirecek otorite odaklarına karşı savunmasız bir hâlde kalmıştır. Yani denebilir ki kapitalizm, toplumu çökerterek bireyleri bir özgürlük illüzyonuna hapsetmiştir; oysaki daha önce de belirtildiği üzere gerçek özgürlükten ancak toplum içerisinde yaşarken bahsedilebilir. Toplumun çöküşüyle beraber ortaya çıkan bu yeni durum ise otoriter rejimlerin yükselişine kapı aralayan bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır.

Daha önce de bahsedildiği üzere, nasıl ki demokratik bir rejimi inşa edebilmek için demokrat bir halka ihtiyaç duyuluyorsa, otoriter bir rejimin inşa edilebilmesi için de otoriter bir halka ihtiyaç duyulur. Bu nedenle otoriterliğe dair birçok emarenin görüldüğü kimi ülkelerin rejimleri otoriter rejimlere dönüşmezlerken, kimi ülkelerde ise otoriterlik çok hızlı bir şekilde kendini gösterir. Zamanın ruhu, yani yaşanan çağın ve ülkenin

gerçekleri otoriterliğin çıkışı noktasında elbette önemlidir; ancak ideoloji ve halkın psikolojik durumu otoriter bir rejimin ortaya çıkışına uygun bir ortam yaratacak nitelikte değilse o ülkede otoriter bir rejimi inşa etmek kolay kolay mümkün olmayacaktır. Her toplumun hâkim bir ideolojisi vardır. Bunlar çok eski zamanlardan itibaren toplumun kolektif hafızasıyla birlikte şekillenerek topluma yerleşmişlerdir; ancak statik bir yapıda da değillerdir. Zamanın şartlarına, toplumun ihtiyaçlarına ve yaşanan kimi olaylara göre sürekli bir değişim içerisindedirler. Toplum ve birey arasındaki ilişki ise diyalektiktir ve karşılıklı bir dönüşüm söz konusudur. İşte politik psikolojinin bireye dair çalışmaları da bu bakımdan önemlidir; çünkü bireyleri anlamak, toplumda yaşanan kimi gelişmeleri anlamak noktasında oldukça iyi bir çıkış noktasıdır. Burada sözü geçirilen otoriter kişiliğe dair çalışmalar da otoriter bir rejimin doğasını anlamak bakımından oldukça önemlidir. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında ciddi anlamda üzerinde durulan otoriter kişilik ve bundan yola çıkılarak çerçevesi oluşturulan sağ-kanat otoriterliğinin ve sol-kanat otoriterliğinin otoriter rejimlerin inşasındaki rolü oldukça açıktır.

Bugünün dünyasında otoriter zihniyetlerin kurumsallaşmasının en temel yolunun yasa ve anayasa değişiklikleri olduğu düşünüldüğünde otoriter ruha sahip bir anayasanın otoriter rejimlerle olan bağlantısı daha iyi anlaşılacaktır. Otoriter rejimlerin inşasının ancak otoriter bir halkın varlığı hâlinde mümkün olacağı ise daha önce belirtilmişti. Demek ki otoriter bir anayasanın bir toplumda genel anlamda kabul görebilmesi için otoriter bir rejimin ortaya çıkışına dair tarihsel ve toplumsal şartların varlığı elzemdir. Otoriter bir ideoloji, otoriter bir halk ve otoriterliğe yol açacak tarihsel bir bağlam içerisinde yazılacak otoriter ruha sahip bir anayasanın toplumun geniş kesimleri nezdinde kabul görmesi son derece muhtemeldir. Ayrıca yine daha önce belirtildiği üzere ideolojilere dair yapılan eleştirilerden biri, ideolojilerin adaletsizlikleri rasyonalize ederek sürekli bir hâle getirmeleriydi. İşte böyle bir anda yapılan bir anayasa da bu anlamda toplumdaki tüm adaletsizlikleri ve doğal olarak da otoriterliği sürekli bir hâle getirebilir; çünkü yine daha önce belirtildiği üzere anayasacılık politik bir meseledir. Bu nedenle de otoriter bir anlayışla yazılmış bir anayasanın, toplumsal değişimin kanallarını tıkayarak otoriterliği sürekli hâle getirmiş olması son derece mümkündür.

Bu bölümü bitirirken değinilmesi gereken son unsur ise Mardin'in de belirttiği üzere toplumsal bir meseleyi salt psikoloji üzerinden okuyarak dürtüsel ve içeriksiz bir tutumun sonucuna indirgemenin doğru olmamasıdır; her meselenin tarihsel ve ideolojik boyutları

da bulunmaktadır ve bunlar tam olarak anlaşılmadan da toplumun dinamiklerini anlamak mümkün değildir.[448] Bu nedenle de bir anayasacılık çalışması ancak sayılan tüm bu unsurların tamamına dair bütüncül bir incelemenin sonucunda eksiksiz bir çalışma hâlini alabilecektir. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde de buraya kadar çizilmiş olan kavramsal çerçevenin ışığında, 1982 Anayasası'na dair bu anlamda bütüncül bir inceleme yapılmaya çalışılacaktır.

[448] Mardin, *İdeoloji*, s. 184

III. 1982 ANAYASASI'NIN MAHİYETİNE VE YAPIM SÜRECİNE İLİŞKİN TARTIŞMALAR

1982 Anayasası Türkiye'nin en uzun süre yürürlükte kalan anayasasıdır ve birçok kez değiştirilmesine rağmen halen yürürlüktedir. Aslında çok fazla değişikliğe uğramış olması nedeniyle 1982 Anayasası'nın artık yürürlükte sayılamayacağı ve özellikle 2017 yılındaki anayasa değişikliklerinden sonra Türkiye'nin yeni bir anayasal düzene geçtiğine yönelik kimi görüşler de mevcuttur. Bu görüşü öne sürenlerin elbette oldukça tutarlı hukuki ve politik dayanakları bulunmaktadır; ancak şu bir gerçektir ki 1982 Anayasası'nın ruhu hâlâ değişmemiştir ve bu ruh Türkiye'de politika yapmaya niyetlenmiş neredeyse tüm oluşumları kolonize etmeyi başarmıştır. Yürütmenin gücünün yasama ve yargı aleyhinde devamlı olarak genişlemesi, "temsilde adalet" ilkesine karşı "yönetimde istikrar" ilkesinin öne çıkarılması ve halkın ve kurumların "depolitizasyon" kisvesi altında resmî ideolojinin tahakkümü altına alınmaları gibi faktörler düşünüldüğünde 1982 Anayasası'nda yapılan değişikliklerin aslında anayasanın lafzını değiştirmenin ötesinde ciddi bir anlam taşımadıklarını iddia etmek mümkündür. Ayrıca 1982 Anayasası'nda yapılan tüm değişikliklere rağmen Türkiye'nin gündeminde yıllardır bitmek bilmeyen bir anayasa tartışması vardır ve bu tartışma 1982 Anayasası'nın kabulü ile açılmış değildir, Türkiye'nin anayasacılık tarihi boyunca hiçbir zaman sönümlenmemiş bir tartışma söz konusudur. Bu tartışmaları ve 1982 Anayasası'nın mahiyetini anlayabilmek için şu ana kadar çizilmiş olan geniş kavramsal çerçeveden yararlanarak Türkiye'nin "resmî" ideolojisini, anayasacılık tarihini ve 1982 Anayasası'nın yapıldığı tarihsel bağlamı, yani "zamanın ruhunu" anlamak elzemdir. Çalışmanın bu bölümünde, sayılmış olan tüm bu unsurlara değinilerek 1982 Anayasası'nın mahiyeti ve yapım süreci açıklanmaya ve yapılan tüm değişikliklere rağmen 1982 Anayasası'nın neden Türkiye'nin en uzun süre yürürlükte kalan anayasası olabildiği meselesine dair tutarlı bir iddia ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

A. Türkiye'de "Resmî" İdeoloji

İlk bölümde de değinildiği üzere hukuk, toplumun gerçeklerini yansıtan bir kavramdır. Bu nedenle de bir anayasanın ruhunun toplumsal olandan, yani daha net bir dille ifade etmek gerekirse "politik olan"dan kaynaklandığını iddia etmekte bir sakınca bulunmamaktadır. Zira anayasanın ruhu politik olanın bir yansıması olduğu için aynı

zamanda anayasaya meşruiyetini de verir ki daha önce bahsedildiği üzere bu ruh aynı zamanda tarihseldir ve diyalektik bir boyutu da vardır. Ruhun tarihselliği ise anayasanın ideolojisini belirler; çünkü ideoloji tarihsel bir kavram olarak toplumun hâkim sınıflarının algısını yansıtarak yanlış bilinç yaratır ve bu bağlamda da devletin üstyapısını belirler. Anayasalar ise bu anlamda üstyapının şekillendirilmesindeki en önemli unsurlardan biridir.

1982 Anayasası'nın ruhunu anlayabilmek için öncelikli olarak tartışılması gereken kavram Türkiye'nin "resmî" ideolojisidir. Belirtmek gerekir ki "resmî" ideolojiden kasıt devlet aklına hâkim olan ideolojinin genel hatlarıdır, yoksa buradaki iddia toplumun veya devletin tamamını kuşatan aşkın bir ideolojinin varlığı değildir. Tabii bu ideoloji uzun yıllar boyunca birçok faktörden etkilenerek ve belli süreçlerden geçerek bugüne taşınmıştır ve hâlâ da evrilmeye devam etmektedir. Burada vurgulanması gereken mesele ise 1982 Anayasası'nın, yapılan tüm değişikliklere rağmen Türkiye'nin en uzun süre yürürlükte kalan anayasası olmasıdır. Bu anlamda da bu anayasanın ruhunun Türkiye'nin resmî ideolojisini rasyonalize etme noktasında öncellerinden çok daha başarılı olduğu iddiasından hareket edilecektir. Daha önce de belirtildiği üzere ideoloji hukukun meselelere yaklaşımını belirleyen unsurdur, bu nedenle de hukukun meşruiyetini ideoloji sağlar Türkiye'de resmî ideolojinin cumhuriyetin ilanı ile ortaya çıkmadığı da açıktır; çünkü Türkiye'deki politik akıl büyük ölçüde Osmanlı Devleti geleneğinden miras kalan "hikmet-i hükümet" anlayışı üzerinden vücut bulmaktadır.[449] Bu yüzden Türkiye'nin resmî ideolojisini anlayabilmek için meseleyi öncelikli olarak Osmanlı mirası üzerinden ele almakta fayda vardır.

1. Osmanlı Devleti'nde "Resmî" İdeolojinin Kaynakları

Osmanlı Devleti, Hristiyanlık ile Müslümanlık arasındaki çatışmanın en şiddetli biçimde yaşandığı bir coğrafyada, tam da Bizans İmparatorluğu'na sınır komşusu olan bir bölgede kurulmuştur. Bu durum da doğal olarak devletin fetih ve gaza anlayışını ön planda tutacak biçimde militarist bir ideoloji etrafında şekillenmesine neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin kurucu unsuru olan Türkler aslında Müslümanlığı kabul etmelerinden itibaren askerî becerileriyle ün yapmış bir halk olarak öne çıkmıştır. Bu nedenle de Türklerin kurduğu bir devletin militarist niteliklere sahip bir ideoloji etrafında şekillenmesi ve

[449] Süleyman Seyfi Öğün, *Politika ve Kültür*, Bursa: Dora Basım- Yayın – Dağıtım, 2010, s. 41

askerî alanda başarı göstermesi çok da şaşırtıcı değildir.[450] Militarizmden kasıt ise askerî bir model üzerinden örgütlenerek "düşman" unsurlara karşı savaşmaktan başka bir şey değildir; ancak düşmanın kim olacağı konusu zamana ve duruma göre değişkenlik göstermektedir.[451] Böyle bir model üzerinden örgütlenmiş bir devlette ordunun yerinin çok önemli olmasında da yine şaşırtıcı bir yan yoktur. Padişahlar, devletin kurucusu olan I. Osman'dan (Osman Gazi) itibaren "gazi" unvanını benimseyerek bu askerî yapı içerisindeki üstün kimliklerini vurgulamışlardır.[452] Devlet; başta boy beylerinin, aşiret liderlerinin ve aile reislerinin yönetici sınıfı oluşturduğu aristokratik bir konfederasyonu andıran bir yapıdayken, güçlendikçe merkezî bir yapıya kavuşmuş ve yönetici sınıf ile padişah arasındaki anlaşmazlıklar artmaya başlamıştır. Zira devlet merkezîleştikçe yönetici sınıfı oluşturan kişilerin otonomileri azalmıştır. Bu anlaşmazlıklar özellikle 1402 Ankara Savaşı ile net bir şekilde görünürlük kazanmıştır ve devlet parçalanmanın eşiğine gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin ve resmî ideolojisinin ortaya çıkışında bu anlamda Ankara Savaşı'nın yarattığı travmanın önemli bir mihenk taşı olduğu söylenebilir.[453] Zira daha ileriki tarihlerde kendini iyice belli etmeye başlayacak olan parçalanma ve bölünme paranoyalarının kendini ilk kez gösterişi bu savaşın ardından girilen "Fetret Devri" nedeniyle olmuştur.

Ankara Savaşı ve sonrasında yaşananlar Osmanlı Devleti nezdinde Anadolulu Türk askerî aristokrasinin gözden düşmesine ve bunların yerine padişaha mutlak sadakatle bağlı Müslümanlaştırılmış kölelerin (devşirmelerin) öne çıkmasına neden olmuştur; ancak Türk aristokrasinin gözden düşmesi, bunların tamamen dışlandıkları veya gözden çıkarıldıkları anlamına gelmemektedir. Bunlar yine belli ölçülerde gücü olan bir kesim olarak özellikle devşirmelere karşı kullanılmak üzere varlıklarını sürdürmüşlerse de otonomilerini yitirmiş ve statüleri tamamen merkezî yönetim tarafından belirlenir bir hâle gelmişlerdir. Yani çevreyi oluşturan bu unsurlar merkeze güçlü bir şekilde tabi kılınmışlardır.[454] Bu anlamda Jean Bodin'in, Osmanlı padişahlarını tüm insanların ve mülklerin mutlak efendileri oldukları için "Büyük Senyör" olarak tanımlaması dikkate

[450] Halil İnalcık, "Land Problems in Turkish History", *The Muslim World* 45, no. 3, (1955), p. 222
[451] Murat Belge, *Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye*, İstanbul: iletişim Yayınları, 2014, s. 154
[452] Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016, s. 26, "Gazi" unvanını taşıyan son padişah II. Abdülhamid'dir.
[453] Metin Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2018, s. 48
[454] Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, s. 49

değerdir. Zira ona göre padişahın büyüklüğünün sebebi devletinin büyüklüğünden değil, bahsedilen bu mutlak gücünden kaynaklanmaktadır.[455] Devletin merkeziyetçi yapısına rağmen toplum son derece heterojen ve yönetilmesi zor bir yapıya sahiptir ve bu nedenle de merkezin zafiyet gösterdiği hemen her an çevre, başına buyruk bir tavırla merkezi zor durumda bırakacak eylemlere girişmiştir. Devletin gücünün zirvesinde olduğu 15. ve 16. yüzyıllar boyunda bu heterojen yapı kontrol altında tutulabilmiştir;[456] ancak o zamanlar dahi sorunsuz bir durumdan söz etmek mümkün değildir. Özellikle merkezin gücünün sarsılmaya başladığı 16. yüzyıl sonlarından itibaren sorunlar kendini sert bir şekilde göstermeye başlamıştır. Ayrıca devlet, gücünün zirvesinde olduğu dönemlerde dahi neredeyse kendi gücüne denk güçteki komşuları tarafından kesintisiz bir biçimde tehdit edildiği için ordu daima savaşa hazır bir biçimde tutulmak zorundaydı. Bu durum da devletin dışarıdan gelecek tehditlere hızlı ve etkili bir biçimde karşı koyabilmek için içerideki huzuru kesin bir biçimde sağlamasını bir gereklilik olarak görmesine neden olmuştur.[457] Ordunun sürekli bir şekilde hazır tutulması ise doğal olarak militarist düşüncenin daha da yerleşmesi ve askerlerin devlet içerisindeki nüfuzunun artması anlamına gelmiştir. Bu nedenle de Osmanlı Devleti'nde ordunun prestiji ve nüfuzu, devletin kurulduğu andan itibaren daima çok yüksek olmuştur. Devletin tehdit algılamasının sonuçlarından biri de padişahların diğer İslam devletlerinde görülmeyen derecede geniş bir gücü ve takdir yetkisini, meşruiyeti de elden bırakmamak kaydıyla kullanmaları olmuştur. Örneğin Fatih Sultan Mehmed, kendinden önceki padişahlar gibi "gazi" unvanına dayanarak otoritesini meşrulaştırma yoluna giderken;[458] savaş, politika, vergi ve ceza hukuku gibi alanlarda dinî kuralları tamamlayıcı kurallar koyma konusunda sınırsız bir takdir yetkisi kullanmıştır.[459] Buna ek olarak Osmanlı Devleti, Türk-İran devlet geleneğinden de kopmamış ve devlet aklının veya kamu yararının gerektirdiği durumlarda dinî kurallarla çelişen kimi uygulamalarda bulunulabileceğine dair bir

[455] Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, London: Redwood Burn Limited, Trowbridge & Esher, 1980, p. 398
[456] Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, s. 51
[457] Şerif Mardin, "Power Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History* 11, no. 3, (1969), p. 265-266
[458] Halil İnalcık, "The Rise of the Ottoman Empire", *A History of the Ottoman Empire to 1730,* ed. M. A. Cook, Cambridge: Cambridge University Press, 1976, p. 41
[459] Joseph Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford: Clarendon Press, 1964, p. 84-85

anlayışı benimsemiştir. Adalet ise padişahın, kullarına alicenap bir tutumla ihsan ettiği bir "lütuf" olarak görülmüştür.[460]

Adaletin dağıtımı noktasında dikkat edilmesi gereken en önemli husus, padişahların bağlı kalmaları gereken temel ilkenin "adalet dairesi" içerisinde kalmak olarak belirtilmesidir. Padişah, bu ilke doğrultusunda toplumun düzenini, güvenliğini ve kaynakların adaletli bir şekilde dağıtılmasını sağlamakla mükellefti. Özellikle devletin en güçlü olduğu dönemlerde bu fikirlerin önemi çok büyüktür ki bu anlamda aslında padişahın iktidarının dinî olduğu kadar dünyevî (seküler) bir tarafının da olduğu açıkça görülmektedir. Padişah, Türk devlet geleneği gereğince Tanrı tarafından yeryüzündeki düzeni sağlamakla görevlendirilmiştir; ancak aynı zamanda da İslam'dan kaynaklanan dinsel bir iktidarı da vardır.[461] Bu tür bir anlayış padişahın keyfî bir anlayışla devleti yönetmesinin önüne geçiyordu; çünkü padişahın da riayet etmesi gereken birçok kanun, kaide ve teamül söz konusuydu. Bu anlamda aslında Osmanlı Devleti, özellikle gücünün zirvesinde olduğu dönemlerde tipik bir hukuk devleti görüntüsü vermektedir. Zira devlet hem padişahın hem de diğer yöneticilerin harfiyen uyduğu kurallar vasıtasıyla yönetilmekteydi ve bu kurallar son derece katı bir şekilde uygulanmaktaydı.[462] Yani Osmanlı Devleti'nin değerler ve idealler anlamında kurumsal bir yapıyı "büyük ölçüde" başardığını söylemek mümkündür; ancak "büyük ölçüde" diye vurgulanmasının da bir nedeni vardır. Mevcut kurallar genel olarak padişahların tahtta kaldıkları süre boyunca geçerliydi ve padişah değişikliği olduğunda kuralların tekrar geçerlik kazanabilmeleri için yeni padişahın bunları yeniden onaylaması gerekirdi. Tabii belirtmek gerekir ki Osmanlı Devleti'nde tahta çıkan tüm padişahlar, kendilerinden önceki padişahların çıkardığı kuralları onaylamışlardır.[463] Yani padişahların tutumu bu anlamda keyfiyetten oldukça uzaktır. Ayrıca adalet, hayati önemde bir kavram olarak görülse de bu durum tebaa açısından "yasalar önünde eşitlik" ilkesini beraberinde getirmemiştir. Gerçi modern devletlerde bile yasalar önünde eşitlik ilkesi çoğu zaman hayata geçirilememektedir; ancak Osmanlı

[460] Halil İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi – Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 12, (1958), s. 107
[461] Halil İnalcık, "The Nature of Traditional Society: Turkey", *Political Modernization in Japan and Turkey*, ed. Robert E. Ward and Dankward E. Rustow, Princeton: Princeton University Press, 1968, p. 43; Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: McGill University Press, 1964, p. 14
[462] Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, London: Phoenix Ebook, 2013, p. 84-85
[463] Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, s. 56-57

Devleti yasalar önünde eşitliği ilkesel bazda dahi kabul etmemiştir. Kentlilerle köylüler, Müslümanlarla Müslüman olmayanlar, göçebelerle yerleşikler ve hatta kadınlarla erkekler genel olarak yasalar önünde çok farklı muamelelere tabi tutulmuşlardır.[464] Bu nedenle de Osmanlı Devleti'nde adaletin eşitlik fikriyatı üzerine kurgulanmış bir kavram olarak ele alınmadığını söylemekte bir yanlışlık bulunmamaktadır ki bu durum da devletin ideolojisine dair bir fikir vermektedir. Zaten hukuki anlamda da adalet kavramı eşitlik kavramıyla eş anlamlı değildir; bu nedenle de adaletin eşitlik fikriyatı üzerine kurgulanmamış olması Osmanlı Devleti'ni hukuk devleti olmaktan çıkaran bir durum değildir.

Osmanlı Devleti'nde dinin durumu ise çağdaşı olan devletlerden oldukça farklıdır. Devlet, din karşısındaki özerkliğini korumakla kalmayıp; dini tamamen kontrolü altına almıştır.[465] Bu anlamda da Osmanlı Devleti'nin teokratik bir devlet olduğuna dair varsayımların doğru olmadığını söylemek mümkündür.[466] Tabii bu durum Osmanlı Devleti'nin laik bir devlet olduğu anlamını da taşımaz; çünkü toplumun örgütlenişi dinî ve geleneksel bir düzen üzerindendir.[467] Devletin yönetimine hâkim olan unsur dinsellikten çok gelenekselliktir. Din ve Hilafet de bu anlamda gelenekselliğin kapsamı içerisindedir; ancak burada asıl kasıt "nizam-ı âlem" diye adlandırılan ve Allah tarafından koyulduğu için değişmeyen ve değiştirilmemesi gereken bir düzendir. Bu, değiştirilmemesi hâlinde sonsuza kadar sürecek olan (devlet-i ebed müddet) bir düzen demektir ve meşruiyetini de Kanun-i Kadim'den alır.[468] Aslında Hilafet, tarihte İslam'ın ideallerini hayata geçirme amacını güden bir kurum olarak görülmüşse de Osmanlı Devleti'nde kural koyma yetkisi en geniş anlamıyla padişahın elindedir. Bunun dayanağı da ironik bir biçimde yine İslam'dır; çünkü İslam, bireysel davranışlar noktasında birçok kural koymakla beraber kamusal hayata bu denli bir müdahalede bulunmamıştır. Bu

[464] Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s. 33
[465] Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, s. 58
[466] Gülbeyaz Karakuş, *Cumhuriyet'in Politik-Teolojisi: Türkiye'de Kurucu İdeolojinin Sivil Din İhdası*, Ankara: Cedit Neşriyat, 2021, s. 67
[467] İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Kronik Kitap, 2019, s. 181
[468] Niyazi Berkes, "Türkiye'de Çağdaşlaşma Olgusu", *Türk Siyasal Hayatı: Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2016, s. 163; Kanun-i Kadim: Kökeni Kanuni Sultan Süleyman devrine atfedilmekle beraber aslında kim tarafından koyulduğu tam olarak bilinmeyen ve meşruiyetinin temellendirilmesine de gerek duyulmayan ilkeye verilen isimdir. Bu anlamda neye "kadim" deneceğine dair Süleyman Kanunnamesi'nde: "Kadim odur ki anın evvelin kimesne bilmeyen" şeklinde verilen cevabı akılda tutmak da önemlidir. İlgili açıklama Niyazi Berkes'in atıf yapılan eserinden aktarılmıştır.

nedenle padişahlar kamusal hayata dair kurallar koyma noktasında sınırsız bir iktidara sahip olmuşlardır. Padişahlar bazen dinin öngördüğü cezalardan bile daha ağır cezaları uygulamışlardır ki bu durum da dinî hukukun padişahı ne ölçüde bağladığı noktasında tartışma yaratan bir durumdur. Din adamlarından oluşan "ulema" sınıfı ise tamamen padişaha bağlıydı, padişah bunlardan istediğini istediği göreve atayabilir ve istediğini de görevinden azledebilirdi. Görünürde ulemanın, padişahın şeriata ters olan kararlarına şerh koymak ve bunları geçersiz kılmak gibi yetkileri vardı; ancak bu yetkinin kullanımı çok nadirdir. Bu yetki, ulemanın en yetkili kişisi olan şeyhülislam tarafından kullanılırdı; ancak şeyhülislamın her halükârda idareye doğrudan müdahale etmek gibi bir yetkisi yoktu ve yalnızca padişaha, yapmış olduğu işlemin şeriata aykırı olduğu bildirmekle yetinirdi.[469] Kısacası devlet, padişahın şahsında cismani bir hâl alan bir yapı olarak formüle ediliyor ve padişah da meşruiyetini Allah'tan alıyordu. Zira Osmanoğlu Hanedanı'nın reisi olan padişah, tebaanın kendisine Allah'ın bir emaneti olduğu inancıyla hüküm sürmekteydi.[470] Ayrıca devlet, toplum karşısında mutlak bir egemenliğe sahipti ve bu yapı devletin gücünü büyük ölçüde korumayı başardığı 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar büyük bir değişikliğe uğramadan varlığını sürdürmüştür.[471] Devletin bu yapısının ise biri Doğu'dan biri de Batı'dan gelen iki farklı kaynağı vardır; ancak bu kaynakların ikisinden de orijinal anlamda Doğu veya orijinal anlamda Batı olarak bahsetmek mümkün değildir. Devletin tüm âleme hükmetmeyi kendine bir misyon olarak kabul etmiş olması da aslında bu iki kaynaktan ortaklaşa bir biçimde aktarılmıştır.[472] Yani özetle Osmanlı Devleti'nin dinî ve dünyevi iktidarı birleştiren bir anlayışla yönetildiğini ve devletin cihan hâkimiyeti hedefi, güçlü bir ordu bulundurma zorunluluğu ve Türk geleneğinden gelen tarihsel özellikleri doğrultusunda oldukça militarist ve merkeziyetçi bir yapıda olduğunu söylemek mümkündür. İslam da bu anlamda devlet ideolojisinin önemli bir parçasıdır;[473]

---

[469] İnalcık, "The Nature of Traditional Society: Turkey", p. 44; Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280 – 1808*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, p. 135

[470] Şerif Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?", *Daedalus* 102, no. 1, (Winter, 1973), p. 173

[471] Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, s. 61

[472] Berkes, "Türkiye'de Çağdaşlaşma Olgusu", s. 170-171

[473] İslam'ın ideolojik anlamda merkeziyetçi ve bireysel yaşamı düzenleyici bir yapısı olduğu düşüldüğünde ideoloji hususunda oynadığı rol daha iyi anlaşılacaktır. Bu doğrultuda Nisâ suresinin 59. ayeti özellikle önemlidir: "Ey iman edenler! Allah'a iman edin, Peygamber'e de itaat edin, sizden olan ulü'l-emre (yetki sahiplerine) de. Sonra bir şeyde anlaşmazlığa düştünüz mü, hemen onu Allah'a ve Peygamber'ine arz ediniz; -Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanan müminlerseniz- bu hem hayırlı hem de netice itibariyle daha güzeldir." Yine bu ayet ile aynı doğrultudaki bir hadiste ise "Emrettiği şey günah olmadığı sürece, bir

ancak İslam dininin devlet içerisinde konumu özerk olmaktan çok uzaktır. Bu nedenle de dinin devleti kontrol ettiği bir yapıdan çok devletin dini kontrol ettiği bir yapı söz konusudur. Devletin nizam-ı âlem anlayışı ve adalet kavramları çerçevesinde vücut bulan ideolojik yapısı ise Bizans İmparatorluğu'nun "*taxis*" ve "*oikonomia*" anlayışlarından aktarılmıştır. *Oikonomia*, büyük ölçüde nizam-ı âlem anlayışı ile denk düşen bir kavramdır ve kutsal bir toplum düzeninin devamlılığının sağlanması ve bu minvaldeki tüm yöntemlere verilen isimdir. *Taxis* ise adalet anlayışının Osmanlı'daki bir diğer anlayış olan istimalet anlayışı ile birleştirilmiş hâline denk düşen bir kavramdır. Bu anlamda da *taxis* kavramını düzenin devamlılığı olarak anlamak mümkündür.[474]

Osmanlı Devleti'nin parlak dönemlerinde görülen hukuk devleti görüntüsü, 16. yüzyılın sonlarından itibaren sarsılmaya başlamış; özellikle 18. yüzyılla beraber hızı artan bir şekilde ortadan kalkmış ve devlet tamamen keyfiyete dayalı bir tiranlık görüntüsü vermeye başlamıştır.[475] Dinin devlet içerisindeki gücünün artması da aşağı yukarı aynı zamanlarda gerçekleşmiştir; çünkü eski gücünü kaybeden padişahlar, mutlak güçlerini vurgulayabilmek için halifelik unvanını gündeme getirmişler ve İslam'ın Allah tarafından seçilmiş lideri olduklarını vurgulamışlardır. Aslında padişahlar Osmanlı geleneğinde zaten "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" unvanına sahiplerdir; ancak padişahın konumunun zayıflaması nedeniyle yeni bir vurgunun yapılması gereği hissedilmiştir. Tabii belirtmek gerekir ki bu çabalar da padişahın eski gücünü kazanmasına yetmemiştir. Aslında padişahların gücü 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren azalmaya başlamış ve yönetimde kimi bürokratik grupların oligarşi benzeri bir yapıyla etkin olmaya başladıkları görülmüştür. İktidarın mutlak sahibi ve kaynağı yine padişahtır; ancak padişahların iktidar gücünü etkin ve tam manada kullanması pek arzu edilen bir durum değildir.[476] Bu durum, bir süre sonra padişahların şahsının da önemini yitirmesine ve kişilerden çok bir konum olarak padişahlığın değer atfedilen asıl unsur olarak görülmesine neden olmuştur.

Müslümanın, hoşlansın veya hoşlanmasın, yöneticinin emirlerine itaat etmesi gerekir" denmiştir. Kaynak: *Açıklamalı Kur'ân-ı Kerîm Meâli,* çev. Elmalılı Hamdi Yazır, İstanbul: Huzur Yayınevi, 2018, s. 75-76

[474] Cemil Oktay, "Bizans Siyasî İdeolojisi'nden Osmanlı Siyasî İdeolojisi'ne", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 1 – Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi,* ed. Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, s. 31-32, Osmanlı'da istimalet anlayışı, yeni fethedilen yerlerdeki halka yumuşak davranılması ve rızalarına saygı gösterilmesi anlamına gelmektedir.

[475] Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, s. 64

[476] Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, s. 69; Bizans İmparatorları da buna benzer şekilde "Tanrının Gölgesi", "Tanrının Yeryüzü İçin Seçtiği", "Dünya'nın Sahibi" ve "Zamanların Sahibi" gibi unvanlara sahiptirler. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz: Oktay, "Bizans Siyasî İdeolojisi'nden Osmanlı Siyasî İdeolojisi'ne", s. 35

Osmanlı Devleti'nin gerileme devrinde padişah artık devletin şahsında cisimleştiği bir kişi olmaktan çıkıp, devlet ricalini oluşturan memurlar gibi devletin bir hizmetkârı hâline gelmiştir. Bu durum ise padişahların devletin nizamını sağlamakla mükellef kişiler olarak görülmelerine ve başarısız olduklarında da rahatlıkla tahttan indirilmelerine ortam hazırlamıştır.[477] Bu meseleyi aslında Weberyen anlamda padişahın geleneksel otoritesinin rasyonelleşerek yasal otoriteye dönüşmesi olarak da okumak mümkündür.[478] II. Mahmud ile Âyanlar arasında imzalanan 1808 tarihli Sened-i İttifak da bu anlamda önemli bir anlaşmadır; çünkü anlaşmanın taraflarından biri Âyanlar iken diğer taraf padişah değil "devlet" olarak kayıtlara girmiştir.[479] Buna rağmen zayıflayan devleti yeniden işler hâle getirmek için yapılan reformlara bakıldığında Osmanlı'da devlet aklına dair algının ve ideolojinin aslında pek de değişmediği net bir şekilde görülmektedir. Modernleşmeye yönelik çabaların çoğu, devleti merkeziyetçi bir anlayışla yeniden güçlendirmek amacını gütmüştür. Bu reformların büyük bir bölümü ise Batı Avrupa'da olduğunun aksine, endüstri devrimiyle iç içe geçmiş bir süreç hâlinde değil de devletin iktisadi bakımdan krize girmesi, savaşların çoğunun yenilgiyle sonuçlanmaya başlaması ve toprak kayıplarının artması gibi nedenlerle gerçekleştirilmiştir.[480] Örneğin birçok otorite tarafından Türkiye'nin tarihindeki ilk anayasal belge olarak görülen Sened-i İttifak, aslında yerel eşrafın desteğini almış olan Alemdar Mustafa Paşa'yı kendisine yandaş yapmak isteyen II. Mahmud'un bu amaçla kabul ettiği bir belgedir ve Alemdar Mustafa Paşa'nın ölümünün ardından bir daha gündeme getirilmemek üzere rafa kaldırılmıştır.[481] Bu da aslında reformlarda genel anlamda bir zihniyet değişiminden ziyade yalnızca devletin merkezinin ihyasına yönelik çabaların söz konusu olduğunu kanıtlayan olaylardan yalnızca biridir. Zaten dönemin padişahı II. Mahmud, reform hareketlerine girişmeden önce merkezî otoriteyi kesin bir şekilde sağlamaya çalışmış ve Yeniçeri Ocağı da dahil olmak üzere otoritesine rakip gördüğü tüm unsurları ortadan kaldırma yoluna

[477] Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, s. 70
[478] Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişim", *Türk Siyasal Hayatı: Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2016, s. 25; Weber'in otoritenin türlerine ilişkin açıklamaları için bkz: Max Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, çev. H. Bahadır Akın, Ankara: Adres Yayınları, 2020, s. 48
[479] Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği,* s. 71; Âyan: Osmanlı eyaletlerinde çoğu zaman ailevi kökenleri vasıtasıyla nüfuz sahibi olan kişilere verilen isimdir. Âyana dair daha ayrıntılı bilgi için bkz: Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 35
[480] Kalaycıoğlu ve Sarıbay, "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişim", s. 23
[481] Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", *Belleten* 28, (1964), s. 609

gitmiştir.[482] Bu nedenle Sened-i İttifak'ın da kısa sürede rafa kaldırılmasında şaşırtıcı bir yan bulunmamaktadır.

Sened-i İttifak her ne kadar rafa kaldırılmış bir belge olsa da bu belgeyi büsbütün önemsiz kabul etmek de bir hata olacaktır. Senedi-i İttifak'ı bazı düşünürlerin yaptığı gibi Magna Carta ile kıyaslamak elbette abartılı bir yaklaşımdır; ancak Sened-i İttifak'ın önemi, Osmanlı Devleti'nin Kanuni Kadim geleneğinden modern anlamda bir hukuk devleti geleneğine geçişini başlatmasıdır.[483] Tanzimat Dönemi'nden itibaren merkeziyetçi yapıyı güçlendirme çabaları modern bir bürokrasinin kurulması çabalarına dönmeye başlamıştır. Tanzimat'ı bu anlamda devletin ayrılıkçı hareketlere karşı aldığı ve anayasal gelişme sayılabilecek bir önlem olarak görmek de mümkündür.[484] Devlet, tebaa ile doğrudan bir ilişki kurmaya çalışmış ve bu anlamda da hem 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'nda hem de 1856 tarihli Islahat Fermanı'nda, daha önceki dönemde devlet ile tebaa arasında bir nevi aracı görevi gören yerel eşrafa karşı bir tutum alınmıştır. Devletin merkeziyetçi yapısının güçlendirilmeye çalışılmasının sonucu ise bürokratik bir mutlakiyet yönetimi kurulmaya çalışıldığını iddia eden "Jön Türkler" isimli grubun meşruti bir yönetimi savunmaya başlaması olmuştur. Tabii belirtmek gerekir ki Jön Türkler, meşrutiyeti çoğulcu bir yapının kurulmasından ziyade yetkileri sınırlandırılmış bir padişaha karşı kendi kontrollerinde olacak bir meclis yapısı oluşturabilmek için savunmuşlardır.[485] Bu anlamda da Sened-i İttifak ile başlayıp Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve nihayet 1876'da Kanun-u Esasi'nin ilan edilmesiyle devam eden süreci Türkiye'nin anayasal yönetime geçişine dair ilerlemeci bir perspektif üzerinden okumak mümkündür.[486] II. Abdülhamid'in Kanun-u Esasi'yi askıya almasından 1908 yılına kadar olan dönem, bu ilerlemecilikte bir kesinti olarak değerlendirilebilir; ancak bu dönemi bir kesintiden çok devamlılığın içindeki bir ara dönem olarak görmek daha yerinde olacaktır. Zira bu dönemde Kanun-u Esasi her ne kadar askıda olsa da Batılı anayasal rejimlerde mevcut

[482] Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Tuna, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2022, s. 109
[483] Ahmet Yıldız, *"Ne Mutlu Türküm Diyebilene": Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 209, s. 52; Aslında burada kastedilen husus, daha önce de değinilmiş olan Weberyen anlamda geleneksel otoritenin yasal otoriteye dönüşmesidir.
[484] Yıldız, *"Ne Mutlu Türküm Diyebilene"*, s. 57
[485] Kemal H. Karpat, "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908", *International Journal of Middle East Studies* 3, (1972), p. 258
[486] Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, s. 72; İlber Ortaylı, *Türkiye'nin Yakın Tarihi*, İstanbul: Kronik Kitap, s. 13

olan birçok kurumun temelleri atılarak anayasal bir rejimin daha sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için gereken şartlar oluşturulmuştur.[487] 1908 sonrasında ise Osmanlı Devleti peş peşe girdiği savaşların tamamından mağlup ayrıldığı için bu durum devletin ideolojik anlamda da eksenini etkilemiştir. Ayrıca Kanun-u Esasi yanlılarının oluşturduğu Jön Türkler grubunun devamı niteliğinde olan İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) 1908 yılında yönetimi ele geçirmiştir. İTC'nin yönetimi ele geçirmesi ise 9 Haziran 1908 tarihinde İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikolay arasında yapılan görüşmelerde Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarına ilişkin de bir dizi kararın alındığının duyulması üzerine gerçekleşmiştir. İTC yanlılarının bu kararlara dair yorumu Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarının başka devletlerce paylaşılacağı ve Padişah II. Abdülhamid'in de bu duruma sessiz kalacağı şeklinde olunca İTC yanlısı subaylar da harekete geçtiler. Sonuçta II. Abdülhamid fazla bir direniş göstermeden İTC'ye boyun eğince 23 Temmuz 1908 tarihinde İkinci Meşrutiyet ilan edildi.[488]

İkinci Meşrutiyet ilan edildikten sonra Kanun-u Esasi'de yapılan değişikliklerle Birinci Meşrutiyet'in son sözü padişaha bırakan yapısı değiştirilmiş ve böylece hükümetin parlamenter yapısı güçlendirilirken padişahın meclisi fesih gibi yetkileri büyük ölçüde sınırlandırılmıştır.[489] Devletin çok dinli ve çok uluslu yapısına uygun bir şekilde "Osmanlıcılık" anlayışını benimseyen İTC, I. Balkan Savaşı ve II. Balkan Savaşı sonrasında oluşan durum nedeniyle bu görüşün yerine Türkçülük ve İslamcılık (Ümmetçilik) görüşlerini öne çıkarmaya başlamıştır.[490] Gerçi İTC, yönetimi ele geçirdikten bir süre sonra muhalefetin güçlenmesiyle beraber zora girmiş ve kayıtlara "sopalı ve dayaklı seçim" olarak geçen 1912 seçimlerinde mecliste sağladığı ezici çoğunluğa rağmen birkaç ay içerisinde yönetimden çekilmek zorunda kalmıştır.[491] Bu durum da yine çok uzun sürmemiş ve İTC, Balkanlarda yaşanan ağır mağlubiyetlerin

[487] Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2019, s. 75
[488] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt I: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988, s. 23
[489] Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt I*, s. 24-25
[490] Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2019, s. 30-31; İTC'nin Kanun-u Esasi'yi tekrar yürürlüğe koymasına özellikle İslamcılardan çok ciddi bir karşı çıkış olmuştur; ancak İTC içerisindeki İslamcılar, şeriattaki "meşveret" ile Kanun-u Esasi'nin uyumlu olduğunu öne sürerek bu muhalefeti bastırmaya çalışmışlardır. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz: Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, çev. Sedat Cem Karadeli, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019, s. 54-55
[491] Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt* I, s. 6; Özellikle 1911'de İstanbul'da yapılan ara seçimlerde Hürriyet ve İtilaf Fırkası adayının İTC adayını 1 oy farkla geçerek galip gelmesi muhalefetin gücünü kanıtlayan bir gelişme olarak görülmüştür.

ardından 1913 yılında Bab-ı Âli baskını ile yönetimi tekrar ele geçirmeyi başarmıştır.[492] I. Dünya Savaşı ve sonrasındaki durum ise Türkçülük akımının gücünü daha da arttırmıştır ve Türkiye Cumhuriyeti'ne de bu ideolojinin etkileri büyük ölçüde yansımıştır.[493] Devletin ideolojik anlamdaki değişimini anlamak için değinilmesi gereken bir diğer önemli mesele de 1812-1908 yılları arasında elden çıkan topraklardan Anadolu'ya ve İstanbul'a ezici çoğunluğu Müslümanlardan oluşan yaklaşık 7 milyon kişinin göç etmiş olmasıdır ki bu durum doğal olarak daha milliyetçi ve İslamcı bir ideolojik çizgiye kayılmasına neden olmuştur.[494] Tabii yine belirtmek gerekir ki devletin Balkan topraklarının kaybı yalnızca ciddi bir göçle sonuçlanmamıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ile başlayan Türk-Müslüman katliamları I. Balkan Savaşı'nın ardından daha da dramatik bir boyut alarak devletin ideolojisine milliyetçiliğin ve İslamcılığın yanında intikamcı bir infial duygusunun da eşlik etmesine neden olmuştur. İTC ayrıca, tıpkı devamı olduğu Jön Türkler gibi Le Bon'un kitle psikolojisine dair fikirlerinden etkilenmişti. Bu nedenle de İTC'nin fikirlerinde daima halkı oluşturan kitlelere karşı bir güvensizlik ve halkı irrasyonel görmek şeklinde bir tutum söz konusudur.[495] Sayılan tüm bu duygusal unsurları yükselten bir diğer önemli nedense Batı'nın bu meseleye baştan itibaren oryantalist ve çifte standartçı bir yaklaşımla bakmasıdır. Örneğin bugün dahi Balkanlardaki Türk-Müslüman ahalinin başına gelenlerle Türkiye Ermenilerinin başına gelenlerin Batı'da aynı ölçüde dikkat çekmiyor olması intikamcı infial duygularının daha da yükselmesine ve rövanşist bir veçheye bürünmesine neden olmuştur.[496] Bu duygunun I. Dünya Savaşı ve tek parti iktidarı dönemlerinde varlığını sürdürdüğünü ve bugüne gelindiğinde daha da güçlendiğini iddia etmek mümkündür.

Başta da belirtildiği üzere Osmanlı Devleti, kurulduğu konum ve sonrasında kendisiyle denk güçteki devletlerle olan komşuluğu nedeniyle her daim ciddi tehditler altında varlığını sürdürmüştür. Bu tehditlerin varlığı ise devletin doğal olarak güçlü bir ordu

[492] A. Şeref Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2013, s. 119; Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2016, s. 104
[493] Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, s. 32; Yusuf Akçura, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük ideolojilerini "üç tarz-ı siyaset" olarak adlandırmış ve bunların her birinin devleti kurtarma projeleri olduklarını söylemiştir. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz: Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976
[494] Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, s. 113-114
[495] Zürcher, Eric Jan, "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2 – Kemalizm*, ed. Ahmet İnsel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019, s. 51
[496] Taner Akçam, "Türk Ulusal Kimliği Üzerine Bazı Tezler", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 4 – Milliyetçilik*, ed. Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, s. 59

bulundurmasını ve tüm yapılanmasını askerî bir mantık üzerinden düşünmesini zorunlu hâle getirmiştir. Dış tehditlerin varlığı devleti yönetenlerin risk algılarını etkileyen çok önemli bir faktördür ve devletin merkezî yapısının güçlendirilmesi noktasında da etkisi büyüktür. Bu tür tehditler ortaya çıktığında devleti yönetenlerin toplumsal kontrolü yoğunlaştırması ve toplum içerisindeki iktidar sahiplerinin ayrıcalıklarını bastırmaya çalışması genel olarak beklenen bir durumdur. Bu durum elbette kendi içerisinde de riskler barındırır; ancak dışarıdan gelen tehditlerin gücü, bu bastırmayı büyük ölçüde meşrulaştırır.[497] Ordunun yapısı başta Kapıkulları (Yeniçeriler) ve Tımarlılar olmak üzere ikiye bölünmüş bir hâldeydi. Tımarlılar savaş zamanında askerlik görevini ifa eden; ancak barış zamanında askerlikle uğraşmayan kişilerden oluştuğu için bu askerlerin profesyonel bir orduyu oluşturduğunu düşünmemek gerekir. Kapıkulları ise saraya yakın bir biçimde yaşamlarını sürdürdükleri için durumları farklıydı. Ordunun bu şekilde ikiye bölünmüş olmasını askerlerin politikalara müdahale etmelerinin önüne geçebilmek için yaratılmış bir durum olarak düşünmek mümkündür; zira Kapıkulları özellikle devlet zayıflamaya başladıktan sonra devletin içişlerine müdahale etme noktasında oldukça etkili olmuşlardır.[498] Askerlerin politik süreçlerde etkili olmaları ve devletin dış tehdit algıları nedeniyle askerî bir mantıkla yönetilmeye başlaması ise riskleri bertaraf noktasında devletin elini rahatlatıyor olsa da içeride başka sorunların doğmasına yol açmıştır. Örneğin; Tanzimat döneminin politikacıları devletin yönetimi noktasında "usulet ve suhulet" ile hareket edilmesini salık vermişlerdir; ancak askerî terminolojide usulet ve suhulet ile karar vermek değil, tam tersine bir muharebe esnasında ortaya çıkabilecek beklenmedik durumlarda ani kararlar vermek fikriyatı hâkimdir. Zira muharebelerde ortaya çıkan durumları "usulet ve suhulet" içerisinde değerlendirmeye yetecek vakit çoğu zaman yoktur. Bu nedenle de Osmanlı Devleti'nin ideolojik yaklaşımında usulet ve suhulet değil, militarist bir ideolojik aklın yansıması olacak biçimde hızlı karar almak ve bu kararların tartışılması noktasında da olumsuz bir tutum almak şeklinde bir anlayış mevcuttur.[499] Bu anlayışın Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî ideolojisinde de güçlü bir şekilde varlığını sürdürdüğünü iddia etmekte bir yanlışlık yoktur. Zaten Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucularının tamamına yakını asker kökenli isimlerdir ve devletin ilk

[497] Joel S. Migdal, *Güçlü Toplumlar ve Zayıf Devletler*, çev. Onur İşçi, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2021, s. 417-418
[498] Öğün, *Politika ve Kültür*, s. 43
[499] Öğün, *Politika ve Kültür*, s. 45

iki anayasası kurucuların denetiminde yapılırken sonraki iki anayasası ise askerî müdahale dönemlerinde yapılmıştır.

Özetlemek gerekirse; Osmanlı Devleti, aşkın devlet yapısı anlayışını Türkiye Cumhuriyeti'ne miras bırakmıştır. Bu yapı özellikle devletin parlak dönemlerinde çok güçlü bir şekilde kendini göstermiş, devletin zayıflamasıyla beraberse gücü azalmıştır. Hem Osmanlı Devleti'nin hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin yaptığı reformlar genel olarak yeniden bu tür bir yapıyı yeniden işler kılabilmek amacına yönelik bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle de reformlar daha çok merkezî yapının kuvvetlendirilmesi, ordunun modernizasyonu ve bürokrasinin modern bir metot benimsemesine dair çabalar yönünde olmuşlardır. Zira Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren ekonomisi tarıma, ticarete ve savaş gelirlerine dayanan büyük bir askeri güç olarak ortaya çıkmış ve 16. yüzyılda gücünün zirvesine ulaşmıştır. 16. yüzyılın sonlarından itibarense devlet zayıflamaya başlamış; ancak 17. yüzyılın sonlarına dek ürkütücü bir güç olarak görülmeye devam etmiştir. Özellikle 1683 yılındaki II. Viyana Kuşatmasının ardından başlayan ve 16 yıl süren Kutsal İttifak Savaşları'nda uğranan yenilgi ise devletin Avrupalı çağdaşları karşısında geride kalmaya başladığını çok net bir şekilde ortaya çıkarmıştır. Bu yenilgi aynı zamanda özellikle Balkanlarda yaşayan Hristiyan ahali için de devletin gücünün zayıflamaya başladığını göstermesi açısından önemlidir; çünkü daha sonraki yıllarda belirgin bir şekilde ortaya çıkacak olan ulusçuluk akımları bu yenilginin ardından ilk kez uyanmaya başlamıştır.[500] 18. yüzyılın ikinci yarısından itibarense devlet, uluslararası politik arenadaki güçlü konumunu ve çağdaşları için ürkütücü görüntüsünü büyük ölçüde yitirmiştir. Bu dönemde Rusya'nın yeni bir güç olarak Karadeniz kıyılarının hâkimiyeti konusunda Osmanlı Devleti ile mücadeleye girişmesi devleti çok yıpratmıştır. Osmanlı Devleti'nin Rusya ile giriştiği savaşlar aralıklarla I. Dünya Savaşı'na dek devam etmiş ve bu savaşların kahır ekseriyetinde Rusya galip gelmiştir. Devlet, eski gücüne ve ihtişamına kavuşabilmek için reformlara girişmişse de dış tehditlerin yarattığı korku ve paranoya nedeniyle bu reformların özellikle askerî alanda olanlarının daha fazla öne çıktığını belirtmekte bir sakınca yoktur. Bu nedenle de Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı Devleti'nden miras aldığı politik gelenek içerisinde ordunun yerinin daima çok önemli bir yer tuttuğunu belirtmekte bir

[500] Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 63

yanlışlık bulunmamaktadır. Yine Ankara Savaşı ile başlayıp, özellikle II. Viyana Kuşatmasının ardından tekrar gündeme gelen parçalanma ve bölünme korkusu da Osmanlı Devleti'nin ideolojisinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu korkunun yarattığı paranoya, kaybedilen savaşlardan sonra kendini göstermeye devam etmiş ve özellikle devletin son yıllarında üst üste kaybedilen savaşlar ve I. Dünya Savaşı'nın ardından imzalanan Sevr Antlaşması ile Cumhuriyet dönemine de güçlü bir şekilde aktarılmıştır. Tüm bu unsurlar ise daha önce de bahsedildiği üzere otoriter bir rejimin inşası noktasında oldukça elverişli şartlar oluşturmaktadır ki zaten Osmanlı Devleti de genel olarak aşırı merkeziyetçi ve otoriter bir devlet yapısına sahip olmakla beraber zayıfladığı dönemlerde de daima bu yapıyı yeniden inşa etmeye yönelik bir arayış içerisinde olmuştur. Aslında özellikle II. Mahmud döneminden itibaren bu konuda oldukça mesafe alınmıştır; ancak bu çabaların tam anlamıyla kurumsallaşabilmesi cumhuriyet döneminde gerçekleştirilebilmiştir.

Sonuç olarak özetlemek gerekirse; Osmanlı Devleti'nin oldukça militarist, merkeziyetçi ve güçlü liderliği esas alan bir ideolojik çerçeve etrafında örgütlendiğini söylemekte bir yanlışlık bulunmamaktadır. Devletin 1402 Ankara Savaşı'nın ardından yaşadığı dağılma tehlikesi ve 1683 İkinci Viyana Kuşatması'nın ardından yaşadığı sürekli askerî başarısızlıklar bu militarist ve merkeziyetçi yapıya intikamcı bir infial duygusunun da travmatik bir nitelikte eklemlenmesine neden olmuştur. Başta Batı'yı yenilgiye uğratabilmek amacıyla yalnızca askerî alanda yapılan yenilikler, zaman içerisinde din ve gelenek etrafında örgütlenen devlet ve toplum yapısının da değiştirilerek Batı tipi bir örgütlenme yapısının örnek alınmaya çalışılmasına kadar gitmiştir. Bu durum ise yine militarist ve merkeziyetçi bir zihinle yapıldığı için toplum genelinde tepki yaratmışsa da devletin militarist ideolojik yapısı burada da kendini göstermiş ve "usulet ve suhulet" anlayışının yerini "emir ve komuta" almıştır. Sonuçta devletin yapmış olduğu yeniliklerde önemli miktarda başarı sağlanmıştır; ancak toplumun genelinin bu yenilikleri benimsemesi noktasında büyük problemler ortaya çıkmıştır ve problemler de cumhuriyet dönemine olduğu gibi aktarılmıştır. Anayasaların toplumun üstyapısının zihinsel yansımaları olduğu düşünüldüğünde ise cumhuriyet döneminin anayasal gelişmelerinin militarist ve merkeziyetçi anlayışla olan bağlantısı daha iyi anlaşılacaktır. Ayrıca merkeziyetçiliğin, militarizmin ve bölünme korkularının bu kadar yoğunlaşması; aynı zamanda devletin yapısının da bu unsurlar etrafında şekillenmesiyle ve doğal olarak da

bu unsurların her birinin kodifikasyon yoluyla rasyonalize edilmeleri sonucunu doğurmuştur. Tabii çalışmanın asıl meselesi 1982 Anayasası'nın ruhunu anlamak olduğu için Cumhuriyet döneminin de bu minvalde analiz edilmesi gereklidir.

2. Cumhuriyet Dönemi ve Resmî İdeoloji: Kemalizm

Cumhuriyet dönemi, birçok tarihçi tarafından Osmanlı geleneğinden sert bir kopuş olarak tanımlanır; ancak meseleye geniş bir çerçeveden bakıldığında ortada bir kopuştan çok bir devamlılığın olduğunu söylemek mümkündür. Elbette bu dönemde yapılan pek çok önemli yenilik bulunmaktadır; ancak bu yenilikler kökleri Tanzimat'a kadar ulaşan bir sürecin devamı niteliğindedirler. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti'nin kurumlarının birçoğu ve yerleşik devlet geleneği de büyük ölçüde Osmanlı Devleti'nden miras kalmış olduğu için de bir devamlılığın varlığından söz etmek mümkündür; yani bu anlamda tarihselci bir bakış açısıyla yaklaşılması gereken bir durum söz konusudur. Türkiye Cumhuriyeti'nin ideolojisine damga vuran en önemli unsurlardan biri ise merkeziyetçi ve militarist devlet anlayışı doğrultusundan kuruluştan itibaren yürütmenin yasama ve yargı kuvvetlerinin hilafına olacak bir biçimde güçlendirilmesine yönelik eğilimdir. Bu eğilim 1961 Anayasası ile bastırılmış veya kesintiye uğramış gibi görünse de burada söz konusu olan; yürütmenin zayıflatılmasından çok, yürütme gücünü demokratik seçimler yoluyla kullanan kurumların gücünün zayıflatılarak ordunun yürütmenin ortağı bir kurum olarak güçlendirilmesidir. Zaten bu döneme yönelik en büyük eleştiriler de demokratik seçimlerle işbaşına gelen unsurların, yürütme gücünü seçimle gelmeyen vesayetçi unsurlarla paylaşmak zorunda kalmış olmalarına yöneliktir. Bu nedenle de Türkiye Cumhuriyeti'nde yürütmenin güçlendirilmesi eğilimini kesintisiz bir çizgi olarak ele almak mümkündür.

Cumhuriyet döneminin ideolojik yapısını anlayabilmek ve 1982 Anayasası'na dair yorum yapabilmek için değinilmesi gereken pek çok konu vardır; ancak burada ağırlıklı olarak 1919-1938 arasına ve 1960-1983 arasına değinilecektir. Zira 1919-1938 arası dönem, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu ve bir yandan pek çok yenilik yapılırken bir yandan da içte ve dışta pek çok sorunla uğraşılan bir dönemdir. Ayrıca devletin resmî anlayışının kurumsallaştığı dönem olması bakımından da 1919-1938 arası dönem önemlidir. 1960-1983 arası dönem ise 1982 Anayasası'nın tarihsel bağlamını ve tepkisel niteliğini anlamak bakımından önem taşımaktadır. Bu nedenle de 1960'ta askerî müdahale ile

Demokrat Parti (DP) iktidarının sona ermesinden 1983 yılında yapılan genel seçimlere kadarki dönem de yine ele alınarak çeşitli yönlerden incelenecektir.

a. Birinci Evre: Kemalizm'in Doğuşu ve Kurumsallaşması

I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı yenilgisiyle sonuçlanmasının ardından imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile birlikte Osmanlı Devleti kayıtsız şartsız teslim olmuş ve ülkenin pek çok yeri İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmiştir. Ayrıca bu işgallerin sorunsuz gerçekleşebilmesi için de Osmanlı orduları terhis edilmiş ve silahlarına da yine İtilaf Devletleri tarafından el konmuştur. Bu ortamda 1919 sonlarında yapılmaya başlanan Meclis-i Mebusan seçimlerini büyük ölçüde İTC geleneğinden gelen millî mücadele yanlıları kazanmıştır ve meclis 1920 yılının Ocak ayında açılmıştır; ancak İstanbul'da bulunan İtilaf Devletleri kuvvetlerinden dolayı Mustafa Kemal, meclisin İstanbul'da değil Anadolu'da toplanması gerektiğini savunmuşsa da meclis yine de İstanbul'da toplanmıştır.[501] Buna rağmen Mustafa Kemal ve beraberindeki millî mücadele yanlıları, İstanbul'daki mebuslarla daima iletişim hâlinde olmuşlardır ve Mustafa Kemal millî mücadele yanlısı mebuslardan mecliste "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Grubu" isimli bir grup kurmalarını talep etmiştir. Mustafa Kemal'in bu talebi yerine getirilmemiştir ve Mustafa Kemal, Nutuk'ta talebini yerine getirmeyen mebusları: "Çünkü Baylar, bu grubu kurmayı vicdan borcu, ulus borcu bilme durum ve yeteneğinde bulunan baylar inançsızdılar… Korkaktılar… Cahildiler…" diyerek oldukça sert bir şekilde eleştirmiştir. Mustafa Kemal'in bu isteği gerçekleştirilememesine rağmen 28 Ocak 1920'de devletin bir anlamda millî sınırlarını belirten Misak-ı Milli, mecliste oy birliğiyle kabul edilmiştir ve durum İtilaf Devletleri'nin ciddi tepkisiyle karşılaşmıştır.[502] Sonuçta da Misak-ı Millî'nin mecliste kabul edilmesinden kısa bir süre sonra İtilaf Devletleri 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal ederek Meclis-i Mebusan'ı dağıtmış ve yaklaşık 150 kadar mebusu de tutuklayarak Malta'ya sürgüne göndermişlerdir. Bu olay, devletin ağırlık merkezinin İstanbul'dan Anadolu'ya, yani Ankara'ya kayışına neden olan belki de en önemli sebeptir. İstanbul'un resmen işgal edilmesiyle beraber işgalcilerin padişah üzerindeki baskıları da artmıştır. Bu durum ise Sultan Vahdeddin ile anlaşmazlıklar yaşayan İTC mensuplarının gücünün daha da artmasına neden olmuştur ki zaten başta

[501] Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk: Cilt I-II*, haz. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, İstanbul: Çağ Yayınları, 2003, s. 165-166
[502] Atatürk, *Nutuk,* s. 179-180

Mustafa Kemal olmak üzere 1918-1922 yılları arasında yapılan Kurtuluş Savaşı'nın önderlerinin çoğu da İTC geleneğinden gelen kişilerdir. Bu nedenle de Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî ideolojisinde İTC'nin merkeziyetçi, milliyetçi ve jakoben politikalarının izlerinin görülmesinde şaşırtıcı bir yan bulunmamaktadır.[503] Ayrıca I. Dünya Savaşı sırasında uzun bir süredir devam eden Ermeni meselesinin oldukça sert bir biçimde bastırılması ve I. Balkan Savaşı sırasında isyan eden Arnavutların ardından bir başka Müslüman ahali olan Arapların da isyan etmesiyle beraber İslamcılık geri plana itilmiş ve devletin Türkçü-milliyetçi çizgisi pekişmiştir.

10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşması'nın imzalanması padişahın zaten sarsılan meşruiyetini daha da tartışmalı bir hâle getirmiştir. Antlaşmanın yürürlüğe girmesi için onaylayacak olan Meclis-i Mebusan'ın dağıtılmış olması ise yürürlüğe girmesinin önünde büyük bir engel oluşturmuş ve 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılmış olan Büyük Millet Meclisi (BMM) hükümetinin elini İstanbul'daki rejime karşı daha da güçlendirmiştir. Aslında daha önce de belirtildiği üzere Mustafa Kemal en baştan itibaren Meclis'in İstanbul'da toplanmasının yanlış olduğunu ve Anadolu'da toplanması gerektiği görüşünü savunmuş ve bu görüşünü Amasya görüşmeleri esnasında Bahriye Nazırlığı görevini yürüten Salih Paşa'ya kabul ettirmişse de hem Kanun-u Esasi'de bunu sağlayacak bir hükmün olmaması hem de Temsil Heyeti'nin yaptığı toplantılarda Meclis'in İstanbul'da toplanması gerektiği görüşü ağır bastığı için sonuçta toplantı yeri yine İstanbul olarak belirlenmiştir[504] ve bu durum aslında uzun vadede saltanatın lağvını ve cumhuriyetin ilanını kolaylaştıran bir faktöre dönüşmüştür. Tabii belirtmek gerekir ki İstanbul'daki hükümet ile Ankara'daki hükümetin iki başlı bir yapı oluşturması ve bu iki hükümetin birbirlerinden bağımsız bir biçimde hareket ediyor olmaları da Türkiye Cumhuriyeti'nin devlet aklına damgasını vuran ve daha sonraki yıllarda yürütmeyi güçlendirme ve iki başlılık yerine gücün tek elde toplandığı bir yönetim biçimini önceleyen refleksleri yaratan durumlardan biridir. Bu anlamda da Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî ideolojisinde bölünme paranoyasının tıpkı Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi çok önemli bir yer tuttuğunu söylemekte bir yanlışlık bulunmamaktadır.[505] Millî mücadele dönemi de bu anlamda sadece işgalcilerle mücadele dönemi değil, işgalcilerle mücadele eden grupların

[503] Kemal H. Karpat, *Türk Siyasi Tarihi*, çev. Ceren Elitez, İstanbul: Timaş Yayınları, 2015, s. 19-20
[504] Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 29-30
[505] Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?", p. 177

tek bir merkez etrafında örgütlenmesi bakımından merkeziyetçi bir yapının tahkimi dönemidir. Mustafa Kemal ve arkadaşları bir yandan işgalcilerle olan mücadeleyi yürütürlerken bir yandan da Çerkes Ethem, Mustafa Suphi, Enver Paşa gibi birçok kişiyi ve bunların takipçilerini tasfiye ederek, işgalcilerle mücadele hâlindeki tüm düzensiz birlikleri önce Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti çatısı altında, daha sonra da BMM çatısı altında birleştirmişlerdir.[506] Ayrıca Mustafa Kemal'in belli durumlarda bu fikrini yumuşatmakla beraber yönetim biçimi olarak kuvvetler birliğini savunduğu da bilinmektedir[507] ki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin daha sonra Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) adını alacak olan Halk Fırkası'na (HF) dönüşmesi bu anlamda kuvvetler birliği esasına dayanan bir parti-devlet yönetiminin kurulmasının önemli bir adımıdır. Tabii belirtmek gerekir ki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti esasen cumhuriyet rejimi kurmak için yola çıkan bir örgüt değil; Osmanlı yurtseverliğini esas alan İslamcı bir örgüttür ve tek bir örgüt olmaktan ziyade bir dernekler federasyonu görüntüsündedir.[508] Tüm bu verilen düşünüldüğünde ise Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu aklının tıpkı Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi merkeziyetçi, güçlü liderliği önceleyen, militarist ve bölünme korkularından kaynaklı infial duygularıyla ortaya çıkan bir yapıda olduğunu ifade etmekte bir yanlışlık bulunmamaktadır.

BMM 20 Ocak 1921'de Teşkılat-ı Esasiye Kanunu'nu (1921 Anayasası) kabul ederek yeni kurulacak olan devletin politik özelliklerinin çerçevesini çizmiştir. Bu anayasal metinde milliyetçilik ve halkçılık vurguları önemli bir yer tutmaktaydı. Metnin en önemli özelliği ise yabancı bir metinden iktibas edilmeden özgün bir biçimde hazırlanmış olmasıdır.[509] Tabii belirtmek gerekir ki metindeki milliyetçi tutumun içerisinde dinin de çok önemli bir yeri bulunmaktaydı; çünkü 1921 Anayasası'nda yapılan millet vurgusu

[506] Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 234-236
[507] Sarıbay, *Demokrasi Arzusu*, s. 66
[508] Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin* Kurulması, s. 20-21, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin tüzüğünde esas amacın hilafetin ve saltanatın korunması ve sürdürülmesi olduğu açıkça belirtilmiştir. Kaynak: Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin* Kurulması, s. 22-23
[509] Atatürk, *Nutuk,* s. 272-273; 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun ilk maddesi: "Hâkimiyet bilâkaydüşart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir" şeklindedir. İkinci madde ise "İcra kudreti ve teşri salahiyeti milletin yegâne ve hakikî mümessili olan Büyük Millet Meclisi'nde tecelli ve temerküz eder" şeklindedir. Bu iki madde de yeni rejimin bir yandan saltanata karşı halkçılığı öne çıkaran, diğer yandan da gücü tek elde toplayan doğasını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun tamamı için bkz: Tarhan Erdem, *Anayasalar ve Belgeler: 1876-2012*, İstanbul: Doğan Kitap, 2012, s. 73-75

esasen dinî bağları da içeren bir millet tanımına dayanmaktadır.[510] Bu nedenle de savaş boyunca Türklüğe ve Türk kimliğine vurgu yapılmamasına özenle dikkat edilmiştir.[511] Tabii bu durumu Osmanlı Devleti'nin klasik dinî yapısının henüz tam olarak ortadan kalkmamış olmasıyla beraber okunması gerektiğini unutmamak gerekir. Kurtuluş Savaşı'nın asli boyutunu oluşturan Yunanistan ile savaş, 11 Ekim 1922 tarihinde imzalanan Mudanya Mütarekesi ile kesin bir biçimde BMM hükümetinin zaferiyle sonuçlanmıştır;[512] ancak İtilaf Devletleri'nin Lozan'da yapılacak olan barış konferansına hem BMM hükümetinden hem de İstanbul'daki hükümetten heyetleri davet etmesi Mustafa Kemal açısından ülkedeki iki başlılığı sona erdirmek bakımından önemli bir fırsat olarak görülmüştür. Böylece 1 Kasım 1922 tarihinde saltanat lağvedilerek cumhuriyete geçiş için çok önemli bir adım atılmıştır.[513] Saltanatın lağvedilmesi aynı zamanda demokrasiye ve güçler ayrılığına dayanan liberal bir yönetime doğru atılan önemli bir adım gibi de görünebilir; ancak daha sonraki tecrübeler bu tür bir adımdan bahsetmenin oldukça zor olduğunu ve özellikle yapılan reformlar noktasında tıpkı Tanzimat döneminden itibaren olduğu gibi tepeden inmeci ve dayatmacı bir anlayışın egemenliğini devam ettirdiğini açık bir şekilde göstermiştir. Bu nedenle de saltanatın lağvı ülkeyi liberal, demokratik ve anayasal bir yönetimle tanıştırmaktan çok; Ankara ve İstanbul hükümetleri arasındaki uyumsuzluğu ve bu uyumsuzluğun yarattığı çift başlılığı bertaraf etmeye yaramıştır denebilir.

Saltanatın ilanı sırasında esasen BMM içerisinde Mustafa Kemal yanlılarının, yani Kemalistlerin çoğunlukta olduklarını söylemek mümkün değildir; zira mecliste "Tesanüt Grubu", "İstiklal Grubu", "Halk Zümresi", "Islahat Grubu" gibi birçok grubun varlığından söz etmek mümkündür. Mustafa Kemal ise bu parçalı yapının BMM'de çalışmayı zorlaştırdığı iddiasında hareketle "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu" isimli bir grup kurmuş ve bu grubu da genel olarak Misak-ı Millî'de kabul edilen ilkeler ve Teşkilat-ı Esasiye hükümleri etrafında şekillendirmeye çalışmıştır.[514] Mustafa

[510] Karpat, *Türk Siyasi Tarihi*, s. 24; Misak-ı Millî kabul edilirken yapılan millet tanımında "Türk" kavramının tüm farklı Müslüman unsurları da kapsadığına karar verilmiştir. Hatta bazı mebuslar, bu tanımı da yetersiz bulmuşlar ve Osmanlı Yahudilerinin de "Türk" kavramının kapsamı içerisinde olması gerektiğini öne sürmüşlerdir. Mustafa Kemal de "Türk" kavramını genel olarak bu anlamda ele almayı tercih etmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, s. 86-87
[511] Yıldız, *"Ne Mutlu Türküm Diyebilene"*, s. 98
[512] Atatürk, *Nutuk*, s. 331
[513] Atatürk, *Nutuk*, s. 333-334
[514] Atatürk, *Nutuk*, s. 286-287

Kemal'in oluşturduğu grup ise kısa sürede ciddi bir muhalefetle karşılaşmış ve başını Erzurum milletvekili Hoca Raif Efendi'nin çektiği bir grup, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Erzurum şubesinin adını "Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti" değiştirerek özellikle hilafetin ve saltanatın korunması yönünde tavır takınmıştır.[515] İşte BMM içerisinde varlıklarından sık sık söz edilen "İkinci Grup" da büyük ölçüde bu gruptan türemiştir. Başta Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na, saltanatın lağvedilmesine ve hatta ülkedeki "sol" kabul edilen gelişmelere karşıtlık biçimlerinde kendini gösteren bu grup,[516] 1922 yılının Temmuz ayında Başkumandanlık Yasası'nın üçüncü kez uzatıldığı esnada tam anlamıyla ortaya çıkmış kendisini bizzat Mustafa Kemal'in kişisel egemenlik kurma çabalarının karşısında konumlandırmıştır.[517] BMM içerisinde birlik sağlama çabalarını esasen Osmanlı geleneğinden gelen bölünme ve yok olma korkusuyla bağdaştırmak mümkün olabilir; ancak bu noktada unutulmaması gereken en önemli mesele bu korkuların bu gayet geçerli sebeplerinin olduğudur. Mustafa Kemal'in grubuna karşı kurulan grubu ise Osmanlı'nın Batılılaşma çabalarının toplumun önemli bölümünün nezdinde yarattığı tepkinin bir devamı olarak okumak mümkündür; zira Mustafa Kemal gerek İTC geleneğinden gelmesi gerekse de Tanzimat'tan itibaren Osmanlı devlet aklının yöneldiği Batılılaşma hareketlerinin taşıyıcısı olması dolayısıyla Batılılaşma karşıtları arasında kuşku uyandıran bir figür olarak ortaya çıkmıştır. Devlet aklının ve Kemalizm'in kurumsallaşması ise zaman içerisinde Kemalizm'e muhalefet edenlerin de kurumsallaşmasıyla ve devletin merkeziyetçi, militarist ve otoriter bir ideoloji etrafında şekillenen Schmittyen bir politik mücadelenin sahası olmasıyla sonuçlanacaktır.

Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasının getirdiği prestij, Kemalistlere BMM içerisinde çoğunluğun sağlanabilmesi için gereken fırsatı verdi ve 1 Nisan 1923'te içerisinde hâlâ birçok saltanat yanlısını barındıran meclisin yenilenmesi kararı oybirliğiyle alındı.[518] Yapılan seçimlerde Kemalistler zayıf bir şekilde de olsa çoğunluğu kazandılar ve meclisteki çoğunluk her ne kadar güçlü bir çoğunluk olmasa da Lozan Antlaşması'nın

[515] Atatürk, *Nutuk,* s. 287-288
[516] Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin* Kurulması, s. 36; Fethi Okyar anılarında bu grubu oluşturan kişilerin daha sonra Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın örgütlenmesinde büyük rol oynadıklarını belirtmiştir. Kaynak: Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, haz. Cemal Kutay, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1980, s. 352
[517] Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin* Kurulması, s. 39
[518] Atatürk, *Nutuk,* s. 365-366

onaylanması,[519] HF'nin kurulması, 29 Ekim 1923'te yapılan bir anayasa değişikliği ile Türkiye'nin bir cumhuriyete dönüştürülmesi[520] ve başkentin İstanbul'dan Ankara'ya taşınması[521] gibi pek çok önemli icraatın gerçekleştirilmesi mümkün olmuştur. Cumhuriyetin ilanının ardından, tıpkı Tanzimat döneminde olduğu gibi birçok reform üst üste yapılmıştır. Bu reformlar dönemini 1919-23, 1923-30 ve 1930 sonrası olmak üzere üç zaman dilimine ayırmak mümkündür. Saltanatın lağvedilmesi, cumhuriyetin ilanı, HF'nin kuruluşu gibi birçok önemli reform 1919-23 arasındaki ilk dönemde gerçekleştirilmiştir. Rejimin milliyetçi ve laik karakterini pekiştiren reformlar ise daha çok 1923-30 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Kılık-kıyafet reformu, Latin alfabesine geçiş, Mecelle yerine modern bir medeni kanun yapılması, Batı takvimine geçilmesi gibi reformlar bu döneme rastlar. 1930 sonrasındaki reformlar ise daha önce yapılmış reformların kurumsallaştırılması ve pekiştirilmesi amacıyla yapılan reformlardır. Tarih Kurumu, Dil Kurumu, Halkevleri gibi rejim açısından önemli birçok kurum bu dönemde kurulmuştur.[522] Reformlar döneminin ilk dilimindeki en önemli tartışma saltanatın lağvedilmesi ve cumhuriyetin ilanı noktasında yaşanmıştır. İkinci dilimdeki en hararetli tartışma da saltanatın lağvedilmesinin ardından varlığı devam eden hilafet makamının durumu hakkındadır. Son padişah Vahdeddin'in sürgün edilmesinden sonra halifeliği üstlenen Abdülmecid Efendi'nin saltanat yanlılarını kendi etrafında toplamaya başlaması gerekçesiyle 3 Mart 1924'te hilafet de kaldırılmış ve Halife Abdülmecid Efendi de sürgün edilmiştir. Ayrıca aynı oturumda Tevhid-i Tedrisat Kanunu da kabul edilerek eğitim sistemindeki din etkisinin kırılması da amaçlanmıştır. Şeriye ve Evkaf Vekaleti'nin kaldırılarak yerine Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması da dinin devlet hiyerarşisindeki itibarının azaltılması anlamına geliyordu. Bu gelişmeleri ise kısa bir süre sonra tüm dinî mahkemelerin kaldırılması izlemiştir.[523] Hilafetin saltanatla beraber kaldırılmamasının en önemli gerekçeleri ise Lozan görüşmeleri sırasında hilafetin varlığının dış politika açısından bir avantaj olarak görülmesi ve devrimlerin birdenbire değil de adım adım gerçekleştirilmesinin daha doğru olacağının düşünülmesidir.[524] İslam'a göre yasak olduğu hâlde Mustafa Kemal'in İstanbul'da bir heykelinin dikilmesini,

[519] Atatürk, *Nutuk,* s. 366-367
[520] Atatürk, *Nutuk,* s. 372-374
[521] Atatürk, *Nutuk,* s. 368
[522] Karpat, *Türk Siyasi Tarihi*, s. 27-28
[523] Karpat, *Türk Siyasi Tarihi*, s. 31
[524] Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin* Kurulması, s. 71

ezanın Türkçeleştirilmesini ve Arap alfabesinin yerine Latin alfabesinin kullanılmaya başlanmasını da yine bu anlamda dinin etkisini kırmaya yönelik hamleler olarak görmek mümkündür.[525] Bu politikalar yeni rejimin laiklik anlayışını da açık şekilde yansıtmıştır. Rejim, kurumları dinden arındırmakla kalmayıp dinin devlet içerisindeki konumunu da eskiye nazaran daha aşağı bir yere indirmiş; ancak dinin devletin kontrolünden çıkmasına da izin vermemiştir. Yani yeni rejim, hem dine dair tahayyülünü tepeden inmeci bir yaklaşımla dayatmış hem de dinin devlet ve toplum üzerindeki gücünü mümkün olduğunca kırmaya çalışmıştır. Bu tepeden inmeci ve laikliği önceleyen yaklaşımın Tanzimat ile başlayıp İTC döneminde zirveye çıkan Osmanlı'nın reformcu elitlerinin klasik yaklaşımlarıyla büyük ölçüde uyum içerisinde olduğunu söylemekte bir yanlışlık bulunmamaktadır.

Reformlar döneminin bir diğer çok önemli gelişmesi de çerçeve anayasa niteliğindeki 1921 Anayasası'nın yerini daha müdahaleci bir yapıdaki 1924 Anayasası'na bırakması olmuştur. 1924 Anayasası, 1921 Anayasası'nın aksine Türklüğü ve cumhuriyeti net bir şekilde vurgulamış ve yeni rejimin yapısına dair daha önceki pragmatik tahayyülleri büyük ölçüde terk etmiştir.[526] 1924 Anayasası'nın ilk maddesi devletin yönetim şeklini cumhuriyet olarak belirlerken, ikinci maddesi ise devletin dilini Türkçe, dinini İslam, başkentini ise Ankara olarak belirlemiştir. Egemenliğin millete ait olduğuna ve egemenliğin verdiği yetkilerin Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından kullanılacağına dair hususlar 1921 Anayasası'ndan aktarılırken,[527] 1921 Anayasası'nın meclis hükümeti rejimini öngören yapısı ise 1924 Anayasası'nda parlamenter rejim ile meclis hükümeti rejiminin özelliklerini taşıyan karma bir rejime evrilmiştir.[528] Yani tıpkı 1921 Anayasası'nın kurduğu düzende olduğu gibi güçler birliğine dayalı bir yönetim söz konusudur; ancak yargı kuvvetinden kaynaklanan yetkinin TBMM adına bağımsız mahkemeler tarafından kullanılacağı da belirtilmiştir. Ayrıca devletin dininin İslam olduğunu belirten ikinci madde 1928 yılında değiştirilerek bu ibare kaldırılmış ve böylece yeni rejimin laik karakterine yapılan vurgu daha da kuvvetlendirilmiştir.[529] Anayasanın TBMM'de tartışıldığı esnada ise özellikle Cumhurbaşkanı'nın yetki sınırları ve görev

[525] Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 141
[526] Karpat, *Türk Siyasi Tarihi*, s. 31-32
[527] Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 84
[528] Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 31
[529] Karpat, *Türk Siyasi Tarihi*, s. 32

süresi hususlarında pek çok farklı görüş öne sürülmüşse de sonuçta bu tartışmalar birer teknik detay olmaktan ileri gidememişlerdir; zira 1924 Anayasası meclis üstünlüğüne dayalı bir rejimi inşa etmeye çalışmışsa da rejim, zaman içerisinde pratikte bir tek adam rejimine dönüşmüştür.[530] Bu dönüşümü aynı zamanda Osmanlı geleneğinin kendini yeniden üretmesi olarak da okumak mümkündür, zira Osmanlı geleneğinde devletin güçlü olduğu dönemde padişahın sarsılmaz otoritesi etrafında şekillenen bir devlet geleneği mevcuttu. Devletin zayıflamasıyla ortaya çıkan başka arayışların yeni devletin ihdası sırasında yerini tekrar eski geleneğe bırakması ise beklenmedik bir durum değildir. Burada bahsi geçirilmesi gereken bir diğer önemli mesele ise sadece güçlü liderliğin değil; ulus-devlet kurulması nedeniyle merkeziyetçi ve milliyetçi anlayışın da kendini göstermiş olmasıdır.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TCF) kurulması ve kapanışı da cumhuriyetin ilk yıllarının önemli meselelerindendir. TCF'nin kuruluşuna yola açan en önemli olay 20 Ekim 1924'te Menteşe (Muğla) milletvekili Esat Efendi tarafından Mübadele, İmar ve İskân Vekili (Bakanı) Refet Bey'e verilen mübadiller ve muhacirlerin iskânında yaşanan sıkıntılara dair eleştirilerle dolu soru önergesine verilen yanıtın yetersiz bulunması üzerine Refet Bey hakkında gensoru verilmesidir. 8 Kasım 1924'te yapılan oylamada 148'e karşı 19 oy ile Refet Bey ve onun nezdinde de hükümet güvenoyu almıştır; ancak 41 milletvekilinin oylamaya katılmaması ve 1 milletvekilinin çekimser kalması da atlanmaması gereken bir durumdur. İlginç olan ise Esat Efendi'nin de güvenoyu verenler arasında olmasıdır. Oylamadan bir gün sonra ise HF'den -TCF'nin kuruluşunun ardından adını CHF olarak değiştirecektir- istifalar başlamıştır. İlk istifa edenlerin arasında Refet Paşa, Rauf Bey, Adnan Bey gibi isimlerin olması ise oldukça dikkat çekicidir. 10 Kasım 1924'te HF, TCF'nin isminde "cumhuriyet" sözcüğünün geçeceği söylentileri üzerine tüzüğünde yaptığı bir değişiklikle CHF, yani "Cumhuriyet Halk Fırkası" ismini almıştır;[531] 17 Kasım 1924'te ise TCF resmen kurulmuştur.[532] Aynı yılın aralık ayında Bursa'da yapılan TBMM araseçimlerinde muhafazakâr kimliğiyle bilinen Sakallı Nureddin Paşa'nın milletvekili seçilmesi ise TCF'nin başarısı olarak görülmüştür; çünkü

[530] Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin* Kurulması, s. 92-94
[531] Eric Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, çev. Gül Çağalı Güven, Ankara: Bağlam Yayıncılık, 1992, s. 77-78; Okyar, *Üç Devirde Bir Adam,* s. 352; Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin* Kurulması, s. 105-107
[532] Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası,* s. 78

Nureddin Paşa her ne kadar TCF'den aday olmamışsa da seçimi kazanmasında TCF'nin seçime katılmaması önemli bir etkendir ve seçimleri kazandıktan sonra da TCF tarafından ciddi şekilde takdir görmüştür.[533] TCF'nin kurulmasında ayrıca 1924 anayasası ile Cumhurbaşkanı'na tanınan TBMM kararlarını geri gönderme ve meclisi fesih yetkilerinin rejimi pratikte bir tek adam rejimine dönüştürme ihtimaline olan muhalefetin de etkisi vardır; zira bu tür yetkilerin zaten çok uzun süredir otoriter bir anlayışla yönetilen Türkiye'yi yeniden otoriterliğe sürüklemesi muhtemel görülmüştür. Ayrıca TCF'nin yönetim anlayışı CHF'ye kıyasla daha ademimerkeziyetçidir. Bu hususların dışında ise CHF ile TCF arasında çok büyük bir farklılık olduğunu söylemek pek de mümkün değildir.[534] Mustafa Kemal ise 1925 yılının ocak ayının ilk haftasında tutmuş olduğu günlükte bu eleştirilere karşı çıkarak şöyle yazmıştır:

> "Biz hedefimizin ulviyetine, yolumuzun doğruluğuna eminiz (…) fikrî ve fiilî kusur ve noksanlarımızı görüp hayırhane ihtar edilmesine memnun oluruz. Ama kötüye yormak ve yorumlamak yoluyla bizi engellemek isteyenler ya hain ya gafildir. (…) Biz keyfî hareket etmeyiz. Müstebit asla değiliz. Hayatımız müstebitlere karşı mücadele ile geçmiştir. (…) Akıl, mantık ve zekâ ile hareket etmek şiarımızdır. Haksız ve insafsız eleştirilere karşı hoşgörülü değilsek, sert davranıyorsak; bunun nedeni, ülke ve ulus çıkarını her şeyin üstünde görmemizdir."[535]

Mustafa Kemal'in günlüğüne yazdığı bu satırlar esasen devletin resmî ideolojisine de ayna tutmaktadır. Tanzimat'tan itibaren etkisini arttıran ve İTC ile beraber devlet aklına hâkim olan pozitivist anlayışın yanında Mustafa Kemal'in kendisine karşı çıkanları "hain" ve "gafil" olarak tanımlaması ve kendisinin tek adam olmak istediğini söyleyenlere cevaben "Hayatımız müstebitlere karşı mücadele ile geçmiştir" demiş olması, hemen ardından da sertliğin sebebini ülkenin ve ulusal çıkarlarının gereği olarak göstermesi devlet aklına damga vuran otoriter anlayışın açık bir yansımasıdır. Bölünme korkusu ve

[533] Okyar, *Üç Devirde Bir Adam,* s. 361; Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 92
[534] Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin* Kurulması, s. 131-132
[535] Aktaran: Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin* Kurulması, s. 132-133

bunun yarattığı içte birliği kesin bir biçimde sağlama isteği ve bunun getirdiği farklılıklara tahammülsüzlük, mutlak itaat etmeyenlerin hainlikle itham edilmeleri ve reformların devleti liberalleştirmekten çok merkezî yapıyı güçlendirmesi gibi unsurlar tıpkı Osmanlı geleneğinde olduğu gibi cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Üstelik TCF, belirtildiği üzere Mustafa Kemal'e ve CHF'ye tamamen karşıt bir parti de değildir, buna rağmen sert bir şekilde itham edilmekten ve sonrasında kapatılmaktan kurtulamamıştır. Tabii belirtmek gerekir ki TCF, cumhuriyet döneminde Kemalizm'e karşı ortaya çıkan ilk kurumsal muhalefet denemesidir ve her ne kadar elitler bazındaki anlayış bakımından CHF ile arasında çok büyük bir fark yokmuş gibi görünse de taban bazında TCF'nin doğrudan Batılılaşma karşıtlarının toplandığı bir partiye dönüşmesi şaşırtıcı değildir. Bu noktada ise bölünme paranoyaları devreye girmiş ve TCF'ye karşı çok sert bir tutum alınmıştır.

TCF'nin kapatılmasında özellikle 1925 Şubat'ında Şeyh Sait'in liderlik ettiği Kürt aşiretlerinin rejime karşı ayaklanmasının önemli bir rolü vardır. İsyan, 13 Şubat 1925'te Ergani'nin Piran isimli köyünde haklarında tutuklama kararı bulunan on kişinin jandarmaların teslim olsa çağrısına ateşle karşılık vermeleri sonucunda başlamıştır. Başta oldukça hızlı ilerleyen isyancılar, Elazığ'ın merkezini ve Palu ilçesini ele geçirmekle kalmayıp Diyarbekir'i (Diyarbakır) de kuşatma altına almışlardır. Diyarbekir'de uğranan başarısızlıktan sonra ise ordu duruma hâkim olmaya başlamış ve 15 Nisan'da Şeyh Said ve beraberinde isyana önderlik eden kişiler teslim alınmışlardır. İsyanın tam olarak bastırılması ise mayıs ayının sonlarına dek devam eden harekatlarla mümkün olabilmiştir.[536] İsyanın dinsel mi yoksa ulusal nitelikli mi bir hareket olduğu noktasında çeşitli tartışmalar olmakla beraber esasen dinsel boyuta da sahip bir Kürt ulusal isyanı olduğunu söylemek mümkündür. Zira isyancıların üzerinden çıkan mektuplarda ve propaganda broşürlerinde ulusal bir Kürt hükümeti talebi önemle vurgulanıyor; ancak bunun yanında hilafet ve Şeriat talepleri de dile getiriliyordu.[537] Buna rağmen muhalefetin topluca tasfiyesini sağlayabilmek ve Batılılaşma karşıtlığını vurgulayabilmek için isyanın dinsel yönünün ve İngilizler tarafından desteklendiği şeklindeki ithamların daha fazla öne çıkarıldığı iddia edilebilir. Ayrıca isyanın ilk

[536] Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin* Kurulması, s. 135-136
[537] Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası,* s. 108

günlerinde, yani 25 Şubat 1925 tarihinde Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun ilk maddesinde yapılan değişiklik de dikkat çekicidir:

> "Dini veya mukaddesatı diniyeyi siyasi gayelere esas veya alet ittihaz maksadiyle cemiyetler teşkili memnudur. Bu kabil cemiyetleri teşkil edenler veya bu cemiyetlere dahil olanlar haini vatan addolunur. Dini veya mukad desatı diniyeyi alet ittihaz ederek şekli Devleti tebdil ve tağyir veya emniyeti Devleti ihlâl veya dini veya mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek her ne suretle olursa olsun ahali arasına fesat ve nifak ilkası için gerek münferiden ve gerek müçtemian kavli veya tahriri veyahut fili bir şekilde veya nutuk iradı veyahut neşriyat icrası suretiyle harekette bulunanlar kezalik haini vatan addolunur."[538]

Bu değişiklikle birlikte isyanın dinsel yönü üzerinden muhalefette yapılacak tasfiyelerin yasal çerçevesi de oluşturulmuştur; çünkü Mustafa Kemal'in ve CHF'nin ana tezi bu isyanın bir Kürt isyanı olmaktan çok dinsel nitelikli bir karşıdevrim hareketi olduğu şeklindedir. 2 Mart'ta ise CHF'nin ılımlı kanadını temsil eden Ali Fethi (Okyar) Bey istifaya zorlanarak yerine İsmet (İnönü) Paşa başbakanlığa getirilmiştir ve İsmet Paşa'nın ilk icraatı Takrir-i Sükûn Kanunu'nu çıkarttırmak ve İstiklal Mahkemeleri'ni yeniden kurdurmak olmuştur. Ayrıca doğu illerini kapsayacak bir sıkıyönetim ilan edilmiş ve başta yalnızca bir ay için ilan edilen bu uygulama aralıklarla uzatılarak 23 Kasım 1927'ye kadar devam ettirilmiştir.[539] Takrir-i Sükun Kanunu'na dayanılarak yapılan ilk uygulama birçok gazetenin kapatılması ve gazetecilerin ise tutuklanması olmuştur.[540] TCF'nin kapatılacağının anlaşılması ise parti mensuplarından emekli bir yarbay olan Ali Fethi Bey'in isyanı kışkırtmaktan suçlu bulunmasının ardından 25 Mayıs 1925'te Şark İstiklal

[538] Hiyaneti Vataniye Kanununun Birinci Maddesinin Tadili Hakkındaki 15 Nisan 1339 Tarihli Kanuna Müzeyyel Kanun, 25 Ocak 1925, kanuntbmmc00300556.pdf (Erişim Tarihi: 20.11.2023); Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun birinci maddesinin eski hâli ise: "Makamı muallâyi hilâfet ve saltanatı ve memaliki mahrusai şahaneyi yediecanipten tahriş ve taarruzatı defi maksadına matuf olarak teşekkül eden Büyük Millet Meclisinin meşruiyetine isyanı mutazammın kavlen veya fiilen muhalefet veya ifsadatta bulunan kesan, haini vatan addolunur." şeklindeydi. Kaynak: TBMM, *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre I, Cilt 1, İçtima Senesi 1, Yedinci İçtima, 29.04.1336 Perşembe, tbmm01001007.pdf (Erişim Tarihi: 20.11.2023)
[539] Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 111-112, 115-116
[540] Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin* Kurulması, s. 149

Mahkemesi'nin görev alanı içerisindeki tüm TCF örgütünün tasfiyesine karar vermesiyle olmuştur. Sonuçta 3 Haziran 1925'te hem Ankara İstiklal Mahkemesi'nde hem de Şark İstiklal Mahkemesi'nde yargılanan kimi sanıkların TCF ile ilişkilendirilmesiyle beraber Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanılarak parti kapatılmıştır.[541] İstiklal Mahkemeleri'nin oldukça geniş yetkilerle donatılmış olmaları ve anayasal sınırların dahi ötesine geçen kararlar verebilmeleri de bir başka sorundur. Partinin kapatılmasında ise Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun ilk maddesinde yapılan değişikliğin etkili olduğunu söylemek mümkündür; çünkü Şeyh Sait İsyanı'nın dinî nitelikli bir isyan olarak tanımlanması ve TCF tarafında kışkırtıldığının öne sürülmesiyle beraber TCF'ye isnat edilen eylemler bu yasanın ilk maddesinde yapılan değişikliğin kapsamı içerisine alınmıştır. TCF kapatıldıktan sonra TBMM içerisinde bir parti gibi hareket etmeye devam eden TCF'li milletvekilleri ise 15 Haziran 1926'da İzmir'de Mustafa Kemal'e yönelik bir suikast girişiminin ortaya çıkarılmasıyla tutuklanmışlardır. Tutuklanan vekillerden altısı idam cezasına çarptırılarak İzmir'de asılmış, partinin kurucularından olan Rauf (Orbay) Bey ve Adnan Bey ise on yıl kürek cezasına çarptırılmışlardır; ancak hem Rauf Bey hem de Adnan Bey olacakları önceden kestirdikleri için yurt dışına giderek kendilerini kurtarmayı başarmışlardır. Kazım (Karabekir) Paşa ise uzun bir yargılama sürecinin ardından aklanarak serbest kalmıştır.[542] Kısacası Şeyh Said isyanı gerekçe gösterilerek yapılan uygulamaların tamamı rejimin kendi içerisindeki muhalefetin kurumsallaşmasını engellemeye yönelik bir reflekse dönüşmüştür. TCF'nin kapatılmasıyla yetinilmeyip vekillerinin bir kısmının idam edilmesi ise tehdit altındayken ani kararlar almayı önceleyen klasik militarist zihniyetin paranoyalardan kaynaklanan yaklaşımının bir yansımasıdır. Bu şekilde alınan kararlar Osmanlı geleneğinde de mevcuttur ve Cumhuriyet döneminde de bu anlayış gittikçe normalleşerek kurumsal bir kimlik kazanmış, sonuçta da devletin yapılanması içerisinde yerleşik bir devlet aklı refleksine dönüşmüştür. Türkiye Cumhuriyeti'nde sık sık parti kapatma vakalarının meydana gelmesini de bu bağlamda değerlendirmekte bir sakınca bulunmamaktadır.

Normal şartlar altında büyük tartışmalar yaratması muhtemel olan hukukta laikleşme adımları da yine Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yürürlükte olduğu dönemde atılmıştır. Medeni Kanun ve Borçlar Kanunu İsviçre'den, Ceza Kanunu İtalya'dan, Ticaret Kanunu

[541] Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin* Kurulması, s. 154
[542] Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası,* s. 122-123

ise Almanya'da iktibas edilerek hukuktaki din etkisi büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır.[543] 26 Aralık 1925'te 697 Sayılı Kanun ile Batı tipi saate[544] ve 698 Sayılı Kanun ile "beynelmilel", yani uluslararası olduğu söylenen miladi takvime geçiş yine önemli bir değişikliktir.[545] Bu gelişmeler büyük bir değişime işaret etmekle beraber esasen yine Tanzimat geleneğinin devamı niteliğindedir; çünkü hukukun laikleşmesi ve Kara Avrupası ülkelerinden çeşitli kanunların iktibas edilmeleri Tanzimat'la beraber başlamış bir alışkanlıktır. Tabii burada vurgulanması gereken asıl önemli husus, şer'i hükümlerin ortadan kaldırılarak hukuktaki ikili yapının tamamen sona erdirilmesidir. Bu ikiliğin sona erdirilmesi bir yandan hukuk sisteminin tutarlılığını sağlama açısından büyük fayda sağlamış olsa da bir yandan politik kültüründe İslam'ın çok önemli yer tuttuğu bir ülkede Hıristiyan kültüründen doğmuş yasaların iktibas edilmiş olmaları, Batılılaşma hareketlerinin tepeden inmeci bir şekilde gerçekleştirilmesinden kaynaklanan toplumsal çelişkilerin daha da derinleşmesine neden olmuştur. Takrir-i Sükûn döneminde muhalefet tamamen bastırıldığı için bu tepkilerin yansımaları hemen görülmemiştir; ancak Tanzimat'tan itibaren bir devamlılık hâlinde yaşanan gelişmeler ve elitler arası mücadeleler incelendiğinde Türkiye'deki politik fay hatlarının belirmesinde bu tip kültürel meselelerin çok ciddi bir yeri olduğu ve bunların zaman geçtikçe daha da belirgin bir şekilde kendilerini gösterdiklerini söylemekte bir yanlışlık bulunmamaktadır. Kısacası TCF'nin kapatılması, Şeyh Sait ayaklanması ve Takrir-i Sükun Kanunu'nun çıkarılması devletin otoriter çizgisinin pekişmesinde oldukça önemli bir kırılmadır.

CHF'nin 15 Ekim 1927'de başlayan kurultayında okunan Mustafa Kemal'in meşhur nutku da rejim karşıtlarının tasfiyesini meşrulaştırma noktasında oldukça önemli bir işleve sahiptir.[546] CHF'nin ilk büyük kurultayında yaklaşık altı gün boyunca altı saatten uzun bir süre boyunca bizzat Mustafa Kemal tarafından okunan "Nutuk",[547] 19 Mayıs 1919 sonrasını Mustafa Kemal'in perspektifinden anlatmıştır. Tabii belirtmek gerekir ki Mustafa Kemal, Nutuk'ta yaşananları anlatmakla kalmayıp eski rejimle ve muhalifleriyle adeta hesaplaşmıştır. 10 Nisan 1928'de ise 1924 Anayasası'nda yapılan 1222 Sayılı

[543] Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin* Kurulması, s. 176
[544] Günün Yirmi Dört Saate Taksimine Dair Kanun, 2 Ocak 1926, https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.697.pdf (Erişim Tarihi: 20.11.2023)
[545] Takvimde Tarih Mebdeinin Tebdili Hakkında Kanun, 2 Ocak 1926, https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.698.pdf (Erişim Tarihi: 20.11.2023)
[546] Mustafa Erdoğan, *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*, Ankara: Hukuk Yayınları, 2016, s. 101
[547] Atatürk, *Nutuk,* s. 23

Değişiklik ile devletinin dininin İslam olduğuna dair hüküm değiştirilmiş ve hem milletvekili hem de cumhurbaşkanı yeminindeki dinsel öğeler de ortadan kaldırılmıştır.[548] Kabul çalışmalarına daha önce başlanan; ancak 1 Kasım 1928'de Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren "Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun" da oldukça önemlidir; çünkü bu kanunla hem eski harfler ortadan kaldırılmış hem de Latin harflerine geçilerek Batı ile daha uyumlu bir yazı dilinin oluşturulmasına çalışılmıştır. Kanunda dikkat çeken bir diğer nokta ise yeni harflerin "Türk harfleri" olarak isimlendirilmiş olmasıdır.[549] Bu sayede eski harfler "Arap harfleri" olarak tanımlanarak eski rejimin Türklüğü tartışmaya açılmış ve aynı zamanda da yeni devletin Batılılaşmayı esas alan yapısı üzerinden rejim muhaliflerinin adeta Türklüğe düşman oldukları gibi bir algı yaratılmaya çalışılmıştır.

TCF'nin kurulması rejim tarafından her ne kadar beklendiği gibi sonuç vermemişse de çok partili düzen arayışlarını da tam olarak ortadan kaldırmamıştır. 1930 yılında bu sefer TCF'den farklı olarak bizzat rejimin kontrolünde olması planlanan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın (SCF) kuruluşuyla beraber çok partili rejime geçiş denemesi bir kere daha yapılmıştır.[550] Bu partinin kurulmasında ise özellikle küresel bazda 1929'da yaşanan bunalımdan kaynaklanan sıkıntıların etkisi vardır ve bir muhalefet partisinin varlığının rejimin meşruiyeti açısından olumlu olacağı düşünülmüştür. Partinin kurulacağı ilk olarak 9 Ağustos 1930 tarihinde Vakit gazetesi tarafından "Yeni Muhalif Fırka" başlığı ile duyurulmuş ve partinin liderinin de Ali Fethi Bey olacağı belirtilmiştir.[551] Ali Fethi Bey de anılarında Mustafa Kemal'in kendisini muhalif bir parti kurma konusunda bizzat teşvik ettiğini ve böyle bir partinin kuruluşunun CHF'nin de görevini daha iyi yapmasını sağlayacağını umduğunu belirtmiştir.[552] SCF'nin rejimden aldığı onay ise öyle bir noktadadır ki, SCF'ye kaç milletvekili verileceği dahi Ali Fethi Bey ve İsmet Paşa arasındaki görüşmeler sonucunda belirlenmiştir. Bu görüşmelerde Mustafa Kemal Cumhurbaşkanı sıfatıyla CHF ile yeni kurulacak parti arasında hakemlik rolü oynayarak

---

[548] Teşkilâtı Esasiye Kanununun Bazı Maddelerini Muaddil Kanun, 14.04.1928, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc006/kanuntbmmc00601222.pdf (Erişim Tarihi: 20.11.2023)

[549] Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun, 1 Kasım 1928, https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.3.1353.pdf (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

[550] Karpat, *Türk Siyasi Tarihi*, s. 35

[551] "Yeni Muhalif Fırka", *Vakit Gazetesi*, 9 Ağustos 1930 Cumartesi, s. 1, https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1930-08-09/1 (Erişim Tarihi: 20.11.2023)

[552] Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 388

kuruluşunun ardından SCF'ye 70 milletvekilinin verileceği hususunda anlaşılmasını sağlamışsa da CHF ile olan bağlarını kesmemiş; yani tarafsız bir alana da çekilmemiştir. Ayrıca Ali Fethi Bey'in CHF ile eşit koşullarda mücadele edebilmek için eşit bütçe talebi de yine kabul görmemiştir.[553] Hatta bununla da kalmayan Mustafa Kemal, SCF'nin parti programına da müdahale etmiş ve kadınlara politik hakların tanınmasına dair maddeleri ve devletçi ekonomiyi savunan maddeleri programa bizzat kendisi ekletmiştir.[554] Ali Fethi Bey, partinin toplam 11 maddeden oluşan temel prensiplerinin yayımlanmasının ardından partiye büyük bir ilginin olduğunu ve yurdun en ücra köşelerinden dahi partinin örgütlenmesinde görev almak isteyenlerin telgraflar gönderdiklerini belirtmiştir. Partinin prensipleri ise genel olarak CHF'ye kıyasla daha liberal ve devleti küçültmeye yönelik ekonomik vaatleri içermekteydi.[555] Ali Fethi Bey, partinin kuruluşunun ardından yurdu gezmeye başlamış ve özellikle Ege Bölgesi'ne yaptığı gezi oldukça büyük yankı bulmuştur. Özellikle bir liman şehri olduğu için 1929 buhranından çok ciddi bir şekilde etkilenen İzmir'de Ali Fethi Bey'i çok coşkulu ve büyük bir kalabalık karşılamıştır ki SCF'nin kendini feshine giden süreçte de durumun etkisi büyüktür; çünkü Ali Fethi Bey'i karşılayan kalabalık CHF örgütlerini taşlamak ve cumhuriyet devrimlerinin simgesi olarak görülen şapkaları ve kasketleri çiğnemek gibi eylemlerde bulunmuşlardır.[556] Bu durum da bir kontrollü muhalefet olarak kurulması tasarlanan SCF'nin dahi kısa sürede ülkedeki asıl muhalefetin toplanma noktası hâline geldiğini göstermektedir. Bununla beraber SCF'nin 1930 yılının Ekim ve Kasım aylarında yapılan yerel seçimlerde çoğu seçim bölgesinde seçimlere katılamamış olmasına, katılımdaki düşüklüğe ve oy kullanma işlemleri sırasında polis ve jandarma güçleri vasıtasıyla yapılan baskılara rağmen katıldığı birçok yerde beklentileri aşan bir sonuç göstermesi de partinin tasfiyesini hızlandırmıştır.[557] Parti, kısa sürede Kemalizm'in ve yeni rejimin muhaliflerinin toplandığı bir kurumsal muhalefet hâlini almaya başlayınca rejimin henüz yeterince

[553] Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin* Kurulması, s. 259
[554] Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 476-477
[555] Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 470-471, SCF'nin 11 maddelik temel prensipleri de yine aynı sayfalarda mevcuttur.
[556] "Fethi B. Şimendiferden, İnhisardan, İstikrazdan ve Mübadillerden Bahsetti", *Vakit Gazetesi,* 8 Eylül 1930 Pazartesi, s. 1, https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1930-09-08/1 (Erişim Tarihi: 20.11.2023); "Reisicümhur Hz. İzmirdeki Çirkin Tecavüzlerden Çok Müteesirdirler", *Vakit Gazetesi*, 10 Eylül 1930 Çarşamba, s. 1, https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1930-09-10/1 (Erişim Tarihi: 20.11.2023)
[557] Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 513-514; Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin* Kurulması, s. 271-272, Ali Fethi Bey, yukarıda belirtilen eserinin belirtilen sayfalarında SCF'nin seçimlere katıldığı her yerde CHF'yi yenilgiye uğrattığını, dolayısıyla da seçimlerin asıl galibinin SCF olduğunu iddia etmiştir.

pekişmediğini düşünenlerin tepkisine neden olmuştur. Ali Fethi Bey'in yerel seçimlerde yaşanan tüm bu olumsuzluklardan dolayı Dahiliye Vekili (İçişleri Bakanı) hakkında verdiği gensoru önergesinin 231'e karşı 10 oy ile reddedilmesi ise bu konuda bir dönüm noktası oluşturmuş [558] ve Ali Fethi Bey 18 Kasım 1930 tarihinde gazetelerde de yayımlanacak olacak beyannamesi ile SCF'nin kendisini feshettiğini açıklamıştır:

> "Büyük Gazi'miz Mustafa Kemal Hazretlerinin teşvik ve tasvibiyle Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı tesis etmiştim. Kanaatimce, bu teşvik ve tasvip, tabiatiyle teşkil edeceğim Fırkanın Gazi Hazretleri'ne karşı siyasî mücadeleye girmek ihtimalini bertaraf ediyordu. Esasen bu karar haricinde siyasi bir teşekküle vücut vermek mesuliyetini almayı hatırıma getirmemiştim... Halbuki tahakkuk eden şekle göre, Fırkamızın atiyen Gazi Hazretleri ile siyasî, sahada karşı karşıya gelmek vaziyetinde kalabileceği anlaşılmıştır; bu vaziyette kalacak siyasî bir teşekkülün mevcudiyetini, Fırka müessisi sıfatiyle muhafaza ve idameyi muhal buluyorum… Bu sebeple Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın feshine karar verdim. Bu kararın teşkilâtımıza tebliğini rica ederken bana itimat eden ve benimle teşriki mesai eden Cumhuriyetçi arkadaşlarıma derin minnettarlığımı arz ederim...
>
> Ali Fethi"[559]

SCF'nin kendini feshinden kısa bir süre sonra patlak veren Menemen olayı ise çok partili hayata geçişe yönelik çabaları tehlikeli görenlerin elini güçlendirmiştir. Bu olayın basındaki yansımaları, şeriat yanlısı "yobaz" kimselerin Manisa'da ve Menemen'de "Şeriat isteriz" diyerek "ayaklandıkları" şeklinde olmuştur.[560] Sonuçta olay kısa sürede bastırılmışsa da SCF ile ilişkilendirilerek kurulması muhtemel yeni partilerin de bu tip "rejim karşıtı" eylemleri destekleyeceğine dair bir korku yaratma unsuru olarak

---

[558] TBMM, *TBMM Zabıt Ceridesi*, Beşinci İn'ikat, 15 Kasım 1930 Cumartesi, s. 74, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d03/c022/tbmm03022005.pdf (Erişim Tarihi: 20.11.2023)

[559] Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar,* İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. 1973, s. 443-444

[560] "Menemen Hadisesi", *Vakit Gazetesi*, 25 Aralık 1930 Perşembe, s. 1, https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1930-12-25/1 (Erişim Tarihi: 20.11.2023)

simgeleştirilmiştir. Rejimin daha kuruluş aşamasında yaptığı çok partili hayata geçiş denemelerinin benzer şekillerde sonuçlanmasının ardından bazı yeni parti kurma girişimleri yine olmuşsa da bunların kuruluşuna izin verilmemiş ve çok partili hayata geçiş uzun bir süre için ertelenmiştir. Kuruluşuna izin verilen her iki partinin de kurulmalarından çok kısa bir süre sonra rejim muhaliflerini etraflarında toplamaları ise yeni rejimin uzun yıllar boyunca devam edecek bir "karşıdevrim paranoyası" geliştirmesinin en önemli sebeplerinden biridir. Elbette bu durumu paranoya olarak tanımlamak cumhuriyet rejimine karşı eski rejimi ihya etmek isteyenlerin olmadığı anlamına gelmemektedir. Sadece cumhuriyetin ilk yıllarında değil, yakın tarihte de nostaljik bir tutum alarak eski rejimi ihya etmek isteyen kişiler ve gruplar birtakım politik faaliyetlerde bulunmuşlardır. Burada asıl vurgu yapılmak istenen mesele, rejime hâkim olan güçlerin bu kişilere ve gruplara karşı rasyonel tepkiler geliştirmek yerine paranoya odaklı irrasyonel tepkiler geliştirmeleridir. Zaten Türkiye'de politik iklimin karşılıklı güvensizlik ikliminden kaynaklı olarak çatışmacı bir hâl almasının en önemli nedeni de topluma hâkim olan paranoya odaklı düşüncelerdir. Bu nedenle de karşıt grupların iktidara gelme noktasında son derece çatışmacı bir tavra bürünmesinde şaşırılacak bir yan bulunmamaktadır. [561] Yeni kurulan partilerin direkt rejim karşıtlarını etraflarında toplaması ise Tanzimat'tan itibaren baskıcı bir anlayışla yerleştirilmeye çalışılan Batılılaşma politikalarının toplum nezdinde yarattığı tepkinin tezahüründen ibarettir. Zira yeni rejimin de özellikle uygulamalar ve bunları kabul ettirme bakımından Osmanlı geleneğindeki Batıcı anlayışın devamı olduğunu söylemekte bir yanlışlık bulunmamaktadır.

Rejim içi muhalefet denemelerinin akamete uğramalarının ardından Mustafa Kemal hayatta olduğu sürece böyle bir girişimde bir daha bulunulmamıştır, bunun yerine CHF'nin bir parti-devlet olarak rejime dair tahayyülünü derinleştirmeye ve laikliği yerleştirmeye yönelik çalışmalara yoğunlaşılmıştır. Örneğin; 26 Mart 1931'de kabul edilen 1782 sayılı yasa ile metrik ölçü sistemine geçilmiş ve Osmanlı'nın geleneksel ölçü birimleri terk edilmiştir.[562] Dil devriminin bir parçası olarak 4 Şubat 1932'de Ayasofya Camii'nden okunan Türkçe ezan ile beraber getirilen Türkçe ezan zorunluluğu ise

[561] Murat Önderman, *Türkiye'de Paranoid Ethos*, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2018, s. 69
[562] Ölçüler Kanunu, *RG,* 4 Nisan 1931 Cumartesi, Sayı: 1765, s. 359, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1765.pdf (Erişim Tarihi: 20.11.2023)

muhtemelen bu konudaki en radikal adımdır.[563] 21 Haziran 1934'te kabul edilen "Soyadı Kanunu" da özellikle unvan kullanımının yasaklanması bakımından önemli bir laikleşme adımıdır.[564] Ayrıca bu kanunla beraber Mustafa Kemal'e "Atatürk" soyadı verilerek hem liderin kişiliğine dair ataerkil bir vurgu yapılmış hem de Osmanlı geleneğinde olduğu gibi devletin liderin şahsı ile bütünleştiği ve liderin etrafında örgütlendiği bir durum yaratılmıştır. Tabii bu yapılırken, pratikte böyle işlememiş olsa da devleti kişi olarak cumhurbaşkanının değil de kurum olarak cumhurbaşkanlığı makamının temsil ettiği vurgulanarak Weberyen anlamda yasal bir otoritenin tesisi de sağlanmaya çalışılmıştır. 27 Mayıs 1935'te çıkarılan 2739 Sayılı Yasa ile hafta tatilinin Cuma gününden Pazar gününe alınması da dinin etkisinin kırılması ve laikleşme konusunda atılan adımlardan biridir.[565] 1935 yılında toplanan CHF'nin dördüncü kurultayında ise -bu kurultayda partinin adı dil devrimine uygun olması için "Cumhuriyet Halk Partisi" olarak değiştirilmiştir- Kemalizm'in altı oku, yani "Atatürk İlkeleri" tanımlanarak bunlar hem parti programına hem de 13 Şubat 1937'de yapılan değişiklikle 1924 Anayasası'nın metnine eklenmiştir.[566] Böylece rejimin parti-devlet görüntüsü ve laiklik vurgusu daha da sağlamlaştırılmıştır ki bu görüntü aynı zamanda Osmanlı geleneğindeki merkeziyetçiliğin cumhuriyet döneminde de etkisini yitirmediği anlamına gelmektedir. Yeni rejim her ne kadar cumhuriyet yönetimini esas almış olsa da Atatürk'ün rejim içerisinde tıpkı Osmanlı Devleti'nin gücünün zirvesinde olduğu dönemlerdeki padişahların konumunu andıran bir görüntüye sahip olması ve güçler ayrılığına yer verilmemiş olması aslında bir demokratik rejimden çok eski geleneğin ihyasını andıran bir durumun söz konusu olduğunu göstermektedir. Osmanlı geleneği ile yeni rejimin en önemli farkı ise dinin rejim içerisindeki konumuna dairdir. Osmanlı Devleti her ne kadar bir teokrasi olmasa da İslam'ın rejimde çok ciddi bir öneme sahip olduğu daha önce vurgulanmıştı. Cumhuriyet döneminde ise modernleşmenin önünde bir engel olarak görülen İslam'ın rejim içerisindeki konumu Kurtuluş Savaşı'nın bitişinden itibaren adım adım daha geri plana alınmıştır. Bu anlamda 5 Aralık 1934'te kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması

[563] "70 Bin Kişinin İştirak Ettiği Dinî Merasim", *Cumhuriyet Gazetesi*, 4 Şubat 1932 Perşembe, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1932-02-04/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)
[564] Soyadı Kanunu, *RG*, 2 Temmuz 1934 Pazartesi, Sayı: 2741, s. 4075, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2741.pdf (Erişim Tarihi. 20.11.2023)
[565] Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun, *RG*, 1 Haziran 1935 Cumartesi, Sayı: 3017, s. 5262, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3017.pdf (Erişim Tarihi: 20.11.2023)
[566] Teşkilâtı Esasiye Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun, *RG*, 13 Şubat 1937 Cumartesi, Sayı: 353, s. 7659, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3533.pdf (Erişim Tarihi: 20.11.2023)

Osmanlı geleneğinden önemli bir farklılık olarak göze çarpmaktadır.[567] Tabii yine belirtmek gerekir ki bu anlayış da Tanzimat döneminden itibaren ortaya çıktığı için rejimin laiklik anlayışını da Osmanlı geleneğinden miras alınmış bir anlayış olarak görmek mümkündür. Zaten hatırlanacağı üzere Osmanlı Devleti, dini daima devlet aygıtının kontrolü altında tutmaya çalışmıştır. Cumhuriyet döneminin din anlayışı da bu anlamda Osmanlı geleneğinin bir devamıdır; ancak yeni rejim laikliğin büyük ölçüde otoriter ve materyalist bir biçimde yorumlanması noktasında eski rejimle ayrılmaktadır.[568] Tanzimat döneminden itibaren yapılan reformlarla olan bir diğer önemli benzerlik de tüm reformların yine tepeden inmeci ve dayatmacı bir anlayışla gerçekleştirilmesidir. Yani kısacası Türkiye Cumhuriyeti'nin yapmış olduğu tüm modernleşme hareketlerinin ideolojik pratiklerinde Osmanlı geleneğinin etkisini kuvvetli bir şekilde görmek mümkündür. Yeni rejimin dış tehdit algıları da bu anlamda Osmanlı geleneğine benzer refleksler içermektedir. Özellikle 1930 yılından sonra Avrupa'da savaş tehdidinin ciddi bir biçimde artmaya başlaması nedeniyle yeni rejim, muhaliflere karşı daha tavizsiz ve otoriter bir tutum sergileme yoluna gitmiştir. Tabii bir yandan da bu otoriterliğin faşizme kayan bir tutuma dönüşmesi de istenmemiştir; çünkü yeni rejime göre Türkiye, uluslararası politikada İngiltere ve Fransa gibi Batılı demokrasilerle yan yana durmalıydı ki tam da bu amaçla 1932 yılında Milletler Cemiyeti'ne üye olunmuştur. Türkiye'nin Batılı demokrasilerle yan yana durma isteği ise Batı'da da karşılık bulmuştur ve 1936 yılında Montreux Boğazlar Sözleşmesi ile Türkiye'nin boğazları silahlandırmasına yeniden izin verilmiştir.[569]

Mustafa Kemal Atatürk, 10 Kasım 1938'de hayatını kaybettiğinde Türkiye Cumhuriyeti hemen her alanda birçok radikal yeniliği gerçekleştirmiş bulunmaktaydı. Bu yeniliklerin çok büyük bir bölümü aslında Osmanlı döneminde yapılmaya çalışılan yeniliklerin devamı niteliğinde olan ve bunlardan beslenen yeniliklerdi. Buna karşılık saltanatın ve hilafetin lağvedilmesi ve dinin toplum üzerindeki gücünü kırmaya yönelik oldukça

[567] "Türk Kadını Haklarının En Büyüğünü Aldı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 6 Aralık 1934, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1934-12-06/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023); TBMM, *TBMM Zabıt Ceridesi,* Devre 4, C. 25, İçtima 4, On İkinci İnikat (5 Aralık 1934 Çarşamba), https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d04/c025/tbmm04025012.pdf (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

[568] Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, s. 192

[569] "Boğazlar Mukavelesi Dün Akşam İmzalandı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 21 Temmuz 1936 Salı, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1936-07-21/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

radikal reformların gerçekleştirilmeye çalışılması nedeniyle Osmanlı geleneğinin hiçbir değişikliğe uğramadan cumhuriyet deneyimine aktarıldığını iddia etmek de doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Tabii böyle bir aktarımın olmaması bu anlamda da bir devamlılığın olmadığı anlamını taşımamaktadır; çünkü laikleşme çabaları da esasen yine Osmanlı geleneği içerisinde kendine kaynak bulan çabalardır. Buna karşılık özellikle cumhuriyetin ilk yıllarında eski rejimin yanlılarının hâlâ güçlü bir şekilde varlıklarını sürdürmeleri nedeniyle başta Atatürk olmak üzere rejimin ileri gelenleri bu ilişkiyi reddederek Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını geçmişten sert ve radikal bir kopuş olarak tanımlamayı tercih etmişlerdir. Aslında görüldüğü üzere yeni rejimin karakteri bu anlamda da korku ve paranoyaya dayalı bir veçheye bürünmüştür. Atatürk'ün hayatının son yıllarında yaşanan Dersim meselesinin sert bir şekilde çözümü de bu anlamda şaşırtıcı değildir.

Meseleye bütünsel anlamda bakıldığında hem Osmanlı Devleti'nin hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin devlet geleneğinin ve ideolojik yapısının çoğu zaman korku ve paranoya duygularından kaynaklanan refleksler ürettiği görülmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere otoriter zihniyetle korku ve paranoya duyguları arasında bir bağ vardır; zira korkunun ve paranoyanın genel getirisi ani ve zaman zaman da irrasyonel kararlar almaktır. Militarist zihniyet ise "usulet ve suhulet" anlayışının yerini "emir ve komuta" anlayışının aldığı bir yapıyı gerektirdiği için bu anlamda militarist zihniyetle otoriterliğin arasında bir bağlantı olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca merkeziyetçi, militarist ve bölünme paranoyalarının kuşatıcı unsurlar olarak yer aldığı bir ideolojik tahayyülün muhalefeti bastırmaya, halkı pasifleştirmeye ve sisteme karşı genel olarak uysal hâle getirmeye; yani otoriterleşmeye çalışmasında şaşırılacak bir yan yoktur. Yine Osmanlı'dan günümüze dek bütünsel bir tarih incelemesi yapıldığında bölünme ve yıkılma paranoyalarının gerçekçi taraflarının olduğunu inkâr etmek mümkün değildir. Bu nedenle de yaşanan gelişmeler karşısında devlet aklının bu tip bastırma ve pasifleştirme politikalarına karşı halkın çok yüksek tonda bir karşı koyuş göstermemesini bu geçmişte yaşanan travmatik deneyimlerin bir sonucu olarak görmek mümkündür. Zaten Osmanlı geleneğinde ve Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşanan bu tip uygulamaların büyük ölçüde devletin bölünme ve parçalanma paranoyalarından kaynaklı bir şekilde meşrulaştırıldığı da bilinmektedir. Bu anlayışın kurumsallaşması ise yasalar ve anayasa eliyle olur ve yine daha önce ifade edildiği üzere anayasacılık faaliyetleri ile bir ideolojinin

kurumsallaştırılması ve doğal olarak da toplumun üst yapısının bir ideoloji doğrultusunda şekillendirilmesi mümkündür. İşte Türkiye Cumhuriyeti dönemi, yasalar ve anayasalar eliyle militarist emir-komuta anlayışının kurumsallaştırıldığı ve devletin ideolojik yapısının büyük ölçüde milliyetçi, merkeziyetçi, jakoben ve militarist bir anlayışla belirlendiği bir dönemdir. Özellikle devletin iç ve dış meseleler dolayısıyla tehdit algısının daima yüksek olması, güçlü bir ordu bulundurmanın bir zaruret hâlini alması ve geçmişte yaşanan bölünme, parçalanma ve işgal edilme deneyimleri nedeniyle devletin en temel refleksleri, gerekirse zor kullanmak yoluyla dahi olsa içte birliği sağlamak ve dışarıdaki tehditlere de genel olarak askerî yöntemleri önceleyen bir biçimde mukavemette bulunmak şeklinde gelişmiştir. Bu anlamda devletin ideolojik yapısının militarist bir boyutundan kaynaklı olarak Türkleri ordu-millet olarak anmak da bu anlamda bu tür bir ideolojik duruşun yansımasıdır. Bu duruş topluma öylesine sirayet etmiştir ki sünnet olan çocuklara askerî kıyafetler giydirilmesi, politik liderlerin çalışma arkadaşlarının "kurmaylar" diye anılması,[570] hatta ilk ve ortaöğretim kurumlarındaki beden eğitimi derslerinin askerî eğitimleri andıran şekillerde verilmesi[571] gibi askerleri ve askerliği anımsatan pek çok uygulamaya günlük hayatta dahi rastlamak son derece sıradan bir hâle gelmiştir. Yani özetle Türkiye'de devlet aklının rasyonalize ettiği ideolojinin devlet ideolojisiyle uyumlu ve devlete karşı uysal davranışlar gösteren otoriter kişilikler yaratmaya odaklandığı iddia edilebilir. Tabii yine belirtmek gerekir ki Atatürk her ne kadar asker kökenli bir politikacı olsa da bütünüyle militarist ve otoriter bir devlet düzeni kurmak yoluna gitmemiş ve Hegelyen bir devlet-millet birliğini ve Rousseaucu bir meclis hükümeti rejimini inşa etmeye çalışmıştır. Bu nedenle de gerek onun döneminde gerekse de daha sonraki dönemlerde Türkiye Cumhuriyeti, yaşanan birçok askerî müdahaleye rağmen militarist rengini güçlü bir şekilde korumaya devam etmiş olsa da tamamen askerî bir diktatörlük hâline hiçbir zaman gelmemiş ve yönetimin doğrudan orduya geçtiği dönemlerde dahi ordu kendi isteğiyle yönetimi terk edeceğini belirtmiş, sonrasında da daima sivil yönetime dönüş için bir takvim ilan edilmiştir. Bu durumun ise gerek Osmanlı geleneğinde gerekse de Atatürk döneminde kurumsallaşan cumhuriyet geleneğinde böyle bir uygulamanın örneğinin bulunmamasından kaynaklandığı söylenebilir.

[570] Öğün, *Politika ve Kültür*, s. 189-190
[571] Belge, *Militarist Modernleşme*, s. 691

1982 Anayasası, Osmanlı geleneği ve cumhuriyetin ilk dönemlerindeki gelişmelerin yanında Türkiye'nin özellikle 1970'li yıllarda yaşadığı iç ve dış zorlukların yarattığı, tepkisel yönü oldukça güçlü olan bir anayasadır. Esasen Türkiye'nin 1982 Anayasası'ndan bir önceki anayasası olan 1961 Anayasası da 1950-1960 yıllarında yılları arasında iktidarda olan DP'nin özellikle iktidarının ikinci yarısında başlayan otoriterleşme eğilimlerine bir tepki niteliğindedir. Ayrıca tıpkı 1982 Anayasası gibi 1961 Anayasası da bir askerî müdahalenin ardından yazdırılmıştır ve bu anlamda da her iki anayasanın tepeden dayatılan anayasalar olduklarını söylemekte bir yanlışlık bulunmamaktadır.[572] 1982 Anayasası'nın en önemli farklılığı ise 1961 Anayasası'nı yapan Kurucu Meclis (KM), Millî Birlik Komitesi (MBK) karşısında göreli bir özerkliğe sahipken, 1982 Anayasası'nı yapan Danışma Meclisi'nin (DM), Millî Güvenlik Konseyi (MGK) karşısında bu tür bir özerkliğe sahip olmamasıdır. Bu nedenle de 1982 Anayasası'nın dayatmacı yönü 1961 Anayasası'na nazaran çok daha kuvvetli bir şekilde ortaya çıkmıştır. 1982 Anayasası'nın en dikkat çeken özelliklerinden biri de hiçbir politik partinin anayasa yapım sürecine katılmasına izin verilmemiş olmasıdır.[573] Osmanlı Devleti'nin devlet geleneği ve cumhuriyet dönemi uygulamalarının 1982 Anayasası'nın yarattığı düzene şüphesiz ki çok ciddi katkıları vardır; ancak 1982 Anayasası aynı zamanda tepkisel yönü de ağır basan bir anayasa olduğu için bu tepkiselliği yaratan gelişmelerin de ele alınması gerekir. Zira 1982 Anayasası gibi otoriter yanı ağır basan bir anayasanın meşruiyeti ancak bu derecede otoriterliğin gerekli olduğunun halk tarafından zımnen dahi olsa kabulüyle mümkün olabilecektir. 1960-1980 yılları arası dönemin Türkiye'nin en istikrarsız ve en kargaşalı dönemlerinden biri olduğuna ise hiç şüphe yoktur. İç çatışmalar, Kıbrıs ve Ege problemlerinden kaynaklanan savaş tehditleri, Soğuk Savaş'ın ruhu, ekonomik sıkıntılar ve politik partiler arasındaki kısır çekişmeler düşünüldüğünde 1982 Anayasası'nı ve 12 Eylül askerî müdahalesini meşrulaştıran ağır belirsizlik ve kriz durumunun ortaya çıkışı daha net anlaşılacaktır. Zira 1982 Anayasası'nı kendinden önceki tüm anayasalara kıyasla çok daha otoriter, militarist ve merkeziyetçi kılan gelişmeleri ve düzenin yaşadığı tehlikeleri anlamadan 1982 Anayasası'nın ruhunu anlamak mümkün değildir.

[572] Gülener, *Anayasal Düzenler ve Türkiye'nin Anayasal Düzeni*, s. 20
[573] Ergun Özbudun, *Türkiye'de Demokratikleşme Süreci: Anayasa Yapımı ve Anayasa Yargısı*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014, s. 5

b. İkinci Evre: Ordu Gölgesinde Demokrasi

Atatürk'ün hayatını kaybetmesinden sonra 1960 Askerî Müdahalesine kadar giden süreçte birçok önemli olay yaşanmışsa da bunların hepsini tek tek ele almak bu çalışmanın çerçevesini aşacaktır; çünkü çalışmanın ağırlık vermek istediği asıl dönem 1980 Askerî Müdahalesi öncesindeki dönemdir. Buna karşılık süreci anlamak bakımından 1960 öncesindeki kimi önemli meselelere kısaca değinmekte da fayda vardır. Türkiye, Atatürk'ün ölümünden II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar tek partili bir rejimle yönetilmeye devam etmiştir. Atatürk'ten sonra CHP'nin genel başkanlığına ve cumhurbaşkanlığına seçilen İsmet İnönü, özellikle 1945 sonrasında gerek ülkenin ihtiyaçları gerekse de dış politika hedefleri doğrultusunda çok partili hayata geçişi teşvik edici konuşmalar yapmaya başlamıştır. Bu durumda özellikle Türkiye'nin SSCB ile komşu bir ülke olmasının, yani jeopolitik konumunun oldukça ciddi bir önemi vardır.[574] Bu nedenle de SSCB'ye karşı Batı demokrasileri ile yan yana durmak isteyen Türkiye'nin çok partili hayata geçmesi bir zaruret hâlini almaya başlamıştır. Tabii bu durumun zaruret hâlini almasından kasıt İsmet İnönü'nün bu konudaki rolünün küçümsenmesi anlamına da gelmemelidir; çünkü İnönü, bir yandan kurulacak olan muhalefet partisinin ılımlı bir çizgide olmasına uğraşırken bir yandan da rejimin tek partili olarak devam etmesini savunanları ikna etme konusunda büyük bir çaba harcamıştır.[575] Toprak reformuyla ilgili bir yasa tasarısının TBMM'de tartışılması sırasında çıkan tartışmalar ise 7 Ocak 1946'da Celal Bayar, Fuad Köprülü, Refik Koraltan ve Adnan Menderes'in başını çektiği grubun DP'yi kurmasıyla sonuçlanmıştır.[576] DP kurulur kurulmaz yapılan ilk tartışmalar DP'nin de tıpkı SCF gibi bir muvazaa partisi olup olmadığına dairdir; ancak Celal Bayar, bu hususta sorulara cevaben: "Serbest Fırka dahi bir muvazaa partisi değildi. Muvazaa hafifliktir. Ne bunu teklif edecek ne de bu teklifi kabul edecek kimseler olmadığı gibi memleketin muvazaalı işlere de tahammülü yoktur." diyerek partinin bir "kontrollü muhalefet" partisi olmadığını vurgulamıştır.[577] DP, 1946'da yapılan genel seçimlerde

[574] Tanel Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2021, s. 42
[575] Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı,* s. 48-49
[576] "Demokrat Parti Faaliyete Geçti", *Vakit Gazetesi,* 8 Ocak 1946 Salı, s. 1, https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1946-01-08/1 (Erişim Tarihi: 21.11.2023); Erdoğan, *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset,* s. 121-122
[577] "Demokrat Parti Dün Resmen Teessüs Etti", *Cumhuriyet Gazetesi*, 8 Ocak 1946 Salı, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1946-01-08/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

tartışmalı bir şekilde muhalefette kalmış olsa da[578] 1950'de yapılan genel seçimlerde iktidara gelmeyi başarmıştır. Bu durum 27 yıldır tek başına iktidarda olan CHP'nin, seçimi kaybettikten sonra iktidarı barışçıl bir biçimde teslim etmeyi başarmış olması açısından oldukça önemlidir. DP iktidarı 10 yıl devam ettikten sonra 27 Mayıs 1960'da yapılan bir askerî müdahale ile sona ermiştir. Çalışma açısından DP döneminde yaşanan en önemli gelişmeleri Türkiye'nin Kuzey Atlantik Paktı'na (NATO) üye olması[579] ve Selanik'teki Türk konsolosluğunun bombalandığı haberiyle Hristiyan ve Yahudi vatandaşlara karşı başlayan 6-7 Eylül 1955 saldırıları olarak özetlemek mümkündür. Bu saldırıların Türkiye, İngiltere ve Yunanistan'ın Kıbrıs meselesini ele aldıkları sırada yaşanmış olması da ayrıca önemlidir;[580] çünkü Kıbrıs meselesi Türkiye'nin tehdit algılamaları noktasında gerek konumu gerekse de önemli sayıda Türk'ün yaşıyor olması dolayısıyla önem taşımaktadır. Bir yandan Kıbrıs'ın Yunanistan tarafından ilhak edilme ihtimali Türkiye'nin topraklarını savunabilmesi noktasında çok önemli bir zaaf olarak görülürken bir yandan da Kıbrıs'ta ciddi sayıda Türk'ün yaşıyor olması, daha önce elden çıkan topraklarda yaşayan Türklerin başlarına gelenlerin tekrarının yaşanacağına dair hem yöneticilerde hem de halkta paranoya ve infial duyguları uyandırdığı için Kıbrıs meselesi bugün dahi Türkiye için çok önemli bir konumdadır. 6-7 Eylül olayları da yine Kıbrıs meselesinin ilk günlerinde yaşandığı için bu meseleyi de yine aynı çerçevede değerlendirmekte bir yanlışlık bulunmamaktadır.

27 Mayıs 1960'ta yapılan askerî müdahale ile demokratik rejim bir süre için kesintiye uğramıştır. Askerî müdahalenin bildirisini okuyan Albay Alparslan Türkeş, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin (TSK) "kardeş kavgasına meydan vermemek" ve "demokrasiyi içine düştüğü buhrandan kurtarmak için" yönetimi ele aldığını duyurmuştur. Bildiride vurgulanan bir diğer husus da müdahalenin herhangi bir gruba veya partiye yapılmadığıdır;[581] ancak çok geçmeden müdahalenin hedefinde DP'nin olduğu açıkça ortaya çıkmıştır. Bu dönemde yönetimde bulunan MBK, kurduğu KM vasıtasıyla 1961

[578] "Demokrat Parti Seçimin Feshedilmesini İsteyecek", *Cumhuriyet Gazetesi,* 24 Temmuz 1945, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1946-07-24/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)
[579] TBMM, *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 9, C. 18, Toplantı 2, Kırk Birinci Birleşim, 18 Kasım 1952 Pazartesi, s. 343, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c013/tbmm09013041.pdf (Erişim Tarihi: 21.11.2023)
[580] Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı,* s. 258
[581] Serhat Aslaner, "27 Mayıs'tan 15 Temmuz'a Metinlerle Türkiye Darbe Tarihçesi", *BSV Bülten,* S. 91, Mayıs-Ağustos 2016, s. 79 https://bisav.org.tr/userfiles/yayinlar/makaleler/mecmua_ek_1611.pdf (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

Anayasası'nı yazdırmıştır ve bu anayasa genel olarak 1924 Anayasası'nın öngördüğü meclis üstünlüğü ve güçler birliği gibi hususların tam tersi nitelikleri olan tepkisel nitelikli bir anayasa olarak ortaya çıkmıştır.[582] KM ise bir kanadını MBK'nın, bir kanadını ise "Temsilciler Meclisi" adını alan sivillerin oluşturduğu çift kanatlı bir yapıya sahipti.[583] 9 Temmuz 1961'de yapılan referandum ile yeni anayasa %61,7'lik bir kabul oyuyla yürürlüğe girmiştir. Bu referandumda dikkat çekici olan ise ret oylarının genel olarak DP'nin kuvvetli olduğu illerden gelmiş olmasıdır. 15 Ekim 1961'de yapılan genel seçimlerde ise CHP %36,7 oranında oy alarak birinci parti olurken, DP'nin devamı olarak iki partiden biri olan Adalet Partisi (AP) %34,7 oranında oy alarak ikinci olmuştur. CHP bu sonuçlara göre 450 sandalyeli mecliste 173 milletvekili çıkarırken, AP ise 158 milletvekili çıkardığı için Türkiye Cumhuriyeti ilk kez koalisyonla yönetilmeye başlamıştır. DP'nin devamı olarak kurulan bir diğer parti olan Yeni Türkiye Partisi (YTP) ise %13,9 oy almıştı ki AP ile YTP'nin oylarının toplamının neredeyse %50'ye dayanmış olması bu seçimin aslında DP'nin adı koyulmamış bir zaferi olarak yorumlanmasına neden olmuştur.[584] Yassıada'da yargılamalarına devam edilen DP'lilerden Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'ın aynı yılın Eylül ayında idam edilmeleri ise hem 27 Mayısçılara hem de CHP'ye askerî müdahaleden dolayı zaten var olan tepkinin daha da yükselmesine neden olmuştur.[585] 1962 yılında Albay Talat Aydemir'in başını çektiği bir askerî müdahale girişimi daha gerçekleştirilmiştir; ancak bu girişim bertaraf edilerek Aydemir ve beraberindeki subaylar emekliye sevk edilmişlerdir. Buna rağmen Aydemir 21 Mayıs 1963'te bir kere daha askerî müdahale girişiminde bulunmuştur ve bu girişimi de başarısız olunca idam edilmiştir.[586]

1961 Anayasası, daha kurumsal bir devlet yapısı ve güçler ayrılığının daha sağlıklı işlediği bir düzen inşa etmiş olmakla beraber, DP dönemine bir tepki olarak da yürütme gücünün tek elde toplanmasını zorlaştırmıştır. Örneğin; Anayasa Mahkemesi'nin (AYM) kurulması, TBMM'nin çift kamaralı bir meclis hâline getirilmesi gibi gelişmeleri

[582] Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 356
[583] Gülener, *Anayasal Düzenler ve Türkiye'nin Anayasal Düzeni*, s. 72
[584] Erdoğan, *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*, s. 161
[585] "Polatkan ve Zorlu'nun Hükümleri İnfaz Edildi", *Cumhuriyet Gazetesi*, 17 Eylül 1961, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1961-09-17/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023); "Menderes Hakkındaki Hüküm de İnfaz Edildi", *Cumhuriyet Gazetesi*, 18 Eylül 1961, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1961-09-18/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)
[586] Erdoğan, *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*, s. 163

yürütmenin gücünü paylaştırmaya yönelik çabalar olarak görmek gerekir.[587] Bir diğer önemli gelişme de üniversitelerin ve Türkiye Radyo Televizyon Kurumu'nun (TRT) özerkleştirilmesidir.[588] Devlet-toplum ilişkileri bakımından ise 1961 Anayasası Kemalist ideolojinin bütünüyle etkisi altındadır. Tabii belirtmek gerekir ki anayasada Kemalist anlayışın sol bir yorumu hâkimdir ve bu durumu CHP'nin sonraki yıllarda daha sol bir eksene doğru kaymasıyla bağlantılı bir şekilde okumak da mümkündür.[589] İnsan hakları ve demokrasi bakımından takınılan tavır liberal gibi görünse de mesele özellikle dindarların hak ve özgürlüklerine geldiğinde 1961 Anayasası'nda çok daha müdahaleci bir anlayışın söz konusu görülmektedir.[590] Bu durum da Tanzimat'tan beridir süregelen Batılılaşma anlayışının devletteki din etkisini kırmak ve dini tamamen devletin kontrolüne almak şeklindeki anlayışın bir devamıdır. Ayrıca DP'nin "din sömürücülüğü" ile suçlanması da yine bu anlayışın tepkisel bir niteliğe de sahip olduğunu göstermektedir. [591] Yeniden şekillendirilen TBMM'nin bir kanadını oluşturan Cumhuriyet Senatosu'nun önemli bir kısmının seçilmişlerden değil atanmışlardan oluşması, bir denge mekanizması olarak tasarlanan Cumhurbaşkanlığı makamının asker kökenli kişilerce doldurulmasının adeta bir teamüle dönüşmesi ve anayasanın yapım sürecinin sivil unsurlara büyük ölçüde kapalı olması gibi konular da bu anayasa için ideolojik bakımdan Osmanlı ve cumhuriyet geleneklerindeki tepeden inmeci ve vesayetçi yaklaşımların yansımalarıdır. [592] Rejimin militarist boyutu da Genelkurmay Başkanlığı'nın doğrudan Başbakanlık makamına bağlı hale getirilmesi, Millî Güvenlik Kurulu'nun kurulması gibi uygulamalarla daha baskın bir hâle getirilmiştir.[593] Yani özetle 1961 Anayasası hem Osmanlı geleneğiyle hem de onun devamı olan cumhuriyet geleneğiyle büyük ölçüde uyum içinde olan bir anayasadır ve anayasanın ruhu da bu anlamda resmî ideolojiyi çok net bir şekilde yansıtmaktadır. Seçim yasasında yapılan değişiklikle nispi temsil sistemine geçilmesi de yine bu anlamda parlamentonun tek bir partinin eline geçmesini önlemek amacıyla olmuştur. Bu değişiklik başta amacına

[587] Ersin Kalaycıoğlu, "Türkiye'de Politik Rejimin Evrimi ve Yasama Sistemi", *Türk Siyasal Hayatı: Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2016, s. 372-373
[588] Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 41
[589] Ergun Özbudun ve Ömer Faruk Gençkaya, *Türkiye'de Demokratikleşme ve Anayasa Yapımı Politikası*, İstanbul: Doğan Kitap, 2010, s. 26
[590] Erdoğan, *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*, s. 144-145
[591] Bülent Tanör, *Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020, s. 365
[592] Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 45
[593] Erdoğan, *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*, s. 147

ulaşmıştır ve 1965 yılına kadar CHP'nin başını çektiği farklı koalisyonlarla ülke yönetilmiştir. 1965'te yapılan genel seçimlerde AP, oyların %52,9'unu alarak tek başına iktidara gelmeyi başarmış ve koalisyonlar devrini bir süre için kapatmıştır. CHP'nin oyları ise bu seçimde %28,7'ye gerilemiştir. AP mecliste de salt çoğunluğu elde ettiği için AP'nin genel başkanı Süleyman Demirel herhangi bir parti ile koalisyon kurmasına gerek kalmaksızın başbakan olmuştur.[594] 1969 yılındaki genel seçimlerde AP, oyları %46,5'e gerilemesine rağmen bir kere daha tek başına iktidara gelmeyi başarmıştır. Bu seçimlerde CHP'nin oyları ise biraz daha azalarak %27,4'e gerilemiştir.[595]

1971 yılına gelindiğinde Türkiye'de bir kere daha askerî müdahale tehlikesi belirmiştir. Parti içi mücadeleler nedeniyle zayıflayan ve bölünen AP'nin tek başına iktidarı 12 Mart 1971'de verilen "muhtıra" ile sona ermiştir ve Süleyman Demirel başbakanlıktan istifa etmiştir. Bu müdahale aslında daha radikal bir askerî müdahale riskini bertaraf etmek için yapılmış gibi görünse de[596] genel olarak fazla "liberal" bulunan 1961 Anayasası'nın daha otoriter ve merkeziyetçi bir hâle büründürülmesi amacını taşımıştır; çünkü özellikle 1960'ların sonlarından itibaren solun tüm dünyada güçlenmesiyle beraber Türkiye'de de politik şiddet olayları baş göstermeye başlamıştır. Solun güçlenmesi ve sokağa inmeye başlamasının doğal sonucu ise sağda da benzer oluşumların ortaya çıkarak sol gruplarla mücadeleye girişmesidir. Öğrenci ve işçi hareketlerinin gittikçe güçlenmeye başlamasıyla beraber özellikle üniversitelerde hem solcular hem de sağcılar militanlaşmaya başlamışlardır ve bu durum tehlikeli ve istikrarsızlığa gebe bir ortamın doğmasına neden olmuştur. 1971 yılının başlarına gelindiğinde ise Türkiye ciddi bir iç kargaşa ortamına sürüklenmiştir. Bu dönemde sol militanların banka soymak, ABD'li askerleri kaçırmak gibi eylemlerini Milliyetçi Hareket Partisi'ne (MHP) bağlı "Bozkurtlar" grubunun akademisyenlere yaptıkları saldırılar takip etmiştir.[597] Bu durumun önlenebilmesinde Demirel liderliğindeki AP hükümetlerinin yetersiz kaldığını öne süren muhtıracılar, 22

[594] YSK, *1950-1977 Yılları Arası Milletvekili Genel Seçimleri*, https://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)
[595] YSK, *1950-1977 Yılları Arası Milletvekili Genel Seçimleri*, https://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)
[596] Özbudun ve Gençkaya, *Türkiye'de Demokratikleşme ve Anayasa Yapımı Politikası*, s. 28; AP'den istifa eden 41 milletvekili ve 8 senatör, AP'nin artık DP'nin çizgisinde olmadığına yönelik eleştirilerle 23 Aralık 1970'te "Demokratik Parti" isimli yeni bir parti kurmuşlardır. Demokratik Parti hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: Erdoğan Teziç, *100 Soruda Siyasî Partiler (Partilerin Hukukî Rejimi ve Türkiye'de Partiler)*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1976, s. 342-347
[597] Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, s. 140-142

Eylül 1971'de 35 maddelik bir anayasa değişikliğini kabul ettirmişlerdir.[598] 20 Mart 1973'te ise anayasada bir değişiklik daha yapılmıştır ve anayasanın liberal karakteri büyük ölçüde aşındırılmıştır. Bu değişiklikler sonucunda TRT ve üniversiteler özerkliklerini yitirmiş, hükümete kanun hükmünde kararname (KHK) çıkarma yetkisi verilmiş, memurların sendikal hakları kaldırılmış ve insan hakları konusunda da birçok yeni sınırlama getirilmiştir.[599] TSK'nın sivil mahkemeler ve Sayıştay denetiminden çıkarılması da yapılan bir diğer önemli değişikliktir ki bu durum da mevcut düzende zaten bir hayli etkili olan ordunun özerkliğinin ve itibarının daha da artması anlamını taşımaktadır.[600] Millî Güvenlik Kurulu üyelerinin statülerinin anayasallaştırılması ve Millî Güvenlik Kurulu kararlarının Bakanlar Kurulu için "tavsiye" kararlar hâline getirilmesi[601] ve Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin (DGM) kurulması da yine önemli değişikliklerdendir.[602] Yapılan değişiklikler aslında başta AP olmak üzere sağ partilerin 1961 Anayasası yürürlüğe girdiği günden beridir yapılmasını istedikleri; ancak yapmaya muvaffak olamadıkları değişikliklerdir. Bu nedenle değişikliklere AP'den veya diğer sağ partilerden herhangi bir itiraz gelmemiştir. İlginç olansa CHP'nin de bu değişikliklere dair net bir itirazda bulunmamış olmasıdır.[603] Buradan da kişi özgürlükleri konusunda AP'ye kıyasla daha liberal bir tutum takınma iddiasında olan CHP'nin de belirsizlik ve tehlike durumlarında bu tutumundan kolayca geri atabildiğini göstermektedir.

---

[598] Bu değişikliklerin en önemlisi 11. maddede yapılan değişikliktir. Maddenin daha önceki hâli "Temel hak ve hürriyetler, Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak ancak kanunla sınırlanabilir. Kanun, kamu yararı, genel ahlâk, kamu düzeni, sosyal adalet ve millî güvenlik gibi sebeplerle de olsa, bir hakkın ve hürriyetin özüne dokunamaz" şeklindeyken (Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 162), maddenin yeni hâli "Temel hak ve hürriyetler, Devletin ülkesi milletiyle bütünlüğünün, Cumhuriyetin, millî güvenliğin, kamu düzeninin, kamu yararının, genel ahlâkın ve genel sağlığın korunması amacı ile veya Anayasanın diğer maddelerinde gösterilen özel sebeplerle, Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak, ancak kanunla sınırlanabilir. Kanun, temel hak ve hürriyetlerin özüne dokunamaz. Bu anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbirisi, insan hak ve hürriyetlerini veya Türk devletinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü veya dil, ırk, sınıf, din ve mezhep ayırımına dayanarak nitelikleri Anayasada belirtilen Cumhuriyeti ortadan kaldırmak kasdı ile kullanılamaz. Bu hükümlere aykırı eylem ve davranışların cezası kanunda gösterilir." Şeklindedir. Yapılan bu değişiklik 12 Mart rejiminin zihniyetini çok net bir şekilde ortaya koymaktadır. Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Geçici Maddeler Eklenmesi Hakkında Anayasa Değişikliği, *RG*, 22 Eylül 1971 Çarşamba, Sayı: 13964, s. 1-6, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/13964.pdf (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

[599] Hasan Tahsin Fendoğlu, *Darbeler ve Anayasalar*, Ankara: Yetkin Yayınları, 2021, s. 102; Hükümete KHK çıkarma yetkisini veren kanunun gerekçesinde Türkiye'de devlet geleneğinin yürütmenin güçlü olmasına dayandığının vurgulanması dikkate değerdir.; T. C. Anayasasının 30, 57, 136, 138 ve 148inci Maddelerinin Bazı Fıkralarının Değiştirilmesi ve 2 Geçici Madde Eklenmesi Hakkında, *RG*, 20 Mart 1973 Salı, Sayı: 14482, s. 1, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/14482.pdf (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

[600] Özbudun ve Gençkaya, *Türkiye'de Demokratikleşme ve Anayasa Yapımı Politikası*, s. 28

[601] Tanör, *Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 414

[602] Tanör, *Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 418

[603] Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 182

Muhtıranın ardından Demirel'in istifasıyla boş kalan başbakanlık koltuğuna kimin oturacağı konusunda yapılan tartışmalar, CHP içerisinde İnönü'nün güvendiği isimlerden biri olan Nihat Erim'in 19 Mart 1971'de Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'dan hükümeti kurma görevini almasıyla sona ermiştir.[604] Bir CHP'linin yeni hükümette başbakanlık yapacak olması İnönü tarafından olumlu karşılanmışsa da CHP'de genel sekreterlik görevini yürütmeye devam eden Bülent Ecevit bu duruma tepki göstermiş ve parti içerisindeki görevinden istifa ederek İnönü'ye karşı parti içi muhalefetin lideri hâline gelmiştir.[605] Erim, partiler üstü bir hükümet kurmak için parlamentodaki birçok partiden destek almaya çalışmışsa bu durum onun kabinesini partiler üstü bir kabine olmaktan çok ahenksiz ve uyumsuz bir kabine hâline getirmiştir.[606] Erim hükümeti göreve başladıktan kısa bir süre sonra, 27 Nisan'da şiddet olaylarını durdurabilmek için 11 ilde sıkıyönetim ilan etmiştir.[607] Sıkıyönetim ilanı konusunda dikkat çeken bir husus ise sıkıyönetim ilanının gerekçelerinden birinin Kıbrıs'a askerî bir operasyon yapma ihtimali olduğu iddialarıdır. Hükümet bu önlemleri alırken politik partilere ilişkin önlemleri de ihmal etmemiştir. 20 Mayıs 1971'de İslami kesimin sözcüsü olarak görülen Millî Nizam Partisi (MNP), laikliğe aykırı eylemleri ve tutumları gerekçe gösterilerek AYM tarafından kapatılmış; ancak parti üyelerine herhangi bir cezai kovuşturma yapılmamıştır.[608] Türkiye İşçi Partisi (TİP) de "Kürtlerin demokratik özlem ve isteklerini" desteklemiş olması gerekçesiyle 20 Temmuz 1971'de kapatılmıştır.[609] Burada ilgi çekici olan ise MNP ve TİP kapatılırken, muhtemelen resmî ideolojinin dışında görülmemiş olması nedeniyle politik şiddetin taraflarından biri olan MHP'ye dokunulmamış olmasıdır. Bu dönemde özellikle İsrail Büyükelçisi'nin sol militanlarca kaçırılarak öldürülmesi çok ciddi bir infial yaratmıştır. 11 ilde sıkıyönetim ilan edilmesi ise muhtıracılar için askerî müdahale ile yönetimi ele geçirme zahmetine katlanmadan istediklerini yapabilme şansı elde etmeleri

[604] "Nihat Erim Başbakan", *Cumhuriyet Gazetesi*, 20 Mart 1971 Cumartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1971-03-20/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023); "Başbakanlık Görevi CHP'den İstifa Eden Nihat Erim'e Verildi", *Milliyet Gazetesi*, 20 Mart 1971 Cumartesi, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1971.03.20 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

[605] Suna Kili, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler: Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1976, s. 274

[606] Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 179

[607] 7/2302 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı, *RG*, 27 Nisan 1971 Salı, Sayı: 13820, s. 1, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/13820.pdf (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

[608] Anayasa Mahkemesi, 20 Mayıs 1971 tarih ve E. 1971/1, K. 1971/1 Sayılı Karar (Millî Nizam Partisi'nin Kapatılması), *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*, Sayı 9, 2. B., 1991, ss. 3-79

[609] Anayasa Mahkemesi, 20 Temmuz 1971 tarih ve E. 1971/3, K. 1971/3 Sayılı Karar (Türkiye İşçi Partisi'nin Kapatılması), *RG*, 6 Ocak 1972 Perşembe, Sayı 14064 https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/14064.pdf (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

açısından önemlidir. İstihbaratçıların ve sıkıyönetim komutanlarının direktifleri doğrultusunda sendikacılar, parti üyeleri, tanınmış yazarlar ve akademisyenler; hükümetin ve başbakanın onayı veya bilgisi olmadan gözaltına alınmaya başlamışlardır. Sokak olaylarıyla mücadele ise olabilecek en sert ve şiddetli biçimde yürütüldüğü için yaşananlardan Başbakan Nihat Erim de hoşnutsuzluk duymuş; ancak yine de görevinden hemen istifa etmemiştir.[610] Erim, görevini 17 Nisan 1972'ye kadar sürdürdükten sonra istifasını vermiş[611] ve yeni hükümet AP ve Demirel ile çok daha uyumlu çalışma arzusu içerisinde olan Ferit Melen tarafından kurulmuştur.[612]

Bir yandan ülke genelinde, bir yandan da AP içerisinde çeşitli çalkantılar yaşanırken CHP de bu çalkantılardan azade kalmamıştır. Özellikle ülkede sosyoekonomik problemlerin baş göstermesinden kaynaklı olarak CHP daha sol ve sosyal demokrat bir çizgide politika üretme ihtiyacını duymuştur. Bu ihtiyacın duyulmasının önemli sebeplerinden biri de yeni kurulan ve 1965 seçimlerinde önemli bir başarı gösteren sosyalist çizgideki TİP'in güçlenmesinden duyulan endişedir. İlk kez 1965 genel seçimleri öncesinde genel başkan İsmet İnönü tarafından dile getirilen "ortanın solu" kavramı, seçimlerde istenen düzeyde bir başarı elde edilememesi nedeniyle parti içerisinde şiddetli tartışmaların yaşanmasına sebep olmuştur. 18 Ekim 1966'da yapılan kurultayda Turhan Feyzioğlu'nun başını çektiği CHP'lilerin bir kısmı seçimlerdeki başarısızlığı "ortanın solu" hareketine bağlarken, İnönü ise bu çekişmede "ortanın solu" hareketini temsil eden Bülent Ecevit'i desteklemiştir ve kendisinin genel sekreter seçilmesini sağlamıştır.[613] Ecevit'in genel sekreterliğe seçilmesinin ardından "ortanın solu" hareketinin odağında olduğu tartışma daha da büyümüş ve sonuçta 30 Nisan 1967'de 33 milletvekili ve 15 senatör CHP'den istifa ederek "Güven Partisi (GP)" isimli yeni bir parti kurmuşlardır. GP, CHP'den koptuktan sonra "ortanın solu" hareketi ile olan mesafesini daha iyi vurgulayabilmek için

---

[610] Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye: 1945-1980*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Hil Yayın, 2015, s. 292; Ertuğrul Günay ve Altan Tuna, *Muhtıradan Darbeye: Türkiye'de Siyasetin Açıklamalı Kronolojisi (1971-1982)*, İstanbul: Literatür Kitabevi, 2021, s. 48-49, Büyükelçi Efraim Elrom'un öldürülmesinin muhtemelen en önemli sonucu hiçbir öldürme olayına karışmamış olmalarına karşılık Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan'ın idam edilmeleri olmuştur. İdamlar konusundaki tartışma ise aradan geçen 50 yıla karşılık bugün dahi sona ermemiştir.

[611] "Erim'in İstifası Kabul Edildi", *Cumhuriyet Gazetesi*, 17 Nisan 1972 Pazartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1972-04-17/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023); "Erim İstifa Etti, Melen Vekâlet Edecek", *Milliyet Gazetesi*, 18. Nisan 1972 Salı, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1972.04.18 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

[612] Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 376

[613] Kili, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler*, s. 231-232

29 Ocak 1971'de adını "Millî Güven Partisi (MGP)" olarak değiştirmiştir. Bu şartlarda girilen 1969 seçimlerinde CHP, oylarını arttıramadığı için başarısız görülebilir; ancak partinin bölünmüş olmasına rağmen oylarını büyük ölçüde korumuş olması da parti içi değişimin devamı için "ortanın solu" hareketinin cesaretini arttırmıştır.[614] Mayıs 1972'de yapılan CHP kurultayı ise 12 Mart muhtırası konusunda yaşanan görüş ayrılıkları nedeniyle adeta İnönü ve Ecevit'in kozlarını paylaştığı bir düello şeklinde geçmiştir. Ecevit doğrudan İnönü'yü hedef almamayı tercih etmiş olsa da Ecevit yanlılarının İnönü yanlılarına karşı parti meclisini hâkimiyetleri altına almaları üzerine İnönü yenilgiyi kabul etmiş ve CHP liderliğinden istifa etmiştir. 14 Mayıs 1972'de yapılan oylamada ise Bülent Ecevit genel başkan seçilmiştir.[615] Ecevit'in genel başkan seçilmesinin ardından Kemal Satır'ın başını çektiği bir grup daha CHP'den ayrılarak "Cumhuriyetçi Parti" isminde yeni bir parti kurmuştur. Bu parti ise 3 Mart 1973'te MGP ile birleşerek Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) isimli partiyi oluşturmuştur.[616] Eski genel başkan İsmet İnönü de 5 Kasım 1972'de CHP'den ve milletvekilliğinden istifa ederek eski cumhurbaşkanı olması nedeniyle Cumhuriyet Senatosu'nda tabii senatör olarak görev yapmaya başlamıştır.[617]

12 Mart öncesinin bir diğer önemli gelişmesi de MHP'nin kuruluşudur. 27 Mayıs esnasında MBK içerisinde yer alan; ancak sonrasında başını çektiği "14'ler" grubunun tasfiye edilmesi nedeniyle yurt dışı görevine gönderilen Alparslan Türkeş, Türkiye'ye döndükten sonra politikaya atılmış ve Osman Bölükbaşı'nın uzun süre genel başkanlığını yürüttüğü Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'ne (CKMP) katılmıştır. Muhafazakâr bir parti olan CKMP, Türkeş gibi etkili bir figürün katılımının ardından kimliğini koruyamamış ve Türkeş'in kaleme aldığı "Dokuz Işık" isimli risalenin yayınlanmasının sonra partinin ideolojisi de bu doğrultuda yeniden düzenlenmiştir.[618] 1969 yılında yapılan CKMP kongresinde ise partinin adı "Milliyetçi Hareket Partisi" olarak değiştirilmiştir ve böylece Türkeş'in öngördüğü gibi militarist, aşırı milliyetçi, komünizme düşman; ancak aynı zamanda kapitalizmle de tam anlamıyla barışık olmayan yeni ideolojinin çerçevesi net bir şekilde çizilmiştir.[619] Aslında MHP'nin bu yeni ideolojisini Kemalizm'in farklı bir

[614] Teziç, *100 Soruda Siyasî Partiler*, s. 295-296
[615] Kili, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler*, s. 327-331
[616] Teziç, *100 Soruda Siyasî Partiler*, s. 334
[617] Kili, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler*, s. 339-340
[618] Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 371-372
[619] Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 172

yorumu olarak görmekte sakınca yoktur. Hatta AP, CHP ve MHP bu anlamda hiçbir şekilde Kemalizm'den azade programları olan partiler değillerdir. Bu partileri birbirlerinden ayıran ise yalnızca Kemalizm'e dair yorumlarının farklılık gösteriyor olmasıdır.

12 Mart rejimi devam ederken ortaya çıkan önemli tartışmalardan biri de görev süresi sona eren Cevdet Sunay'ın yerine kimin cumhurbaşkanı olarak seçileceğiydi. Bu dönemde TSK kanadından Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Faruk Gürler'in ismi öne çıkarılmışsa da AP ile CHP bu konuda beraber hareket ederek Gürler'in seçilmesini engellemeyi başarmışlardır. Gürler'in seçilememiş olması önemlidir; çünkü Cemal Gürsel ve Cevdet Sunay'ın ardından TSK tarafından dayatılan bir ismin daha Cumhurbaşkanı olarak seçilmesi bunun bir teamül hâline dönüşmesi anlamına gelecekti. AP ve CHP'nin sivil politikanın üzerindeki asker vesayetini kırmaya yönelik bu hamlesi başarılı olmuştur; ancak ordunun yönetime topyekûn el koyma ihtimali nedeniyle daha ileri de gidilememiştir.[620] Gerilimin daha fazla yükselmemesi için AP ve CHP yine asker kökenli bir isim olan Fahri Korutürk'ün üzerinde anlaşmışlardır ve böylece TSK'nın doğrudan dayatmasıyla olmasa da yine asker kökenli bir cumhurbaşkanı seçilmiştir.[621] 1973 yılının başlarındaki bir diğer önemli mesele de "Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu (*Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia* – ASALA)" isimli terör örgütünün Türk diplomatlara karşı saldırılar düzenlemeye başlamasıdır. ASALA'nın saldırıları 1993 yılına kadar sürmüş ve bu saldırılarda toplam 42 diplomat, elçilik çalışanı ve yakınları hayatlarını kaybetmişlerdir.[622]

14 Ekim 1973'te yapılan genel seçimler Türkiye'nin 12 Mart rejimi sonrasında da koalisyonlarla yönetilmeye devam edeceğini göstermiştir. CHP, iki kere bölünmüş olmasına rağmen %33,3 oranında oy alarak 1969 genel seçimlerine göre oylarını arttırmayı başarmıştır. AP ise bölünmeden kötü etkilenmiş ve aldığı %29,8 oranındaki oyla 1969 yılına göre çok ciddi bir gerileme yaşamıştır. Seçimlere katılan diğer partilerden Demokratik Parti %11,9, MNP'nin devamı olarak kurulan Millî Selamet Partisi (MSP) %11,8, CGP %5,3, MHP %3,4, Alevileri temsil etmek amacıyla kurulmuş olan Türkiye Birlik Partisi (TBP) ise %1,1 oranında oy alabilmiştir. Bu sonuçlara göre

[620] Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 377
[621] Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 185
[622] Günay ve Tuna, *Muhtıradan Darbeye*, s. 62

mecliste CHP 185, AP 149, Demokratik Parti 45, MSP 48, CGP 13, MHP 3, TBP ise 1 milletvekili ile temsil edilmiştir.[623] AP ile CHP'nin koalisyon kurma konusunda birbirlerine baştan itibaren kapıları kapatmaları istikrarlı bir hükümet kurulma ihtimalini düşürmüştür ve bu nedenle 25 Ocak 1974'e kadar hükümet kurulamamıştır.[624] İki parti arasındaki ideolojik farklılıklara rağmen ekonomik programlarının benzerliği ise CHP'yi MSP ile yakınlaştırmıştır ve sonuçta CHP-MSP koalisyonu kurularak Ecevit'in ilk başbakanlık dönemi başlamıştır.[625] Politik terörün ve dış politika kaynaklı sorunların gölgesinde yalnızca 11 ay devam eden bu koalisyon dönemindeki en önemli mesele ise 1950'li yıllardan beri devam eden Kıbrıs meselesidir.[626] Kıbrıs'taki durumun Türk nüfus ve Türkiye için iyice tehlikeli bir hâl alması üzerine 20 Temmuz 1974 tarihinde Kıbrıs'a yapılan çıkartma ile adanın kuzeyi denetim altına alınmıştır. 14 Ağustos 1974'te yapılan ikinci harekât sonucunda ise adanın yaklaşık %40'lık bir bölümü ele geçirilmiştir. Bu harekâtlar sonucunda Ecevit ülke nezdinde çok büyük itibar elde etmiş olsa da Türkiye uluslararası politikada büyük bir yalnızlığa sürüklenmiştir. Yine bu koalisyon döneminde serbest bırakılan haşhaş ekimi nedeniyle ABD ile zaten bozulmuş olan ilişkiler, Kıbrıs meselesi yüzünden daha da bozulmuş ve ABD Türkiye'ye 1978 yılına dek sürecek olan silah ambargosunu uygulamaya başlamıştır. Türkiye ise buna misilleme olarak ABD'nin Türkiye topraklarında bulunan kimi askerî tesislerini kapatmıştır. Birleşmiş Milletler (BM) de Kıbrıs meselesinde genel olarak Türkiye'yi destekler bir tutum içinde olmamış ve Türkiye'nin adayı boşaltması gerektiğine dair açıklamalar yapmıştır.[627] CHP ile MSP

---

[623] YSK, *1950-1977 Yılları Arası Milletvekili Genel Seçimleri,* https://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

[624] "AP Genel Kurulu Hiçbir Koalisyona Katılmama Kararı Aldı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 23 Ekim 1973 Salı, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1973-10-23/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023); "AP: 'Gerekirse Yeni Seçim'", *Milliyet Gazetesi,* 23 Ekim 1973 Salı, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1973.10.23 (Erişim Tarihi: 21.11.2023); "Bülent Ecevit, Hükümeti Kurmayacağını Bildirdi", *Cumhuriyet Gazetesi*, 8 Kasım 1973 Perşembe, s. 1, 7, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1973-11-08/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023); "Ecevit Başbakanlık Görevini Bıraktı: Korutürk Yine Liderlerle Görüşecek", *Milliyet Gazetesi*, 8 Kasım 1971 Perşembe, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1973.11.08 (Erişim Tarihi: 21.11.2023); "Süleyman Demirel: Muhalefette Kalacağız", *Cumhuriyet Gazetesi*, 17 Ekim 1973 Çarşamba, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1973-10-17/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023); "Demirel 'Koalisyona Talip Değiliz' Dedi", *Milliyet Gazetesi*, 17 Ekim 1973 Çarşamba, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1973.10.17 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

[625] "Kabine Kuruldu ve Onandı", *Cumhuriyet Gazetesi,* 26 Ocak 1974 Cumartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1974-01-26/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023); "Korutürk, Bakanlar Kurulu Listesini Onayladı: Protokol İmzalandı, Bakanlar Belli Oldu", *Milliyet Gazetesi*, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1974.01.26 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

[626] Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 377

[627] Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 396-397

arasındaki tartışmalar da genel olarak Kıbrıs meselesi yüzünden ortaya çıkmıştır. MSP lideri Necmettin Erbakan'ın Kıbrıs meselesine dair tutumunu fetihçi ve hamasi bulan CHP çevreleri bu durumdan hoşnut olmamışlardır. Ayrıca MSP yanlısı muhafazakâr çevreler, adada elde edilen askerî başarının aslında MSP'nin eseri olduğunu ve CHP'nin müdahaleye karşı çıktığını söyleyecek kadar ileri gittikleri için taraflar arasındaki uyumsuzluk daha da artmıştır.[628] 18 Eylül 1974'te ise Ecevit CHP'siz bir hükümet kurulamayacağı ve mecburen erken seçime gidileceği inancıyla başbakanlıktan istifa etmiştir. Ecevit'in amacı ülkeyi erken seçime götürüp, Kıbrıs meselesinin kendisine sağladığı prestij sayesinde CHP'nin tek başına iktidara gelmesini sağlamaktı;[629] ancak Ecevit'in bu beklentisi gerçekleşmemiştir.

Ecevit'in istifasının ardından Türkiye tam 241 günlük bir hükümet krizi yaşamıştır.[630] Bu süre, seçimlerin ardından CHP-MSP koalisyonunun kurulmasına kadar geçen süreden çok daha uzundur. Bu süreçte hükümetin kurulabilmesi için pek çok formül aranmış ve hatta partiler üstü bir erken seçim hükümeti kurulması için dahi uğraşılmışsa da bir türlü sonuç alınamamıştır. Sonuçta AP lideri Demirel; AP, MSP, CGP, MHP ve bağımsız milletvekillerinden oluşan geniş bir sağ bloku birleştirerek 31 Mart 1975'te "I. Milliyetçi Cephe Hükümeti (I. MC)" adıyla anılan koalisyonu kurmuştur.[631] Koalisyon, dört partinin toplam milletvekili sayısıyla dahi çoğunluğu sağlayamadığı için bağımsız milletvekillerinin oylarına muhtaçtı, bu nedenle de uzun ömürlü ve istikrarlı bir hükümet görüntüsü vermiyordu.[632] Hükümetin "cephe" olarak anılmasının nedeni ise sağın tüm renklerini bünyesinde toplarken sola dair her şeyi dışlayan bir görüntü vermesidir. Özellikle MSP, MHP ve CGP gibi partilerin hükümette, meclisteki güçlerinin çok üzerinde bir güçle temsil edilme imkânına kavuşmaları aslında bir merkez partisi olan AP'nin bu partiler karşısında güç duruma düşmesine ve CHP'nin başını çektiği sol kutup

[628] Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, s. 339
[629] Günay ve Tuna, *Muhtıradan Darbeye*, s. 101
[630] Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 196
[631] "30 Kişilik Kabinede 15 Eski Bakan Yer Alıyor", *Cumhuriyet Gazetesi*, 1 Nisan 1975 Salı, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1975-04-01/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023); "Koalisyon Protokolü Açıklandı: Yeni Bakanlar Kurulu Belli Oldu" *Milliyet Gazetesi*, 1 Nisan 1975 Salı, s. 1., https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1975.04.01 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)
[632] "Ecevit, 'Dört Partili Azınlık Hükümeti Ne Meclis'te Ne de Kendi İçinde Olumlu Bir Çalışma Yapamıyacak'", *Cumhuriyet Gazetesi*, 1 Nisan 1975 Salı, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1975-04-01/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023); "Ecevit, 'Bunalım Sona Ermiş Değildir' Dedi", *Milliyet Gazetesi*, 1 Nisan 1975 Salı, s. 1., https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1975.04.01 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

ile sağ kutup arasındaki çekişmelerin bir politik mücadeleden çok daha önce sözü edilen biçimde Schmittyen anlamda bir dost-düşman ilişkisine dönüşmesine neden olmuştur. İç politikadaki bu keskin farklılıklara karşılık dış politikada ise CHP-MSP koalisyonunun söylemleriyle I. MC'nin söylemleri büyük ölçüde uyumluydu. Özellikle Kıbrıs meselesi ve Yunanistan ile yaşanan kıta sahanlığı sorunlarına dair geliştirilen politikalar noktasında Ecevit'in ve Demirel'in tezlerinin büyük ölçüde tutarlı olduğunu söylemek mümkündür. Ekonomik meselelere yaklaşımlar anlamında da aslında aynı benzerlikleri görmek mümkündür; ancak AP'nin eli koalisyondaki durumu nedeniyle oldukça zayıftı. Bu nedenle ekonomik politikaların uygulanması noktasında I. MC istediği başarıyı gösterememiştir. Ayrıca sokak olayları ve politik şiddet I. MC döneminde de tırmanmaya devam etmiştir. Cumhuriyet Senatosu için yapılacak seçimler için yapılan kampanya sırasında Ecevit'in Bolu'nun Gerede ilçesinde uğradığı saldırı ve sonrasında saldırganların sığındığı caminin CHP'liler tarafından yakılacağına dair söylentilerin yayılması, o dönemde ülke çapında infial yaratan önemli olaylardan biridir. Bu nedenle Gerede olayının 1980 askerî müdahalesine giden yoldaki en önemli gelişmelerden biri olduğu söylenebilir.[633] 1974 yılında Türkiye Sosyalist İşçi Partisi'nin (TSİP) kurulması, 1975 yılında da TİP'in yeniden açılması ise solun tüm çabalara rağmen gücünü kaybetmediğinin göstergeleridir.[634] Solun ve sağın karşılıklı olarak güçlenmesi de politikanın cephe anlayışıyla yapıldığı bir dönemde doğal olarak politik şiddetin daha da yükselmesine neden olmuştur.

I. MC hükümeti döneminde dış politikadaki problemlere ve politik şiddete ekonomik zorlukların da eşlik etmeye başlamasıyla beraber askerî müdahale söylentileri de gittikçe artmaya başlamıştır. Bu söylentilerin artması iki büyük parti olan AP ve CHP'nin bünyelerine birçok asker kökenli politikacıyı katarak bu ihtimali bertaraf etmeye çalışmalarına neden olmuştur. I. MC'nin problemleri çözme noktasında etkisizliği ise 1977 yılının sonbaharında yapılması planlanan genel seçimlerin 5 Haziran 1977'ye

[633] "Sağcılar, Gerede'de Ecevit'e Saldırdı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 23 Haziran 1975 Pazartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1975-06-22/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023); "Ecevit: 'Hükûmet İç Savaşı Bile Göze Aldı", *Milliyet Gazetesi*, 23 Haziran 1975 Pazartesi, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1975.06.23 (Erişim Tarihi: 21.22.2023)
[634] Erdoğan, *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*, s. 181

çekilmesine neden olmuştur.[635] Seçimler öncesindeki en önemli olay ise Taksim Meydanı'nda yapılan 1 Mayıs kutlamalarının tarihe "Kanlı 1 Mayıs" ismiyle geçecek şekilde sonuçlanmasıdır. Yaşanan olaylarda 34'ü yaşanan arbedede ezilerek olmak üzere 36 kişi hayatını kaybetmiştir.[636] Kanlı 1 Mayıs'ın gölgesinde yapılan genel seçimlerde CHP %41,4, AP %36,9, MSP %8,5, MHP %6,4, CGP %1,9 ve Demokratik Parti %1,9 oranında oy almışlardır. TBMM'de ise CHP 213, AP 189, MSP 24, MHP 16, CGP 3, Demokratik Parti ise 1 milletvekili ile temsil edilmeye hak kazanmıştır.[637] Bu sonuçlar seçmenlerin AP ve CHP etrafında toplanmaya başladığını göstermekle beraber yine herhangi bir partinin tek başına iktidara gelecek sayıda milletvekilini parlamentoya sokamamış olması nedeniyle koalisyonlar döneminin devam edeceğini göstermiştir. Üstelik AP ile CHP'nin bir araya gelerek koalisyon hükümeti kurma fikrine baştan karşı çıkmaları da kurulması muhtemel tüm hükümetlerin istikrarsız olacaklarını gösteren bir durumdur. Ecevit'in azınlık hükümeti kurma girişimi başarılı olmayınca[638] Demirel, AP, MSP ve MHP'yi bir araya getiren II. Milliyetçi Cephe Hükümeti'ni (II. MC) kurmuştur. Demirel bu hükümeti kurabilmek için çok fazla taviz vermek zorunda kalmıştır ve oy oranı ve milletvekili sayısı bakımından AP ile arasında çok büyük bir fark olan MSP ve MHP, hükümetteki bakanlık sayılarında AP ile eşit temsil imkânına kavuşmuşlardır. İlan edilen II. MC'de 13 AP'li bakana karşılık 8 MSP'li ve 5 de MHP'li bakan bulunmaktaydı.[639] Hükümetin kurulması ve özellikle politik şiddetin taraflarından biri olan MHP'nin hükümette güçlü bir şekilde yer alması ise MHP'yi daha sorumlu davranmaya iterek Türkeş'in daha ılımlı bir tavır takınmaya başlamasını sağlamıştır.

---

[635] TBMM, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 4, C. 26, Toplantı 4, Yetmiş Altıncı Birleşim, 5 Nisan 1977 Salı, s. 412, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM /d04/c026/mm 04026076.pdf (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

[636] "1 Mayıs Kanlı Bitti: 33 Ölü", *Cumhuriyet Gazetesi*, 2 Mayıs 1977 Pazartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1977-05-02/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023); "Ölü Sayısı 34'e Çıktı, Ancak Bu Sayının Artmasından Korkuluyor", *Cumhuriyet Gazetesi*, 3 Mayıs 1977 Salı, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1977-05-03/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023); "Ölü Sayısı 36'ya Çıktı", *Milliyet Gazetesi*, 3 Mayıs 1977 Salı, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1977.05.03 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

[637] Öztekin, *Siyaset Bilimine Giriş*, s. 210

[638] "Hükümet Güven Alamadı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 4 Temmuz 1977 Pazartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1977-07-04/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023); "Reddedildi", *Milliyet Gazetesi*, 4 Temmuz 1977 Pazartesi, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1977.07.04 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

[639] "2. Cephe Hükümetini Demirel Bugün Çankaya'ya Sunuyor", *Cumhuriyet Gazetesi*, 21. Temmuz 1977 Perşembe, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1977-07-21/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023); "Bakanlar Belli Oldu", *Milliyet Gazetesi*, 21 Temmuz 1977 Perşembe, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1977.07.21 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

Buna karşılık bu durum sokaklarda herhangi bir karşılık bulmamıştır ve hükümetin daha ilk 15 gününde 26 kişi politik şiddet olaylarında hayatını kaybetmiştir. Bu şartlar doğal olarak hükümetin de ömrünü etkilemiştir ve II. MC AP'den istifa eden vekillerin hükümet aleyhine oy kullanması nedeniyle 31 Aralık 1977'de sona ermiştir.[640] AP'den istifa eden vekillerle Ecevit arasında tarihe "Güneş Motel Vakası" olarak geçen görüşmeler sonucunda ise Ecevit'in başbakanlığında ve AP'den istifa eden tüm vekillerin bakan olduğu yeni bir hükümet kurulmuştur. Ecevit bu sayede tekrar başbakan olmuştur ancak kurulan hükümet bir CHP hükümetinden çok bir AP-CHP koalisyonu görüntüsü vermekteydi.[641] Bu nedenle bu hükümet de istikrarlı bir yönetimi sağlama noktasında I. MC ve II. MC hükümetlerinden çok da farklı bir görüntü çizememiştir. Bu hükümetin ilk 15 gününde ise politik şiddet olaylarında 30 kişi hayatını kaybetmiş ve 200'den fazla kişi yaralanmıştır.[642] Politik şiddet 1978'in ortalarından itibaren aydınlara da yönelmeye başlamış ve 11 Temmuz 1978'de Hacettepe Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Bedrettin Cömert'in öldürülmesiyle başlayan suikastlar artarak devam etmiştir.[643] Özellikle 1979 yılında Milliyet Gazetesi'nin genel yayın yönetmeni olan Abdi İpekçi'nin Mehmet Ali Ağca tarafından öldürülmesi yurt çapında büyük infial yaratmıştır; çünkü İpekçi, politik şiddetin sebebi olan sağ-sol çatışmasının tarafı olarak görülebilecek biri değildi.[644] İlginç olansa İpekçi'nin cenazesine hem AP lideri Demirel'in hem de CHP lideri Ecevit'in katılmasına rağmen liderler arasında bu ortamda dahi bir görüşmenin gerçekleşmemiş olmasıdır.[645] Politik şiddet bu dönemde ayrıca mezhepsel bir boyut da alarak özellikle Alevileri tehdit etmeye başlamıştır. 18-19 Nisan 1978'de Malatya'da,[646] Eylül 1978'te ise Sivas'ta,[647] Alevilere karşı birçok saldırı gerçekleştirilmiştir; ancak Aralık 1978'de

---

[640] TBMM, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 5, C. 2, Toplantı 1, Seksen Beşinci Birleşim, 31 Aralık 1977 Cumartesi, s. 117, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM__/d05/c002/mm__05002085.pdf (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

[641] Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 378

[642] Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 202-203

[643] "Doçent Cömert Öldürüldü, Eşi Yaralandı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 12 Temmuz 1978 Çarşamba, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1978-07-12/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

[644] "Abdi İpekçi Öldürüldü", *Cumhuriyet Gazetesi*, 2 Şubat 1979 Cuma, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1979-02-02/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

[645] Kenan Evren, *Kenan Evren'in Anıları 1*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1990, s. 244

[646] "Malatya, Saldırgan Gruplar Tarafından Savaş Alanına Çevrildi", *Cumhuriyet Gazetesi*, 19 Nisan 1978 Çarşamba, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1978-04-19/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023); "Malatya'da 1 Genç Öldürüldü, Yüzlerce İşyeri Tahrip Edildi, CHP İl Merkezi Binası Yakıldı" *Milliyet Gazetesi*, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1978.04.19 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

[647] "Sivas'ta Olaylar Çıktı; Beş Kişi Öldü, 51 Yaralı Var", *Cumhuriyet Gazetesi*, 4 Eylül 1978 Pazartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1978-09-04/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023); "Sivas'ta

Kahramanmaraş'ta gerçekleştirilen saldırı bunların en büyüğüdür. Kahramanmaraş'ta başlayıp yaklaşık bir hafta süren ve başka illere de sıçrayan olaylarda toplam 150'den fazla kişi hayatını kaybetmiş ve 1000'den fazla kişi ise yaralanmıştır.[648] Olayları bastırabilmek içinse hükümet 25 Aralık 1978'de 13 ilde sıkıyönetim ilan etmiştir[649] ki bu durum sivil iradenin politik şiddet karşısındaki güçsüzlüğünü kabul ederek denetimi askerî iradeye bırakmaya başlaması anlamına gelmesi bakımından önemlidir. Bu şartlar altında 14 Ekim 1979'da yapılan Cumhuriyet Senatosu ve milletvekili ara seçimlerinin CHP için ağır bir mağlubiyetle sonuçlanmasının ardından Ecevit başbakanlıktan istifa etmek zorunda kalmıştır ve böylece CHP ile bağımsızların kurduğu bu hükümet de istikrarlı ve uzun ömürlü olamamıştır.[650] Bu döneme dair bir diğer dikkat çeken mesele de Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren'e vatandaşlardan askerî müdahale yapması için isimsiz veya yanlış isimli mektuplar gelmeye başlamasıdır. Hatta Evren'e göre bu mektupların bir kısmı duruma seyirci kalmasından ötürü şahsına edilen galiz küfürlerle ve hakaretlerle doludur. Evren bu duruma dair "Ancak ben bir müdahaleyi şimdilik düşünmüyordum. Bu kritik devrenin atlatılabileceğine ve sağduyunun hâkim geleceğine inanıyordum. Bıçak kemiğe dayanmadan yapılacak bir müdahalenin yurda yarardan çok zarar vereceği tarihteki misalleri ile sabitti" demişse de kendisinin müdahaleye ikna olmasında bu mektupların etkisi olduğunu söylemekte bir sakınca bulunmamaktadır.[651] Bu durum da esasen şiddet olaylarının yarattığı korkunun halktaki tesirinin çok ciddi olduğunu ve çalışma boyunca devlet aklını tanımlarken kullanılan bölünme korkularının halkta da karşılığının olduğunu göstermektedir.

Ecevit'in istifasının ardından hem iş çevreleri hem de ordu bir AP-CHP koalisyonu kurulması önerisinde bulunduysa da bu istek yine gerçeklememiş ve sonuçta 12 Kasım 1979'da AP tarafından bir azınlık hükümeti kurulmuştur.[652] 2 Ocak 1980'de ise

---

1000'den Fazla İşyeri ve Bina Tahrip Edildi, 5 Ölü 92 Yaralı Var", *Milliyet Gazetesi*, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1978.09.04 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

[648] Günay ve Tuna, *Muhtıradan Darbeye*, s. 238-239

[649] Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, s. 361

[650] "Muhalefet Millet Meclisinde Çoğunluğu Sağladı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 15 Ekim 1979 Pazartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1979-10-15/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023); "Hükümet Çekiliyor" *Cumhuriyet Gazetesi*, 16 Ekim 1979 Salı, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1979-10-16/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023); "Ecevit Çekiliyor", *Milliyet Gazetesi*, 16 Ekim 1979 Salı, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1979.10.16 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

[651] Evren, *Kenan Evren'in Anıları 1*, s. 263

[652] "AP, Geçiş Hükümeti ile Erken Seçimi Zorlayacak", *Cumhuriyet Gazetesi*, 12 Kasım 1979 Pazartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1979-11-12/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk, kendisine Orgeneral Kenan Evren ve dört kuvvet komutanı tarafından imzalanarak verilen "Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Görüşü" başlıklı mektubu AP ve CHP genel başkanlarına sunmuştur. Mektup genel olarak politik şiddetin durdurulması ve ülkede asayişin sağlanması noktasında politikacılara "uyarılarda" bulunmaktaydı.[653] 24 Ocak 1980'de ise AP azınlık hükümeti, Türkiye'nin politik tarihine "24 Ocak Kararları" ismiyle geçen radikal ekonomik programı açıklamıştır. Kararlar genel olarak Türkiye'yi liberal ekonomiyle tanıştırma amacını taşıyordu; ancak özellikle devalüasyon, yüksek oranda zamlar ve zaten iyi durumda olmayan gelir adaletini daha da bozacak türden ekonomik hamleler yapılması nedeniyle bu kararların politik şiddeti daha da yükselteceğinden endişe edilmiştir. Bu nedenle kararlara dair bilgilendirme toplantıları öncelikle TSK'nın komuta kademesindeki subaylarla yapılmıştır. Bu toplantılarda yapılan bilgilendirme sunumlarını ise Turgut Özal yapmıştır.[654] Toplantılar ise komutanların, politik şiddetin önlenmesi noktasında hükümetten daha fazla yetki talep etmeleriyle sonuçlanmıştır ve bu istekleri hükümet tarafından uygun görülmüştür. Politik şiddetin kaynağı noktasında ise hükümet ve TSK aynı odağa, yani sola işaret etmişlerdir. Hükümete ve TSK'ya göre politik şiddetin sağ kanadındaki unsurlar ise şiddeti yaratmıyor, tam tersine solun yarattığı politik şiddeti bitirme noktasında devlet güçlerinin işlerini kolaylaştırıyorlardı. Devletin politik şiddetin taraflarından birinin yanında yer alması bu çatışmayı daha da şiddetli bir hâle getirmekten başka bir işe yaramamıştır. Bu dönemde solun önde gelen isimlerinden Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) eski başkanı Kemal Türkler'in ve Ecevit'in CHP'nin başına geçmesinden sonra CHP ile arasına mesafe koyan 12 Mart döneminin başbakanı Nihat Erim'in öldürülmeleri politik şiddetin ulaştığı boyutu gözler önüne seren önemli olaylardandır.[655] 1980 yılının yazında politik şiddet olaylarında günde yaklaşık 20-25 kişi hayatını kaybeder olmuştu.[656] MHP'li eski bakan Gün Sazak'ın öldürülmesiyle yurt çapında başlayan olaylar ise Çorum'da Alevilere yönelik saldırılara dönüşmüş ve

[653] "'Silahlı Kuvvetlerin Görüşü' Açıklandı, *Cumhuriyet Gazetesi*, 3 Ocak 1980 Perşembe, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1980-01-03/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023); "Ordu, Partileri Millî Birlik İçin Göreve Çağırdı" *Milliyet Gazetesi,* 3 Ocak 1980 Perşembe, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1980.01.03 (Erişim Tarihi: 21.11.2023); Mektubun tam metni için bkz: Evren, *Kenan Evren'in Anıları 1*, s. 331-332
[654] Günay ve Tuna, *Muhtıradan Darbeye*, s. 281-282
[655] Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 208
[656] Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, s. 265

günlerce süren saldırılarda birçok kişi hayatını kaybetmiştir.[657] Ordu'nun Fatsa ilçesinin bağımsız olarak seçilen sol görüşlü belediye başkanının ordunun müdahalesi vasıtasıyla görevinden alınması ise daha sonraları 12 Eylül'ün bir provası olarak görülmüştür.[658] Bütün bunlar olurken Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün görev süresinin bitmesiyle beraber yeni cumhurbaşkanının kim olacağı tartışmaları da başlamıştır; ancak meclisin iki büyük partisi AP ile CHP bu hususta da anlaşamadıkları için yeni cumhurbaşkanı devam eden turlara rağmen bir türlü seçilememiş ve Cumhuriyet Senatosu Başkanı bu görevi de vekâleten sürdürmeye başlamıştır.[659] 6 Eylül 1980'de Konya'da yapılan Kudüs Mitingi'nde İstiklal Marşı okunurken bazı kişilerin yere oturmaları üzerine bu mitingin "irticacı gövde gösterisi" olduğu iddiaları daha sonraları 12 Eylül'e giden yolda bardağı taşıran son damla olarak yorumlanmışsa da[660] yönetime el koyma konusundaki emirlerin günler öncesinden muhataplarına iletildiği bugün bilinmektedir.[661] Bu mitingden altı gün sonra, yani 12 Eylül 1980'de sabaha karşı 03:59'da TSK, emir-komuta zincirine bağlı bir biçimde ülkenin yönetimine el koyduğunu duyurmuştur.[662] Böylece Türkiye'de demokratik rejim bir kere daha askerî bir müdahale ile kesintiye uğramıştır.

Türkiye'de 1945-1980 yılları arasında izlenen politikaların, değişen iktidarlara rağmen büyük ölçüde tutarlılık gösterdiklerini söylemek mümkündür. Özellikle birbirlerine çok sert bir şekilde muhalefet eden AP'nin ve CHP'nin iktidarda oldukları süre boyunca dış politika alanında genel olarak çok benzer tutumlar göstermeleri oldukça dikkat çekicidir. Kıbrıs meselesi, Yunanistan ile yaşanan Ege Denizi kıta sahanlığı sorunu, ABD, Sovyetler Birliği ve Avrupa ile ilişkiler noktasında AP ve CHP'nin büyük ölçüde hemfikir olmadığı bir konu bulmak çok zordur. Türkiye, Atatürk'ün vefatından 1980'e kadar geçen

---

[657] Günay ve Tuna, *Muhtıradan Darbeye*, s. 292

[658] "Fatsa Operasyonu: 300 Kişi Gözaltında", *Cumhuriyet Gazetesi*, 12 Temmuz 1980 Cumartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1980-07-12/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023); "Fatsa'da Büyük Arama", *Milliyet Gazetesi*, 12 Temmuz 1980 Cumartesi, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1980.07.12 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

[659] Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 212; Erdoğan, *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*, s. 185-186, Bu süreçte CHP'nin adayı 12 Mart döneminin önemli ismi Muhsin Batur; AP'nin adayı ise önce Saadettin Bilgiç, daha sonra ise emekli bir subay olan Faik Türün olmuştur. Adı geçen üç adaydan ikisinin yine asker kökenli isimler olmaları bu dönemde Türkiye'deki asker etkisinin boyutunu net bir şekilde göstermektedir.

[660] "MSP'liler 'Kudüs'ü Kurtarma' Mitinginde, Şeriat Düzeni Özlemlerini Sahneleme Olanağı Buldu", *Cumhuriyet Gazetesi*, 8 Eylül 1980 Pazartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1980-09-08/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023); "Savcılık MSP'nin Konya Mitingi İçin Soruşturma Açtı", *Milliyet Gazetesi*, 8 Eylül 1980 Pazartesi, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1980.09.08 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

[661] Evren, *Kenan Evren Anıları 1*, s. 526-528

[662] Günay ve Tuna, *Muhtıradan Darbeye*, s. 305

süre boyunca da tıpkı daha öncesinde olduğu gibi dış tehditlerle yüz yüze gelmeye devam etmiştir. Kıbrıs ve Yunanistan ile yaşanan sorunların yanında Türkiye'nin bir NATO ülkesi olarak Sovyetler Birliği ile komşu olması da tehdit algısını güçlendiren en önemli unsurlardan biridir. Bu anlamda da Türkiye'nin tıpkı Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi güçlü bir ordu bulundurma zorunluluğu sürmüştür. Ayrıca gerek cumhuriyetin kurucularının ordu kökenli olmaları gerekse de 27 Mayıs'ın ardından ordunun itibarının ve konumunun daha üstün bir noktaya gelmesiyle beraber rejimin militarist boyutu perçinlenmiştir. Osmanlı geleneğinden miras kalan milliyetçi, merkeziyetçi ve jakoben anlayış da bu döneme damgasını vurmaya devam etmiştir; çünkü 1961 Anayasası her ne kadar bireysel hak ve özgürlükler noktasında daha liberal bir tutum takınıyor gibi görünse de gerek yapılış şekliyle gerekse de dindarların hak ve özgürlüklerine olan yaklaşımı nedeniyle aslında bu tutumla bağdaştırılması çok da doğru olmayan bir anayasadır. Rejimin milliyetçi ve merkeziyetçi yapısı ise 1961 Anayasası'nda zaten vurgulanmıştır; ancak 12 Mart döneminde yapılan değişikliklerle beraber 1961 Anayasası'nın kişi özgürlükleri bakımından liberal görünen tutumu da büyük ölçüde aşınmıştır. Burada ilginç olansa 1961 Anayasası'nın yapılmasında önemli bir rolü olan CHP'nin bu değişikliklere net bir tepki koymamış olmasıdır. Buradan da CHP'nin de aslında dağılma ve bölünme korkularının yükseldiği dönemlerde daha önceleri taşıyıcılığını yaptığı hak ve özgürlüklere dair daralmayla çok da bir sorunu olmadığı sonucunu çıkarmak mümkündür.

12 Eylül'de TSK yönetime el koymadan önce birçok yerde sıkıyönetim ilan edildiği için ordu aslında oldukça güçlü ve itibarlı bir konumdaydı. Buna karşılık politik şiddetin bir türlü sona erdirilememesi özellikle 12 Eylül'ü yapanların bu minvalde kasıtlı hareket edip etmediklerine dair soru işaretlerinin doğmasına neden olmuştur. Evren'in iddiaları halkın ve politikacıların bizzat böyle bir talep olduğu şeklindedir. Daha önce kendisine isimsiz mektupların geldiğinden bahsedilmişti. Bunlara ek olarak milletvekillerinden ve meslek örgütlerinden de kimi insanların hükümetin zayıflığından yakınarak kendisinden çözüm istediklerini; kendisinin bunlara cevaben bir askerî müdahale isteyip istemediklerini sorduğunda ise bunu kabul etmediklerini söylemiştir.[663] Tabii bu tür beyanların artması muhtemelen Evren'in askerî müdahale yapma konusundaki cesaretini arttırmıştır. 12

[663] Evren, *Kenan Evren'in Anıları 1,* s. 280

Eylül'ü yapan komutanların NATO veya bir başka unsur ile bağlantılı olup olmadıklarına dair elde yeterli bir delil yoktur, bu nedenle bu konuda bir fikir beyan etmek anlamsız olacaktır. Yine de 12 Eylül'ün hemen ardından Türkiye'nin, Yunanistan'ın NATO'ya dönüşüne ilişkin olarak koyduğu çekinceyi kaldırması,[664] 24 Ocak Kararları doğrultusundaki ekonomik önlemlerin çok hızlı bir şekilde alınmaları ve 12 Eylül öncesinde Türkiye'de oldukça güçlenmiş olan solun gücünü ciddi anlamda kırmaya yönelik çabalara yoğunlaşılması gibi meseleleri de dikkatlerden kaçırmamak gerekir.[665] Tabii yine belirtmek gerekir ki Türkiye Cumhuriyeti'nde ordu her zaman politika ile iç içe olduğu için mevcut yönetime dair hoşnutsuzluklar ortaya çıktığı zaman TSK'daki kimi kliklerin askerî müdahale vasıtasıyla yönetimi ele geçirmeye yönelik düşünceler içerisine girmeleri şaşırtıcı değildir. Bu nedenle de bu tür girişimleri tamamen dış kaynaklı olarak yorumlamak, tüm deliller buna işaret etseler dahi eksik bir yaklaşım olacaktır.

12 Eylül askerî müdahalesine giden süreçte Türkiye dış politikadaki sorunlarının yanında iç politika da çok ciddi problemlerle karşılaşmıştır. Ekonomik zorluklar, artan politik şiddet ve buna karşılık 27 Mayıs rejimi ile gelen nispi temsil sisteminden dolayı istikrarlı hükümetler kurmanın oldukça zorlaşması nedeniyle zaman zaman çok uzun süren hükümet krizleri yaşanmıştır. Kurulan hükümetler ise güvenoyu alabilmek için küçük partilere ve bağımsız milletvekillerine muhtaç kaldıkları için hem kısa ömürlü olmuşlar hem de uyumsuz ve istikrarsız bir görüntü vermişlerdir. Bu dönemde özellikle tüm baskılara ve telkinlere karşılık bir AP-CHP koalisyonu kurulamamış olmasını aslında Türkiye'yi 12 Eylül'e götüren en önemli sebeplerden biri olarak görmek mümkündür. Zira böyle bir hükümet kurulabilseydi hem bu iki partinin TBMM'deki çoğunlukları sayesinde küçük partilere olan mahkûmiyet ortadan kalkacaktı hem de anayasayı dahi değiştirebilecek güce sahip güçlü bir hükümet kurulabilmiş olacaktı. Demirel ve Ecevit'in politik mücadeleyi büyük ölçüde şahsileştirmiş olmaları ise bu ihtimalin gerçekleşmesine

[664] Kenan Evren'in bu kararı kimseye danışmadan ve yalnızca Avrupa'daki NATO güçlerinin komutanı olan General Bernard Rodgers'ın ricası üzerine kaldırdığı daha sonradan açıklanmıştır ki bu nedenle Türkiye, özellikle Kıbrıs meselesinin çözümü noktasında Yunanistan'a ve Avrupa Birliği'ne (AB) karşı kullanabileceği çok önemli bir kozunu karşılığında günü kurtarmaya yönelik birtakım ekonomik kolaylıklar sağlanması dışında elle tutulur hiçbir şey elde edemeden kaybetmiştir. Kenan Evren ise bu durumu Türkiye'nin bu çekincesinin faydadan çok zarar getirdiğine dayanarak aldığını belirtmiştir. Kaynak: Evren, *Kenan Evren'in Anıları*, s. 387

[665] Kenan Evren anılarında kendisinin veya MGK'nın diğer üyelerinin ABD'den icazet alarak bu hareketi yaptıklarına dair iddiaları kesin bir şekilde reddetmektedir. Kaynak: Evren, *Kenan Evren'in Anıları 2*, s. 47

engel olmuştur ve bu nedenle de politik şiddet ve ekonomik zorluklar başta olmak üzere Türkiye'nin o dönemdeki birçok önemli sorunu hükümet krizleri nedeniyle çözülemeden kalmıştır. Bu durumda elbette 1961 Anayasası'nın tepkisel niteliğinin ve yapım şeklinin de büyük bir etkisi vardır. 1961 Anayasası büyük ölçüde DP'nin otoriter politikalar izlemesine bir tepki olarak seçilmişlerin üzerinde vesayet yaratmaya yönelik bir şekilde hazırlanmıştır; ancak DP'nin yaptıklarının 1950 öncesinde CHP'nin yaptıklarından çok büyük bir farkının olduğunu söylemek de zordur. Ayrıca her ne kadar aktörleri aksini iddia etmiş olsalar da 27 Mayıs doğrudan DP'ye yönelmiş bir askerî müdahaledir ve başta Adnan Menderes olmak üzere DP'nin üç önemli isminin idam edilmeleri de kendisini DP geleneğinin mirasçısı olarak gören AP'de 27 Mayıs rejimine ve CHP'ye karşı ciddi bir tepki yaratmıştır. Güçlü ve istikrarlı hükümetlerin kurulamaması ise partiler arası kısır çekişmeleri arttırmış ve bu durum da politik şiddeti körüklemiştir. Önce DP, sonrasında ise AP ile CHP arasında yaşanan çekişmeyi ise Tanzimat'tan itibaren ortaya çıkan Batılılaşma hareketleri ile bu hareketlere direnen muhafazakâr halk kitleleri arasındaki karşıtlığın üzerinden okumak gerekir. Önce Osmanlı devlet aklının, sonrasında ise Türkiye'nin devlet aklının uyguladığı politikalar genel olarak Batılılaşmayı önceleyen politikalardır. Bu politikalara halktan bir direnç gelmesinde şaşırılacak bir yan yoktur; ancak devletin militarist ve geçmiş travmalardan dolayı yaşanan bölünme korkularını önceleyen refleksleri nedeniyle bu tür direnme hareketleri doğrudan devletin varlığına bir tehdit olarak görülmüş ve sert şekilde bastırılmışlardır. Devletin her türlü muhalif hareketi sert şekilde bastırarak tasfiye etmesi, zaman zaman şiddet olaylarını çok daha ağır derecede şiddet kullanarak bastırmaya çalışması ise sonuçta bu hareketleri ortadan kaldırmak yerine daha da kuvvetlendirmiş ve devlet aklına damgasını vuran intikam infial duygusunun bu hareketlerin de doğasına damga vurmasına neden olmuştur. Sonuçta da ortaya çıkan hem muhalif hareketlerin hem de devleti yöneten hareketlerin intikamcı, merkeziyetçi ve militarist bir veçheye bürünmüş olmasıdır. Bu nedenle Türkiye Cumhuriyeti'nde muhalif politik hareketlerin ve rejime hâkim olan politik hareketlerin ilk refleksleri karşılarındaki politik hareketleri düşmanlaştırarak onların alanlarını mümkün olduğunca daraltmak şeklindedir. Politik hareketlerin iktidara gelmeye yönelik refleksleri ise devletin yönetimini elde etmekten çok devleti ideolojik açıdan fethederek karşıt ideolojidekilerin alanını daraltmak ve onları genel olarak hainlikle ve bölücülükle suçlamak şeklindedir. Zira devletin merkeziyetçi, militarist ve otoriter ideolojisi

tarafından ezilen hareketlerin iktidara geldiklerinde takındıkları tutum infial ve intikam duygularıyla durumu tersine çevirmeye çalışmaktan ibaret olmuştur. Bu nedenle de Türkiye'deki tüm politik hareketler, ideolojilerini kuşatan anlayışlar farklı olmakla beraber genel olarak merkeziyetçi, militarist ve otoriter zihniyete sahip olma noktalarında ortaklaşmaktadırlar. Bu ortaklaşma ise bir anda olmamış ve tarihsel süreç içerisinde Türkiye'deki hemen tüm hareketler karşılarındaki hareketleri devletin bütünlüğüne zararlı olarak görmek suretiyle tasfiye edilmesi gereken varlıklar olarak tanımlama eğilimini kazanmışlardır. 12 Eylül 1980'de yönetime el koyan MGK da bu anlamda kendisini halkın meşru temsilcisi olarak görürken tüm meşru politik partileri bu anlamda bölücü ve zararlı hareketlerin taşıyıcısı ilan ederek tüm politik hareketlere sirayet eden Schmittyen ruhu başka bir şekilde taşıyarak yeniden üretmiştir. Bunun getirisi ise tüm politik partilerin tasfiyesi, hatta politik alanın, politik partilerin de ötesinde topyekûn tasfiyesi olmuştur. Bu tasfiyenin halk nezdinde yeterli tepkiyi almamış olmasını ise devletin içerisinde bulunduğu şartlar ve bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde Osmanlı döneminden itibaren süregelen rıza üretimi ve otoriter toplum inşa süreçlerine bağlamak mümkündür. Ayrıca otoriter toplum inşası göz ardı edildiğinde dahi 1960-1980 yılları arasında yaşanan Kıbrıs meselesi, ASALA terörü, iç çatışmalar, istikrarsız ve kısa ömürlü hükümetler, ekonomik durumun giderek kötüleşmesi, Soğuk Savaş, ABD ile ilişkilerin bozulması ve son olarak politik istikrarsızlıklardan kaynaklı olarak Cumhurbaşkanı seçimlerinin bile sağlıklı bir şekilde yapılamaması gibi sebepler 12 Eylül müdahalesine ve 1982 Anayasası'na meşruiyet sağlama noktasında oldukça geçerli sebepler olarak ortaya çıkmaktadır. İşte 1982 Anayasası da bu anlamda hem Osmanlı Devleti'nden gelen devlet aklı uygulamalarının hem de 1960-1980 arası dönemde yaşanan olaylara tepkilerin izlerini ruhunda taşıyan bir metin olarak ortaya çıkmıştır. Anayasanın ruhunun tam olarak anlaşılabilmesi içinse bu ifade edilen unsurların ötesinde, anayasanın yapım sürecinin de incelenmesi gereklidir.

3. Askerî Müdahale Döneminde Türkiye'nin Politik Meseleleri ve 1982 Anayasası'nın Yapım Süreci

TSK'nın, 12 Eylül 1980'de emir-komuta zinciri içerisinde yönetime el koymasıyla beraber tıpkı 27 Mayıs 1960'tan sonra olduğu gibi demokratik rejim bir süreliğine kesintiye uğramıştır. Bu kesinti, 1961 Anayasası'nın yerini alacak olan yeni bir anayasanın yazdırılmasının ardından 1983'te genel seçimlerin yapılmasına dek

sürmüştür; ancak bu noktada akılda tutulması gereken en önemli husus askerî yönetimin, müdahaleden önceki politik düzeni tümüyle tasfiye ederek yeni bir düzen kurmaya yönelik bir tutum takınmış olmasıdır. Bu tutum ise sadece 1961 Anayasası'nın ortadan kaldırılmasıyla sınırlı kalmayıp; 1980 öncesinde var olan tüm politik partilerin, politikacıların ve sivil toplum örgütlerinin tasfiyesine yönelik bir çabaya dönüşmüştür. Bu çabaların izleri 1982 Anayasası'nın ruhunda da kendini net bir şekilde göstermiştir; ancak durumun daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikli olarak askerî yönetim döneminde Türkiye'nin önemli politik meselelerine değinmek gerekir.

TSK, tıpkı 27 Mayıs'ta olduğu gibi askerî müdahaleyi İç Hizmet Kanunu'nun verdiği "Türkiye Cumhuriyeti'ni koruma ve kollama yetkisine" dayandırarak meşrulaştırmaya çalışmıştır.[666] Yönetime el koyulduktan sonra yayımlanan "Millî Güvenlik Konseyi'nin Bir Numaralı Bildirisi" isimli metinde ise müdahalenin gerekçesi, devletin içerisine düştüğü kriz durumunun mevcut politikalarla ve politikacılarla çözülememesine bağlanmış ve özellikle "millî birlik ve beraberlik" vurgusu yapılmıştır. Bunun önemi ise özellikle 1982 Anayasası'nın ve bu anayasanın inşa ettiği politik düzenin temelinde de bu kavramsallaştırmaya yapılan vurgunun yatıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Bildiride ayrıca TBMM'nin dağıtıldığı, üyelerinin dokunulmazlıklarının kaldırıldığı ve Bakanlar Kurulunun görevine son verildiği de belirtilmiştir. Bunların yanında DİSK, Türkiye Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK) gibi "köktenci" olmakla suçlanan sendikaların ve tüm politik partilerin faaliyetleri de durdurulmuş ve her tür grev yasaklanmıştır.[667] Ülkenin yönetimini ise kara, hava, deniz ve jandarma komutanlarının Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in başkanlığında oluşturdukları MGK üstlenmiştir.[668] 27 Mayıs müdahalesini yapan grubun adı "Millî Birlik Komitesi" iken, 12 Eylül'ü yapan grubun "Millî Güvenlik Konseyi" ismini kullanmaları, özellikle "güvenlik" kavramına yapılan vurgu açısından oldukça manidardır. Bu vurguyu hem Türkiye'de yaşanan politik şiddet ve ekonomik krize bir tepki hem de Türkiye'nin devlet geleneğine bir gönderme olarak yorumlamak mümkündür. Evren'in yurt gezilerinde yaptığı

[666] Bülent Tanör ve Necmi Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 2016, s. 4
[667] Millî Güvenlik Konseyi'nin Bir Numaralı Bildirisi, *RG,* 12 Eylül 1980 Cuma, Sayı: 17103 (Mükerrer), s. 6-8, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17103_1.pdf (Erişim Tarihi: 22.11.2023)
[668] TBMM, *Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi*, C. 1, Birinci Birleşim, 19 Eylül 1980 Cuma, s. 4, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MGK_/d01/c001/mgk_01001001.pdf (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

konuşmalar ve özellikle de 1982 Anayasası'nın mahiyeti incelendiği zaman bu vurgunun gelişigüzel olmadığı daha da iyi anlaşılmaktadır. Bu vurguların tümünden anlaşılan ise askerî müdahalenin devlet aklının tipik milliyetçi, merkeziyetçi, militarist ve bölünme korkuları odaklı anlayışını yeniden üreten bir yapıya sahip olduğudur. Devletin içerisinde düştüğü durum genel olarak politik hareketlere bağlanarak bunlar suçlanmış ve MGK, doğrudan birlik ve beraberliği sağlayıcı bir unsur olarak kendisini vurgulamıştır. Yani kısacası MGK, devletin resmî ideolojisini yeniden üreten bir söylemi benimsemekle kalmamış; halkın tehlike algıları üzerinden otoriter ideolojiyle uyumlu yığınlar yaratma konusunda da harekete geçmiştir.

MGK üyeleri 18 Eylül 1980'de TBMM'de yemin ederek görevlerine başlamışlar ve ilk iş olarak da yeni bir anayasal düzen kurma vaadinde bulunmuşlardır.[669] Bu konuda vakit kaybetmeden harekete geçen MGK, 27 Eylül 1980'de "Anayasa Düzeni Hakkında Kanun" isimli bir yasa çıkararak; yeni bir anayasa yapılana kadar 1961 Anayasası'nın, belirtilen istisnalar hariç tutulmak kaydıyla yürürlükte kalacağını ilan etmiştir. Belirtilen istisnalar ise anayasada TBMM, Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu tarafından kullanılacağı belirtilen tüm yetkilerin MGK tarafından kullanılacağı; Cumhurbaşkanı tarafından kullanılacağı belirtilen yetkilerin ise MGK Başkanı, yani "Devlet Başkanı" tarafından kullanılacağı şeklindedir.[670] Bu noktada MGK Başkanı'nın aynı zamanda "Devlet Başkanı" sıfatını taşıyor olması önemlidir; çünkü Türkiye'nin parlamenter sistemden başkanlık sistemine geçişinde ve yürütmenin güçlendirilmesine yönelik eğilimlerin artmasında 1982 Anayasası'nın önemi oldukça büyüktür. Bu anlamda da Evren'in kendisini "Devlet Başkanı" olarak tanımlamasını yalnızca seçilmiş bir Cumhurbaşkanı olmaması üzerinden yorumlamamak gerekir. Zaten 1982 Anayasası'nın Cumhurbaşkanlığı makamına vereceği yetkilerle Cumhurbaşkanı *de facto* bir "Devlet Başkanı" hâline gelecektir.

TSK'nın yönetime el koyması hem halkta hem de iş çevrelerinde büyük ölçüde olumlu karşılanmıştır; çünkü gerek koalisyon hükümetlerinin istikrarlı bir yönetim sergilemekten uzak olmaları gerekse de özellikle AP ile CHP arasındaki politik çekişmelerin zaten var olan kargaşa durumunu daha da kışkırtacak bir şekle bürünmüş olması nedeniyle ülkenin

[669] Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 53
[670] Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, s. 85

sorunlarının demokratik politika yoluyla çözülebileceğine olan inanç büyük ölçüde ortadan kalkmıştı. Ayrıca AP'nin aldığı ve özellikle yoksul kesimler açısından olumsuz sonuçlar doğuracağı düşünülen 24 Ocak Kararlarının sağlıklı bir şekilde uygulanabilmesi için de güçlü ve istikrarlı bir yönetim gerekiyordu; bu nedenle iş çevrelerinin müdahaleyi olumlu karşılaması şaşırtıcı değildir. Halkın geniş kesimlerinin müdahaleyi olumlu karşılaması ise genel olarak politik şiddetin vardığı boyutlardan ve artan ekonomik zorluklardan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle de başlangıçta askerî müdahaleye genel anlamda olumlu bir bakış açısıyla yaklaşıldığını söylemekte bir yanlışlık bulunmamaktadır.[671] Devlet Başkanı Evren de halktaki ve iş çevrelerindeki olumlu bakışın farkında olduğu için genel olarak politikacıları suçlayan açıklamalar yapmış ve demokrasiyi ancak demokrasiye inanan insanların hak edeceğini söyleyecek kadar ileri gitmiştir. Bu açıklamanın asıl kastı ise daha sonra anlaşılmıştır; çünkü yeni anayasanın yapım sürecine askerî müdahale öncesindeki politikacıların hiçbirinin ve halkın katılmasına izin verilmemiştir. Bu durum aslında Evren'in, politikacıların ve halkın demokrasiye olan inançlarını çok da gerçekçi bulmadığını göstermektedir. İç meselelere bakışı bu şekilde olan Evren'in dış politika ve ekonomi konularındaki görüşleri ise revizyonist değildi. Bu nedenle de 21 Eylül 1980'de MGK gözetiminde ve emekli Amiral Bülend Ulusu'nun başbakanlığında kurulan yeni hükümette "Ekonomiden Sorumlu Başbakan Yardımcılığı" makamı 24 Ocak Kararlarının mimarı Turgut Özal'a verilmiştir.[672] Müdahalenin ardından can güvenliklerinin sağlanmaları için zorunlu ikamete tabi tutulan Demirel ve Ecevit kısa bir süre sonra serbest bırakılmıştır; ancak Erbakan ve Türkeş hakkında kamu davaları açılarak tutuklama kararları çıkarılmıştır.[673]

---

[671] Kenan Evren, *Kenan Evren'in Anıları 2*, İstanbul: Milliyet Yayınları, Şubat 1991, s. 31; Kenan Evren anılarında 13 Eylül 1982'de müdahaleyi destekleyici nitelikteki kimi köşe yazılarını yayımlamıştır. Refik Erduran'ın Milliyet'teki köşe yazısı için bkz: Evren, *Kenan Evren'in Anıları 2*, s. 15, Oktay Ekşi'nin Hürriyet'teki köşe yazısı için bkz: Evren, *Kenan Evren'in Anıları 2*, s. 16-17, Hüsamettin Çelebi'nin Günaydın'daki köşe yazısı için bkz: Evren, *Kenan Evren'in Anıları 2*, s. 17-18, Oktay Akbal'ın Cumhuriyet'teki köşe yazısı için bkz: Evren, *Kenan Evren'in Anıları 2*, s. 18-20, Bedii Faik'in Hürriyet'teki köşe yazısı için bkz: Evren, *Kenan Evren'in Anıları 2*, s. 20-22, Cüneyt Arcayürek'in Hürriyet'teki köşe yazısı için bkz: Evren, *Kenan Evren'in Anıları 2*, s. 23-25, Uğur Mumcu'nun Cumhuriyet'teki köşe yazısı için bkz: Evren, *Kenan Evren'in Anıları 2*, s. 26-27

[672] "Bakanlar Kurulu Açıklandı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 22 Eylül 1980 Pazartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1980-09-22/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

[673] "Ecevit ve Demirel Ankara'da", *Cumhuriyet Gazetesi*, 12 Ekim 1980 Pazar, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1980-10-12/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023); "Erbakan ve Arkadaşları da Tutuklandı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 16 Ekim 1980 Perşembe, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1980-10-16/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023); "MHP Lideri Türkeş Tutuklandı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 12 Ekim 1980 Pazar, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1980-10-12/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

Buradan da MGK'nın AP ve CHP'ye olan bakışının MHP'ye ve MSP'ye olan bakışına kıyasla daha ılımlı olduğunu çıkarmak mümkündür. Buna karşılık yeni dönemde eski dönemin politikacılarına politika yapma şansının tanınmayacağının anlaşılması ve parti yöneticilerine açıklama yapma yasağı getirilmesi üzerine Ecevit, bu durumu protesto etmek için 30 Ekim 1980'de CHP'deki genel başkanlık görevinden istifa etmişse de bu konudaki açıklaması sansürlenmiştir.[674] Daha sonra ise MGK'nın AP'ye ve CHP'ye olan bakışı da değişmiştir ve 16 Ekim 1981 tarihinde Türkiye'de politika yapan tüm partiler kapatılarak tüm varlıkları hazineye devredilmiştir.[675] Bu karar 1982 Anayasası'nın ruhunda da net şekilde kendini gösteren tepkiselliğin aslında en önemli göstergelerinden biridir; çünkü bu, askerî müdahale öncesinde Türkiye'de yaşanan tüm sorunların faturasının o dönemin politikacılarına ve politik partilerine kesilmesi anlamına geliyordu. 1982 Anayasası'nda kendini gösterecek olan vesayetçi ve otoriter ruhun yanında yürütmenin güçlendirilmesi eğilimleri de bu durumun önemli yansımalarındandır. Ayrıca MGK'nın Schmittyen bir anlayışa sahip olduğunu ve politik tüm aktörleri bu anlamda düşman gördüğünü de anlamak bu anlamda mümkündür. Ayrıca 24 Ocak Kararlarının aynı zamanda Türkiye'nin küresel neoliberal düzenle kontrolsüz bir biçimde kucaklaşması anlamına geldiği düşünüldüğünde de Türkiye'nin Fromm'un belirttiği anlamda kapitalistleşmenin sonucunda atomize bir toplum hâline gelmesi ve tüm sendikaların, partilerin, sivil toplum örgütlerinin tasfiye edildiği bir düzende insanların kendilerini çok güçsüz hissetmelerinin de önü açılmıştır. Bunun doğal sonucu ise otorite ihtiyacının daha da artması ve insanların daha da itaatkâr bir hâle gelmeleridir.

Askerî yönetime geçilmesiyle beraber politik şiddet ani bir şekilde durmuş ve müdahale öncesinde politik şiddetin faili oldukları belirtilen kişiler ve gruplar da çok hızlı bir şekilde yakalanmışlardır. MGK, gençlerin politikayla meşgul olmasını politik şiddetin en temel nedeni olarak gördüğü için gençlerin politikadan uzak tutulmasına yönelik tedbirler alınmıştır. Özellikle gençleri politize ettiği düşünülen sol yapılar ve MHP sindirilmiştir. Öyle ki müdahaleden sonraki ilk altı haftalık sürede tutuklananların sayısı 11.500 kişiye ulaşmıştır. Tutuklulara cezaevlerinde işkencelerin yapılması ve bunların birçoğunun

[674] "Ecevit Liderlikten Çekildi", *Cumhuriyet* Gazetesi, 31 Ekim 1980 Cuma, s. 1, 7, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1980-10-31/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023); Metehan Akbulut, CHP'nin Reddi Mirası: Orhan Akbulut Kitabı, Antalya: Ubuntu Yayınları, 2021, s. 329

[675] Siyasi Partilerin Feshine Dair Kanun, *RG*, 16 Ekim 1981 Cuma, Sayı: 17486 (Mükerrer), s. 1-2, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17486_1.pdf (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

hayatlarını şüpheli şekillerde kaybetmeleri de bugün hâlâ tartışma konusu olan meselelerdendir. MGK ise işkencenin varlığını reddetmemekle beraber bu konuda sorumluluk almak yerine olanların asıl nedeninin cezaevi yetkililerinin "bilinçsiz" eylemleri olduğunu iddia etmekle yetinmiştir.[676] Aslında 1980 askerî müdahalesini bu anlamda 12 Mart 1971'in bir devamı olarak görmek mümkündür; çünkü 12 Eylül'ü yapanlar Türkiye'nin içerisinde düştüğü ekonomik ve politik krizin müsebbibini 1961 Anayasası ve onun sağladığı göreli özgürlük ortamı olarak gördüklerini belirten açıklamalar yapmışlardır.[677] Ayrıca iş çevrelerinin desteği, 24 Ocak Kararlarını uygulama konusundaki ısrar ve özellikle sendikalara karşı uygulanan sert tedbirler de askerî müdahalenin hem ekonomik hem de politik anlamda sağ niteliğinin çok daha ağır bastığını göstermiştir.[678] İşkence gibi insan hakları ihlallerinin dışında ise sekiz yıldan beridir uygulanmayan idam cezalarının yeniden uygulanmaya başlanması, gözaltı sürelerinin doksan güne çıkarılması ve üç yıldan daha kısa olan hapis cezalarına karşı temyiz yolunun kapatılması, vatandaşlıktan çıkarma kararlarının önünün açılması, toplantı ve gösteri yürüyüşlerinin yasaklanması gibi birçok başka "tedbir" alınmıştır.[679] Tutuklamalar ve tasfiyeler de politik şiddetin faillerinden ibaret olmaktan çıkıp saygın akademisyenleri, gazetecileri, hukukçuları; kısacası hemen her kesimi mağdur eden bir duruma gelmiştir. Özellikle üniversiteler üzerinde kesin bir hâkimiyet kurmak isteyen MGK, 6 Kasım 1981'de yürürlüğe giren "Yükseköğretim Kanunu" ile bütün dekanları ve rektörleri doğrudan atama yetkisine sahip olan Yüksek Öğretim Kurulu'nu (YÖK) kurarak üniversitelerin özerkliğini de büyük ölçüde ortadan kaldırmakla kalmayıp,[680]

---

[676] Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 218; Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 403

[677] Kenan Evren'in 1961 Anayasası'na atfen söylediği "Anayasa dediğimiz elbise bize bol geldi, içinde oynamaya başladık" sözü, bu konuya olan yaklaşımını oldukça net bir şekilde ortaya koymaktadır (Kaynak: Tanör ve Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, s. 10). Yine Kenan Evren'in askerî müdahaleyi ilk kez açıkladığı konuşmasında "hukuk devleti" kavramının yalnızca "kişilerin müdafaasına", "kuvvetler ayrılığının" "kuvvetler çatışmasına" dönüştüğünü ileri sürmesi ve mevcut durumu bir "otorite boşluğu" olarak tanımlaması da yine 1961 Anayasası'nı mevcut durumun sorumlusu olarak gördüğünü göstermektedir. Kaynak: "Org. Kenan Evren, MGK'nın İlkelerini Açıkladı, *Cumhuriyet Gazetesi*, 13 Eylül 1980 Cumartesi, s. 1, 9, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1980-09-13/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

[678] Tanör ve Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, s. 5; MGK'nın yaptığı değişikliklerle 27 Mayıs'ı ve 1 Mayıs'ı resmî tatil olmaktan çıkarması bu anlamda oldukça manidardır. Kaynak: Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 402, Ayrıca Org. Kenan Evren de anılarında 27 Mayıs ve Mayıs'ın bayram olmaktan çıkarılması gerektiğini söylemiştir. Kaynak: Evren, *Kenan Evren'in Anıları 1*, s. 501

[679] Tanör ve Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, s. 9

[680] Yükseköğretim Kanunu, *RG*, 6 Kasım 1981, Sayı: 17506, ss. 1-30, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17506.pdf (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

1982 yılının sonlarına doğru 300'den fazla akademisyenin işine son vermiştir.[681] Bunların hem gençleri hem de entelektüelleri politikadan uzaklaştırmaya yönelik çabalar olduğunu söylemekte bir yanlışlık bulunmamaktadır. Ayrıca "Gençliğin Korunması" başlığını taşıyan 58. maddenin anayasaya eklenmiş olmasını da yine gençlerin politikadan uzaklaştırılmasını yönelik tavrın bir yansıması olarak görmek mümkündür.[682] Bu tutumu ise Evren'in ve diğer MGK üyelerinin asker olmalarından kaynaklanan militarist bir kavrayışa sahip olmalarıyla açıklamak mümkündür. Örneğin Evren, anılarında 12 Eylül öncesini anlatırken şöyle bir olaydan bahsetmiştir:

> "Ecevit yapı itibarıyla çok kibar, insancıl ve şair ruhlu bir kimse, kötülüklerden ve sertliklerden daima kaçınan bir tip. Nitekim 19 Mayıs Stadyumunda Silahlı Kuvvetler günü dolayısıyla yapılan bir gösteri sırasında Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayına mensup atlı birliğin subayları gösterilerini bitirip kapıdan çıkacakları sırada bir at düştü, süvarisi olan yüzbaşı da tabii atla birlikte yere yuvarlandı. Ben bu olayı herhalde asker oluşumun etkisi ile gayet normal karşılarken, Ecevit heyecanlandı. Acaba bir şey oldu mu diye yerinde rahat edemedi. Ben de haber gönderterek durumun öğrenilmesini emrettim: Biraz sonra gelen bilgiden hiçbir şey olmadığı anlaşılınca rahat etti. Aslında bu takdir edilecek bir haslet. Ancak devletin varlığına kastedilecek durumlar karşısında devlet adamlarının bütün yumuşak davranışları bir tarafa bırakarak devletin varlığı için her türlü tedbirleri alabilmeleri gerekir. Silah araması yapılır, eğer kötü muamele yapacaklar olursa onların da cezalan verilir. Peşin kararlılıkla jandarmanın kötü muamele yapacağını kabul edip bunu yaptırmamanın doğruluğuna ben şahsen inanmıyorum."[683]

---

[681] Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 404

[682] 1982 Anayasası'nın 58. maddesi: "Devlet, istiklal ve Cumhuriyetimizin emanet edildiği gençlerin müsbet ilmin ışığında, Atatürk ilke ve inkılapları doğrultusunda ve Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü ortadan kaldırmayı amaç edinen görüşlere karşı yetişme ve gelişmelerini sağlayıcı tedbirleri alır.
Devlet, gençleri alkol düşkünlüğünden, uyuşturucu maddelerden, suçluluk, kumar ve benzeri kötü alışkanlıklardan ve cehaletten korumak için gerekli tedbirleri alır." şeklindedir. Kaynak: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 311

[683] Evren, *Kenan Evren'in Anıları 1*, s. 207

Evren, Devlet Başkanı sıfatı ile yaptığı konuşmalarda genel olarak askerî müdahale öncesindeki durumu eleştirerek, kurulacak yeni düzenin nasıl şekilleneceğini anlatmaya çalışmıştır. Örneğin 23 Temmuz 1981 tarihinde Erzurum'da yapmış olduğu bir konuşmada Evren, MGK'nın yönetime el koymasının ardından ele geçirilen silahların sayısını belirterek bu sayıdaki silahla TSK'nın üzerine bir ordu daha donatmanın mümkün olduğunu belirtirken; 3 Nisan 1982 tarihinde Bursa'da yaptığı bir başka konuşmasında ise anayasal kurumları suçlayarak devletin içine düştüğü tehlikeli durum karşısında aciz kaldıklarını belirtmiştir.[684] Evren, yaptığı bu tür konuşmalarda aslında gerçeklerden hareket ediyor olsa da politik şiddetin, istikrarsızlığın ve ekonomik krizin tüm suçunu 1961 Anayasası'na ve politikacılara yıkmak da oldukça kolaycı ve indirgemeci bir yaklaşımdır. Evren'in gerçekten böyle mi düşündüğünü yoksa kasıtlı olarak böyle bir algı mı yaratmaya çalıştığını bilmek elbette mümkün değildir; ancak Evren'in eleştirdiği hususlara yönelik "tedbirlerin" tamamına 1982 Anayasası'nda yer verilmiştir. Bu anlamda MGK'nın Türkiye'yi otoriter bir anlayışla yönettiğini söylemekte bir yanlışlık yoktur; ancak özellikle Devlet Başkanı sıfatını taşıyan Evren'in gerek milliyetçi gerekse de pederşahi bir görüntü vermesi oldukça enteresandır. Bu görüntü aslında Osmanlı geleneğinde olduğu gibi devletin padişahın şahsında cismani bir hâle büründüğü durumun kendini bir anlamda yeniden üretmesidir. Tabii belirtmek gerekir bu görüntü devletin zayıflamaya beraber kırılmaya başlamış olsa II. Abdülhamid ile kendini bir anlamda yeniden üretmiş ve Atatürk ile beraber de cumhuriyet dönemine aktarılmıştır. Evren de aslında 1961 Anayasası'nın Türk idare gelenekleriyle ters bir yapısı olduğu düşüncesinden hareket ederek böyle bir tutum sergilemiştir. Bu anlayışın hâkim olmasının doğal sonuçları ise güvenlikçi anlayışın kendini sert bir şekilde göstermesiyle beraber özellikle kamu çalışanlarının seçilmesi noktasında uygulanan güvenlik soruşturması gibi uygulamaların ortaya çıkmasıdır. Evren bu anlamda İslam'ı da özellikle lidere itaat ve otoriterliği temellendirme amacıyla kullanmaktan çekinmemiştir ki dinin devletin tekelinde olduğu bir devlet geleneği içerisinde Evren'in bu tutumu herhangi bir muhalefetle karşılaşmamıştır. Evren'in Temmuz 1981'de yaptığı bir konuşmada din kültürü derslerinin zorunlu hâle getirileceğini söylemesini, daha sonra ise bu vaadin 1982

[684] Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, s. 87

Anayasası'nda yer almasını unutmamak gerekir.[685] Evren ayrıca Atatürk'e öykündüğünü gizleme ihtiyacı da duymamıştır. Örneğin 2 Kasım 1981'de İzmir'de yapılan "İkinci İktisat Kongresi" isimli kongrenin açılış konuşmasını Evren yapmıştır; çünkü Birinci İktisat Kongresi 13 Şubat 1923'te yine İzmir'de yapılmıştır ve bu kongrenin açılış konuşmasını da bizzat Atatürk yapmıştır.[686]

MGK, yeni anayasanın yapımına dair çalışmaları da geciktirmeden başlatmıştır. Yeni anayasa yürürlüğe girene kadar 1961 Anayasası'nın belli istisnalar dışında geçerli olacağının ilan edilmesinin ardından, 29 Haziran 1981'de "Kurucu Meclis Hakkında Kanun" çıkarılarak anayasa yapım süreci fiilen başlatılmıştır. Yasanın isminde her ne kadar "kurucu meclis" ibaresi geçse de aslında bahsi geçen meclisi bir kurucu meclis olarak nitelemek pek de mümkün değildir. Özellikle MBK'nın 1961 Anayasası için kurdurduğu KM bile DP'lileri dışlamasından dolayı demokratik açıdan problemli olarak görülürken MGK'nın kurucu meclisi bu açıdan daha da problemli bir yapıdadır. Tıpkı 1961 Anayasası'nda olduğu gibi burada da iki kanatlı bir meclis yapısı söz konusuydu. Bu kanatlardan biri doğrudan MGK tarafından oluşturulurken, meclisin diğer kanadı ise "Danışma Meclisi (DM)" adını almıştır.[687] DM'nin yaşadığı en büyük sıkıntı ise MGK ile arasında hiyerarşik bir ilişki bulunmasıdır; çünkü DM, adından da anlaşılacağı üzere MGK için yalnızca bir danışma organı olarak görülmüştür. Bu nedenle de anayasanın yapımında etkili olacak asıl unsurun MGK olacağını öngörmek çok da zor değildi. Ayrıca bu kurucu meclisin en önemli özelliklerinden biri de TBMM'nin tüm yetkilerini kullanabilecek olmasıdır; ancak bu yetkileri kullanma kuvveti de yine MGK'ya aitti. Bu nedenle DM'nin görevinin bir anayasa taslağı hazırlayıp, bu taslağı MGK'nın onayına sunmaktan ibaret olduğunu söylemek mümkündür. Yani özetle; DM'nin anayasa yapımına dair kurucu iktidar yetkilerinin hiçbirine sahip olmadığını, yetkiyi asıl elinde tutanın MGK olduğunu; bu nedenle de 1982 Anayasası'nı yapan asıl unsurun MGK olduğunu söylemekte bir yanlışlık bulunmamaktadır.[688] Ayrıca Kurucu Meclis Hakkında

---

[685] Ersin Kalaycıoğlu, "1960 Sonrası Türk Politik Hayatına Bir Bakış: Demokrasi, Neo-Patrimonyalizm ve İstikrar, *Türk Siyasal Hayatı: Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2016, s. 533-534; Günay ve Tuna, *Muhtıradan Darbeye,* s. 340

[686] "Evren: Düzensiz Rekabetin Mahzurları Var", *Cumhuriyet Gazetesi*, 3 Kasım 1981 Salı, s. 1., https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1981-11-03/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

[687] Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 53

[688] Tanör ve Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasası'na Göre Türk Anayasa Hukuku*, s. 13; DM'nin Anayasa Komisyonu üyelerinden olan Tevfik Fikret Alpaslan ise bu iddiayı reddederek MGK'nın anayasanın

Kanun'un 3. maddesinde DM'nin 160 üyeden oluşacağı; bunların 120'sinin illerden, ilin valisinin önereceği üç ismin arasından MGK tarafından birinin seçilmesi suretiyle belirleneceği,[689] kalan 40'ının ise doğrudan MGK tarafından seçileceği belirtilmiştir.[690] Ayrıca DM üyesi olabilmenin şartları da Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmak, 30 yaşını doldurmuş olmak, askerlik yapmış veya askerlikten muaf olmak, ağır hapis cezası veya taksirli suçlar dışında kalan bir suçtan bir yılın üzerinde hapis cezası almış olmamak, yüz kızartıcı bir suçtan hükümlü olmamak, yüksek öğrenim yapmış olmak ve 11 Eylül 1980 tarihinde herhangi bir politik partiye üye olmamak şeklinde belirlenmiştir. MGK'nın doğrudan atayacağı üyelerde ise yüksek öğrenim yapmış olmak şartı aranmamıştır.[691] Kenan Evren'in anılarında belirttiğine göre MGK'nın doğrudan atayacağı 40 DM üyeliği için toplam 11.125 kişi müracaat etmiştir.[692] Belirlenmiş bu şartlara bakıldığında MGK'nın yeni anayasanın yapımı noktasında büyük ölçüde "apolitik", müdahale öncesinin politik aktörlerini dışlayıcı ve antidemokratik bir tutum içerisinde olduğunu söylemek mümkündür; çünkü DM üyelerinin seçiminde hiçbir demokratik süreçten bahsedilmemiş, üstelik üyelerin politikayla daha önce ilişkileri olmayan kişiler arasından olmaları bir şart olarak dayatılmıştır. 13 Ekim 1981 tarihinde yapılan Yüksek Askerî Şûra (YAŞ) toplantısında yapılan istişarelerde partilerin politik faaliyetlerine gizli bir şekilde devam ettikleri için DM'ye etkide bulunma ihtimalleri tartışılmış ve sonuçta DM üyelerinin açıklanmasından hemen önce tüm politik partilerin kapatıldığına dair bir kanunun çıkarılması kararlaştırılmıştır.[693] Sonuçta 16 Ekim 1981'de yürürlüğe giren "Siyasi Partilerin Feshine Dair Kanun" ile tüm partiler kapatılmış ve 23 Ekim 1981'de de DM'nin ilk toplantısı gerçekleşmiştir.[694] DM, 23 Kasım 1981'de ise 15 üyeden oluşan bir "Anayasa Komisyonu" seçmiş ve komisyonun başına da Prof. Dr. Orhan Aldıkaçtı getirilmiştir.[695] Aldıkaçtı'nın komisyonun başına getirilmesi önemlidir; çünkü

---

hazırlanışına karışmadığını söylemiştir. Kaynak: "MGK Bize Hiçbir İstek ve Öneride Bulunmadı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 22 Temmuz 1982 Perşembe, s. 1, 11, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1982-07-22/0 (Erişim Tarihi: 23.11.2023)

[689] Fendoğlu, *Darbeler ve Anayasalar*, s. 110

[690] Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 278

[691] Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, s. 98

[692] Evren, *Kenan Evren'in Anıları*, s. 368

[693] Evren, *Kenan Evren'in Anıları 2,* s. 416

[694] Evren, *Kenan Evren'in Anıları 2,* s. 433

[695] Anayasa Komisyonuna Üye Seçimi, *Danışma Meclisi Tutanak Dergisi*, 23 Kasım 1981 Pazartesi, Onuncu Birleşim, ss. 334-342, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/DM__/d02/c001/dm__02001010.pdf (Erişim Tarihi: 23.11.2023)

Aldıkaçtı'nın anayasacılığa dair perspektifi tam da MGK'nın benimseyebileceği türden fikirleri ihtiva etmekteydi. Aldıkaçtı'ya göre Türkler devlet teşkilatı kurma konusunda usta bir millettir ve bu özelliğe doğuştan sahiptirler. Bu anlamda da Aldıkaçtı'nın oldukça milliyetçi bir yaklaşıma sahip olduğunu ve bu anlayışının 1982 Anayasası'nda da yer aldığını söylemekte bir yanlışlık bulunmamaktadır. Aldıkaçtı'nın vurgu yapılması gereken bir diğer görüşü de orduyu anayasal gelişmeler içerisinde koyduğu konumdur. Ona göre Osmanlı dönemi de dahil olmak üzere Türkiye'nin tüm anayasal gelişmeleri ordunun denetimi altında gerçekleşmiştir; bu nedenle de ordunun anayasal düzen üzerindeki denetimini ve güvencesini göz ardı eden bir anayasayı düşünmek mümkün değildir. Ayrıca Aldıkaçtı, 12 Mart döneminde 1961 Anayasası'nda yapılan değişiklikleri de desteklemiştir.[696] DM başkanı Prof. Sadi Irmak da "Bizim demokrasimiz kendimize mahsus olacak" diyerek aslında 1982 Anayasası'nın ruhunu oluşturacak bu hususları bir anlamda belirtmiştir.[697] Aldıkaçtı başkanlığındaki komisyon, yapılacak yeni anayasaya dair çalışmalara hemen başlamıştır; ancak belirtmek gerekir ki sunulacak taslak metnin MGK'nın onayı olmadan yürürlüğe girmesi mümkün değildi; hatta MGK'ya, sunulacak taslak üzerinde istediği gibi değişiklik yapma yetkisi dahi verilmiştir.[698] Bu durum ise Aldıkaçtı'yı dahi rahatsız etmiştir ki kendisi de demokratik ortamda yapılmayan bir anayasayla ülkeye demokrasi getirmeye çalışmanın güçlüğünü itiraf etmek zorunda kalmıştır.[699]

Anayasa Komisyonu göreve başladıktan sonra öncelikli olarak çeşitli kurumlardan ve kuruluşlardan, yapılacak olan yeni anayasa dair görüşler istemiştir. Bu görüşlere ek olarak; MGK'nın görüşleri, 12 Mart döneminin zihniyeti ve 27 Mayıs'a ve dolayısıyla da 1961 Anayasası'na tepkili olan DP geleneğinden gelen sağ kesimin görüşleri de 1982 Anayasası'nın ruhunun şekillenmesinde oldukça önemli rol oynamışlardır. Özellikle AP'nin ve Demokratik Parti'nin daha önce hazırlamış oldukları anayasa taslaklarında belirtilen yürütmenin güçlendirilmesi, tabii senatörlüğün kaldırılması, temel hak ve özgürlükler üzerindeki sınırlamaların arttırılması gibi önerilerin 1982 Anayasası'nda kendilerine yer bulduklarını söylemek mümkündür.[700] TBMM'nin çift kamaralı bir

[696] Bülent Tanör, *Anayasal Gelişme Tezleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013, s. 53-54
[697] "Irmak: Bizim Demokrasimiz Kendimize Mahsus Olacak", *Cumhuriyet Gazetesi*, 16 Kasım 1981, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1981-11-16/0 (Erişim Tarihi: 23.11.2023)
[698] Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 55
[699] Tanör, *İki Anayasa*, s. 94-95
[700] Tanör ve Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasası'na Göre Türk Anayasa Hukuku*, s. 14-15

meclis olmaktan çıkarılması, yürütmenin yasama ve yargı kuvvetleri karşısında kuvvetlendirilmesi, "temsilde adalet" ilkesine karşı "yönetimde istikrar" ilkesini önceleyecek "tedbirler" alınması ve buna benzer birçok hususu bu anlamda Türkiye'nin girmiş olduğu ekonomik ve politik istikrarsızlıklardan 1961 Anayasası'nın sorumlu tutulmasından kaynaklanan tepkilerin yansımaları olarak okumak mümkündür. Politik partilerin kapatılmasının DM'nin görevine başlamasından sadece bir hafta öncesinde denk getirilmesi de bir tesadüf değildir; çünkü askerî müdahaleden önce var olan politik partilerin ve politikacıların anayasa yapım sürecine etki etmeleri istenmemiştir. Zaten Kenan Evren de 30 Ekim 1982'de yaptığı bir konuşmada anayasayı geçirirken partilerin gücüne değil de milletin gücüne dayanmak istediklerini belirterek bu amacı gizlememiştir.[701] Yürütmenin güçlendirilmesi eğilimi ise özellikle Cumhurbaşkanlığı makamının güçlendirilmesi ve bir protokol makamı olarak çıkarılması noktasında kendisini göstermiştir ki bu aslında Türkiye'nin başkanlık sistemine giden yolda attığı belki de en temel adımdır.[702] Bu dönemdeki dikkat çekici bir başka gelişme de 6 Aralık 1981 tarihinde kılık kıyafet yönetmeliği gereğince okullarda sakalın ve başörtüsünün yasaklanmasıdır.[703] Bu yasak başta şaşırtıcı gelebilir; çünkü MGK, din kültürü derslerini zorunlu yapmak ve dini toplumun birleştirici bir unsuru olarak görme noktasında aslında dinî anlamda muhafazakâr bir ideolojiye sahiptir. Buna karşılık dinin devletin kontrolünde ve ancak devletin izin verdiği sınırlar çerçevesinde yaşanabileceğine dair Türk-Osmanlı devlet geleneği bu dönemde de kendini göstermiş ve dindarlığın "aşırı" görülen taraflarını baskı altına alabilmek için bu tür yasaklara başvurulmuştur. Hatta Evren, bu yasağa gösterilen tepkilere dair anılarında kısaca "Buna pek aldırış ettiğimiz yok. Bir müddet sonra kesilir."[704] demekle yetinmiştir. Başörtü yasağının da yine dinin devletin kontrolüne alınmasından kaynaklı olarak dinin yalnızca devletin dayattığı şekliyle yaşanmasına izin verilmesinden kaynaklandığını söylemek mümkündür.

DM'nin anayasaya ilişkin faaliyetleri Evren'in düşündüğünden daha problemli olmuştur. Öncelikli olarak Aldıkaçtı'nın yeni anayasanın 1961 Anayasası'ndan özgürlükler

---

[701] "Milletin Gücüyle Anayasa'yı Tasvipten Geçireceğiz", *Cumhuriyet Gazetesi*, 31 Ekim 1982 Pazar, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1982-10-31/0 (Erişim Tarihi: 23.11.2023)
[702] Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı,* s. 90-91
[703] Millî Eğitim Bakanlığı ile Diğer Bakanlıklara Bağlı Okullardaki Görevlilerle Öğrencilerin Kılık - Kıyafetlerine İlişkin Yönetmelik, *RG,* 7 Aralık 1981 Pazartesi, Sayı: 17537, s. 3-6, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17537.pdf (Erişim Tarihi: 22.11.2023)
[704] Evren, *Kenan Evren'in Anıları 2*, s. 481

açısından daha geri olmaması gerektiğine dair basına verdiği demeçler Evren'i rahatsız etmiş,[705] sonrasında ise DM içerisindeki kimi üyelerin Aldıkaçtı ile gizli toplantılar yaptıkları iddiaları ve DM içerisinde "Atatürkçü liberaller, "sosyal demokratlar" ve "muhalif radikaller" isminde gruplaşmaların oluştuğu söylentileriyle Evren'in durumdan rahatsızlığı daha da artmıştır.[706] Sonuçta Evren'in isteği üzerine 16 Haziran 1982'de DM'nin başkanlığını yürüten Sadi Irmak bir açıklama yaparak bu tür politik gruplaşmaların tasvip edilmediğini belirtmiş ve böylece bu grupları bir anlamda uyarmıştır. Sonuçta bu açıklamalar Evren'in istediği sonucu vermiş ve DM içerisindeki gruplaşmalar büyük ölçüde ortadan kalkmıştır.[707] Yani Evren ve MGK, kendi kurdukları DM içerisinde dahi çatlak ses çıkmasına tahammül göstermemişlerdir Buna karşılık Aldıkaçtı'nın anayasa konusunda Evren'e danışmadan medyaya verdiği demeçler Evren'i rahatsız etmeye devam etmiştir.[708] Anayasa Komisyonu ise 17 Temmuz 1982 tarihinde çalışmalarını bitirmiş ve hazırladığı taslağı DM'ye sunmuş,[709] DM de bu taslağı 23 Eylül 1982'de onayladıktan sonra MGK'ya sunmuştur.[710] 25 Eylül 1982'de ise "Anayasanın Halkoyuna Sunulması Hakkında Kanun" çıkarılarak anayasa taslağının referanduma (halkoyuna) sunulması için yasal süreç başlatılmıştır.[711] MGK, taslağı 18 Ekim 1982'de onayladıktan sonra [712] 7 Kasım 1982 tarihinde referanduma sunmuştur. [713] Tabii referandum süreci de yine demokratik teamüllerin tümünün çiğnendiği ve toplumsal muhalefetin tamamen baskı altına alındığı bir süreç şeklinde gelişmiştir. Örneğin 4 Ağustos 1982'de çıkarılan 70 sayılı karar ile anayasa taslağı hakkında lehte propaganda yapmak serbest bırakılırken, aleyhte propaganda veya eleştiri yapmak ise yasaklanmıştır.

---

[705] Kenan Evren, *Kenan Evren'in Anıları 3*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1991, s. 161
[706] Evren, *Kenan Evren'in Anıları 3*, s. 186
[707] Evren, *Kenan Evren'in Anıları 3*, s. 189
[708] Evren, *Kenan Evren'in Anıları 3*, s. 218
[709] "Anayasa Tasarısı Açıklandı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 18 Temmuz 1982 Pazar, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1982-07-18/0 (Erişim Tarihi: 23.11.2023); Evren, *Kenan Evren'in Anıları 3*, s. 199
[710] "Anayasa DM'den Geçti", *Cumhuriyet Gazetesi*, 24 Eylül 1982 Cuma, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1982-09-24/0 (Erişim Tarihi: 23.11.2023); Evren anılarında yeni anayasanın DM'den 120 kabul oyuna karşılık 7 ret ve 12 çekimser oyla geçtiğini belirtmiştir. 17 üyenin ise oylamaya katılmadığını ayrıca belirtmiştir. Kaynak: Evren, *Kenan Evren'in Anıları 3,* s. 261
[711] Anayasanın Halkoyuna Sunulması Hakkında Kanun, *RG,* 25 Eylül 1982 Cumartesi, Sayı: 17823, s. 1-3, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17823.pdf (Erişim Tarihi: 23.11.2023)
[712] TBMM, *Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi*, C. 7, Yüz On Sekizinci Birleşim, 18 Ekim 1982 Pazartesi, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MGK_/d01/c007/mgk_01007118.pdf (Erişim Tarihi: 23.11.2023)
[713] "Demokrasi İçin Görev Günü", *Cumhuriyet Gazetesi*, 7 Kasım 1982 Pazar, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1982-11-07/0 (Erişim Tarihi: 23.11.2023)

Bununla da kalınmamış, yine aynı kararname ile referandumda oy vermek zorunlu hâle getirilmiş, oy vermeyen vatandaşların seçme ve seçilme haklarının 5 yıllığına ellerinden alınacağı ilan edilmiş ve oy vermeyen vatandaşlara para cezası uygulanacağı belirtilmiştir. Bu önlemlerle hem anayasanın düşük bir katılımla kabul edilmesi hâlinde yaşanması muhtemel bir meşruiyet krizinin önüne geçilmesi hem de anayasa aleyhinde propagandalarla anayasanın düşük bir oran ile kabul edilmesinin veya reddedilmesi ihtimallerinin bertaraf edilmesi amaçlanmıştır. Anayasa taslağını halka anlatma ve lehte oy isteme görevini ise Devlet Başkanı Evren üstlenmiştir.[714] Evren, 24 Ekim 1982'de başladığı yurt gezilerini 5 Kasım 1982'ye kadar sürdürmüş ve gittiği her yerde anayasanın neden kabul edilmesi gerektiğini anlatmıştır.[715] Evren'in gezilerinde kullandığı dil de önemlidir; örneğin Taksim'de yaptığı bir konuşmada Evren, askerî müdahale olmasaydı Taksim Meydanı'nın adının "Kızıl Meydan" olarak değiştirileceğini iddia ederek; o günlere dönülmemesi için yeni anayasaya destek verilmesi gerektiğini söylemiştir.[716] Bu konuşmadan da anlaşılacağı üzere Evren, halkı korkutmaya ve geçmişteki travmalar üzerinden uysallaştırmaya yönelik bir propaganda taktiği izlemiştir. Bu taktiğin başarılı olmasında ise şaşırılacak bir yan yoktur, zira askerî müdahale öncesindeki durum gerçekten de oldukça tehlikeli ve korkutucudur. Yine de Evren'in anayasanın kabul edilmemesi hâlinde 1980 öncesine dönüleceğini ima eden konuşmalar yapıyor olmasının maksatlı olmadığını iddia etmek zordur. Evren'in bu tür konuşmalar yaptığı günlerdeki bir diğer önemli gelişme ise Millî Eğitim Bakanlığı'nın, yurtlarda kalan yatılı öğrencilerin yemeklerden önce tıpkı kışlalarda olduğu gibi "Tanrımıza hamdolsun, milletimiz var olsun" şeklinde yemek duası yapmalarını zorunlu hâle getirmesidir. Ayrıca yemekhanelerde dahi Atatürk fotoğrafı bulundurmanın zorunlu kılınması bir diğer önemli detaydır.[717] Gençlerin zorunlu din kültürü derslerinin ardından böyle bir zorunluluğa daha

[714] Evren, *Kenan Evren'in Anıları 3*, s. 220-222; Tanör ve Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasası'na Göre Türk Anayasa Hukuku*, s. 18-19, Evren yıllar sonra yazdığı anılarında anayasa aleyhinde propaganda yapmanın yasaklanmasından pişmanlık duyduğunu belirtmiştir; ancak bu pişmanlığının sebebi demokratik süreçlerin bastırılmasından çok basının "ağzımıza kilit vurdular" gibi isnatlarda bulunmasından duyduğu rahatsızlıktır. Kaynak: Evren, *Kenan Evren'in Anıları 3*, s. 272

[715] "Devlet Başkanı, Tanıtma Kampanyasına Başladı ve Anayasa'ya 'Evet' Oyu İstedi", *Cumhuriyet Gazetesi*, 25 Ekim 1982 Pazartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1982-10-25/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023); "Evren: Anayasa Kabul Edilmezse, Ne Yapabileceklerini Sanıyorlar?" *Cumhuriyet Gazetesi*, 6 Kasım 1982 Cumartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1982-11-06/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

[716] "'Gövde Gösterisi Yapmak İstemedik'", *Cumhuriyet Gazetesi*, 5 Kasım 1982 Cuma, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1982-11-05/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

[717] Millî Eğitim Bakanlığı İç Hizmet Yönetmeliği, *RG*, 2 Kasım 1982 Salı, Sayı: 17856, s. 5-63, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17856.pdf (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

tabi tutulmaları ve diğer tüm söylemleri de düşününce MGK'nın ideolojik perspektifi aslında çok net bir şekilde ortaya çıkmaktadır; milliyetçi, merkeziyetçi, militarist, jakoben ve güçlü yürütmeyi önceleyen bir perspektif…

Referanduma dair dikkat çekilmesi gereken en önemli hususlardan biri de anayasa taslağının kabul edilmemesi hâlinde ne olacağına dair net bir yorum yapılmamış olmasıdır; zira taslağın kabulü hâlinde demokratik yönetime dönüleceği vadedilmiştir.[718] Bu durum da doğal olarak anayasa taslağının kabul edilmemesi durumunda askerî yönetimin devam edebileceğine dair kuşkuların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Devlet Başkanı Evren ayrıca anayasayı tanıtırken özelikle devlet otoritesine vurgu yapmış ve yeni anayasanın yapılmasını "otorite ihtiyacı" üzerinden meşrulaştırmıştır.[719] Anayasa taslağının referanduma sunulması noktasında atlanmaması gereken bir nokta da anayasa taslağının kabulü hâlinde taslakta yer alan geçici madde sayesinde Evren'in yedi yıllığına Cumhurbaşkanlığına seçilecek olmasıdır.[720] Ayrıca MGK'nın diğer dört üyesi ise Cumhurbaşkanlığı Konseyi adı verilen bir kurulu oluşturacaklardı.[721] Bu anlamda da anayasa taslağının kabulü, MGK rejimi ve Evren için de bir meşruiyet testi anlamını taşımıştır. Ayrıca MGK rejiminin ve Evren'in varlığını sürdürmeleri bir anlamda yeni rejimin pekişmesi noktasında da bir sigorta olacak ve böylece devletin rasyonalize edilen yeni düzeninin devamlılığı sağlanacaktır. Tabii belirtmek gerekir ki Evren'in o dönemde halk nezdindeki itibarı oldukça yüksektir; çünkü Evren genel anlamda ülkedeki politik şiddeti ve ekonomik krizi ortadan kaldıran kişi olarak görülmüştür, bu nedenle de Evren'in kendisini ortaya koyması anayasa taslağının kabulü noktasında da olumlu etki yapacak bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. MGK'nın referanduma yönelik aldığı önlemler

[718] "Evren Erzurum'da Halka Hitaben Konuştu: Demokrasiye Türk Milleti İstediği İçin Döneceğiz", *Cumhuriyet Gazetesi*, 9 Şubat 1982 Salı, s. 1, 11, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1982-02-09/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

[719] "Evren: 10 Yıllık Siyaset Yasağını Millet Rahat Etsin Diye Koyduk", *Cumhuriyet Gazetesi*, 16 Ekim 1982 Salı, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1982-10-26/0 (Erişim Tarihi: 23.11.2023); "Evren: Anayasaya Karşı Çıkanlar Gözlerine Kara Gözlük Takanlardır", *Cumhuriyet Gazetesi*, 27 Ekim 1982 Çarşamba, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1982-10-27/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

[720] Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *RG*, 9 Kasım 1982 Salı, Sayı: 17863 (Mükerrer), s. 52, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (Erişim Tarihi 22.11.2023)

[721] 1982 Anayasası'nın Geçici 2. maddesinin 3. fıkrası şu şekildedir: "Türkiye Büyük Millet Meclisi toplanıp göreve başladıktan sonra, Milli Güvenlik Konseyi, altı yıllık bir süre için Cumhurbaşkanlığı Konseyi haline dönüşür ve Milli Güvenlik Konseyi Üyeleri, Cumhurbaşkanlığı Konseyi Üyesi sıfatını alırlar. Milli Güvenlik Konseyi üyesi olarak 18 Eylül 1980 tarihinde içtikleri and yürürlükte kalır. Cumhurbaşkanlığı Konseyi Üyeleri, Anayasada Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerinin haiz bulundukları özlük hakları ile dokunulmazlığına sahip olurlar. Altı yıllık süre sonunda Cumhurbaşkanlığı Konseyinin hukuki varlığı sona erer." Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, s. 53

ise en ufak bir başarısızlık ihtimaline dahi tahammülün olmadığını göstermiştir.[722] Bu nedenle de bu referandumun aslında her şeyiyle tam bir "kurucu plebisit" örneği olduğunu söylemek mümkündür. [723] Sonuçlar ise MGK'nın istediği gibi olmuş ve seçmenlerin %91'i anayasa taslağının 1982 Anayasası'na dönüşmesine "evet" oyu vermiştir.[724] Referanduma katılım da bu anlamda yine MGK'nın beklentilerini karşılamış ve kayıtlı seçmenlerin %91,27'si sandığa gitmiştir.[725] Böylece 1982 Anayasası yürürlüğe girmiş ve Kenan Evren de Türkiye Cumhuriyeti'nin 7. Cumhurbaşkanı olarak görev yapmaya başlamıştır. Tabii belirtmek gerekir ki anayasanın kabulü demokratik rejime hemen dönülmesi anlamına da gelmemiştir. Yasama yetkisi TBMM'nin Başkanlık Divanı oluşana dek MGK tarafından kullanılmaya devam etmiştir ve Evren bu süre boyunca "Cumhurbaşkanı" sıfatının yanında "Genelkurmay Başkanı" ve "MGK Başkanı" sıfatlarını da taşımaya devam etmiştir. Bunlarla da kalınmamış, başta parti liderleri olmak üzere 12 Eylül öncesinin tanınmış politikacılarının birçoğuna 5 veya 10 yıl sürecek politika yasakları koyulmuştur.[726]

Evren, resmî olarak göreve başladıktan üç gün sonra; yani 12 Kasım 1982 tarihinde genel seçimlerin 1983 yılının Ekim ayında yapılacağını ilan etmiştir; ancak politika yasaklarının henüz kalkmadığını hatırlatmayı da ihmal etmemiştir. Bu nedenle de dönüş; politika yasaklarının, parti kapatma kararlarının ve 1982 Anayasası'nın kurduğu yeni düzenin gölgesi altında olduğu için gerçek anlamda bir demokratik rejimden bahsetmek

---

[722] Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 406; 1980-1983 arasındaki askerî yönetim döneminde ihracat artmış, ekonomi büyümüş ve enflasyon %130'dan %35'e kadar gerilemiştir. Bu durum da doğal olarak Kenan Evren'in prestijini arttıran önemli bir gelişmedir. Kaynak: Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, s. 268

[723] Kurucu Plebisit: Anayasa yapımında "Kurucu Referandum" yönteminin bir sapması olarak görülen Kurucu Plebisitte; halkın yapım sürecinden dışlandığı anayasa yapımı ve özgürlük ortamının tamamen bastırıldığı bir halkoyu süreci söz konusudur. Ayrıca aleyhteki tüm eleştiriler bastırılır ve bir korku iklimi yaratılmaya çalışılır. Sonuç ise genel olarak %90'lara varan ezici bir çoğunlukla anayasanın kabul edilmesi şeklinde olur. Kurucu Plebisit hakkında daha fazla bilgi için bkz: Kemal Gözler, *Kurucu İktidar*, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2016, s. 87-92

[724] "Kabul Yüzde 91" *Cumhuriyet Gazetesi*, 9 Kasım 1982 Salı, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1982-11-09/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

[725] Evren, *Kenan Evren'in Anıları 3*, s. 377

[726] Tanör ve Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasası'na Göre Türk Anayasa Hukuku*, s. 24; Evren başlangıçta başta Demirel ve Ecevit olmak üzere politika yasakları uygulamayı düşünmediklerini; ancak bu isimlerin faaliyetlerinin kendilerini buna mecbur ettiğini iddia etmiş ve delil olarak da İsrail'in Kudüs'ü başkent ilan etmesi üzerine Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerini kesip kesmeme noktasında aldığı karara dair yapılan basın toplantısında sorulan bir soruya verilen cevabı göstermiştir. Zira basın toplantısında MGK adına konuşan MGK Genel Sekreteri Orgeneral Haydar Saltık, sorulan bir soru üzerine Demirel ve Ecevit'e dair normal düzene geçildiğinde her iki ismin de politik faaliyette bulunmaya devam edeceklerini umduğunu söylemiştir. Kaynak: Evren, *Kenan Evren'in Anıları 2,* s. 133

mümkün değildir. Ayrıca MGK, seçimlerde ortaya çıkacak "beklenmedik" bir durumu önleyebilmek için emekli bir subay olan Turgut Sunalp'in liderliğini yapacağı, MGK'nın politikalarını takip edecek ve merkez sağda konumlanmış bir parti kurdurmayı düşünmüştür.[727] Yeni kabul edilen "Siyasi Partiler Kanunu (SPK)" ise kurulacak partilerin 30 kişilik "kurucular kurulu" listelerinde eski politikacılardan hiç kimsenin olmaması ve MGK'ya da bu listeleri veto yetkisi verilmesi gibi birçok kısıtlamayla doldurulmuştur. MGK, SPK'nın kabulünden bir gün sonra; yani 25 Nisan 1983'te politika yasağının kaldırıldığını açıklamıştır; ancak SPK'nın 97. maddesine göre MGK'nın eylemlerinin partiler tarafından eleştirilmesini de yasaklamıştır. Tüm bunlara rağmen CHP'nin devamı olarak kurulan "Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP)" ve AP'nin devamı olarak kurulan "Büyük Türkiye Partisi (BTP)" başta olmak üzere toplam 17 parti kurulabilmiştir. Bu partilerin çoğu uzun ömürlü olamamış, BTP ise kapatılarak partinin kurucuları tutuklanmıştır. Liderliğini Prof. Erdal İnönü'nün yaptığı SODEP ise kapatılmamış; ancak milletvekili adayları veto edilerek seçimlere katılması engellenmiştir.[728] BTP'nin kapatılması ise AP geleneğinden gelen politikacıları durduramamış ve yine AP'nin devamı niteliğindeki "Doğru Yol Partisi (DYP)" kurulmuştur. Bu parti kapatılmamıştır; ancak tıpkı SODEP gibi DYP'nin de milletvekili listeleri veto edilerek seçime katılması engellenmiştir. Genel seçimlere yalnızca Turgut Özal liderliğindeki "Anavatan Partisi (ANAP), Necdet Calp liderliğindeki "Halkçı Parti (HP)" ve MGK tarafından da desteklenen Turgut Sunalp liderliğindeki "Milliyetçi

[727] Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 222; Tanör ve Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasası'na Göre Türk Anayasa Hukuku*, s. 27; Kenan Evren daha Cumhurbaşkanı seçildiği anda bu konudaki düşüncelerini belli etmiş ve anılarında: "Acaba Cumhurbaşkanı olmakla hata mı ettim? Böyle yapacağıma De Gaulle gibi ben de bir parti kursam, kurduğum parti seçimi kazandıktan sonra Cumhurbaşkanı adaylığımı koysam daha iyi olmaz mıydı? Bizim felsefemizi devam ettirecek, hiç olmazsa çalkantıları atlatıncaya kadar geçecek seneler zarfında söylediklerimi dinleyecek bir parti başkanını nasıl bulacağız? Daha buna benzer bir sürü sorular kafamı kurcalıyor." Kaynak: Evren, *Kenan Evren'in Anıları 3*, s. 385-386; Kenan Evren'in tereddütleri bununla da sınırlı kalmamış, daha sonra Turgut Sunalp'in bu işi başarıp başaramayacağına dair de şüpheleri olduğunu ifade etmiştir: "İyi mi yaptık. kötü mü yaptık bilemiyorum. Ancak içimde bir tereddüt var. Turgut Sunalp'in bu işi yürütebileceğinden kuşkum var. Millet Turgut Sunalp'i nereden tanısın? Nereden çıktı bu isim diye sormayacak mıdır? Ben millete nasıl derim ki, bu ismi biz bulduk, buna inanın diye... Hem bunları Düşünüyor, hem de Bülend Ulusu'ya bizi yarı yolda bıraktı diye kızıyorum." Kaynak: Kenan Evren, *Kenan Evren'in Anıları 4*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1991, s. 137

[728] Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 222-223; Kenan Evren'in yeni SPK'ya dair "Özellikle parti genel başkanlarının parti teşkilatı üzerinde bugüne kadar kurdukları hegemonyayı tesirsiz hâle getirici ve seçimlerden evvel aday tespiti için yapılan önseçim rezaletini önleyici ve Cumhuriyet Başsavcısının partileri etkin olarak denetleyebilmesine imkân sağlayan tedbirleri getirdik." şeklindeki sözleri dikkat çekicidir. Kaynak: Evren, *Kenan Evren'in Anıları 4*, s. 147

Demokrasi Partisi (MDP)" katılabilmiştir.[729] Seçimlere dair dile getirilmesi gereken bir diğer nokta da son derece yüksek bir oran olan %10 ulusal barajıdır. Aslında %5, %7 ve %8 gibi oranlar da tartışılmışsa da Evren'in ısrarıyla özellikle koalisyonların önlenebilmesi amacıyla %10 barajı kabul edilmiştir.[730] Burada özellikle vurgulanması gereken ise her üç partinin liderinin de Evren'den "izin" alarak parti kurma işine girişmiş olmalarıdır. [731] Evren tarafından 6 Kasım 1983'te yapılacağı duyurulan genel seçimlerin[732] sonuçları ise MGK'nın beklediği gibi olmamış; ANAP oyların %45'ini alarak birinci parti olurken, HP %30,5 oyla ikinci, MDP ise %23,3 oyla üçüncü parti olabilmiştir. 400 sandalyeden oluşan TBMM'de ise ANAP 211, HP 117, MDP ise 71 sandalye kazanabilmişti ki bu sonuçlara göre ANAP tek başına hükümet kurabilecek çoğunluğa ulaşmıştır.[733] Seçimlerden sonra MGK'nın ANAP'ın iktidara gelmesine izin vermeyeceğine yönelik tartışmalar çıkmışsa da Evren ile Özal arasında yapılan görüşme bu tartışmayı da bitirmiş ve Özal, hükümeti kurma görevini almıştır. Buna karşılık MGK da ülke yönetiminden elini hemen çekmemiş ve bir süre daha yetkilerini kullanmaya devam etmiştir.[734]

1983 seçimlerinin sonuçları genel olarak halkın MGK'nın ve Evren'in hilafına olacak bir şekilde onun işaret etmediği bir partinin iktidara getirildiği şeklinde yorumlanmış ve halkın bu anlamda Evren'e ve MGK'ya bir ders verdiği şeklinde söylemlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Oysaki seçime katılan her üç partinin de MGK tarafından onaylandığı ve bu partilerin tamamının aslında MGK rejiminin ve doğal olarak da düzenin devamını sağlayacak türden partiler olduğunu söylemekte bir yanlışlık bulunmamaktadır. MGK'nın elinde ANAP ve HP'yi seçime sokmama noktasında yeterli yetki bulunmaktadır. Hatta ANAP'ın tek başına iktidar gelmesinden sonra iktidarın ANAP'a verilip verilmeyeceği bile bir anlamda tartışma konusu olmuşsa da bu hususta bir problem yaşanmamıştır. Oysaki CHP'nin devamı olarak kurulan SODEP ve AP'nin devamı olarak kurulan DYP seçimlere dahi sokulmamıştır ve buna rağmen halkın

[729] Tanör ve Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasası'na Göre Türk Anayasa Hukuku*, s. 28; Evren, MDP'yi destekleyen bir konuşma yapmayı istemeyerek kabul ettiğini ve bunu aslında doğru bulmadığını anılarında belirtmiştir. Kaynak: Evren, *Kenan Evren'in Anıları 4*, s. 393
[730] Evren, *Kenan Evren'in Anıları 4*, s. 230
[731] Evren, *Kenan Evren'in Anıları 4*, s. 150-151
[732] Evren, *Kenan Evren'in Anıları 4*, s. 157
[733] Öztekin, *Siyaset Bilimine Giriş*, s. 213
[734] Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, s. 273-274

seçimlere katılımı rekor düzeyde olmuştur. Elbette seçime katılım yönünde yapılan baskıların da bu durumda etkisi olmuştur; ancak bu durumun asıl nedeninin gerek 1960-1980 arasında yaşanan dönemin yarattığı travma gerekse de Osmanlı döneminden itibaren devlet aklına damga vuran otoriter resmî ideolojinin yarattığı otoriter halkın devlete karşı uysal tutumundan kaynaklandığını iddia etmek mümkündür. Zira 1983'te seçimler katılmasına izin verilen tüm partiler MGK'nın onayından geçmiş partilerdir ve bu partilerden hangisi iktidara gelirse gelsin, sonuçta meşruiyetini MGK'dan alan partiler oldukları için iktidara gelen yine MGK'nın zihniyeti olacaktır.

1983'te yapılan genel seçimlerle beraber Türkiye yeniden demokratik rejime dönmüştür; ancak bu dönüş, daha önce de belirtildiği üzere 1982 Anayasası'nın ve MGK'nın gölgesi altında bir dönüştür. Bu nedenle de bu düzenin demokratik niteliği daima tartışma konusudur. 1982 Anayasası ise kabul edildiği günden itibaren tam 17 defa değiştirilmiştir ki özellikle 2017 yılında yapılan değişikliklerle beraber Türkiye'nin yeni bir anayasal düzene geçtiğine dair tartışmalar dahi başlamıştır. Oysaki 1982 Anayasası'nın milliyetçi, merkeziyetçi, militarist, jakoben ve güçlü yürütmeyi önceleyen bir anlayışa sahip olduğu düşünüldüğünde mevcut düzenin de bu açılardan 1982 Anayasası'ndan çok farklı bir şey vadettiğini söylemek mümkün değildir. Bu nedenle de 1982 Anayasası'nın ruhunun değişmediğini ve bu anlamda da 1982 Anayasası'nın tüm değişikliklere rağmen Türkiye'nin en uzun ömürlü anayasası olmaya devam ettiğini söylemekte bir yanlışlık bulunmamaktadır. 1982 Anayasası'nın yapım süreci içerisinde politik hayat neredeyse tümüyle tasfiye edilmiş, muhalefet tümüyle susturulmuş ve MGK her türlü iletişim aracı üzerinde büyük bir hâkimiyet kurmuştur. Böyle bir ortamda yapılan anayasa da doğal olarak MGK'nın ideolojik perspektifinin tam bir yansıması görünümünü almıştır. MGK askerlerden kurulu olduğu için doğal olarak meselelere askerî bir zihniyetle yaklaşmıştır. Ayrıca merkeziyetçilik ve bölünme korkularını önceleme de yine MGK'nın anlayışının önemli unsurlarındandır. Tüm bu unsurların net bir şekilde anlaşılabilmesi ve çalışmanın ana konusunun; yani 1982 Anayasası'nın ruhunun anlaşılabilmesi içinse anayasanın derinlemesine bir incelemeye tabi tutulması şarttır. Buraya kadar yapılan tartışmaların tümü 1982 Anayasası'nın ruhunu ortaya çıkaran sebeplerin anlaşılmasına yönelikti. Bundan sonra yapılacak tartışmalar ise 1982 Anayasası'nın mahiyetinin ve bu bağlamda da ruhunun anlaşılmasına dair olacaktır.

B. 1982 Anayasası'nın Mahiyeti

Daha önce de belirtildiği üzere 1982 Anayasası, tepkisel ve dayatmacı yönleri oldukça fazla olan bir anayasa olarak değerlendirilmektedir ve özellikle 1961 Anayasası'nın hak ve özgürlükler rejimi bakımından, ülke koşullarına göre fazla liberal bulunması ve bu anlamda da yapılan "bol gelen elbise" eleştirilerinin ışığında şekillendirildiği için de 1982 Anayasası'nın sivil toplumu bastıran, politika imkânlarını zayıflatan ve temsilde adalete karşı yönetimde istikrarı öne çıkaran bir anlayışla yazıldığı şeklinde iddialar mevcuttur.[735] Bu anlayışın altında ise kontrol edilemeyene, bilinmeyene ve öngörülemeyene karşı hissedilen derin bir korkunun yattığını iddia etmek mümkündür;[736] çünkü Türkiye'nin resmî ideolojisi genel olarak bu tür durumlara dair travmaların ve paranoyaların etrafında şekillenmiştir. Bu anlamda da 1982 Anayasası'nın ruhunun gerek Osmanlı döneminden gelen ve Cumhuriyet dönemiyle beraber rasyonelleşerek pekişen kimi unsurların ve 1960-1980 arası döneme dair tepkinin etrafında şekillendiğini söylemekte bir yanlışlık bulunmamaktadır. Anayasanın ruhunun bu biçimde şekillenmesi ise bu duruma dair rıza üretimini sağlayacak meşru gerekçelerin olmasıyla mümkün olabilmiştir. Tabii 1982 Anayasası'nı yapanların bu meşru gerekçeleri sonuna kadar zorlayarak 1982 Anayasası'nı mümkün olabildiğince otoriter bir anlayışla yazdıklarını söylemeden geçmemek gerekir. Zira 1982 Anayasası, özellikle devlet-toplum ilişkileri bağlamında 1961 Anayasası'na kıyasla devleti daha fazla önceleyen bir anlayışa sahiptir.

1982 Anayasası, taslak metni ortaya çıktığı andan itibaren özellikle akademisyenlerden pek çok farklı eleştiri almıştır. Örneğin Prof. Feridun Ergin, taslak metni "Temel davalarımıza dengeli ve istikrarlı çözümler getiremiyor" diyerek eleştirmiştir. Prof. Aydın Aybay ise "Bu başarısız metin Türk ulusuna yakışan bir şekle sokulmalı" demiştir. Prof. Erzen Erzurumlu ise "Türkiye, kuşkulu bir yaşam biçimine itiliyor" diyerek anayasanın tepkisel niteliğini vurgulamıştır.[737] Türk-İş ise "Bu taslak benimsenirse geleceğe güvenle bakılamaz" diyerek olumsuz görüş bildirmiştir.[738] Tabii belirtmek gerekir ki taslak metni eleştirenler kadar destekleyenler de mevcuttur. Örneğin Prof.

[735] Tanör ve Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasası'na Göre Türk Anayasa Hukuku*, s. 10-13
[736] Önderman, *Türkiye'de Paranoid Ethos*, s. 21
[737] "Öğretim Üyeleri, Özgürlüklerin Kısıtlanmasını Eleştiriyor", *Milliyet Gazetesi*, 20 Temmuz 1982, s. 8, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1982.07.20 (Erişim Tarihi: 23.11.2023)
[738] "Türk-İş: 'Bu Taslak Benimsenirse Geleceğe Güvenle Bakılamaz'", *Milliyet Gazetesi*, 20 Temmuz 1982, s. 8, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1982.07.20 (Erişim Tarihi: 23.11.2023)

Ergin Nomer: "Anayasa taslağının üniversitelerle ilgili bölümünü olumlu karşıladım" derken, Prof. İbrahim Karaca ise "Bu tasarı fikir özgürlüğüne önem vermiş görülüyor" demiştir. DM Anayasa Komisyonu'nda başkanlık görevini yürüten Prof. Orhan Aldıkaçtı ise "Bu anayasa huzur ve barış anayasasıdır" demekle kalmamış, "Fikirlerini söyleyenler gerekçelerini açıklasınlar" diyerek taslak hakkında olumsuz görüşler bildirenlerle tartışmaya hazır olduğunu da belirtmiştir.[739]

1982 Anayasası toplam 177 madde ve 16 geçici madde hâlinde referanduma sunulmuştur ve bu maddeler genel olarak bir hayli uzun ve ayrıntılı düzenlemelerle doludur. Bu bakımdan da 1982 Anayasası'nın çerçeve anayasacılığı öngören liberal anlayışla bağdaşmadığını söylemek mümkündür. Yani liberal perspektiften bakıldığında 1982 Anayasası oldukça ideolojik bir anayasadır.[740] Ayrıca 1982 Anayasası, ilk üç maddesinin değiştirilmesinin mümkün olmadığını dördüncü maddesi ile belirtmiş bir anayasadır.[741] Örneğin 1961 Anayasası'nda değiştirilmesi mümkün olmayan tek madde ilk maddedir. Ayrıca 1982 Anayasası'ndaki değiştirilebilir maddeleri değiştirmek de 1961 Anayasası'na kıyasla daha zordur. 1961 Anayasası'ndaki maddelerin TBMM'de değiştirilmesi mümkünken; 1982 Anayasası ile Cumhurbaşkanı'nın onayı da zorunlu tutulmuştur ve Cumhurbaşkanı, TBMM'de kabul edilen anayasa değişikliklerini referanduma sunma yetkisine sahip olmuştur. Ayrıca eklenen geçici 9. madde ile de Cumhurbaşkanı'nın onaylamadığı anayasa değişikliklerinin aynı şekilde tekrar kabul edilebilmeleri altı yıl boyunca TBMM üye tamsayısının dörtte üçü tarafından kabul edilmelerine bağlanmıştır. Bu geçici maddeyi MGK'nın yeni anayasal düzenin devamlılığını garanti altına almak için koyduğu açıktır. MGK ayrıca bununla da kalmamış ve geçici 15. madde ile MGK tarafından çıkarılan yasaların anayasaya aykırılığının iddia edilemeyeceğini belirtmiştir. Böylece MGK kendi varlığını ve

---

[739] "Öğretim Üyeleri, Özgürlüklerin Kısıtlanmasını Eleştiriyor", *Milliyet Gazetesi*, 20 Temmuz 1982, s. 8, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1982.07.20 (Erişim Tarihi: 23.11.2023)

[740] İbrahim Ö. Kaboğlu ve Eric Sales, *Darbe ve Demokrasi Sarkacında Türk Anayasa Hukuku*, çev. İrem Berksoy, İstanbul: Legal Yayıncılık, 2018, s. 48-49; Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 59-60

[741] Anayasa Komisyonu'nun DM'ye sunduğu ilk tasarıda değiştirilmesi mümkün olmayan maddeler yalnızca ilk iki maddeyken, MGK'nın onayladığı tasarıda ilk üç madde değiştirilemez maddeler arasına alınmıştır. DM'ye sunulan tasarı için bkz: TBMM, *Danışma Meclisi Tutanak Dergisi*, C. 7, Yasama Yılı 1, Yüz Yirminci Birleşim, 4 Ağustos 1982 Çarşamba, Ek 1, s. 9, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/DM__/d02/c007/dm__02007120.pdf (Erişim Tarihi: 23.11.2023); MGK'nın onayına sunulan tasarı için bkz: TBMM, *Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi*, C. 7, Yüz On Sekizinci Birleşim, 12 Ekim 1982 Pazartesi, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MGK_/d01/c007/mgk_01007118.pdf (Erişim Tarihi: 23.11.2023)

eylemlerini garanti altına almakla kalmayıp, çıkardığı kanunları anayasal hükümlerden dahi üstün bir konuma yükseltmiştir. Bu çelişkili durum uzun bir süre boyunca ortadan kaldırılamamış ve MGK'nın çıkardığı kanunlara yönelik denetim yasağı 2001 yılında yapılan anayasa değişikliklerine kadar devam etmiştir.[742]

1982 Anayasası Kemalist ideoloji çerçevesinde şekillenmiş bir anayasadır ve Kemalizm'in altı okuna, yani "Atatürk İlkelerinin" tamamına anayasada genel olarak değinilmiştir. Atatürk İlkeleri haricinde ise "kutsal devlet", "kutsal din" ve "ölümsüz önder" gibi vurgulara anayasanın birçok yerinde yer verilmiştir. Bu vurgular da anayasanın sadece Kemalizm'e değil manevi duygulara da önemle vurgu yaptığını göstermektedir. Bu vurguları sırayla incelemekte fayda vardır. Öncelikli olarak Kemalizm ve bu bağlamda da Atatürk İlkeleri'ne değinmek gerekirse, "milliyetçilik" ilkesi anayasada yer almıştır; ancak genel olarak saldırgan ve tepkisel bir milliyetçilik anlayışı üzerinden yorumlanmıştır. Anayasanın milliyetçilik anlayışı "Atatürk milliyetçiliği" diye tanımlanmış ve hem anayasanın başlangıç kısmında hem de 2. maddesinde bu kavrama vurgu yapılmıştır.[743] Bu anlamda özellikle Türklük vurguları önemlidir; çünkü bu vurgular Atatürk milliyetçiliğinden kastın tekçi bir milliyetçilik anlayışı olduğunu ve bunun da yeni anayasal düzenin resmî ideolojisi olduğunu gösteren en önemli işaretlerdendir.[744] "Cumhuriyetçilik" ilkesi hem anayasanın başlangıç kısmında hem de değiştirilmesi mümkün olmayan 1. maddesinde vurgulanmıştır.[745] "Devletçilik" ilkesi de doğrudan ismi geçirilmemekle beraber anayasanın "Sosyal ve İktisadi Haklar ve Ödevler" başlıklı bölümünde etkisi hissedilen bir ilkedir.[746] "Laiklik" ilkesi ise yorumlanış biçimi bakımından 1982 Anayasası içerisinde milliyetçilikten dahi

[742] Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 61

[743] 1982 Anayasası'nın başlangıç kısmında "Atatürk milliyetçiliği" kavramına vurgu yapılan kısımlar şöyledir: "Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu, ölümsüz önder ve eşsiz kahraman Atatürk'ün belirlediği milliyetçilik anlayışı ve O'nun inkılâp ve ilkeleri doğrultusunda…", "Hiçbir düşünce ve mülahazanın Türk millî menfaatlerinin, Türk varlığının Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının, Türklüğün tarihî ve manevî değerlerinin, Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılâpları ve medeniyetçiliğinin karşısında korunma göremeyeceği…". Kaynak: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 292; Anayasanın 2. maddesi ise şu şekildedir: "Türkiye Cumhuriyeti, toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk Devletidir." Kaynak: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*¸ s. 293

[744] Kaboğlu ve Sales, *Türk Anayasa Hukuku,* s. 49; Taha Parla, *Türkiye'de Anayasalar: Tarih, İdeoloji Rejim 1921-2016*, İstanbul: Metis Yayınları, 2016, s. 37

[745] Anayasanın başlangıç kısmında "Türkiye Cumhuriyeti" ibaresi iki defa geçmektedir. Anayasanın ilk maddesi ise "Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir." şeklindedir. Kaynak: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 292-293

[746] Parla, *Türkiye'de Anayasalar*, s. 36

daha problemli bir anlayışı içerisinde barındırmaktadır. 1982 Anayasası'nın başlangıç kısmında, 2. maddesinde, politik partileri düzenleyen 68. maddesinde, milletvekili yeminini belirten 81. maddesinde, Cumhurbaşkanı yeminini belirten 103. maddesinde, Diyanet İşleri Başkanlığı'nı (DİB) düzenleyen 136. Maddesinde, 174. maddede ve geçici 2. maddede laikliğe vurgu yapılmıştır.[747] Laikliğe bu kadar vurgu yapılması ilk bakışta 1982 Anayasası'nın laikliği gerçekten önemsediğini ve bu konuyu ciddiyetle ele aldığı intibaını yaratsa da durum aslında bunun tam tersidir. Başlangıçta sözü geçirilen "Türklüğün tarihî ve manevî değerleri", Türk vatandaşlarının "maddi ve manevî varlığını geliştirmek" gibi vurguların laiklik ilkesiyle bağdaşmadığı son derece açıktır. Ayrıca anayasanın "Din ve vicdan hürriyeti" başlıklı 24. maddesi ile din kültürü ve ahlak bilgisi dersleri ilk ve ortaöğretim kurumlarında zorunlu hâle getirilmiştir.[748] Her vatandaşın farklı dinler hakkında bilgi edinebilmeleri amacıyla zorunlu hâle getirildiği söylenen bu ders, pratikte ise Sünni İslam anlayışının öğretildiği derslere dönüşmüştür. Oysaki Türkiye'de başta başka mezheplere ve dinlere mensup çok sayıda insan yaşamaktadır. Bu nedenle de din kültürü derslerinin zorunlu kılınmasının laiklik ilkesiyle bağdaştığını

[747] Anayasanın başlangıç kısmında laiklikten bahsedilen kısım şu şekildedir: "…lâiklik ilkesinin gereği kutsal din duygularının, Devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmayacağı…" Kaynak: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*¸ s. 292; 68. maddede yapılan vurgu şu şekildedir: "Siyasî partilerin tüzük ve programları, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, insan haklarına, millet egemenliğine, demokratik ve lâik Cumhuriyet ilkelerine aykırı olamaz." …" Kaynak: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*¸ s. 313; 81. maddede yer alan milletvekili yemininde şöyle bir laiklik vurgusu bulunmaktadır: "…demokratik ve laik Cumhuriyete ve Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı kalacağıma…" Kaynak: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*¸ s. 318; 103. maddede yer alan Cumhurbaşkanı yemininindeki laiklik vurgusu şu şekildedir: "…laik Cumhuriyet ilkesine bağlı kalacağıma…" Kaynak: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*¸ s. 327; DİB hakkındaki 136. madde şu şekildedir: "Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşünüşlerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir." Kaynak: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*¸ s. 342; 174. maddedeki laiklik vurgusu şu şekildedir: "Anayasanın hiçbir hükmü, Türk toplumunu çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkarma ve Türkiye Cumhuriyetinin laiklik niteliğini koruma amacını güden, aşağıda gösterilen inkılap kanunlarının, Anayasanın halkoyu ile kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan hükümlerinin, Anayasaya aykırı olduğu şeklinde anlaşılamaz ve yorumlanamaz…" Kaynak: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*¸ s. 357; Cumhurbaşkanlığı Konseyi'nin görevlerini sayan geçici 2. maddedeki laiklik vurgusu şu şekildedir: "…Türkiye Büyük Millet Meclisince kabul edilerek Cumhurbaşkanlığına gönderilen, Anayasada yazılı temel hak ve hürriyetlere ve ödevlere, laiklik ilkesine, Atatürk inkılaplarının, milli güvenliğin ve kamu düzeninin korunmasına…" Kaynak: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*¸ s. 359

[748] Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*¸ s. 299; Evren, 23 Temmuz 1981'de Erzurum'da yaptığı konuşmada din derslerinin zorunlu hâle getirileceği vaadinin gerekçesini "din eğitimini yetkin olmayan kişilerin tekelinden kurtarmak" olarak açıklamıştır; ancak kendisi de sonrasında bu konuda tereddüde düştüğünü şu şekilde itiraf etmiştir: "Konuşmamı yaptıktan sonra kendi kendime sordum. Acaba okullara zorunlu din dersi koyduracağız demekle hata mı ettim? Şimdiden kendimizi bağlamış olmadık mı? İleride Anayasa yapılırken kanunlaştıramazsak yalancı durumuna düşmüş olmaz mıyız?" Kaynak: Evren, *Kenan Evren'in Anıları 2,* s. 362

söylemek mümkün değildir.[749] Bu durumu ise daha önce de sözü edilmiş olan Osmanlı geleneğindeki devletin dini kontrol altında tutma anlayışının yansıması olarak yorumlamak mümkündür.

1982 Anayasası'nın "devrimcilik/inkılapçılık" ilkesine dair duruşu da tartışmalıdır. 1961 Anayasası bu ilkeyi genel olarak "devrimcilik" üzerinden yorumlamıştır; çünkü MBK genel olarak Kemalizm'i sol perspektif üzerinden yorumlayan subayların liderlik ettiği bir yapıydı. Bu nedenle de 1961 Anayasası Kemalizm'i sol perspektiften yorumlayan akademisyenlere hazırlatılmıştır.[750] 1982 Anayasası'nda ise durum tam tersidir. MGK, Kemalizm'i daha muhafazakâr ve milliyetçi bir çizgiden yorulmadığı için Kemalizm'in bu ilkesini de "devrimcilik" yerine "inkılapçılık" olarak adlandırmayı tercih etmiştir; çünkü inkılap "dönüşüm" anlamına gelen ve sol çağrışımları daha az olan bir sözcüktür. Ayrıca MGK destekçileri cumhuriyetin ilanını devrimden ziyade inkılap olarak gördükleri için de 1982 Anayasası'nda "devrim" sözcüğü yerine "inkılap" sözcüğünün kullanımı tercih edilmiştir. Hatta 16 Ağustos 1982'de verilen bir önergeyle anayasa taslağından "özgürlük" sözcüğünün çıkarılmasını ve yerine "hürriyet" sözcüğünün eklenmesini de bu ideolojik perspektifin bir yansıması olarak yorumlamak mümkündür.[751] Tabii belirtmek gerekir ki "inkılapçılık" ilkesi anayasada önemle vurgulanmıştır ve başlangıç kısmında iki, ana metin içerisinde altı, geçici maddeler içerisinde ise bir defa inkılaplardan bahsedilmiştir.[752] "Halkçılık" ilkesine yapılan vurgu ise doğrudan ilkenin ismi geçirilmeden yapılmıştır; ancak bu ilkenin vurgulanması noktasında da özellikle başlangıç kısmında geçen ifadelerde yine milliyetçi ve tekçi bir

[749] Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM), 2007 yılında zorunlu din kültürü dersi ile ilgili verdiği bir karar ile Türkiye'yi başvuruculara tazminat ödemeye mahkûm etmiştir. Kaynak: AİHM, Zengin/Türkiye, 1448/04, 09/10/2007, AYM ise verdiği bir kararında zorunlu din kültürü dersini eğitim ve öğretim özgürlüğünün kötüye kullanımını engellemek olarak açıklamıştır. Kaynak: Anayasa Mahkemesi, 16 Eylül 1998 tarih ve E. 1997/62, K. 1998/52 Sayılı Karar *RG*, 20 Ekim 2000 Cuma, Sayı 24206 https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2000/10/20001020.htm#8 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

[750] 1961 yılından itibaren yayımlanmaya başlayan ve "Sol-Kemalist" bir çizgide olduğu bilinen "Yön" isimli dergiye yakın bir politik çizgiye sahip oldukları bilinen Doğan Avcıoğlu, Mümtaz Soysal, Muammer Aksoy, Turan Güneş gibi isimler 1961 Anayasası'nı yapan kurucu mecliste yer almışlardır. "Yön" hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: Erkan Doğan, "Kemalism, Westernization, and Turkish Left", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 23, sy. 4. (Aralık 2021), s. 1515

[751] Yüksel Taşkın, "12 Eylül Atatürkçülüğü ya da Bir Kemalist Restorasyon Teşebbüsü Olarak 12 Eylül", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2 – Kemalizm*, ed. Ahmet İnsel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019, s. 578

[752] 1982 Anayasası'nın 68. maddesi için bkz: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *RG*, 9 Kasım 1982 Salı, Sayı: 17863 (Mükerrer), https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (Erişim Tarihi 22.11.2023)

anlayış kendini göstermektedir.[753] 1961 Anayasası ise halkçılığı daha gevşek ve çoğulcu bir anlayışla ele aldığı için bu anlamda da 1982 Anayasası'ndaki bu tutumun 1961 Anayasası'na yönelik bir tepki olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle duygu birliğinin vurgulanması, halka ödevler yüklenerek devlet-halk özdeşliğinin öncelenmesi ve özgürlükler rejimi bağlamında da otoriter bir tavrın takınılmasını bu tepkisel tutumun net ifadeleri olarak yorumlamak mümkündür.[754] Ayrıca yine 1982 Anayasası'nın başlangıç kısmında TSK'nın milletin çağrısıyla harekete geçtiğinin belirtilmesi ve DM'nin "Türk milletinin meşru temsilcileri" ilan edilmesi bu anayasanın halkçılığa dair bakışını açıkça göstermektedir. Zira milletin TSK'ya ne şekilde çağrı yaptığı ve DM'nin meşruiyetinin nasıl ve nereden elde edildiği belli değildir. Üstelik MGK, bu meşruiyeti elde edebilmek için anayasa referandumu sırasında anayasa aleyhinde kampanya yapmayı dahi yasaklamıştır.[755] Bu bakımlardan 1982 Anayasası'nın ruhunun Schmittyen; hatta Hegelyen bir tutum üzerinden şekillendirildiğini söylemek mümkündür. Zira organik bir devlet yapısı öngörmesi, devlet-halk birliğini öncelemesi, homojen bir toplum oluşturmaya çalışması ve hatta Cumhurbaşkanlığı makamını bir anlamda devlet-halk birliğinin simgesi hâline getirmeye çalışmasıyla 1982 Anayasası'nın halkçılık anlayışı bu tariflere büyük ölçüde uymaktadır.

1982 Anayasası, 1961 Anayasası'na tepki olarak yürütmeyi yasama ve yargı kuvvetlerinin hilafına olacak bir biçimde güçlendirmiştir; ancak bir yandan da ironik bir biçimde 1961 Anayasası ile paralel bir tutum alarak yasama organını zayıflatma yoluna gitmiştir. 1982 Anayasası'nın Türkiye'nin parlamenter rejimi terk ederek başkanlık rejimine meyletmesinin en önemli adımlarından biri olduğuna ise daha öne değinilmişti. Parlamenter rejimler, doğaları gereği yasamanın en güçlü olduğu rejimlerdir; çünkü hiçbir gücün halkın iradesinden daha üstün olamayacağı varsayımına dayanırlar. Fakat 1982 Anayasası bu varsayımla çelişerek başlangıç kısmında "kuvvetler ayrımı"

[753] Anayasanın başlangıç kısmında halkçılığa vurgu yapılan kısımlar şu şekildedir: "Hiçbir düşünce ve mülahazanın Türk millî menfaatlerinin, Türk varlığının Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının…", "Topluca Türk vatandaşlarının millî gurur ve iftiharlarda, millî sevinç ve kederlerde, millî varlığa karşı hak ve ödevlerde, nimet ve külfetlerde ve millet hayatının her türlü tecellisinde ortak olduğu, birbirinin hak ve hürriyetine kesin saygı, karşılıklı içten sevgi ve kardeşlik duygularıyla…" Kaynak: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 292

[754] Parla, *Türkiye'de Anayasalar*, s. 40

[755] "Evren'in Anayasa Konuşmaları ile Geçici Maddeler Eleştirilemeyecek", *Cumhuriyet Gazetesi*, 21 Ekim 1982 Perşembe, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1982-10-21/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

kavramından söz ederken, kuvvetlerin arasında bir üstünlük sıralaması olmadığını ve en üstün gücün anayasa olduğunu vurgulamıştır.[756] Bu anlamda da 1982 Anayasası, her ne kadar 6. maddesinin ilk fıkrasında "Egemenlik kayıtsız şartsız Milletindir" dese de maddenin devamında "Türk Milleti, egemenliğini, Anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organları eliyle kullanır." diyerek egemenlik yetkisini yasamanın dışındaki başka "yetkili" organlara da vermiştir.[757] Bu yetkili organların en önemlileri Cumhurbaşkanlığı makamı ve askerî bürokrasidir. Özellikle anayasanın başlangıç kısmının son iki paragrafında geçen ibareler parlamenter rejimle de demokrasiyle bağdaştırılması mümkün olmayan ibarelerdir.[758] Bu ibareler aslında 1982 Anayasası'nın politika felsefesi açısından nasıl bir duruşa sahip olduğunu da göstermektedir.

1982 Anayasası'nın, 1961 Anayasası'nın aksine "insan haklarına dayalı devlet" değil de "insan haklarına saygılı devlet" ibaresini kullanması oldukça önemlidir. Ayrıca yine 1961 Anayasası'nın aksine, evrensel bir "insan hakları" anlayışı yerine yalnızca anayasada geçen temel hak ve hürriyetlerden yararlanma anlayışının benimsenmiş olması da dikkate değerdir.[759] Bunun dışında 1982 Anayasası, başlangıç kısmında "hürriyetçi demokrasi" adını verdiği bir kavramdan söz ederek hiçbir kişinin veya kuruluşun bu düzenin dışına çıkamayacağını vurgulamıştır. Yine başlangıç kısmında "Hiçbir düşünce ve mülahazanın Türk millî menfaatlerinin, Türk varlığının Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının, Türklüğün tarihî ve manevî değerlerinin, Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılâpları ve medeniyetçiliğinin karşısında korunma göremeyeceği" şeklinde yapılan vurgu ise "hürriyetçi demokrasiden" kastın aslında son derece sınırlı bir "hürriyet" anlayışına dayandığını göstermektedir. Zira hürriyetlerin korunması, adı geçen kavramların kabul edilmeleri şartına bağlanmış durumdadır. Yine başlangıç kısmında geçen "Topluca Türk

[756] Mezkûr paragraf şu şekildedir: "Kuvvetler ayrımının, Devlet organları arasında üstünlük sıralaması anlamına gelmeyip, belli Devlet yetkilerinin kullanılmasından ibaret ve bununla sınırlı medenî bir işbölümü ve işbirliği olduğu ve üstünlüğün ancak Anayasa ve kanunlarda bulunduğu…" Kaynak: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 292

[757] Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 293-294

[758] Bahsi geçen ibareler şu şekildedir: "FİKİR, İNANÇ ve KARARIYLA anlaşılmak, sözüne ve ruhuna bu yönde saygı ve mutlak sadakatle yorumlanıp uygulanmak üzere, TÜRK MİLLETİ TARAFINDAN, demokrasiye âşık Türk evlatlarının vatan ve millet sevgisine emanet ve tevdi olunur." Kaynak: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 292

[759] Tanör, *İki Anayasa*, s. 118; 1982 Anayasası'nın başlangıç kısmında "Her Türk vatandaşının bu Anayasadaki temel hak ve hürriyetlerden eşitlik ve sosyal adalet gereklerince yararlanarak" geçerken, 2. maddesinde "Türkiye Cumhuriyeti, toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı…" ibaresi geçmektedir. Ayrıca insan hakları saygının toplumun huzuru, millî dayanışma ve adalet anlayışı gibi şartlara bağlanmış olması da anayasanın bu hususta tutumunu ortaya koyması bakımından önemli bir göstergedir. Kaynak: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 292-293

vatandaşlarının millî gurur ve iftiharlarda, millî sevinç ve kederlerde, millî varlığa karşı hak ve ödevlerde, nimet ve külfetlerde ve millet hayatının her türlü tecellisinde ortak…" ve "Her Türk vatandaşının (…) millî kültür (…) içinde onurlu bir hayat sürdürme (…) yetkisine doğuştan sahip olduğu" ibareleri de aslında "hürriyetçi demokrasi" kavramının "hürriyet" anlayışını "millî kültür" gibi soyut bir kavram ile sınırladığını açıkça göstermektedir. Yani 1982 Anayasası temel hak ve özgürlükler rejimi bağlamında özgürlükçü değil, oldukça otoriter ve dayatmacı bir tutuma sahiptir. Bunun en önemli kanıtı da zaten daha başlangıç kısmının ilk cümlesinde geçen "kutsal Türk Devleti" ibaresidir. Zira devleti kutsayan bir anlayışın sivil toplumu devlete tabi kılmaya çalışmasında şaşırılacak bir yan yoktur.[760] Devleti kutsama anlayışının ise gerek Osmanlı geleneğinde gerekse de Cumhuriyet dönemi geleneğindeki yerinden daha önce bahsedilmişti. Merkeziyetçiliğin, militarizmin ve bölünme korkularının iç içe girdiği devleti geleneği, sonuçta devleti yücelten ve kutsayan bir anlayışın meşruiyet kazanmasına neden olmuştur. Bu geleneğin anayasaya olduğu gibi yansıtılmış olması ise esasen geleneğin meşruiyetinin sağlanması ve geleneksel olanın rasyonalize edilerek sürekliliğinin sağlanmasıdır. Bu sayede 1982 Anayasası'nın yapım süreci esnasında MGK tarafından temsil edilen hâkim yapının ideolojik tahayyülünün devamlılığı da garanti altına alınmıştır. Böylece hem 1980 askerî müdahalesi öncesinde çatışmacı ortamın halkta yarattığı derin korku ve paranoya hissiyatından faydalanılarak devletin otoriter ve merkeziyetçi yapısı tahkim edilmiş hem de bu yapı anayasanın ruhuna işlenerek geri dönüşü oldukça zor bir biçimde tüm politik sistem bu anlayışın etrafında rasyonalize edilmiştir. Sivil toplumun tamamen bastırılması ise kişilerin yalnızca devlet eliyle politize edilmelerini ve doğal olarak da devletin ideolojisiyle uyumlu vatandaşlar hâline gelmelerinin sağlanması noktasında imkân sağlamıştır.

1982 Anayasası'nda devletin birey karşısındaki konumundan da anlaşılacağı üzere, anayasanın temel haklara ve özgürlüklere ilişkin tutumu bireyi devlete karşı korumaktan çok devleti bireye karşı koruma amacına yöneliktir.[761] Bu anlayış sebebiyle bireylere tanınan hak ve özgürlükler anayasada ilk harfi daima büyük yazılan "Devlet" kavramına karşı ödevlere kıyasla oldukça zayıf kalmaktadır. Özellikle 1961 Anayasası'na olan tepkinin yansıması olan bu tutum nedeniyle 1982 Anayasası, bir yandan 1961

[760] Tanör, *İki Anayasa*, s. 119-120
[761] Tanör, *İki Anayasa*, s. 121

Anayasası'nda sayılmış olan birçok hak ve özgürlüğe yer verirken; bir yandan da 12 Mart döneminde yapılan değişiklikleri benimsemiş ve anayasada sayılan tüm hakları sınırlamıştır. Hatta 1982 Anayasası bir maddesinde var olduğunu iddia ettiği şeyi bir başka maddesinde sınırlandıracak, hatta yok saymaya gidecek ölçüde çelişkiler barındıran bir anayasadır.[762] Örneğin 1982 Anayasası'nın 12. maddesi: "Herkes, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir." cümlesiyle başlar ve bu anlamda da 1961 Anayasası ile arasında bir farklılık yoktur. Fakat aynı madde "Temel hak ve hürriyetler, kişinin topluma, ailesine ve diğer kişilere karşı ödev ve sorumluluklarını da ihtiva eder." cümlesiyle devam ederek hak ve hürriyetleri bir anlamda sınırlandırmış olur.[763] 13. madde, 14. madde ve 15. madde ise 12. maddede var olduğu söylenen özgürlüklere dair daha önce bahsi geçen çelişkili durumu yaratan maddelerdir. "Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlanması" başlığını taşıyan 13. maddede başlığından da anlaşılacağı üzere temel hak ve özgürlüklerin nasıl ve ne şekilde sınırlanabileceğinden bahsedilmiştir. Maddede sayılan sınırlanma sebepleri genel olarak soyut ve tam olarak ne olduğu tarif edilmemiş olmakla beraber özellikle son fıkrada temel hak ve hürriyetlerin tümünün sınırlanabileceğinin ve bunun da yasa çıkarma yoluyla yapılabileceğinin belirtilmesi düşündürücüdür.[764] 14. madde ise bu anlamda daha da düşündürücüdür; çünkü bu madde anayasanın sol düşünceye karşı genel bir antipatiyle yazıldığını adeta ilan eden ibareler içermektedir.[765] Özellikle üçüncü fıkrada yer alan "Anayasanın hiçbir

[762] Parla, *Türkiye'de Anayasalar*, s. 44-45

[763] Maddenin kaynağı için bkz: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 294

[764] 1982 Anayasası'nın 13. maddesi şu şekildedir: "Temel hak ve hürriyetler. Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, millî egemenliğin, Cumhuriyetin, milli güvenliğin, kamu düzeninin, genel asayişin, kamu yararının, genel ahlâkın ve genel sağlığın korunması amacı ile ve ayrıca Anayasanın ilgili maddelerinde öngörülen özel sebeplerle. Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak kanunla sınırlanabilir. Temel hak ve hürriyetlerle İlgili genel ve özel sınırlamalar demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olamaz ve öngörüldükleri amaç dışında kullanılamaz. Bu maddede yer alan genel sınırlama sebepleri temel hak ve hürriyetlerin tümü için geçerlidir." Kaynak: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 295; Ayrıca Org. Kenan Evren'in 12 Eylül öncesinde tuttuğu notlarda geçen "Anayasanın 14'üncü maddesindeki 'kişi dokunulmazlığı ve hürriyeti kanunun açıkça gösterdiği hallerde, usulüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça kayıtlanamaz' hükmü çok ağır işliyor ve deliller kayboluyor. Bazı olağanüstü hallerde bu yetki mahalli mülki makamlara verilebilmeli." şeklindeki ibare de önemlidir. Kaynak: Evren, *Kenan Evren'in Anıları 1,* s. 500

[765] 1982 Anayasası'nın 14. maddesi şu şekildedir: "Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbiri, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak. Türk Devletinin ve Cumhuriyetin varlığını tehlikeye düşürmek, temel hak ve hürriyetleri yok etmek. Devletin bir kişi veya zümre tarafından yönetilmesini veya sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerinde egemenliğini sağlamak veya dil, ırk, din ve mezhep ayırımı yaratmak veya sair herhangi bir yoldan bu kavram ve görüşlere dayanan bir devlet düzenini kurmak amacıyla kullanılamazlar.
Bu yasaklara aykırı hareket eden veya başkalarını bu yolda teşvik veya tahrik edenler hakkında uygulanacak müeyyideler, kanunla düzenlenir.

hükmü, Anayasada yer alan hak ve hürriyetleri yok etmeye yönelik bir faaliyette bulunma hakkını verir şekilde yorumlanamaz." ibaresi, 1961 Anayasası'nın verdiği özgürlüklerin suistimal edildiği inancının 1982 Anayasası'ndaki yansıması olarak yorumlanabilir. Son olarak da 15. madde "Temel Hak ve Hürriyetlerin Kullanılmasının Durdurulması" başlığını taşımaktadır. Bu maddede başlığından da anlaşılacağı üzere temel hak ve özgürlüklerin kullanımının hangi durumlarda ve ne şekillerde durdurulacağı açıklanmıştır.[766] Maddenin içeriğinde temel hak ve özgürlüklerin dahi kullanımının kısmen veya tamamen durdurulabileceği açıkça belirtilmekle kalmamış, gerekli durumlarda "…bunlar için Anayasada öngörülen güvencelere aykırı tedbirler alınabilir." denerek anayasanın ihlal edilmesinin de anayasal çerçevesi çizilmiştir. Bir anayasanın kendisinin ihlal edilebilirliğine dair bir hükmü anayasal çerçeve içerisinde güvenceye alması ise oldukça düşündürücü bir durumdur. Zaten Evren'in askerî müdahaleyi duyurduğu konuşmasında söylediği "Ağızlarından düşürmedikleri hukuk devleti kavramı, bir kısım Anayasal kuruluşlarca devletin parçalanması pahasına da olsa yalnız kişilerin müdafaası olarak yorumlanmış, devletin ve milletin savunulması ise sahipsiz kalmıştır"[767] şeklindeki sözler de 1982 Anayasası'nın temel hak ve özgürlüklere yönelik tutumunu belirleyecek en temel argümanlardan biri olmuştur. Bu düzenlemeler de 1982 Anayasası'nın ruhuna yansıyan güvenliği önceleyen anlayışın tezahürüdür. Özellikle çeşitli şartlarda anayasa vasıtasıyla anayasanın ihlal edilebileceği anlamına gelecek kimi düzenlemelerin anayasaya yerleştirilmiş olmaları 1961 Anayasası'na bir tepki olduğu kadar Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi devlet akıllarına damga vuran bölünme ve parçalanma duygularının da yansımasıdır. Düzenin yapısı ise genel olarak devletin güvenliğini birey haklarının önüne geçiren bir anlayışa dayanmaktadır. Evren'in konuşmalarını ve anayasa metninin ortaya çıktığı tarihsel bağlamı bilmeyen biri için 1982

Anayasanın hiçbir hükmü, Anayasada yer alan hak ve hürriyetleri yok etmeye yönelik bir faaliyette bulunma hakkını verir şekilde yorumlanamaz." Kaynak: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 295

[766] 1982 Anayasası'nın 15. maddesi şu şekildedir: "Savaş, seferberlik, sıkıyönetim veya olağanüstü hallerde, milletlerarası hukuktan doğan yükümlülükler ihlâl edilmemek kaydıyla, durumun gerektirdiği ölçüde temel hak ve hürriyetlerin kullanılması kısmen veya tamamen durdurulabilir veya bunlar için Anayasada öngörülen güvencelere aykırı tedbirler alınabilir.
Birinci fıkrada belirlenen durumlarda da, savaş hukukuna uygun fiiller sonucu meydana gelen ölümler ile, ölüm cezalarının infazı dışında, kişinin yaşama hakkına, maddî ve manevî varlığının bütünlüğüne dokunulamaz; kimse din, vicdan, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz ve bunlardan dolayı suçlanamaz; suç ve cezalar geçmişe yürütülemez; suçluluğu mahkeme kararı ile saptanıncaya kadar kimse suçlu sayılamaz." Kaynak, Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 295-296

[767] Aktaran: Mithat Sancar, *"Devlet Aklı" Kıskacında Hukuk Devleti*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s. 66-67

Anayasası'nın temel hak ve özgürlükler konusundaki tutumunu ilk bakışta anlamak zor olabilir; çünkü anayasanın güvence altına aldığı temel hak ve özgürlüklerin sayısı bir hayli fazla görünmektedir. Vücut bütünlüğünü güvence altına alan 17. madde, hak ve özgürlüklerin ihlaline karşı yetkili makamlara başvuru hakkını güvence altına alan 40. madde, kıyılardan yararlanma hakkını güvenle altına alan 43. madde, yabancı ülkelerde çalışan vatandaşların haklarını güvence altına alan 62. madde, tüketici haklarını koruma altına alan 172. madde ve hepsinden önemlisi kanun önünde eşitliği güvence altına alan 10. madde düşünüldüğünde anayasanın temel hak ve özgürlükler bakımından oldukça geniş bir koruma alanına sahip olduğu sanılabilir.[768] Buna karşılık örneğin 17. maddenin birinci fıkrasında yer alan hüküm, aynı maddenin son fıkrasıyla öyle bir çelişki içerisindedir ki maddenin ilk fıkrası neredeyse anlamsız hâle gelmektedir.[769] Özel hayatın gizliliğine dair 19. maddede, konut dokunulmazlığını düzenleyen 20. maddede ve haberleşme hürriyetini düzenleyen 22. maddede ise "gecikmesinde sakınca bulunan hâllerde" yargı kararı olmaksızın, yetkili kolluk güçlerinin bu haklar üzerinde söz sahibi olduğu belirtilmiştir.[770] Oysaki anayasal güvence altına alınmış bu tip hak ve özgürlüklere yargı kararı olmaksızın dokunulamıyor olması gerekirdi; zira bu durum bu hakların anayasal güvence altına alınmış olmasını anlamsız hâle getirmektedir. Ayrıca "gecikmesinde sakınca bulunan hâl" diye tarif edilen durumdan kastın ne olduğu da açıkça belirtilmediği için bunun aşırı geniş bir şekilde yorumlanması suretiyle kişilerin mağdur olmasına yol açacak durumların ortaya çıkmasına kapı aralanmıştır. Daha önce de belirtildiği üzere bu çelişkiler 1982 Anayasası'nı yazanların tutumundan kaynaklıdır

---

[768] Tanör, *İki Anayasa*, s. 125

[769] 1982 Anayasası'nın 17. maddesinin ilk fıkrası: "Herkes, yaşama, maddî ve manevî varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir." şeklindeyken, aynı maddenin son fıkrası ise "Mahkemelerce verilen ölüm cezalarının yerine getirilmesi hali ile meşru müdafaa hali, yakalama ve tutuklama kararlarının yerine getirilmesi, bir tutuklu veya hükümlünün kaçmasının önlenmesi, bir ayaklanma veya isyanın bastırılması, sıkıyönetim veya olağanüstü hallerde yetkili merciin verdiği emirlerin uygulanması sırasında silah kullanılmasına kanunun cevaz verdiği zorunlu durumlarda meydana gelen öldürme fiilleri, birinci fıkra hükmü dışındadır." şeklindedir (Kaynak: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 296). Yani bu madde bir yandan kişilerin vücut bütünlüğünü anayasal garanti altına alırken, bir yandan da belli koşullar oluştuğunda bir kişinin öldürülebilmesini anayasal güvence altına almıştır. Ayrıca maddenin DM'ye sunulan ilk hâlinin ikinci fıkrası "Kişinin vücut bütünlüğüne dokunulamaz, rızası olmadan bilimsel ve tıbbî deneylere tabi tutulamaz ve organları alınamaz." şeklindeyken, MGK'ya sunulan taslakta ikinci fıkranın başına "Tıbbî zorunluluklar ve kanunda yazılı haller dışında…" ibaresi eklenmiştir. 17. maddeye ilişkin (tasarıda 16. madde olarak geçer) DM'deki tartışmalar için bkz: TBMM, *Danışma Meclisi Tutanak Dergisi*, C. 8, Yasama Yılı 1, Yüz Otur Birinci Birleşim, 20 Ağustos 1982 Çarşamba, s. 189-210, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/DM__/d02/c008/dm__02008131.pdf (Erişim Tarihi: 23.11.2023)

[770] Tanör, *İki Anayasa*, s. 125

ve bu tutum kasıtlı bir şekilde anayasaya yansıtılmıştır. Zira belirtildiği üzere 1982 Anayasası'nın ana meselesi bireylerin haklarını korumak değil, bireylerin "suistimallerine" karşı devleti korumaktır. Daha ilginç olansa 1982 Anayasası'nı yapanlar, devletin çıkarının bireylerin çıkarından üstün olmasının son tahlilde bireylerin de faydasına olacağı hususuna halkın çok ciddi bir kesimini inandırmayı başarmıştır. Bu nedenle de 1982 Anayasası'nın çok yüksek bir onay oranıyla kabul edilmesini ve 1982 Anayasası'nın ruhunu oluşturan düzenlemelerin aradan geçen uzun süreye rağmen hâlen varlıklarını sürdürüyor olmalarını bu açıdan değerlendirmek gerekir.

1982 Anayasası'nın bir başka çelişkili düzenlemesi de angarya yasağını düzenleyen 18. maddede görülmektedir. Maddenin ilk fıkrası "Hiç kimse zorla çalıştırılamaz. Angarya yasaktır." diyerek meseleye dair net bir tutum ortaya koymuşsa da aynı maddenin ikinci fıkrasında geçen "…olağanüstü hallerde vatandaşlardan istenecek hizmetler; ülke ihtiyaçlarının zorunlu kıldığı alanlarda öngörülen vatandaşlık ödevi niteliğindeki beden ve fikir çalışmaları, zorla çalıştırma sayılmaz." ifadesi ile hem devletin angarya yasağından belli şartlar altında muaf olduğu hem de vatandaşlara yüklenen bu yükümlülüğün herhangi bir çerçevesinin olmadığı ortaya koyulmuştur. Buna benzer bir hüküm içeren 1961 Anayasası ise hükmü "demokratik esaslara uygunluk" çerçevesi içerisine almıştır.[771] Bunun dışında ise 1982 Anayasası'nda 1961 Anayasası'na kıyasla gözaltına alma kararının objektif koşulları azaltılmış, toplu suçlar için yargıç önüne çıkarılma süresi uzatılmış ve seyahat ve yerleşme özgürlüklerinde de çeşitli kısıtlamalara gidilmiştir.[772] Din ve vicdan özgürlüğünü güvence altına alan "Din ve Vicdan Hürriyeti" başlıklı 24. madde de yine kendi içerisinde oldukça çelişkili maddelerdendir. Maddenin ilk fıkrası "Herkes, vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir." şeklinde olsa da aynı maddenin dördüncü fıkrası, daha önce de bahsedildiği üzere ilk ve ortaöğretim kurumlarında "din kültürü ve ahlak bilgisi" derslerinin zorunlu tutmasıyla güvence altındaki özgürlükleri tartışmalı hâle getirmiştir. Zira din ve vicdan özgürlüğünün özü; kişilere bir dini empoze etmemek ve kişiyi bir dine inanmaya zorlamamak şeklindedir. 1982 Anayasası ise genel olarak paranoya ve korku üzerinden şekillendiği ve devlet

[771] 1982 Anayasası'nın 17. Maddesi için bkz: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*¸ s. 296; 1961 Anayasası'nın bahsi geçen maddesi 42. maddedir, bu madde için bkz: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 170

[772] 1982 Anayasası'nın gözaltına alınma koşullarını ve yargıç önüne çıkarılma süresini düzenleyen maddesi 19. maddedir. İlgili madde için bkz: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 296-298; 1982 Anayasası'nın seyahat ve yerleşme özgürlüklerini düzenleyen maddesi 23. maddedir. 23. madde için bkz: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 298-299

mimarisini Türk-İslam Sentezi üzerine kurduğu için başta sol düşünce olmak üzere, farklı fikirlere karşı Sünni İslam'ın birleştirici bir çimento olarak kullanılmasında ve gerek din ve vicdan hürriyetinin gerekse de laiklik ilkesinin ihlal edilmesinde bir sakınca görmemiştir.[773] Zira MGK'nın dine yaklaşımı bir yandan dinin toplum için gerekliliğini öncelerken bir yandan da dini devletin tekeline alarak devlet dışı yapılanmaların din üzerinden propaganda yapmalarını engellemeye yöneliktir. Hatta başörtü yasağını bile MGK'nın bu anlayışının çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Pratikte ise durum MGK'nın öngördüğünün tam tersi şekilde gerçekleşmiş ve İslamcı politik akımlar 1980 askerî müdahalesinin ardından daha da güçlenmişlerdir.

1982 Anayasası'nda düşünce özgürlüğü konusunda temel bir sınırlama maddesi olan 13. maddenin yanında; radyo, televizyon, sinema gibi yayımlama işlerinin izne bağlanabileceği 26. maddenin ilk fıkrasında belirtilmiştir. Aynı maddenin üçüncü fıkrası da kanunla yasaklanmış herhangi bir dilde yapılan düşünce açıklama eylemlerinin de yasaklanabileceğini belirtmiştir. Bu nedenle bu 26. maddenin düşünce özgürlüğünü anayasal güvence altına almaktan çok düşünce özgürlüğünün sınırlarını anayasal güvence altına alan bir madde olduğunu söylemek mümkündür.[774] "Bilim ve Sanat Hürriyeti" başlıklı 27. madde ise tıpkı 26. madde gibi özgürlüklerden çok sınırlamaları anayasal güvence altına alan bir tutumla yazılmıştır. Maddenin ilk fıkrası "Herkes, bilim ve sanatı serbestçe öğrenme ve öğretme, açıklama, yayma ve bu alanlarda her türlü araştırma hakkına sahiptir." şeklindeyken, ikinci fıkrada ise "Yayma hakkı, Anayasanın 1 inci, 2 nci ve 3 üncü maddeleri hükümlerinin değiştirilmesini sağlamak amacıyla kullanılamaz." denerek aslında hem 1982 Anayasası'nın kurduğu düzene dair yapılacak entelektüel tartışmaların boğulmasının hem de bu maddenin geniş anlamda yorumlanması üzerinden

[773] Tanör, *İki Anayasa*¸ s. 126; 1982 Anayasası'nın 24. maddesi: "Herkes, vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.
14 üncü madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla İbadet, dinî âyin ve törenler serbesttir.
Kimse, ibadete, dini âyin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.
Din ve ahlâk eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlıdır.
Kimse, Devletin sosyal, ekonomik, siyasî veya hukukî temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağ lama amacıyla her ne suretle olursa olsun, dinî veya din duygularım yahut dince kut sal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz." şeklindedir. Kaynak: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 299

[774] 1982 Anayasası'nın "Düşünceyi Açıklama ve Yayma Hürriyeti" başlıklı 26. maddesi için bkz: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 299-300

bilim ve sanat özgürlüğünün büyük ölçüde ortadan kaldırılmasının amaçlandığı açıktır. Buna ek olarak aynı maddenin üçüncü fıkrasında yabancı ülkelerde basılan eserlerin ülkeye sokulmalarının yasaklanmasının anayasaya aykırı sayılmayacağının belirtilmesi de bilim ve sanat özgürlüğüne vurulmuş bir başka darbedir.[775] 26. ve 27. madde hükümlerinin basın özgürlüğü konusunda da uygulanacağını dördüncü fıkrasında hükme bağlayan "Basın Hürriyeti" başlıklı 28. madde de yine bu anlamdaki bir diğer çelişkili maddedir; çünkü aynı maddenin ilk fıkrası "Basın hürdür, sansür edilemez. Basımevi kurmak izin alma ve malî teminat yatırma şartına bağlanamaz." şeklindedir. Üstelik bu maddede dağıtımı önleme konusunda kolluk güçlerine yetki verilmiş ve kapatılmış bir süreli yayının devamı sayılabilecek her türlü yayının yasaklanarak bunlara yönelik müsadere gibi önlemlerin dahi uygulanabileceği belirtilmiştir.[776] Buradaki düzenlemelerin de yine devletin "bütünlüğünü" korumaya yönelik güvenlikçi bir anlayış olduğunu iddia etmekte bir yanlışlık bulunmamaktadır. Basının bastırılması ise devletin ideolojik tutumunun hilafına olan haberlerin sansür edilebilmesi imkânını doğurması açısında önemlidir.

1982 Anayasası'nın hak ve özgürlüklere yönelik tutumu, kollektif hak ve özgürlükler konusunda da tıpkı bireysel hak ve özgürlüklere yönelik tutumu gibidir. Örneğin toplantı ve gösteri yürüyüşlerini düzenleyen 34. maddenin ilk fıkrasında "Herkes, önceden izin almadan, silahsız ve saldırısız toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkına sahiptir." denerek bu hak anayasal güvence altına alınmış; ancak aynı maddenin dördüncü fıkrasında ise yetkililere toplantıları ve gösteri yürüyüşlerini yasaklama yetkisi verilmiştir. Yine aynı maddenin son fıkrasında ise derneklerin, vakıfların, sendikaların ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının kendi konularının ve amaçlarının dışında toplantı ve gösteri yürüyüşü organize etmeleri yasaklanmıştır.[777] Dernek kurma

[775] Tanör, *İki Anayasa*¸ s. 127

[776] 1982 Anayasası'nın 28. Maddesi için bkz: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 300-301; MGK'ya sunulan taslakta 28. maddenin DM'ye sunulan hâlinde bulunmayan ikinci fıkra, yani "Kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dilde yayım yapılamaz." ibaresi eklenmiştir. Burada kastedilenin büyük bir ihtimalle Kürtçe olduğu açıktır. DM'de 28. maddeye ilişkin tartışmalar için bkz: TBMM, *Danışma Meclisi Tutanak Dergisi*, C. 8, Yasama Yılı 1, Yüz Otur İkinci Birleşim, 21 Ağustos 1982 Çarşamba, s. 297-299, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/DM__/d02/c008/dm__02008132.pdf (Erişim Tarihi: 23.11.2023)

[777] 1982 Anayasası'nın 34. Maddesinin dördüncü Fıkrası: "Kanunun gösterdiği yetkili merci, kamu düzenini ciddi şekilde bozacak olayların çıkması veya millî güvenlik gereklerinin ihlâl edilmesi veya Cumhuriyetin ana niteliklerini yoketme amacını güden fiillerin işlenmesinin kuvvetle muhtemel bulunması halinde belirli bir toplantı ve gösteri yürüyüşünü yasaklayabilir veya iki ayı aşmamak üzere erteleyebilir." şeklindedir. Aynı maddenin son fıkrası ise: "Dernekler, vakıflar, sendikalar ve kamu kurumu niteliğindeki

özgürlüğünü düzenleyen 33. madde de bu anlamda yine 1982 Anayasası'nın tipik çelişkilerini içerisinde barındıran bir maddedir. Maddenin ilk fıkrası "Herkes, önceden izin almaksızın dernek kurma hakkına sahiptir." şeklindedir; ancak aynı maddenin dördüncü fıkrasında 13. maddedeki sınırlamalar hatırlatılırken, altıncı fıkrada ise "gecikmesinde sakınca bulunan hâllerde" hâkim kararı olmadan da yetkililerin kararıyla derneklerin kapatılabileceği belirtilmiştir.[778] Sendikaların politikadan uzaklaştırılmasına yönelik tutum ise 34. maddedeki sınırlamalarla kalmamış; 52. maddenin ilk fıkrasıyla daha da net bir şekilde ifade edilmiştir.[779] 54. madde ise grevlerin politik amaçla yapılmasını kesinlikle yasaklamakla kalmayıp; lokavt hakkını anayasal güvence altına alarak, işçilerin sendikalar vasıtasıyla örgütlenmelerinin önüne ciddi bir engel çıkarmıştır.[780] Lokavtın anayasal güvence altına alınmasını, özellikle DİSK gibi sol düşünceye sahip sendikaların oldukça etkili grevler örgütlemeleri ve hatta bazı grevlerin politik şiddetle birleşerek işçi direnişlerine dönüşmesine duyulan tepkiden kaynaklı olduğunu söylemek mümkündür. Zira MGK'ya göre öğrencilerin, işçilerin ve memurların politikayla uğraşmaları doğru bir şey değildir ve bunların politik alandan uzaklaştırılarak yalnızca kendi işleriyle meşgul bir hâle getirilmeleri politik şiddetin bitirilmesi açısından da büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle de başta işçilerin, memurların, öğrencilerin, derneklerin ve sendikaların depolitize edilmeleri MGK açısından önemli görülmüş ve sonuçta da örgütlü muhalefet ve sivil toplum büyük ölçüde ortadan kaldırılarak rejime yönelik "tehditler" büyük ölçüde bertaraf edilmişlerdir. Bunların yeniden politize olmaları ihtimaline ise genel olarak infial duygularıyla karşılık verilmiş ve meseleye

meslek kuruluşları kendi konu ve amaçları dışında toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleyemezler." Şeklindedir. Kaynak: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 303-304; Org. Kenan Evren, anılarında 1961 Anayasası'na dair "28'inci maddede 'Herkes önceden izin almaksızın silahsız ve saldırısız toplanma veya gösteri yürüyüşü yapma hakkına sahiptir' kısmı değişmeli." diyerek bu konudaki sınırlamanın nereden kaynaklandığını bir anlamda itiraf etmiştir. Kaynak: Evren, *Kenan Evren'in Anıları 1*, s. 500

[778] 1982 Anayasası'nın 33. maddesinin altıncı fıkrası: "Dernekler, kanunun öngördüğü hallerde hâkim kararıyla kapatılabilir. Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, milli güvenliğin, millî egemenliğin, kamu düzeninin, başkalarının hak ve hürriyetlerinin korunması ve suçların önlenmesi bakımlarından gecikilmesinde sakınca bulunan hallerde, hâkim kararma kadar kanunen yetkili kılman merciin emriyle faaliyetten alıkonulabillr." şeklindedir. Maddenin tamamı için bkz: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 302-303; Evren, DM'den gönderilen ilk taslakta dernekleri kapatma yetkisinin bizzat İçişleri Bakanlığı'na tanındığını; ancak bu durumun keyfi uygulamalara yol açabileceğinden hareketle bu yetkiyi tanınan fıkranın metinden çıkarıldığını söylemiştir. Kaynak: Evren, *Kenan Evren'in Anıları 3*, s. 276

[779] 1982 Anayasası'nın 52. maddesinin ilk fıkrası: "Sendikalar, 13 üncü maddede sayılan genel sınırlamalara aykırı hareket edemeyecekleri gibi; siyasî amaç güdemezler, siyasî faaliyette bulunamazlar, siyasî partilerden destek göremezler ve onlara destek olamazlar; derneklerle, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve vakıflarla bu amaçlarla ortak hareket edemezler." şeklindedir. Maddenin tamamı için bkz: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 309

[780] 1982 Anayasası'nın 54. maddesi için bkz: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 309-310

daima güvenlikçi ve merkeziyetçi bir anlayışla yaklaşılmıştır. Bu durumun da ana gerekçesinin gerek 1980 öncesi dönemde gerekse de Osmanlı ve Cumhuriyet geleneklerinde görülen bölünme ve parçalanma korkuları olduğunu söylemekte bir yanlışlık bulunmamaktadır. Tabii belirtmek gerekir ki 1982 Anayasası'nı yapanlar 24 Ocak Kararları ile temelleri atılan düzeni sürdürme yanlısı oldukları için sol düşüncenin ve bu minvalde de kolektif mücadele geleneğinin işçiler arasında yerleşmesinin istenmemesinde şaşırtıcı bir yan yoktur. Zaten 1982 Anayasası daha tasarı aşamasındayken Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu'nun (TİSK) desteğini almış; Barolar Birliği, Türk İş, Petrol İş, Hak İş gibi kuruluşların yanında Prof. Mümtaz Soysal ve Prof. Nevzat Yalçıntaş tarafındansa özgürlüklere, emeğe ve örgütlenmeye karşı olduğu konusunda eleştirilmiştir.[781] Yine bu hususta askerî müdahalenin hemen ardından TİSK Genel Başkanı Halit Narin'in grevlerin kaldırılmasından memnuniyet duyduğunu belirttiğine ve askerî müdahaleyi de "Gülme sırası bizde." diyerek karşıladığına dair söylentileri akılda tutmak gerekir.[782] Yine bu anlamda "Çalışma Hakkı ve Ödevi" başlıklı 49. maddenin ilk fıkrasını da unutmamak gerekir: "Çalışma, herkesin hakkı ve ödevidir."[783]

1982 Anayasası'nın sivil toplumu bastırmaya ve politikadan uzaklaştırmaya yönelik tutumu politik partilere ilişkin maddelerde de kendini net bir şekilde göstermiştir. Örneğin "Parti Kurma, Partilere Girme ve Partilerden Çıkma" başlığını taşıyan 68. maddede anayasanın tümünde söz konusu olan çelişkili tutumun bir örneği daha görülmektedir. Maddenin ilk üç fıkrası parti kurmaya ilişkin hakları güvence altına alıyor gibi görünmekle beraber, sonraki üç fıkrası ise bu hakka çok ciddi sınırlamalar getirmiştir. Ayrıca "Sınıf veya zümre egemenliğini veya herhangi bir tür diktatörlüğü savunmayı ve yerleştirmeyi amaçlayan siyasî partiler kurulamaz." şeklindeki dördüncü fıkranın sol düşünceyi kastettiği açıktır. "Siyasî partiler, yurt dışında teşkilatlanıp faaliyette bulunamaz, kadın kolu, gençlik kolu ve benzeri şekilde ayrıcalık yaratan yan kuruluşlar meydana getiremez, vakıf kuramazlar." şeklindeki beşinci fıkra ise politik partilerin örgütlenmelerine getirilmiş ciddi bir yasaktır. Son fıkra ise hâkimlerin, savcıların,

[781] Günay ve Tuna, *Muhtıradan Darbeye*, s. 366
[782] Günay ve Tuna, *Muhtıradan Darbeye*, s. 311
[783] 1982 Anayasası'nın 49. maddesi için bkz: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *RG*, 9 Kasım 1982 Salı, Sayı: 17863 (Mükerrer), s. 13, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (Erişim Tarihi 22.11.2023)

akademisyenlerin, yüksek yargı mensuplarının, YÖK üyelerinin, memurların ve işçi niteliği taşımayan kamu görevlilerinin, öğrencilerin ve TSK mensuplarının politik partilere üye olmalarını tamamen yasaklamıştır.[784] Bu yasaklardan bazılarını anlamak mümkündür; örneğin TSK mensuplarının, hâkimlerin, savcıların ve hatta memurların politik partilere üye olmalarının yasaklanmasını devleti temsil edenlerin tüm görüşlere eşit mesafede olması gerekliliğinden kaynaklanan bir durum olarak görmek mümkündür.[785] Buna karşılık öğrencilerin ve akademisyenlerin de bu yasağa tabi tutulmaları daha önce de belirtildiği üzere 12 Eylül öncesinde, öğrencilerin karıştıkları politik şiddet olaylarına ve entelektüellerin politikacılara yönelik eleştirilerine tepkilerin bir tezahürü olarak yorumlanabilir. Ayrıca bu yasaklarla, YÖK'ün kuruluşuyla büyük ölçüde kontrol altına alınan üniversitelerin politikadan tamamen arındırılmasının da amaçlandığı açıktır. "Siyasi Partilerin Uyacakları Esaslar" başlığını taşıyan 69. madde ise baştan sona yasaklarla doludur. Maddenin daha ilk fıkrasında genel bir çerçeve olarak 14. maddedeki yasaklara gönderme yapılarak bu esaslara uymayan tüm partilerin kapatılacağı belirtilmiştir ki daha önce de belirtildiği gibi 14. maddedeki yasakların sol düşünceyi hedef alarak yazıldığını iddia etmek mümkündür.[786] 69. maddeden devam etmek gerekirse; maddenin ikinci fıkrası daha önce sendikalar için koyduğu politika yasağını bu sefer politik partiler için sendikalarla iş birliği yasağı şeklinde tekrarlamıştır. Ayrıca iş birliği yasağı bunlarla da kalmamış; dernekleri, vakıfları, kooperatifleri ve kamu

[784] 1982 Anayasası'nın 68. maddesi için bkz: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *RG*, 9 Kasım 1982 Salı, Sayı: 17863 (Mükerrer), s. 17, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (Erişim Tarihi 22.11.2023)

[785] 67. maddenin son fıkrasında yer alan "Silah altında bulunan er ve erbaşlarla, askerî öğrenciler, ceza ve tevkif evlerinde bulunan tutuklular ve hükümlüler oy kullanamazlar." ibaresini ise bu minvalde değerlendirmek mümkün değildir. Burada yapılan şey anayasal güvence altına alınmış olan seçme ve seçilme hakkının yine anayasal bir hüküm vasıtasıyla açık bir şekilde gaspıdır. 1982 Anayasası'nın 67. maddesi için bkz: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 313; Evren, 67. madde hakkında genel olarak şöyle söylemiştir: "12 Eylül 1980 öncesi, siyasi partilerin hepsinde kadın kolu, gençlik kolu gibi ayrı ayrı kuruluşlar vardı. Özellikle gençlik kolları üniversite gençliğine kadar el atmış ve daha yetişme ve öğrenme çağında bulunan gençlerimizi çeşitli fraksiyonlara bölmüştü. Bu gibi kuruluşlarda görev alan gençler, derslerini bir tarafa bırakarak kendilerine tatlı gelen siyasetle uğraşmayı tercih eder hâle gelmişlerdi. Ayrıca çeşitli partilerin mukabil gençlik kollarıyla da çatışmalar, kavgalar eksik olmuyordu. Henüz hayata atılmamış, öğrenme çağında olan gençlerimizin bu yaşlarda siyasetle uğraşmalarını doğru bulmadık. Kaldı ki; kışlaya, camiye ve okula siyasetin girmesinin yarardan çok zarar vereceğini de bizzat parti liderleri çeşitli vesilelerle beyan ediyorlardı. Kadın Kollan diye ayrı bir teşkilat kurmanın, erkek-kadın ayrılığını kabul etmek olacağını düşündük. Erkek kolu yok da neden kadın kolu bulunsun? İster kadın, ister erkek olsun, şartlan taşıyan herkesin bir siyasi parti ye girme hak ve özgürlüğü olduğuna göre, bu ayırım neden yapılsın? Devlet memurları ile, maddede sayılan diğer görevlilerin siyasi partilere girmeleri çok büyük mahzurlar doğuracağından, bu gibilerin siyasi partilere girmelerini yasaklayan maddenin Anayasada yer almasını doğru bulduk." Kaynak: Evren, *Kenan Evren'in Anıları 3*, s. 278-279

[786] Parla, *Türkiye'de Anayasalar*, s. 46

kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarını ve bunların üst kuruluşlarını da kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Partilerin hangi durumlarda kapatılmasına karar verileceğine ilişkin hususlar da genel olarak bir hayli geniş tutulmuştur.[787] Aslında daha önce de belirtildiği gibi 1982 Anayasası'nın amacı örgütlenmeyi ve hakların kolektif kullanımını kısıtlamaktır; çünkü Kenan Evren'in anılarından da anlaşılacağı üzere bu anayasa politik şiddetin müsebbibinin bunlar olduğu düşüncesi etrafında şekillendirilmeye çalışılmıştır.[788] Bu anlamda "Dilekçe Hakkı" başlıklı 74. maddeye de değinmek gerekir; çünkü 1961 Anayasası'nda bu hakkın topluca kullanılabileceği belirtilmişken, 1982 Anayasası'nda ise bu hakkın bile topluca kullanılması engellenmiştir.[789] Milletvekili seçilme şartlarında yapılan değişikliklere de değinmek gerekir; çünkü bunların içerisinde politikaya katılımı zorlaştırmak için yapıldığı söylenebilecek pek çok düzenleme mevcuttur. 1961 Anayasası'nda "Türkçe okuma yazma bilmeyenler" ve "beş yıldan fazla hapis" ile cezalandırılmış olanların milletvekili seçilemeyeceklerini belirtmişti. 1982 Anayasası ise 76. maddesi ile bu şartları "en az ilkokul mezunu olmayanlar" ve "bir yıldan daha fazla hapis" ile cezalandırılmış olanlar şeklinde değiştirmekle kalmayıp, resmi ihale ve alım satımlara fesat karıştıranların, devlet sırlarını açığa vuranların, ideolojik veya anarşik eylemlere katılanların veya bu gibi eylemleri tahrik ve teşvik suçlarından hüküm giyenlerin de milletvekili seçilemeyeceklerini belirtmiştir. Buradaki ideoloji sözcüğünün olumsuz bir anlamda kullanıldığı açıktır[790] ve daha önce de belirtildiği üzere; ideolojileri mutlak iyi veya mutlak kötü olarak görmek otoriter, hatta totaliter bir tutum takınmak anlamını taşımaktadır.

1982 Anayasası'nın milletvekili yeminini belirten "Andiçme" başlıklı 81. maddesi de yine önemlidir. Milletvekillerinin görevlerine başlarken "anayasaya sadakat", "millî dayanışma" ve "Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlılık" üzerine ve "büyük Türk Milleti" önünde yemin etmeleri zorunlu kılınmıştır. 1961 Anayasası'nın öngördüğü milletvekili

[787] 1982 Anayasası'nın 69. maddesi için bkz: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *RG*, 9 Kasım 1982 Salı, Sayı: 17863 (Mükerrer), s. 17, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (Erişim Tarihi 22.11.2023)
[788] Evren, *Kenan Evren'in Anıları 3*, s. 278-279
[789] Parla, *Türkiye'de Anayasalar*, s. 58; 1982 Anayasası'nın 74. maddesi için bkz: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 315
[790] 1982 Anayasası'nın 76. maddesi için bkz: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *RG*, 9 Kasım 1982 Salı, Sayı: 17863 (Mükerrer), s. 19, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (Erişim Tarihi 22.11.2023)

yemininde ise bu sayılan unsurların hiçbiri yoktur.[791] Bu anlamda da milletvekili yeminini gösteren 81. maddenin 1982 Anayasası'nın ideolojik perspektifini gösteren en temel maddelerden biri olduğunu söylemek mümkündür. Anayasaya sadakat vurgulanmıştır; çünkü 1982 Anayasası'na sadakatle bağlanmak aynı zamanda devletin yeni rejiminin meşruluğunu da kabullenmek anlamına gelmektedir. "Millî dayanışma" kavramından kastın ne olduğu belirsizdir; ancak bu kavramın 12 Eylül öncesindeki politik şiddet ve kargaşa ortamına tepki olarak yemin metnine eklendiğini düşünmekte bir sakınca yoktur. Atatürk'ün adının metinde geçiyor olması ise 1982 Anayasası'nın Türk-İslam Sentezi ve Kemalizm üzerinden sağlamaya çalıştığı ikili meşruiyetin dayanaklarından birinin net şekilde vurgulanması açısından önemlidir. Aslında yemin metnindeki bu ibareyi sonraki yıllarda yeniden kurulan CHP'nin anayasada yapılmaya çalışılan değişikliklere karşı olan karmaşık tutumunun bir sebebi olarak görmek mümkündür. Zira kendini Kemalizm'in doğal temsilcisi olarak gören CHP'nin Kemalizm'e bu denli dayanan bir anayasaya doğrudan karşı çıkması CHP'nin ontolojik bir kriz yaşaması anlamını taşıyacaktır. Son olarak da yine yemin metninde geçen "büyük Türk Milleti" ibaresinin özellikle nostaljik çağrışımları nedeniyle milliyetçi ve muhafazakâr çevreleri etkileyerek 1982 Anayasası'nın ikili meşruiyetinin diğer kanadını oluşturduğunu söylemek mümkündür. Böylelikle 1982 Anayasası Kemalizm üzerinden CHP'nin, Türk-İslam Sentezi ideolojisi üzerinden de AP, MHP, MSP ve bu partilerin devamı olan partilerin desteğini arkasına alacak biçimde yazılmış ve bilerek veya bilmeyerek Gramsciyen anlamda bir tarihsel blokun oluşmasına neden olmuştur. Yani özetle; 1982 Anayasası'nın, defalarca değişikliğe uğramış olmasına karşılık anayasanın ruhunu oluşturduğu söylenebilecek temel düzenlemelerinin çoğuna dokunulmamış olmasının bu ikili meşruiyete dayalı yapısından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Ayrıca yine belirtmek gerekir ki 1982 Anayasası, yapıldığı dönem itibariyle yaşanan zorlukları ve tehlikeleri rasyonalize ederek süreklileştirmiş ve bu yönüyle bir anlamda adeta zamanı "durdurmuştur". Bu nedenle de 1982 Anayasası'nın otoriter ruhunu zayıflatmaya yönelik değişikliklerin devleti zayıflatacağı ve hatta çökerteceğine dair paranoyalar, anayasanın kabulünden bugüne kadar halen devam etmektedir. Bu tehlike algısı ve paranoyalar zaman zaman zayıflasa da hiçbir zaman tam anlamıyla ortadan

[791] 1982 Anayasası'nın 81. maddesi için bkz: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *RG*, 9 Kasım 1982 Salı, Sayı: 17863 (Mükerrer), s. 20, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (Erişim Tarihi 22.11.2023)

kalkmadığı için 1982 Anayasası'ndan daha demokratik bir anayasanın yazılması veya 1982 Anayasası'nın tümüyle demokratikleştirilmesi mümkün olamadığı gibi bu yönde atılan adımların da önemli bir kısmı geri alınmıştır.[792]

1982 Anayasası, yasama dokunulmazlığı ve milletvekilliğinin düşmesi konularında da yine yasakçı ve güvenlikçi bir tutum içerisindedir. "Yasama dokunulmazlığı" başlıklı 83. maddenin ikinci fıkrası, suç işlediği iddia edilen milletvekillerinin TBMM kararı olmadan gözaltına alınmalarını, tutuklanmalarını, sorguya çekilmelerini ve yargılanmalarını yasaklamıştır; ancak aynı fıkranın devamında "Ağır cezayı gerektiren suçüstü hali ve seçimden önce soruşturmasına başlanılmış olmak kaydıyla Anayasanın 14 üncü maddesindeki durumlar bu hükmün dışındadır." demiştir.[793] Görüldüğü üzere 14. madde politika üzerinde adeta bir genel çerçeve olarak kullanılmış ve politik hakların kullanımına ilişkin hemen her maddede 14. maddeye uygunluk şartı aranmıştır. "Üyeliğin düşmesi" başlığını taşıyan ve milletvekilliğinin düştüğü hâlleri düzenleyen 84. maddede ise bir partiden istifa edip başka bir partiye geçmek veya başka bir partiye geçmeksizin seçim hükümetleri haricindeki bir hükümette bakan olmak, milletvekilliğinin sona erme gerekçesi olarak belirtilmiştir. Üstelik bunlarla da kalınmamış, partisinden istifa eden milletvekilinin bir sonraki seçimde hiçbir parti tarafından aday gösterilemeyeceği de belirtilmiştir. Milletvekilliğinin düşmesine dair belirtilen bir diğer gerekçe de AYM'nin bir partinin kapatılmasına karar vermesi hâlidir. Böyle bir durum ortaya çıktığı takdirde, kapatma davasının açıldığı tarihte partinin üyesi olan tüm milletvekillerinin milletvekilliklerinin düşeceği belirtilmiştir.[794] Bu düzenlemeler aslında yasama organının yürütme karşısında zayıflamaya başlamasının da göstergeleridir; ancak yürütmenin yasama karşısında güçlenmesi sadece milletvekillerine getirilen bu kısıtlamalarla alakalı değildir. 1982 Anayasası'nın 77. maddesi, dört yılda bir yapılacağı 1961 Anayasası ile hükme bağlanmış olan milletvekili genel seçimlerinin bundan sonra beş yılda bir

[792] Örneğin Prof. Doğu Ergil, Türkiye'nin demokratikleşmesinin önündeki en büyük engelin "güvensizlik" hissiyatının getirdiği "güvenlikçi" bakış olduğunu düşünmüştür. Kaynak: Doğu Ergil, *Alla Turca: "Turkey's Encounter with Herself"*, Ankara: Turkish Daily News Yayınları, 1997, s. 6-7, Konuya dair daha ayrıntılı bilgi içinse Önderman'ın "Türkiye'de Paranoid Ethos" isimli eserine bakılabilir.

[793] 1982 Anayasası'nın 83. maddesi için bkz: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *RG*, 9 Kasım 1982 Salı, Sayı: 17863 (Mükerrer), s. 20, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (Erişim Tarihi 22.11.2023)

[794] 1982 Anayasası'nın 84. maddesi için bkz: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *RG*, 9 Kasım 1982 Salı, Sayı: 17863 (Mükerrer), s. 21 https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (Erişim Tarihi 22.11.2023)

yapılacağını düzenlemiş ve seçimleri erken yenileme yetkisini TBMM'ye vermiştir. Seçimlerin olağan yenilenme süresinin dört yıldan beş yıla çıkarılması politik katılım ve TBMM'nin demokratik meşruiyeti bakımından olumsuz bir durumdur; ancak mesele bundan ibaret değildir. 1982 Anayasası seçimleri yenileme yetkisini Cumhurbaşkanı'na da vererek parlamentoyu Cumhurbaşkanı karşısında zayıflatan bir adam atmıştır.[795] Bu durumun yaratılmasının nedeninin 12 Eylül öncesinde hükümetsiz geçen uzun sürelere duyulan bir tepki olduğu ise gayet açıktır. Ayrıca 10 Haziran 1983 tarihli "Milletvekili Seçimleri Kanunu" ile ikili bir baraj sistemi getirilmiş ve TBMM'nin temsiliyet gücü ve meşruiyeti daha da azaltılmıştır. Getirilen ilk baraj ülke genelinde geçerli oyların %10'unu alamayan partilerin milletvekili çıkaramayacakları şeklindedir. İkinci baraj ise bir seçim çevresinde kullanılan geçerli oyların toplamının o çevreden çıkacak milletvekili sayısına bölünmesiyle bulunan sayıdır ve o seçim çevresinde bu sayıdan az oy alan partilerin ve bağımsız adayların milletvekilliği kazanamayacakları belirtilmiştir.[796] Bu düzenlemenin amacının koalisyonları önlemek ve bir partinin TBMM'de çoğunluğu sağlamasını kolaylaştırmak olduğunu söylemek mümkündür. Yani yönetimde istikrarın sağlanması adına temsilde adalet ilkesinden çok ciddi bir taviz verilmiştir. TBMM'nin gücünü zayıflatan bir başka değişiklik de 1961 Anayasası'na 1971 değişiklikleri ile eklenen Bakanlar Kurulunun KHK çıkarma yetkisinin 91. madde ile korunması ve sıkıyönetim, olağanüstü hâl gibi durumlarda temel haklar, kişi hakları ve politik haklara ilişkin de KHK çıkarabilecek şekilde genişletilmesidir.[797] Savaş ilanını ve silahlı kuvvetlerin kullanımını düzenleyen 92. maddenin ikinci fıkrası ise TBMM'ye ait olan silahlı kuvvetleri kullanma yetkisinin: "Türkiye Büyük Millet Meclisi tatilde veya ara vermede iken ülkenin ani bir silahlı saldırıya uğraması ve bu sebeple silahlı kuvvet kullanılmasına derhal karar verilmesinin kaçınılmaz olması halinde" Cumhurbaşkanı tarafından da kullanılacağını belirtmiştir.[798] TBMM'yi zayıflatmaya yönelik olarak yapılan diğer bir değişiklik ise partilerin grup kurmak için ihtiyaç duydukları milletvekili

[795] 1982 Anayasası'nın 77. maddesi için bkz: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *RG*, 9 Kasım 1982 Salı, Sayı: 17863 (Mükerrer), s. 19 https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (Erişim Tarihi 22.11.2023)
[796] Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, s. 198-199
[797] 1982 Anayasası'nın 91. maddesi için bkz: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *RG*, 9 Kasım 1982 Salı, Sayı: 17863 (Mükerrer), s. 23 https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (Erişim Tarihi 22.11.2023)
[798] 1982 Anayasası'nın 92. maddesi için bkz: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *RG*, 9 Kasım 1982 Salı, Sayı: 17863 (Mükerrer), s. 23-24 https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (Erişim Tarihi 22.11.2023)

sayısının 10'dan 20'ye çıkarılmasıdır. Ayrıca TBMM'nin toplantı yeter sayısı, üye tamsayısının salt çoğunluğundan üye tamsayısının üçte birine indirilirken; karar yeter sayısı ise toplantıya katılanların salt çoğunluğu olarak bırakılmıştır.[799] Böylece TBMM'nin toplam mevcudunun altıda birinden bir fazla sayıdaki milletvekilli ile karar alabilmesi mümkün kılınmıştır. Gensoru vermek için gereken milletvekili sayısı ise 10'dan 20'ye yükseltilirken, soruşturma önergelerinin verilebilmesi için gereken sayı toplam milletvekili sayısının onda biri olarak belirtilmiştir.[800] Kısacası 1982 Anayasası, TBMM'nin gücünü azaltmakla yetinmemiş; TBMM içerisindeki politika olanaklarını da mümkün olduğunca kısıtlamaya çalışmıştır. Cumhuriyet Senatosu'nun kapatılması, milletvekili sayısının azaltılması, seçim barajının getirilmesi gibi uygulamaların tamamı bir anlamda TBMM içerisinde parçalı bir yapının ortaya çıkmasını engellemeye yöneliktir.

1982 Anayasası'nın yürütmeyi yasamanın aleyhinde güçlendirdiğine daha önce vurgu yapılmıştı; ancak Cumhurbaşkanı'nın yetkileri başta olmak üzere meselenin daha iyi incelenmesinde fayda vardır. 1961 Anayasası'nda Cumhurbaşkanlığı makamı, yetki ve sorumluluk bakımından parlamenter rejimlere büyük ölçüde uygunluk gösteren bir makam olarak şekillendirilmiştir.[801] 1982 Anayasası'nda ise Cumhurbaşkanı'nın yetkileri bir hayli artmış; ancak sorumluluk noktasında 1961 Anayasası'ndaki tutum devam etmiştir. Cumhurbaşkanı'nın görev ve yetkilerini belirten 104. madde, 1982 Anayasası'nın en uzun maddelerden biridir. Maddenin ilk fıkrası "Cumhurbaşkanı Devletin başıdır. Bu sıfatla Türkiye Cumhuriyetini ve Türk Milletinin birliğini temsil eder…" diye başlar ki bu aslında 1961 Anayasası'nın Cumhurbaşkanı'nın yetkilerini düzenleyen 97. maddesinin ilk fıkrasıyla neredeyse birebir aynıdır. Aradaki tek fark 1961 Anayasası'nda geçen "Milletin birliği" ibaresinin yerini, takınılan koyu milliyetçi tutuma daha uygun bir biçimde "Türk Milletinin birliği" ibaresinin almış olmasıdır. Buna karşılık 1961 Anayasası'nda Cumhurbaşkanı'nın yetkilerini düzenleyen madde oldukça kısadır.[802] 1982 Anayasası ise Cumhurbaşkanı'nı yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerinin

[799] Parla, *Türkiye'de Anayasalar*, s. 69; Org. Kenan Evren'in Cumhuriyet Senatosu hakkımdaki tutumu oldukça kesin ve nettir: "Senato Kaldırılmalı", Kaynak: Evren, *Kenan Evren'in Anıları 1,* s. 500
[800] Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, s. 213
[801] Parla, *Türkiye'de Anayasalar*, s. 71
[802] 1961 Anayasası'nın 97. maddesi için bkz: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (1961 Anayasası), https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/ (Erişim Tarihi 22.11.2023);

tamamına ilişkin oldukça geniş yetkileri olan ve Başbakan'ın karşısında yürütmenin ikinci başı durumuna getiren bir anlayışa sahiptir. Üstelik Cumhurbaşkanlığı bu kadar geniş yetkilere sahip bir makam olmasına rağmen partisiz ve sorumsuz bir makam olarak tasarlanmış; Cumhurbaşkanı'nı ise halkın değil TBMM'nin seçeceği belirtilmiştir. Bu durumu yasamanın yürütme karşısında zayıflaması bağlamında yorumlamak mümkündür; ancak buna ek olarak halkoyuna karşı bir güvensizliğin de söz konusu olduğunu eklemek gerekir. Bu güvensizliğin izlerinin ise Osmanlı geleneğine kadar sürülebileceği, hatta İTC liderlerinin Le Bon'un fikirlerinden etkilendikleri için kitlelere karşı genel bir güvensizlik içerisinde oldukları daha önce belirtilmişti. MGK da bu anlamda Osmanlı ile başlayıp İTC ile devam eden ve cumhuriyet dönemine de aktarılan dayatmacı geleneğin mirasçısıdır; çünkü 1982 Anayasası yasamayı olabildiğince zayıflatırken, yürütme gücünü de halk tarafından seçilen parti hükümetlerinden çok Cumhurbaşkanlarının ve ileride görüşeceği üzere askerî bürokrasinin kullanmasına yönelik bir tutum içerisindedir. Cumhurbaşkanı'nın yetkilerinin genişletilmesinin ise büyük ölçüde Evren'in fikri olduğu açıktır; zira Evren, anılarında Cumhurbaşkanının görev ve yetkilerinin genişletilmesini gerekli gördüğünü açıkça ifade etmiştir.[803] Cumhurbaşkanının yetkilerinin arttırılması ayrıca MGK'nın 1980 öncesindeki politik hareketlerin tamamını gayrimeşru görmesiyle de alakalıdır; zira bu sayede sivil idarenin gücü, aşırı yetkili Cumhurbaşkanı tarafından rahatlıkla kontrol edilebileceği için sivillerin "yanlış" işlere girişmelerinin de önüne geçilmiş olacaktır.

1961 Anayasası'nın 97. maddesi Cumhurbaşkanı'nın yetkilerini; gerekli hâllerde Bakanlar Kuruluna başkanlık etmek, yabancı devletlere Türkiye'nin temsilcilerini yollamak, Türkiye'ye gönderilen yabancı devletlerin temsilcilerini kabul etmek, milletlerarası antlaşmaları onaylamak ve yayınlamak ve son olarak da sürekli hastalık, sakatlık ve yaşlılık sebebiyle belirli kişilerin cezalarını hafifletmek veya kaldırmaktan ibaret tutmuştur.[804] 1982 Anayasası'nın 104. maddesi ise Cumhurbaşkanı'nın yetkilerini yasama ile ilgili olanlar, yürütme ile ilgili olanlar ve yargı ile ilgili olanlar şeklinde üç başlık altında toplamıştır. Cumhurbaşkanı'nın yasama ile ilgili olan yetkileri; "gerekli

1982 Anayasası'nın 104. maddesi için bkz: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *RG*, 9 Kasım 1982 Salı, Sayı: 17863 (Mükerrer), s. 27-29 https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (Erişim Tarihi 22.11.2023)

[803] Evren, *Kenan Evren'in Anıları 1*, s. 500

[804] Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *RG*, 9 Kasım 1982 Salı, Sayı: 17863 (Mükerrer), s. 25 https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (Erişim Tarihi 22.11.2023)

gördüğü takdirde" yasama yılının ilk gününde TBMM'nin açılış konuşmasını yapmak, TBMM'yi "gerekli gördüğünde" toplantıya çağırmak, yasaları yayımlamak, yasaları tekrar görüşülmek üzere TBMM'ye geri yollamak, yapılan anayasa değişikliklerini "gerekli gördüğü takdirde" referanduma sunmak, KHK'ların ve TBMM İçtüzüğünün tamamının veya bir kısmının anayasaya şekil veya esas bakımından aykırılığından dolayı AYM'de iptal davası açmak ve TBMM seçimlerinin yenilenmesine karar vermek şeklindedir.[805] Görüldüğü üzere Cumhurbaşkanı'nın sadece yasamaya yönelik yetkileri bile 1961 Anayasası'nda Cumhurbaşkanı'na tanınan tüm yetkilerden çok daha geniş ve ayrıntılı bir yer tutmaktadır. Cumhurbaşkanı'nın TBMM'nin açılış konuşmasını yapması, "gerekli gördüğünde" TBMM'yi toplantıya çağırabilmesi, yasaları veto edebilmesi ve kabul edilmiş anayasa değişikliklerini referanduma götürebilmesi gibi yetkiler Cumhurbaşkanı'nı TBMM karşısında hem pratikte hem de psikolojik bakımdan çok daha üstün bir konuma taşımıştır. Ayrıca bu yetkilerin Cumhurbaşkanı tarafından "gerekli görüldüğünde" kullanılabiliyor olmaları ve bu "gerekli hâllere" dair çerçevenin net bir şekilde çizilmemiş olması nedeniyle Cumhurbaşkanı'nın, yetkilerini sınırları muğlak bir şekilde kullanarak TBMM üzerinde tahakküm kurması mümkün hâle gelmiştir ki bu durum da esasen yine MGK'nın sivil idareye duyduğu güvensizlik nedeniyle merkeziyetçi bir yönetim anlayışını yerleştirme ihtiyacından kaynaklanmaktadır.

Cumhurbaşkanı'nın yürütmeye ilişkin yetkileri de oldukça geniştir. Başbakanı atamak ve gerektiğinde istifasını kabul etmek, Başbakanın teklif ettiği bakanları atamak ve görevlerini sona erdirmek, gerekli görülen hâllerde Bakanlar Kurulunu toplantıya çağırmak ve Bakanlar Kuruluna başkanlık etmek, yabancı devletlere Türkiye'nin temsilcilerini yollamak, Türkiye'ye gönderilen yabancı devletlerin temsilcilerini kabul etmek, milletlerarası antlaşmaları onaylamak ve yayınlamak, TBMM adına TSK'nın başkomutanlığını temsil etmek, TSK'nın kullanılmasına karar vermek, Millî Güvenlik Kurulunu toplantıya çağırmak, Millî Güvenlik Kuruluna başkanlık etmek, kendi başkanlığında toplanmış olan Bakanlar Kurulunun kararıyla olağanüstü hâl veya sıkıyönetim ilan etmek ve KHK çıkarmak, kararnamelere imza atmak, sürekli hastalık, sakatlık ve yaşlılık sebebiyle belirli kişilerin cezalarını hafifletmek veya kaldırmak, Devlet Denetleme Kurulu (DDK) üyelerini ve DDK Başkanını atamak, DDK'ya inceleme,

[805] Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *RG*, 9 Kasım 1982 Salı, Sayı: 17863 (Mükerrer), s. 27-29 https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (Erişim Tarihi 22.11.2023)

araştırma ve denetleme yaptırmak, YÖK üyelerini seçmek ve rektörleri seçmek şeklindeki yetkilerin tümü 1982 Anayasası ile Cumhurbaşkanı'na verilmiştir.[806] Bu yetkilere bakıldığında Cumhurbaşkanı'nın 1961 Anayasası'ndaki duruma kıyasla sadece TBMM karşısında değil, Bakanlar Kurulu karşısında da son derece güçlü ve üstün bir konuma sahip olduğu açıkça görülmektedir. Cumhurbaşkanı bakanları Başbakan'ın "önerisiyle" atarken, bakanların görevlerinin yine Cumhurbaşkanı tarafından sonlandırılıyor olmaları hukuk felsefesi açısından bakanların Başbakan'a veya TBMM'ye değil; Cumhurbaşkanı'na karşı sorumlu oldukları bir düzenin doğması anlamına gelmektedir. Ayrıca Cumhurbaşkanı "gerekli gördüğünde" Bakanlar Kurulunu toplantıya çağırabilmekte ve Bakanlar Kurulunun başkanlığını da yapabilmektedir. Gerekli görülen hâlden kastın ne olduğu bu konuda da belirtilmediği için Cumhurbaşkanı'nın istediği her an Bakanlar Kuruluna başkanlık ederek Başbakanlık makamını pratikte işlevsiz hâle getirmesinin önünde hiçbir engel bulunmamaktadır.[807] Yine TBMM'ye ait olan başkomutanlık yetkisinin Cumhurbaşkanı tarafından kullanılıyor olması da enteresandır; çünkü bu yetki Cumhurbaşkanı'nı hem TBMM'ye hem de Bakanlar Kuruluna karşı güçlendirirken hem de Osmanlı geleneğinde padişahların Yeniçeri Ocağı'nın başı sayılmaları ve orduları komuta etmeleri geleneğini de adeta yeniden canlandırmıştır. Aslında bu geleneğin cumhuriyet döneminde de devam ettiğini söylemek mümkündür; çünkü Türkiye Cumhuriyeti her ne kadar hiçbir zaman askerî bir yönetime dönüşmemiş olsa da devletin kurucularının asker kökenli olmaları, Cumhurbaşkanlarının genel olarak asker kökenli isimlerden seçilmeleri ve rejimin militarist bir renginin daima bulunması gibi unsurlar düşünüldüğünde bu yetkinin manevi önemi daha iyi anlaşılmış olacaktır. Hatta Millî Güvenlik Kurulunun toplantıya çağırılması ve Cumhurbaşkanı'nın Millî Güvenlik Kuruluna başkanlık etmesi gibi yetkileri de yine bu minvalde değerlendirmek mümkündür. YÖK üyelerinin ve rektörlerin

---

[806] 1982 Anayasası'nın 68. maddesi için bkz: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *RG*, 9 Kasım 1982 Salı, Sayı: 17863 (Mükerrer), s. 28, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (Erişim Tarihi 22.11.2023)

[807] 1982 Anayasası'nın yürürlüğe girmesinin ardından Cumhurbaşkanlığı makamına seçilen Kenan Evren dört defa, Turgut Özal yedi defa, Süleyman Demirel iki defa Bakanlar Kurulu'na başkanlık etmiştir. Demirel'in ardından Cumhurbaşkanlığı'na seçilen Ahmet Necdet Sezer ve Abdullah Gül, Bakanlar Kurulu'nu kendi başkanlıklarında hiç toplamamışlarsa da 2014 yılında Cumhurbaşkanı seçilen Recep Tayyip Erdoğan'ın 19 Ocak 2015 tarihinde Bakanlar Kurulu'nu kendi başkanlığında toplantıya çağırması ile bu konudaki tartışmalar yeniden gündeme gelmiştir. Kaynak için bkz: "Bakanlar Kurulu'na Başkanlık Eden Cumhurbaşkanları…", *TRT Haber,* 30 Aralık 2014 Salı, https://www.trthaber.com/haber/turkiye/bakanlar-kuruluna-baskanlik-eden-cumhurbaskanlari-159233.html (Erişim Tarihi: 25.11.2023)

atanmasına dair yetkilerin Cumhurbaşkanı'na verilmiş olması da yine önemlidir; çünkü 1982 Anayasası üniversiteleri politikadan arındırma noktasında yürütmeye sorumluluk vermiş; ancak TBMM'ye güven duymamıştır. Ele alınması gereken bir diğer önemli kurum olan DDK ise kamu kuruluşlarını, meslek kuruluşlarını, sendikaları ve dernekleri denetleme yetkisine sahiptir ki bu yönüyle de Cumhurbaşkanı'na aslında sivil toplumu da kontrol etme yetkisi verilmiştir denebilir.[808]

Son olarak Cumhurbaşkanı'nın yargı ile ilgili yetkilerine değinmek gerekirse; AYM üyelerini seçmek, Danıştay üyelerinin dörtte birini seçmek, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısını ve Yargıtay Cumhuriyet Başsavcı vekilini seçmek, Askerî Yargıtay üyelerini seçmek, Askerî Yüksek İdare Mahkemesi üyelerini seçmek ve Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu (HSYK) üyelerini seçmek şeklinde oldukça geniş yetkiler söz konusudur.[809] Bu yetkiler oldukça geniştir ve Cumhurbaşkanı'nın TBMM ve Bakanlar Kurulunun ardından yargının da üzerinde tahakküm kurmasına olanak tanımıştır. Bu anlamıyla da Cumhurbaşkanı tüm kuvvetlerin üzerinde yer alan, olağanüstü geniş yetkilere sahip, "vatana ihanet" suçu dışında hiçbir şeyden sorumlu tutulamayan; ancak doğrudan halk tarafından seçilmediği için demokratik meşruiyeti son derece tartışmalı olan bir üst makama dönüşmüştür.[810] Kısacası 1982 Anayasası'nın Cumhurbaşkanı her anlamda Evren'in kendini tarif etmek istediği pederşahi görünümün bir yansımasıdır. Yani daha önce de belirtildiği üzere 1982 Anayasası'nın Cumhurbaşkanı; Osmanlı geleneğinde var olan, devletin zayıflamasıyla beraber aşınan, II. Abdülhamid ile kendini yeniden üreten ve Atatürk ile cumhuriyet dönemine aktarılan pederşahi geleneğin devamı şeklinde yorumlanabilir.[811] Tabii yine belirtmek gerekir ki 1982 Anayasası başlangıçta başkanlık sistemi sayılabilecek türden bir politik sistem de inşa etmemiştir; çünkü hem Cumhurbaşkanı'nın yetkileri klasik bir başkanlık sistemine göre dahi çok fazladır hem de Cumhurbaşkanı halkoyu ile seçilmemektedir. Cumhurbaşkanlığının tüm bu yetkilerine

[808] Parla, *Türkiye'de Anayasalar*, s. 74

[809] 1982 Anayasası'nın 68. maddesi için bkz: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *RG*, 9 Kasım 1982 Salı, Sayı: 17863 (Mükerrer), s. 28, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (Erişim Tarihi 22.11.2023)

[810] 1982 Anayasası'nın "Sorumluluk ve sorumsuzluk hali" başlıklı 105. Maddesinin üçüncü fıkrasında: "Cumhurbaşkanı, vatana ihanetten dolayı, Türkiye Büyük Millet Meclisi üye tamsayısının en az üçte birinin teklifi üzerine, üye tamsayısının en az dörtte üçünün vereceği kararla suçlandırılır." denmiştir. Kaynak: Erdem, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *RG*, 9 Kasım 1982 Salı, Sayı: 17863 (Mükerrer), s. 29 https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (Erişim Tarihi 22.11.2023)

[811] Haluk K. Yavuz, *Türkiye'de Siyasal Sistem Arayışı ve Yürütmenin Güçlendirilmesi*, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2000, s. 369-370

rağmen sorumsuz bir makam olarak tarif edilmiş olması nedeniyle bu sistemi yürütmenin diğer kuvvetler karşısındaki üstünlüğünün esas olarak kabul edildiği melez bir sistem olarak görmek daha doğru olacaktır. Yürütmenin güçlendirilmesi ise hatırlanacağı üzere 12 Mart döneminde 1961 Anayasası'nda yapılan değişikliklerde, güçlü yürütmenin Türk devlet geleneğine en uygun anlayış olduğu gerekçesi üzerinden meşrulaştırılmıştı. 12 Eylül rejiminin de bu anlamda 12 Mart rejiminin anlayışını güçlendirerek devam ettirdiğini söylemek mümkündür.

1982 Anayasası, 12 Eylül öncesinde yaşanan hükümet krizlerinin ortadan kaldırılabilmesi için belli başlı anayasal mekanizmalar kurarak bu anlamda 1961 Anayasası'nda "eksik" bırakıldığı düşünülen yerleri doldurmuş ve 1961 Anayasası'na kıyasla rasyonelleştirilmiş bir parlamenter sistem öngörmüştür. Mesela Cumhurbaşkanı'nın yetkileri sayılırken bahsi geçen TBMM seçimlerini yenileme yetkisi bunlardan biridir.[812] Aslında 1961 Anayasası da Cumhurbaşkanı'na 108. maddesi ile aynı yetkiyi tanımıştır;[813] ancak ilgili madde okunduğunda görülecektir ki bu yetkinin kullanımı pratikte neredeyse imkânsız bir hâle getirilmiştir.[814] Bu nedenle de yaşanan hükümet krizlerinin çözümü noktasında Cumhurbaşkanı'nın bu yetkisi çözüm getirmemiştir. 1982 Anayasası ise 116. maddesi ile TBMM seçimlerinin yenilenmesine ilişkin hâlleri daha açık bir şekilde düzenlemiş ve olası bir hükümet krizinin çözümü noktasında Cumhurbaşkanı'nı adeta bir sigorta olarak görevlendirmiştir. Özellikle yeni Bakanlar Kurulunun kurulabilmesi ve güvenoyu alabilmesi için sadece 45 günlük bir süre tanınması ve bunun gerçekleşmemesi durumunda Cumhurbaşkanı'nın TBMM Başkanı'na danışarak seçimleri yenilemesi yoluyla özellikle 12 Eylül öncesinin kimi zaman 200 günden fazla süren hükümet krizlerinin önüne geçilmesi amaçlanmıştır.[815] Tabii sürenin 45 günle sınırlı tutulmuş

[812] Kaboğlu ve Sales, *Türk Anayasa Hukuku,* s. 49

[813] 1961 Anayasası'nın "Millet Meclisi Seçimlerinin Cumhurbaşkanınca Yenilenmesi" başlıklı 108. maddesi: "Anayasa'nın 89'uncu ve 104'üncü maddeleri uyarınca verilen güvensizlik oyu sebebiyle, onsekiz aylık bir süre içinde, Bakanlar Kurulu iki defa düşmüş ve üçüncü defa güvensizlik oyu verilmiş olursa, Başbakan, Cumhurbaşkanından, Millet Meclisi seçimlerinin yenilenmesini istiyebilir. Bu istek üzerine, Cumhurbaşkanı, Meclislerin Başkanlarına danışarak, seçimlerin yenilenmesine karar verebilir. Yenilenme kararı Resmî Gazete'de yayınlanır ve hemen seçime gidilir." şeklindedir. Kaynak: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 188

[814] Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 64

[815] 1982 Anayasası'nın "Türkiye Büyük Millet Meclisi Seçimlerinin Cumhurbaşkanınca Yenilenmesi" başlıklı 116. maddesi: "Bakanlar Kurulunun, 110 uncu maddede belirtilen güvenoyunu alamaması ve 99 uncu veya 111 inci maddeler uyarınca güvensizlik oyuyla düşürülmesi hallerinde; kırkbeş gün içinde yeni Bakanlar Kurulu kurulamadığı veya kurulduğu halde güvenoyu alamadığı takdirde Cumhurbaşkanı, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanına danışarak, seçimlerin yenilenmesine karar verebilir.

olması bir yandan olası krizleri daha ortaya çıkmadan önleme amacını güderken, bir yandan da politik partiler arasındaki demokratik tartışma ortamını da büyük ölçüde bastıracak bir düzenlemedir. Zira koalisyon yapmayı düşünen partilerin kimi zaman epey uzun sürmesi muhtemel görüşmeler yapmaları ve programlarını tartışmaya açmaları aslında demokrasiyle bağdaşan ve hatta olması istenen bir durumdur. 1982 Anayasası ise bu meseleyi sadece güvenlik ve hızlı karar alma perspektifinden okuduğu için tüm bu tartışmaların 45 gün içerisinde bitirilememesi hâlinde TBMM seçimlerinin yenilenmesi için Cumhurbaşkanı'na yetki vermiştir. Bu anlamda da hızlı karar alma anlayışının etkisini arttırdığını söylemek mümkündür. Yine Cumhurbaşkanı'nın seçimi hususunda 1982 Anayasası'nın tutumu hükümet krizlerine olan bakışıyla aynıdır. 12 Eylül öncesinde görev süresi biten Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün yerine yeni Cumhurbaşkanı'nın bir türlü seçilememesinin yarattığı krizin tekrarlanmaması için 1982 Anayasası'na bu konuda da bir hüküm eklenmiştir.[816] Cumhurbaşkanı'nın nasıl seçileceğini düzenleyen 102. madde bu hususu düzenlemekle kalmayıp, dördüncü tur oylamalarının sonucunda Cumhurbaşkanı'nın seçilememesi hâlinde TBMM seçimlerinin yenileneceğini belirtmiştir. Ayrıca maddenin son fıkrasında da yeni Cumhurbaşkanı göreve başlayana kadar eskisinin görevinin devam edeceği belirtilmiştir.[817] Bu eklemenin en önemli sebebi

---

Başbakanın güvensizlik oyu ile düşürülmeden istifa etmesi üzerine kırkbeş gün içinde veya yeni seçilen Türkiye Büyük Millet Meclisinde Başkanlık Divanı seçiminden sonra yine kırkbeş gün içinde Bakanlar Kurulunun kurulamaması hallerinde de Cumhurbaşkanı Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanına danışarak seçimlerin yenilenmesine karar verebilir.
Yenilenme kararı Resmi Gazetede yayımlanır ve seçime gidilir." şeklindedir. Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *RG*, 9 Kasım 1982 Salı, Sayı: 17863 (Mükerrer), s. 31-32 https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (Erişim Tarihi 22.11.2023); "AP Genel Kurulu Hiçbir Koalisyona Katılmama Kararı Aldı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 23 Ekim 1973 Salı, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1973-10-23/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023); "Bülent Ecevit, Hükümeti Kurmayacağını Bildirdi", *Cumhuriyet Gazetesi*, 8 Kasım 1973 Perşembe, s. 1, 7, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1973-11-08/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023); "Süleyman Demirel: Muhalefette Kalacağız", *Cumhuriyet Gazetesi*, 17 Ekim 1973 Çarşamba, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1973-10-17/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

[816] Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 64-65

[817] 1982 Anayasası'nın 102. maddesi: "Cumhurbaşkanı, Türkiye Büyük Millet Meclisi üye tamsayısının üçte iki çoğunluğu ile ve gizli oyla seçilir. Türkiye Büyük Millet Meclisi toplantı halinde değilse hemen toplantıya çağrılır.
Cumhurbaşkanının görev süresinin dolmasından otuz gün önce veya Cumhurbaşkanlığı makamının boşalmasından on gün sonra Cumhurbaşkanlığı seçimine başlanır ve seçime başlama tarihinden itibaren otuz gün içinde sonuçlandırılır. Bu sürenin ilk on günü içinde adayların Meclis Başkanlık Divanına bildirilmesi ve kalan yirmi gün içinde de seçimin tamamlanması gerekir.
En az üçer gün ara ile yapılacak oylamaların ilk ikisinde üye tamsayısının üçte iki çoğunluk oyu sağlanamazsa üçüncü oylamaya geçilir, üçüncü oylamada üye tamsayısının salt çoğunluğunu sağlayan aday Cumhurbaşkanı seçilmiş olur. Bu oylamada üye tamsayısının salt çoğunluğu sağlanamadığı takdirde üçüncü oylamada en çok oy almış bulunan iki aday arasında dördüncü oylama yapılır, bu oylamada da üye

de yine 12 Eylül öncesinde Korutürk'ün görevinin bitmesinin ardından yeni Cumhurbaşkanı seçilemeyince Cumhurbaşkanlığı makamının boş kalmış olması ve görevin uzun bir süre boyunca Cumhuriyet Senatosu Başkanı tarafından vekaleten sürdürülmesidir. Yeni Cumhurbaşkanı seçilene kadar eski Cumhurbaşkanı'nın görevine devam edeceğinin belirtilmesiyle beraber makamın boş kalmasına dair risk de bertaraf edilmiştir. Ayrıca 1961 Anayasası Cumhurbaşkanı'nın TBMM üyeleri arasından seçileceğini belirtmişken 1982 Anayasası ile bu şart kaldırılmıştır. Bunun sebebinin ise asker kökenli kişilerin Cumhurbaşkanı olmalarının yolunu açık tutmak olduğu, 1982 Anayasası'nın ruhu göz önüne alındığında düşünülebilir.[818] Zira 1961 Anayasası'na göre Cumhurbaşkanları Cumhuriyet Senatosu'na kontenjan senatörü atama yetkisine sahip oldukları için asker kökenli Cumhurbaşkanları, halef olarak gördükleri kişileri kontenjan senatörü yaparak TBMM üyesi yapıyor ve bu sayede de Cumhurbaşkanlığı için bu kişilerin önlerini açabiliyordu. 1982 Anayasası ile Cumhuriyet Senatosu'nun kaldırılması ise bu yolu kapatmış olsa da mezkûr değişiklik ile bu yol açık tutulabilmiştir. AYM üyelerinin TBMM tarafından seçimi usulünün kaldırılması da yine olası krizlerin önüne geçilmesi amacıyla yapılmış değişikliklerden biridir. 1961 Anayasası'na göre Millet Meclisi'nin salt çoğunluğu ile üç, Cumhuriyet Senatosu'nun salt çoğunluğu ile de iki üye AYM'ye seçilmekteydi. Tabii tıpkı hükümetlerin kurulmasında ve Cumhurbaşkanı'nın seçiminde olduğu gibi AYM üyelerinin seçimi konusunda da partiler uzlaşmakta zorlandıkları için 1982 Anayasası bu usulü de ortadan kaldırmıştır.[819] Bu usulün ortadan kaldırılması ise anlaşmazlıkların ortaya çıkmasına dair riskleri ortadan kaldırıyor olsa da yargının demokratik meşruluğu noktasında ortaya bir başka kriz çıkarmakla kalmayıp TBMM'yi Cumhurbaşkanı karşısında daha da zayıflatmıştır; çünkü TBMM'den alınan bu yetkinin yeni sahibi Cumhurbaşkanı olmuştur. Görüldüğü üzere 1982 Anayasası, TBMM içerisinde çıkması muhtemel her türlü anlaşmazlığa yönelik tepkisel düzenlemelerle doludur ve anlaşmazlıkların ortaya çıktığı anlarda da genel olarak bu

tamsayısının salt çoğunluğu ile Cumhurbaşkanı seçilemediği takdirde derhal Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimleri yenilenir.
Seçilen yeni Cumhurbaşkanı göreve başlayıncaya kadar görev süresi dolan Cumhurbaşkanının görevi devam eder." şeklindedir. Kaynak: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 326-327; Burada değinilmesi gereken bir diğer nokta da Evren'in, Cumhurbaşkanını halkın seçmesi gerektiği konusunda oldukça ısrarcı olduğunu anılarında belirtmiş olmasıdır. Kaynak: Evren, *Kenan Evren'in Anıları 3,* s. 282

[818] Tanör, *İki Anayasa*, s. 112-113

[819] Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 65

anlaşmazlıkların çözümü için Cumhurbaşkanı'nın adres gösterildiğini söylemek mümkündür.

1982 Anayasası'nda değinilmesi gereken bir diğer önemli mesele de Millî Güvenlik Kurulu'nun yetkilerinin daha da arttırılmasıdır. Daha önce bahsedildiği üzere 1961 Anayasası'nda 12 Mart'ın ardından yapılan değişikliklerle beraber Millî Güvenlik Kurulu'nun kararları Bakanlar Kurulu için "tavsiye" niteliği taşıyan kararlar hâline getirilmişti. 1982 Anayasası, Millî Güvenlik Kurulu'nu düzenleyen 118. maddesinde bu değişiklikleri korumuş; ancak Millî Güvenlik Kurulu'nun aldığı kararların Bakanlar Kurulu tarafından "öncelikle" dikkate alınacağını belirterek Bakanlar Kuruluna karşı askerî bürokrasiyi de kuvvetlendirmiş ve adeta yürütmenin ortağı hâline getirmiştir. Ayrıca Millî Güvenlik Kurulu'nun sivil üyeleriyle asker üyelerinin sayılarının eşit hâle getirilmeleri de bu anlamda dikkate alınması gereken bir diğer önemli değişikliktir.[820] Bu anlamda askerî bürokrasinin 1982 Anayasası'nda yürütmenin üçüncü başı olarak görüldüğünü iddia etmekte bir yanlışlık bulunmamaktadır. Millî Güvenlik Kurulu'nun statüsünde yapılan değişikliklerin haricinde Genelkurmay Başkanı'nın sanki bir bakanmışçasına Bakanlar Kurulunun teklifi ile Cumhurbaşkanı tarafından atanması, onu hem bakanlarla eşitlemiş hem de halk tarafından seçilmemiş olmasıyla da halka hesap verme durumunda olan Bakanlar Kuruluna karşı güçlü bir konuma getirmiştir. Tabii belirtmek gerekir ki bu durum 1961 Anayasası'nda da aynıdır; yani 1982 Anayasası bu

[820] Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 70; 1982 Anayasası'nın 118. maddesi: "Millî Güvenlik Kurulu, Cumhurbaşkanının başkanlığında, Başbakan, Genelkurmay Başkanı, Millî Savunma, İçişleri, Dışişleri Bakanları, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanları ve Jandarma Genel Komutanından kurulur.
Gündemin özelliğine göre Kurul toplantılarına ilgili bakan ve kişiler çağrılıp görüşleri alınabilir.
Millî Güvenlik Kurulu; Devletin millî güvenlik siyasetinin tayini, tespiti ve uygulanması ile ilgili kararların alınması ve gerekli koordinasyonun sağlanması konusundaki görüşlerini Bakanlar Kuruluna bildirir. Kurulun, Devletin varlığı ve bağımsızlığı, ülkenin bütünlüğü ve bölünmezliği, toplumun huzur ve güvenliğinin korunması hususunda alınmasını zorunlu gördüğü tedbirlere ait kararlar Bakanlar Kurulunca öncelikle dikkate alınır.
Millî Güvenlik Kurulunun gündemi; Başbakan ve Genelkurmay Başkanının önerileri dikkate alınarak Cumhurbaşkanınca düzenlenir.
Cumhurbaşkanı katılamadığı zamanlar Millî Güvenlik Kurulu Başbakanın başkanlığında toplanır.
Millî Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliğinin teşkilatı ve görevleri kanunla düzenlenir." şeklindedir. Kaynak: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 333; DM'ye sunulan tasarının ilk hâlinde Millî Güvenlik Kurulu kararlarının "uyulması gereken tavsiye" niteliğinde olduğu belirtilirken, MGK'ya sunulan taslak ise bu kararların "öncelikle" dikkate alınacağı belirtilmiştir. Maddenin (tasarıda 134. madde olarak geçer) DM'ye sunulan hâline dair tartışmalar için bkz: TBMM, *Danışma Meclisi Tutanak Dergisi*, C. 9, Yasama Yılı 1, Yüz Kırk İkinci Birleşim, 3 Eylül 1982 Cuma, s. 483-500, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/DM__/d02/c009/dm__02009142.pdf (Erişim Tarihi: 23.11.2023)

anlamda 1961 Anayasası'nı aşan bir adım atmamış olsa da mevcut durumu korumuş[821] ve rejimin militarist renginden ödün vermemiştir.

1961 Anayasası'nda yalnızca oldukça kısa olan 123. madde ile düzenlenen "olağanüstü hâl", 1982 Anayasası'nda ise 119. madde, 120. madde ve 121. madde olmak üzere üç ayrı maddede düzenlenmiştir. Sadece bu durum bile 1982 Anayasası'nın 1961 Anayasası'na kıyasla güvenlik meselelerine ne derecede önem atfettiğini göstermektedir. Tabii 1982 Anayasası'nda ekonomik bunalımın olağanüstü hâl ilanını gerektiren sebepler arasında sayıldığını da atlamamak gerekir; çünkü Türkiye 12 Eylül öncesinde çok ciddi ekonomik sıkıntılar yaşamıştır ve bu sıkıntılar da uzun bir süre boyunca aşılamamıştır. [822] Olağanüstü hâl ilanının gerekçelerin arasına ekonomik bunalımı eklemek ise politikaya dışarıdan müdahale etmeye yeni bir gerekçe daha bulmak ve bunu anayasal güvence altına almak anlamına gelmektedir.[823] Sıkıyönetim ilanını düzenleyen 122. maddede ise 1961 Anayasası'na göre Bakanlar Kuruluna ait olan sıkıyönetim ilanı yetkisi, 1982

[821] Parla, *Türkiye'de Anayasalar*, s. 78

[822] Mehmet Fatih Darıcan, "Ekonomik Krizler ve Türkiye", *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi (İAÜD)*, Yıl 5, Sy. 17 (2013), s. 43-44

[823] 1961 Anayasası'nın 123. maddesi: "Olağanüstü hallerde vatandaşlar için konulabilecek para, mal ve çalışma yükümleri ile bu hallerin ilanı, yürütülmesi ve kaldırılması ile ilgili usûller kanunla düzenlenir." şeklindedir. Kaynak: 1961 Anayasası'nın 97. maddesi için bkz: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (1961 Anayasası), https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/ (Erişim Tarihi 22.11.2023); 1982 Anayasası'nın 119. maddesi: "Tabii afet, tehlikeli salgın hastalıklar veya ağır ekonomik bunalım hallerinde, Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu, yurdun bir veya birden fazla bölgesinde veya bütününde süresi altı ayı geçmemek üzere olağanüstü hal ilan edebilir." şeklindedir. Kaynak: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 333; 1982 Anayasası'nın 120. maddesi: "Anayasa ile kurulan hür demokrasi düzenini veya temel hak ve hürriyetleri ortadan kaldırmaya yönelik yaygın şiddet hareketlerine ait ciddi belirtilerin ortaya çıkması veya şiddet olayları sebebiyle kamu düzeninin ciddi şekilde bozulması hallerinde, Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu, Milli Güvenlik Kurulunun da görüşünü aldıktan sonra yurdun bir veya birden fazla bölgesinde veya bütününde, süresi altı ayı geçmemek üzere olağanüstü hal ilan edebilir." şeklindedir. Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 334; 1982 Anayasası'nın 121. maddesi: "Anayasanın 119 ve 120 nci maddeleri uyarınca olağanüstü hal ilanına karar verilmesi durumunda, bu karar Resmi Gazetede yayımlanır ve hemen Türkiye Büyük Millet Meclisinin onayına sunulur. Türkiye Büyük Millet Meclisi tatilde ise derhal toplantıya çağırılır. Meclis, olağanüstü hal süresini değiştirebilir, Bakanlar Kurulunun istemi üzerine, her defasında dört ayı geçmemek üzere, süreyi uzatabilir veya olağanüstü hali kaldırabilir.
119 uncu madde uyarınca ilan edilen olağanüstü hallerde vatandaşlar için getirilecek para, mal ve çalışma yükümlülükleri ile olağanüstü hallerin her türü için ayrı ayrı geçerli olmak üzere, Anayasanın 15 inci maddesindeki ilkeler doğrultusunda temel hak ve hürriyetlerin nasıl sınırlanacağı veya nasıl durdurulacağı, halin gerektirdiği tedbirlerin nasıl ve ne suretle alınacağı, kamu hizmeti görevlilerine ne gibi yetkiler verileceği, görevlilerin durumlarında ne gibi değişiklikler yapılacağı ve olağanüstü yönetim usulleri, Olağanüstü Hal Kanununda düzenlenir.
Olağanüstü hal süresince, Cumhurbaşkanının başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu, olağanüstü halin gerekli kıldığı konularda, kanun hükmünde kararnameler çıkarabilir. Bu kararnameler, Resmi Gazetede yayımlanır ve aynı gün Türkiye Büyük Millet Meclisinin onayına sunulur; bunların Meclisce onaylanmasına ilişkin süre ve usul, İçtüzükte belirlenir." şeklindedir. Kaynak: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 334

Anayasası ise beraber Cumhurbaşkanı'nın başkanlığında toplanması kaydıyla Bakanlar Kurulunda bırakılmış; ayrıca Millî Güvenlik Kurulu'nun görüşünü almak da zorunlu hâle getirilmiştir. Ayrıca 1961 Anayasası'nda bir ay ile sınırlandırılmışken, 1971 değişiklikleri ile iki aya çıkarılan sıkıyönetim ilan edilebilecek azami süre; 1982 Anayasası ile dört aya çıkarılmıştır.[824] Askerî bürokrasinin bu derece yetkili bir hâle gelmesinin yarattığı en önemli durum ise yürütmenin üç başlı bir hâle gelmesinden kaynaklı olarak, rejimin militarist doğasının daha baskın bir hâl almasıdır. 1982 Anayasası bir daha askerî müdahale olmaması için askerî bürokrasiyi bizzat yürütmede geniş yetkilere sahip bir unsur hâline getirme yoluna gitmiştir. Bu anlamda da askerî bürokrasi, kendisine verilen yetkilerle özellikle Cumhurbaşkanı ile iş birliği yaptığı zaman yürütme kuvvetinin kullanılması noktasında Bakanlar Kurulu karşısında son derece güçlü bir konum elde etmiştir.[825] Özellikle 125. maddenin ikinci fıkrası ile Cumhurbaşkanı'nın tek başına yapacağı işlemlerin ve YAŞ'ın aldığı kararların yargı denetiminin dışına çıkarılmış olması bu anlamda Cumhurbaşkanı'nı ve askerî bürokrasiyi yargı karşısında da dokunulmaz bir duruma getirerek, bunların Bakanlar Kuruluna kıyasla çok daha güçlü bir konum elde etmelerine neden olmuştur. Bu düzenlemeler ise özellikle Cumhurbaşkanını ve YAŞ'ı adeta anayasadan daha üstün bir konuma getirerek olağanüstülüğün süreklileştiği bir rejimin ihdasını sağlamıştır. Zira bu kararların yargı denetiminin dışına çıkarılmış olmaları sivil idareyi daha da zayıflatarak MGK'nın öngördüğü şekilde rejimin ideolojik taşıyıcılığını ordunun ve Cumhurbaşkanının yaptığı merkeziyetçi ve militarist bir yapıyı meydana getirmiştir.

1982 Anayasası'nın ilk hâli yürütmeyi güçlendirme noktasında yalnızca devletin merkezini yeniden yapılandırmamıştır. Yargının denetim yetkisinin ve mahallî idarelerin gücünün azaltılması ve üniversitelerin özerkliğinin ortadan kaldırılması gibi konularda da

---

[824] 1982 Anayasası'nın "Sıkıyönetim, Seferberlik ve Savaş Hali" başlıklı 122. maddesi için bkz: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 334-335; Prof. Mehmet Turhan'a göre MGK'nın görüşü tavsiye niteliği taşımaktadır ve Bakanlar Kurulu açısından bağlayıcı değildir (Kaynak: Mehmet Turhan, "Olağanüstü Hallerde Çıkarılabilecek Kanun Hükmünde Kararnameler", *Amme İdaresi Dergisi*, C. 5, sy. 3: (Eylül 1992), s. 16-17). Oysaki pratikte, MGK'nın politikacılar üzerindeki gücü 28 Şubat 1997 tarihli ve yaklaşık 9 saat süren MGK toplantısının sonuçlarından da anlaşılacağı üzere tavsiye niteliği taşıyan görüşler beyan etmenin çok daha üzerindedir. Konuya dair daha ayrıntılı bilgi için bkz: "Rejime MGK Güvencesi", *Milliyet Gazetesi*, 1 Mart 1997 Çarşamba, s. 16 https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1997.03.01 (Erişim Tarihi: 24.11.2023)

[825] 28 Şubat 1997 tarihli MGK toplantısından birkaç ay sonra yaşanan hükümet değişikliğinde dönemin Cumhurbaşkanı olan Süleyman Demirel'in değişiklikte oynadığı rol bu durumun önemli bir örneğidir. Kaynak: Sözcü, "Demirel 28 Şubat İçin Ne Dedi" https://www.sozcu.com.tr/demirel-28-subat-icin-ne-dedi-wp180123 (Erişim Tarihi: 24.11.2023)

1982 Anayasası son derece merkeziyetçi bir anlayışı benimsemiştir. Örneğin 1961 Anayasası'nın 116. maddesine göre mahallî idarelerin seçilmiş organlarının yalnızca yargı kararı ile bu sıfatlarını kaybedebilecekleri belirtilmişken,[826] 1982 Anayasası'nın 127. maddesi ise İçişleri Bakanı'nın görevinden kaynaklı bir suç nedeniyle hakkında soruşturma veya kovuşturma yürüyen mahallî idare organlarını veya bu organların üyelerini kesin hükme kadar geçici olarak görevlerinden uzaklaştırabileceğini belirtmiştir. Ayrıca yine aynı maddede merkezî idarenin mahallî idareler üzerinde "idari vesayet yetkisi" olduğu belirtilmiştir.[827] Bu yetki ise pratikte devletin merkezinin toplum üzerindeki vesayetine dönüşmüştür ki yerinden yönetimlerin zayıflatılarak merkezî yönetimlerin güçlendirilmesi de bu düşüncenin bir tezahüründen başka bir şey değildir. Ayrıca yargı kararı olmadan da mahallî idare organlarının veya bunların üyelerinin görevlerinden uzaklaştırılabilmeleri anlayışı yargının gücünün de azalması anlamına gelmektedir.[828] 140. maddenin altıncı fıkrası ile hâkimlerin Adalet Bakanlığı'na bağlı hâle getirilmeleri de bu anlamda dikkat edilmesi gereken bir diğer değişikliktir. Böylece hâkimlerin bağımsızlıkları da zarar görmüştür.[829] Bu anlayışın bir devamı olarak "Kamu Kurumu Niteliğindeki Meslek Kuruluşları" başlıklı 135. madde ise 1982 Anayasası'nın en uzun maddelerinden biri hâline getirilmiştir. Bu madde, daha önce de sözü edildiği üzere meslek kuruluşlarını politikanın dışına itme, idarenin tahakkümü altına alma ve adeta devletin birer uzantısı hâline getirme noktasında oldukça ayrıntılı düzenlemeler yapmıştır. Özellikle politik partilerin meslek kuruluşlarından uzak tutulmaya uğraşılması, politikayla ilgilenen meslek kuruluşlarının kapatılacağının belirtilmesi ve "Türk Devletinin varlık ve bağımsızlığının, ülkenin ve milletin bölünmez bütünlüğünün, toplumun huzurunun korunması ve Devletin Anayasada belirtilen temel niteliklerini tehdit edici faaliyetlerin önlenmesi…" sebepleriyle bu kuruluşların sorumlu organlarının, mahallin en büyük mülkî amiri tarafından görevlerinden uzaklaştırılabileceklerinin belirtilmesi 1982 Anayasası'nın genel anlayışının bu maddeye de yansıdığının net bir

[826] 1961 Anayasası'nın "Mahalli İdareler" başlıklı 116. maddesi için: bkz: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 191
[827] 1982 Anayasası'nın "Mahalli İdareler" başlıklı 127. maddesi için: bkz: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 337
[828] Murat Akçakaya, "Belediyeler Üzerindeki Vesayet Çıkmazı", *Sayıştay Dergisi* 38, 2000, s. 207
[829] Fatih Özkul, "Anayasalarımızda Yargının Bağımsızlığı ve Tarafsızlığı", *Ankara Barosu Dergisi*, 2016/3, s. 235-236

göstergesidir.[830] YÖK'ün kurulmasıyla ve rektör atama yetkisinin Cumhurbaşkanı'na verilmesiyle beraber özerkliği çok ciddi bir şekilde zarar gören üniversiteler ise 130. madde, 131. madde ve 132. madde ile düzenlenmiştir. Bu maddelerde üniversitelerin idari özerkliğine hiçbir şekilde yer verilmezken, bilimsel özerklik ise sözü geçirilmekle beraber yine 1982 Anayasası'nın bildik anlayışının çerçevesine alınmıştır: "Üniversiteler ile öğretim üyeleri ve yardımcıları serbestçe her türlü bilimsel araştırma ve yayında bulunabilirler. Ancak, bu yetki, Devletin varlığı ve bağımsızlığı ve milletin ve ülkenin bütünlüğü ve bölünmezliği aleyhinde faaliyette bulunma serbestliği vermez."[831] YÖK üyelerinin üniversiteler ve Bakanlar Kurulu tarafından gösterilen üyelerin yanında Genelkurmay Başkanlığı tarafından da gösterilecek üyeler arasından Cumhurbaşkanı tarafından seçilmesi de ilginçtir; çünkü ordunun etkilerinin üniversitelere dahi sokulmaya çalışılması 1982 Anayasası'nın militarist anlayışı ne kadar ileri götürmek istediğinin açık bir göstergesidir.[832] Tabii eğitim ve öğretim üzerindeki sınırlamaların asıl çerçevesini 42. maddenin çizdiğini de belirtmek gerekir. Zira 42. madde ilk fıkrasında "Kimse, eğitim ve öğretim haklarından yoksun bırakılamaz." diyerek eğitim ve öğretim hakkını güvence altına aldıktan sonra üçüncü fıkrasında "Eğitim ve öğretim, Atatürk ilkeleri ve İnkılapları doğrultusunda, çağdaş bilim ve eğitim esaslarına göre, Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Bu esaslara aykırı eğitim ve öğretim yerleri açılamaz.", dördüncü fıkrasında ise "Eğitim ve öğretim hürriyet, Anayasaya sadakat borcunu ortadan kaldırmaz." diyerek eğitim ve öğretimin mahiyetine dair oldukça dar bir çerçeve çizmiştir. Maddenin dokuzuncu fıkrası ile de Türkçe dışındaki dillerle anadilde eğitim yapılması yasaklanarak üniter yapının korunması adına farklı etnik grupların taleplerinin önüne geçme amacı güdüldüğü iddia edilebilir. Ayrıca maddenin başlığının "Eğitim ve Öğrenim Hakkı ve Ödevi" olarak yazılmış olması da önemlidir; çünkü 1982 Anayasası vatandaşlara hemen her konuda ödevler yükleyen bir tavırda olduğu için eğitim ve öğrenim konusunda da vatandaşlara ödev yükleyici bir tavrın alınması şaşırtıcı değildir.[833] Bu düzenlemelerin de genel olarak bölünme paranoyalarının ve devleti

[830] 1982 Anayasası'nın "Kamu Kurumu Niteliğindeki Meslek Kuruluşları" başlıklı 135. maddesi için: bkz: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 341-342
[831] 1982 Anayasası'nın "Yükseköğretim Kurumları" başlıklı 130. maddesinin tamamı için bkz: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 338-339
[832] Parla, *Türkiye'de Anayasalar*, s. 89
[833] 1982 Anayasası'nın "Eğitim ve Öğrenim Hakkı ve Ödevi" başlıklı 42. Maddesinin tamamı için: bkz: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 305-306

toplumun önüne koyan bir anlayışın tezahürü olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle eğitimin bir ödev olarak tanımlanması önemlidir; çünkü rejimin rıza üretme noktasındaki en önemli araçlarından biri eğitimdir ve eğitimin "anayasaya sadakat borcu" çerçevesi içerisine alınarak bir "ödev" olarak tanımlanması, otoriterliğe karşı uysal bireylerin yetiştirilmesi noktasındaki amacı net bir şekilde ortaya koymaktadır.

1982 Anayasası'nın yargı konusunda yaptığı önemli değişikliklerden biri, daha önce de bahsedildiği üzere 154. madde ile Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı'nın ve vekilinin, adaylar arasından Cumhurbaşkanı tarafından seçileceğinin anayasal güvence altına alınmış olmasıdır.[834] Bu anlamda hem yürütme kuvveti yasama kuvveti karşısında daha da güçlendirilmiş hem de bu yetki Cumhurbaşkanı'na verilerek TBMM ve Bakanlar Kuruluna karşı da Cumhurbaşkanı daha güçlü bir konuma getirilmiştir. Ayrıca tıpkı Yargıtay gibi Danıştay da çeşitli değişikliklere uğramış ve 155. madde ile Danıştay üyelerinin dörtte birinin doğrudan Cumhurbaşkanı tarafından, dörtte üçünün ise HSYK tarafından seçileceği hükme bağlanmıştır. Bu noktada HSYK'nın üyelerini de Cumhurbaşkanı'nın atadığını hatırlamakta fayda vardır.[835] Yani bu anlamıyla Cumhurbaşkanı'nın yargının üzerinde de güçlü bir hâkimiyet kurmasını sağlayacak türden yetkilerle donatıldığını söylemek mümkündür. 1961 Anayasası ile getirilen Askerî Yargıtay kurumu ise 1982 Anayasası ile de korunmuş ve bu sayede askerî bürokrasinin sivil yargının "tehditlerinden" uzak kalması sağlanmıştır. AYM ise daha önce de belirtildiği gibi tüm üyeleri Cumhurbaşkanı tarafından seçilen bir yapı hâline getirilmiştir. 1982 Anayasası'nın 146. maddesine göre toplam 11 üyeden oluşacağı belirtilen AYM üyelerinin beşinin sivil yüksek yargı tarafından seçilen kişiler arasından Cumhurbaşkanı tarafından, ikisinin askerî yüksek yargıdan seçilen kişiler arasından Cumhurbaşkanı tarafından, kalan dört üyenin de doğrudan Cumhurbaşkanı tarafından atanacağı belirtilmiştir.[836] Ayrıca AYM'nin yetkileri de azaltılmış ve sıkıyönetim ve savaş gibi hâllerde çıkarılmış olan KHK'ların şekil ve esas bakımından anayasaya uygunluğunun

[834] 1982 Anayasası'nın "Yargıtay" başlıklı 154. maddesi için: bkz: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 349
[835] 1982 Anayasası'nın "Danıştay" başlıklı 155. maddesi için: bkz: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 351
[836] 1982 Anayasası'nın 146. maddesi için: bkz: Erdem, *Anayasalar ve Belgeler*, s. 346; Tasarının ilk hâlinde AYM'nin toplam 15 üyesi olacağı ve üyelerin tamamının Cumhurbaşkanı tarafından resen atanacağı hükmü yer almaktaydı. MGK'da yapılan tartışmalarda ise bu durumun yanılgılara sebep olabileceği gerekçesiyle üye sayısı 11 asil ve 3 yedek olarak sınırlandırılmış ve Cumhurbaşkanı'nın üyeleri önüne getirilecek adaylardan seçmesi karara bağlanmıştır. Kaynak: Evren, *Kenan Evren'in Anıları,* s. 284

AYM tarafından incelenmesi için dava açılamayacağı belirtilmiştir[837] ki bu düzenlemeler de yine olağanüstülüğün süreklileşmesinden ve bölünme korkularından kaynaklanmaktadır.

1982 Anayasası, cumhuriyetin kuruluşundan itibaren ortaya çıkan yürütmeyi güçlendirme eğiliminin kendini en net şekilde gösterdiği anayasadır. 1921 ve 1924 Anayasaları bu minvalde genel olarak yasamanın üstünlüğüne dayalı anayasalardır; ancak 1961 Anayasası ile ilk kez bu durum değişmeye başlamış ve yasama, askerî bürokrasinin vesayeti altına alınarak zayıflatılmıştır ve yürütmenin gücünün bir kısmı da askerî bürokrasiye aktarılmıştır. 1961 Anayasası'nda yapılan 12 Mart dönemi değişiklikleri ve sonrasında yapılan 1982 Anayasası ise yasamayı daha da zayıflatmakla kalmamış, aşırı geniş yetkilerle donatılmış sorumsuz bir Cumhurbaşkanı'nı ve güçlendirilmiş bir askerî bürokrasiyi yürütmenin başat unsurları hâline getirerek sadece yasamanın değil, yürütmenin başat unsuru olması gereken Bakanlar Kurulunun ve yargının üzerindeki vesayeti de güçlendirmiş ve kurumsal bir hâle getirmiştir. Ayrıca 1982 Anayasası'nın yapılış biçiminin demokratik usullerle hiçbir ilgisinin olmadığı açıktır; ancak bunun da ötesinde anayasanın ideolojisi, hak ve özgürlükler karşısında aldığı tutum ve politikaya olan bakışı incelendiğinde ciddi anlamda otoriter ve tepkisel bir anayasa ile karşı karşıya olunduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu tepkinin neye karşı olduğu da oldukça nettir; 12 Eylül öncesinde Türkiye'nin yaşadığı politik şiddet, istikrarsızlıklar, ekonomik krizler ve uluslararası problemlerin tamamının sol Kemalist bir tutumla yazılan 1961 Anayasası'nın Türkiye'ye "bol gelen bir elbise" olmasından kaynaklandığı varsayılarak daha merkeziyetçi ve daha otoriter bir anayasa ile bu sorunların çözüleceği inancından hareket edilmiştir.[838] Elbette 1961 Anayasası da kimilerinin iddia ettiği gibi çok iyi bir anayasa değildir; çünkü hak ve özgürlükler bakımından liberal bir tutum alıyor gibi görünmesi nedeniyle övülen bu anayasa en başta demokratik usullerle yapılmamıştır. Ayrıca askerî bürokrasinin güçlendirilmesi ve yürütmenin bir parçası hâline getirilmesi eğiliminin ilk kez 1961 Anayasası ile başladığını da unutmamak gerekir. Bu nedenle de bu iki anayasayı birbirinin zıddı olarak görmektense birbirlerinin devamı niteliğinde görmek daha yerinde

[837] 1982 Anayasası'nın 148. maddesi için: bkz: 1982 Anayasası'nın 68. maddesi için bkz: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *RG*, 9 Kasım 1982 Salı, Sayı: 17863 (Mükerrer), s. 43, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (Erişim Tarihi 22.11.2023); Yavuz, *Türkiye'de Siyasal Sistem Arayışı ve Yürütmenin Güçlendirilmesi*, s. 442-443

[838] Tanör ve Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasası'na Göre Türk Anayasa Hukuku*, s. 10

olacaktır. Buna rağmen 1961 Anayasası'nın 1982 Anayasası'na kıyasla, özellikle hak ve özgürlükler rejimi bakımından çok daha olumlu bir noktada durduğunu da belirtmek gerekir.

1982 Anayasası Türkiye'nin en uzun süre yürürlükte kalan anayasasıdır ve bunu sadece katı bir anayasa olmasına borçlu değildir. Zaten anayasada birçok değişiklik yapılmıştır ve 2017 referandumu ile hükümet etme yöntemi dahi değiştirilmiştir; ancak 1982 Anayasası'nı otoriterliğin tek müsebbibi ilan etmek de son derece indirgemeci bir yaklaşım olacaktır. Önceki bölümlerde de ifade edildiği üzere Türkiye'nin devlet geleneğinde yer alan travmalar, militarizm ve modernleşme hareketlerinin yapısı gibi unsurlar düşünüldüğünde Türkiye'deki otoriterliğe dair eğilimin tarihsel bir boyutunun olduğu iddia edilebilir. 1982 Anayasası da bu anlamda günün koşulları üzerinden tepkisel bir okuma yaparak son derece otoriter ve devlet odaklı bir dil kullanmış, üstyapıyı korkular üzerinden şekillendirerek katı bir anayasa şeklinde rasyonalize etmiştir.[839] Anayasanın hemen her yerinde kendini gösteren bölünme ve parçalanma korkusu, birlik ve bütünlüğe dair söylemler, devletin kutsanması, Kemalizm ile Türk-İslam Sentezi'ni çağrıştıran unsurların beraber kullanılması gibi meseleler düşünüldüğünde 1982 Anayasası'nı hazırlayanların Türkiye'yi oldukça iyi tanıdıklarını ve bu minvalde de toplumu sürekli olarak güvenlikçi bir anlayışla yönetebilmek için gerekli koşulları son derece isabetli bir şekilde oluşturduklarını iddia etmek mümkündür. Ayrıca 24 Ocak Kararları ile beraber kapitalist dünyayla bütünleşme konusunda oldukça önemli bir adım atan Türkiye'de 1982 Anayasası ile beraber örgütlü toplumun büyük ölçüde çöküşü, otoriterliğe dair bir başka eğilimin de ortaya çıkmasına neden olmuştur: Fromm'un dile getirdiği "yabancılaşma" kavramı. Bahsedildiği üzere; Fromm'a göre kapitalizm bir yandan bireyleri tüm geleneksel bağlarından kurtararak özgürleştirirken, bir yandan da güvensiz hissettirerek otoriter politikalara karşı savunmasız bir hâle gelmesine neden olmaktadır.[840] 1980'li yıllar ise sadece Türkiye'de değil, dünyanın genelinde Ronald Reagan, Margaret Thatcher gibi liderlerin başını çektiği "yeni sağ" politikaların hâkim olduğu bir dönemdir.[841] Türkiye de Zamanın ruhunun etkisiyle, özellikle 12 Eylül'ün

[839] Adnan Küçük, "Salt Korkular Üzerine Sözleşme Yöntemiyle Demokratik Bir Anayasa İnşa Edilemez", *Liberal Düşünce* 16, sy. 63: (Yaz 2011), s. 137-138
[840] Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, s. 53
[841] Ceyhun Haydaroğlu ve Satı Tatlısu, "Turgut Özal Dönemi Yeni Sağ Devlet ve Ekonomik Liberalizm: Devlet ve Piyasa İlişkilerinin Politik Ekonomisi", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 1: (Aralık 2016), s. 29

ardından hızla kapitalistleşen bir ülke olduğu için otoriter eğilimlerde "yabancılaşma" kavramının önemli ölçüde payının olduğunu söylemek mümkündür. Tüm bu nedenlerden dolayı da 1982 Anayasası'nın militarist, merkeziyetçi ve bölünme ve parçalanma korkularını önceleyen yapısı Türkiye'de genel kabul gören bir ideoloji hâlini alarak kamusal alanı politize etmiş ve tüm politik hareketlerin verili olarak kabul ettikleri unsurlar hâline gelerek anayasada bahsedilen "anayasaya sadakat borcunu" adeta zımnen kabul etmelerine neden olmuştur. Anayasanın etrafında şekillendiği ideoloji ise aynı zamanda anayasanın meşruiyetinin de kaynağı olduğu için bir kısır döngüye girilmiş ve demokratikleşme noktasında beklenen adımlar ne yazık ki bugüne kadar atılamamıştır.

SONUÇ

Bir ülkenin anayasacılık tarihini anlamanın yolu, öncelikle o ülkede politik olanın bağlamının ne olduğunu anlamaktan geçer. Bu çalışmada öncelikle hukuk ve anayasa kavramları üzerine bir tartışma yapılarak hukukun ne olduğuna ve sonrasında da anayasa kavramına dair bir çerçeve öne sürülmüş ve bugünün hâkim hukuk paradigması olan hukuki pozitivizm eleştirilerek hukukun politik bir kavram olduğu meselesi üzerinde durulmuştur. Hukukun politik bir kavram olması ise doğal olarak beraberinde anayasaların da politik hukuki metinler olmalarını getirmektedir. Bu anlamda da bir anayasanın; devlet-birey ilişkileri, devletin kurucu iradesi, devletin düzeni, anayasayı meydana getiren diyalektik sürecin niteliği, kuvvetler ayrılığı ve normlar hiyerarşisine vurgu yapmalarının önemine değinilerek temel bir anayasacılık prensibi ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Tabii burada dile getirilmesi gereken önemli bir husus vardır; her toplumun bu kavramlara olan bakış açısı farklıdır, dolayısıyla da her ülkenin anayasasında bu kavramların ele alınış biçimi farklı olacağı gibi, her anayasada bu kavramların tuttuğu yer de doğal olarak farklı olacaktır. Bu nedenle çizilen bu temel çerçeveyi anayasacılığa dair sihirli bir reçete olarak anlamamak gerekir, burada sözü geçen kavramlar sadece anayasacılığa dair bu çalışmada öne sürülen temel ilkelerdir. Bu nedenle de anayasayı Schmittyen anlamda dar bir şekilde tanımlamak gerekirse, "biçimlerin biçimini belirleyen bir hukuki belge" olarak görmek gerektiği söylenebilir.

Bir anayasaya anlam kazandıran en önemli unsur anayasanın ruhudur; çünkü politik olanın doğası aynı zamanda anayasaya da "ruh" üfler. Politik olan ise halkın tarih boyunca içinden geçtiği süreçler sonucunda doğasına yerleşmiş olan birtakım unsurların toplamına verilen isimdir. Bunları halkın günlük yaşayışında, kültüründe, sanatında, geleneklerinde; kısacası hemen her yerde görmek ve hissetmek mümkündür. Bu nedenle de halkın devletle Hegelyen ve Rousseaucu anlamda bir duygu birliği içinde olduğu tezi üzerinden hareket edildiğinde, bir devletin anayasasının da halkın ruhunu içinde barındırmaması hâlinde halk nezdinde meşruiyet kazanamayacağını iddia etmekte bir sakınca yoktur. Bu anlamda Türkiye Cumhuriyeti'nin 1982 Anayasası'ndan önceki tüm anayasaları kısa ömürlü olmuşlardır; çünkü gerek çağın gereklerini karşılama gerekse de halk ile duygu birliğinin kurulması konularında istenen başarıya ulaşılamamıştır. Yani 1982 Anayasası'nın, yapılış şekli ve otoriter ruhu nedeniyle uğradığı haklı eleştirilere

rağmen "kupkuru hukukçuluk" yapılan bir anayasa olmadığı ve bu anlamda amacına ulaştığı iddia edilebilir. Bu durumun temelinde ise 1982 Anayasası'nı yapanların, 12 Eylül öncesindeki dönemin şartlarına duyulan tepkiyi anayasaya güçlü bir şekilde yansıtmalarının çok ciddi bir etkisi vardır. Bu yolla 1982 Anayasası; 12 Eylül öncesine duyulan tepkiyi sürekli bir hâle getirmiş ve anayasayı korku ve güvensizlik hissiyatı üzerine inşa ederek zaten tarihsel sebeplerden ötürü korku ve güvensizlik hissiyatına yatkın olan toplumun bu hissiyatını sürekli hâle getirmiştir. Bu anlamda da 1982 Anayasası korku ve kaygı hisleri üzerinden militarist bir anlayışla her tür çatışmayı bastırarak toplumu apolitikleştirmeyi ve otoriteye karşı uysal bir hâle getirmeyi amaçlamıştır.

Bir anayasanın meşruiyetinin güçlü olabilmesi için devlet ile halk arasındaki duygu birliğini kuvvetli bir biçimde kurabilmesi elzemdir. Bu çalışmanın iddiası ise bunu kurabilmenin yolunun halkın ruhunu anlamaktan ve buna uygun bir anayasa yapmaktan geçtiği şeklindedir. Bu nedenle de bir ülkedeki hâkim ideolojiyi, inançları ve toplumun psikolojisini anlamaksızın böylesine bir anayasayı yapabilmek mümkün olmayacaktır. Hatta tüm bu unsurları anlamak bile bazen yetmeyebilir; çünkü zamanın ruhu da toplumun davranışlarını etkileme noktasında anlaşılması gereken önemli bir faktör olarak çoğu zaman kendini gösterecektir. Türkiye'nin anayasacılık tarihine bakıldığında ise Osmanlı geleneğinden itibaren milliyetçi, jakoben ve merkeziyetçi bir anlayışın hâkim olduğu hemen göze çarpacaktır. Tanzimat'tan 1982 Anayasası'na dek Türkiye'deki reform girişimlerinin çok önemli bir bölümü, devletin merkezinin ihyasını ve iç ve dış tehditlere karşı güçlü bir karşı koyma refleksini geliştirmeye yönelik olmuştur. Bunda da şaşırılacak bir yan yoktur; çünkü Osmanlı Devleti, kurulduğundan itibaren askerî başarılarıyla ön plana çıkarak güçlenmiş bir devlettir ve konumu itibarıyla da her zaman işgal edilme tehdidi altında olduğu için devletin örgütsel yapısı içerisinde ordunun konumu her zaman önemli olmuştur. Bu nedenle de devletin zayıflamaya ve toprak kaybetmeye başlamasıyla beraber yapılan çok sayıdaki reformun çok önemli bir kısmının orduyu güçlendirmeye etmeye yönelik olması doğaldır. Ordunun bu kadar önemsenmesi ise politize olmasına ve asker kökenli politikacıların politik hayata damga vurmalarıyla sonuçlanmıştır. Bu anlamda da Türkiye Cumhuriyeti'nin politika üreticilerinin çok büyük bir bölümünün asker olmamalarına rağmen askerî bir anlayışla politika yaptıklarını belirtmek gerekir. Bu durum elbette devlet yönetimi açısından pek çok olumsuzluk

yaratmış olsa da büsbütün olumsuz değildir; çünkü hem Osmanlı Devleti hem de Türkiye Cumhuriyeti çokça iç ve dış tehditle boğuşması gereken bir coğrafyada kurulmuşlardır. Bu nedenle de bu şekilde alınan kararların kimi zaman devletin hayati önemdeki çıkarlarını koruduğu iddiasında bulunulabilir.

Türkiye'de devlet aklına ve halk ruhuna damga vuran tek unsur militarizm değildir. Sürekli olarak tehdit altına kalmanın ve Balkan Savaşları gibi felaketlerin yarattığı travmaların getirdiği güvensizlik hissiyatı da göz ardı edilmemesi gereken bir unsurdur. II. Viyana Kuşatması ile başlayıp bugüne kadar devam eden süreçte Türkiye'nin çevresine dair tehdit algıları neredeyse hiçbir zaman azalmamış, hatta bazen artmıştır. Osmanlı Devleti'nin 1683'te Viyana önlerinde uğradığı yenilgiden sonra adım adım gerilemesi ve yaşanan büyük felaketlerin nihayetinde I. Dünya Savaşı sonrasında Sevr Antlaşması'nı imzalamaya kadar gitmesiyle beraber bu tehlike algıları da zirveye ulaşmış ve varoluşsal bir tehdit algısına dönüşmüştür. Kurtuluş Savaşı'nın kazanılması bu anlamda Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını sağlamış olsa da gerek Osmanlı geleneğinin yarattığı travmaların yeni rejime aktarılmış olmaları, gerekse de cumhuriyetin ilanından sonra da iç ve dış tehlikelerle sık sık yüzleşilmesi nedeniyle devlet aklına ve halk ruhuna damga vuran tehdit algıları da zayıflamaksızın varlığını sürdürmüştür. Devletin ciddi dış tehditlerden kaynaklı olarak güçlü bir orduyu devamlı hazır bir durumda tutma zorunluluğa sahip olması da Osmanlı döneminden itibaren ordunun politik bir figür olarak etkisini arttırmasına ve zaman içerisinde de devletin militarist bir veçheye bürünmesine neden olmuştur zira militarist anlayış "usulet ve suhulet" anlayışı yerine "emir ve komuta" anlayışını ortaya çıkarır, emir ve komuta ise otoriteye kesin ve sarsılmaz bir itaati gerektirir. Bu anlamda da militarist anlayışın da Türkiye'deki otoriterliği besleyen önemli unsurlardan biri olduğunu söylemek mümkündür.

Otoriterlik meselesine daha ayrıntılı değinmek gerekirse de otoriter kişiliğe dair yapılan çalışmalar, otoriter bireylerin en önemli bilişsel ihtiyaçlarının öngörülebilir bir dünya ve çevre uyumlu yaşama şeklinde olduklarını ve bu bakımdan statükoculuğa daha yatkın olduklarını göstermiştir. Bu nedenle de belirsizliğin ve tehlikenin arttığı dönemlerde topluma otoriter düşüncelerin hâkim olmaya başlamasında Türkiye'nin tarihsel durumu ve politik kültürü de düşünüldüğünde şaşırtıcı bir yan yoktur. 1982 Anayasası da tehlike algısını süreklileştirme bağlamında adeta olağanüstülüğün devamlı hâle geldiği bir

anayasal sistemi inşa etmeyi amaçlamıştır. 1982 Anayasası'nın giriş kısmında ve çeşitli maddelerinde durmaksızın yapılan birlik ve beraberlik vurgularını ise bu olağanüstülük ve tehlike algısın süreklileştirmeye yönelik bir çaba olarak yorumlamak mümkündür. Zira bu vurgular genel olarak 12 Eylül harekâtı öncesindeki duruma tepkisel nitelikte oldukları için bir anlamda bu korkuların anayasanın ruhuna sinmesine neden olabilecek niteliktedir. Bunun doğal sonucu ise anayasanın ruhunun güvensizlik ve korku algılarını güçlü bir şekilde taşır hâle gelmiş olmasıdır. Buna rağmen belirtmek gerekir ki bugünün dünyasında otoriterlik sadece Türkiye'ye özgü bir özellik değildir. Bugün birçok ülkede, hatta liberal politik kültürleriyle bilinen ABD gibi ülkelerde dahi otoriterliğin yükseliş trendinde olması bu durumun sadece halk ruhu ile açıklanamayacağını göstermektedir. Bu noktada değinilmesi gereken mesele ise Fromm'un da başarılı bir biçimde gösterdiği üzere kapitalizmin yarattığı bireyleşme ve bağlarından kurtulma hâlinin kişiler için aynı zamanda güvensiz bir dünya hissiyatı yaratıyor olmasıdır. Bu güvensizlikten kurtulmanın yolu geleneksel toplumlarda aileye veya buna benzer geleneksel yapılara sığınmakken, ileri kapitalist toplumlarda ise aileler dahi böyle bir işlevi yerine getiremeyecek kadar parçalanmış hâldedir. Bu durumun getirdiği güvensizlik hissiyatı ise bireylerin otoriter ideolojilere olan eğiliminin artmasıyla sonuçlanabilmektedir. Türkiye'nin ileri kapitalist bir toplum olduğu konusu oldukça şüphelidir, bu nedenle de Türkiye'nin bu minvalde bir otoriterleşme yaşayıp yaşamadığına dair sorulacak bir soruya cevap verebilmek bu araştırmanın konusunu aşan bir meseledir. Yine de bu, sorulmaya değer bir sorudur ve bu soruya sağlıklı bir şekilde cevap verebilmek için de güçlü ampirik verilere ihtiyaç vardır.

Sonuç olarak belirtmek gerekir ki 1982 Anayasası'nın otoriterlik probleminin yalnızca anayasa yapıcıların otoriter tutumlarından kaynaklandığını iddia etmek, bu çalışmanın perspektifi açısından yetersiz bir iddia olacaktır. Zira bu çalışma, anayasaların ruhları olduğu iddiasından hareket ederek bir anayasanın ruhunun yalnızca halkın ruhuna sirayet etmiş unsurlarla yeterli düzeyde uyumlu olması hâlinde meşruiyet kazanabileceğini öne sürmektedir. Bu minvalde de çalışmada 1982 Anayasası'nın otoriterlik probleminde zamanın şartlarının yanında tarihsel olarak halkın ruhuna sinmiş olan güvensizlik ve korku duygularının da oldukça etkili olduğu iddia edilmektedir. 1982 Anayasası'nın en önemli bir özelliklerinden biri halkın kaygılarını ve isteklerini özel olarak güvenlikçi bir söyleme kanalize ederek endoktrinasyon noktasında ciddi bir başarı gösterebilmiş olmasıdır. Türkiye siyasetinde zaten var olan güçlü yürütme anlayışının ve

merkeziyetçiliğin pekişmesi, sivil toplum bazlı politika yapma süreçlerine kuşkuyla bakılması, politika yapımının genel olarak politikacılara bırakılması ve halkın politikaya katılımının seçimlerden ibaret bir hâle gelmesi gibi meselelerin 1982 Anayasası'nın ruhunu oluşturan faktörlerin tezahürleri olarak ortaya çıktıklarını iddia etmek mümkündür. Tabii belirtildiği üzere bu durumun ortaya çıkması tek başına 1982 Anayasası'nın otoriter bir anlayışla yazılmış olmasıyla açıklanamaz; çünkü daha önce de belirtildiği üzere bu çalışma bir anayasanın meşruiyetinin ancak halkın ruhuyla uyumlu bir biçimde yazılabilmesi hâlinde gerçek anlamda sağlanabileceği iddiasında bulunmaktadır. 1982 Anayasası ise yapılan tüm değişikliklere rağmen Türkiye Cumhuriyeti'nin en uzun süre yürürlükte kalan anayasasıdır ve bu araştırmanın iddiası da bu durumun 1982 Anayasası'nın halkın ruhuyla uyumlu olma noktasında önceki tüm anayasalardan daha başarılı olduğu şeklindedir. 1982 Anayasası'nın yerine yeni ve "sivil" bir anayasa yaparak Türkiye'yi daha demokratik bir düzene kavuşturma tartışmaları uzun bir süredir devam etmektedir; ancak bu tartışmaların entelektüel bir zeminde yürüdüğünü söylemek pek de mümkün değildir. Esasen Türkiye'nin yeni bir anayasaya ihtiyacı olduğu noktasında birçok farklı fikirden kişi hemfikirdir; ancak yöntem ve içerik konusunda hemen herkesin kendi perspektifini dayatmaya yönelik bir çabayla hareket ettiği söylenebilir. Oysaki tartışmalar, Türkiye'de toplumun demokratikleşmesinin politik sistemin demokratikleşmesinden ve yeni bir anayasanın yapılmasından önce halkın demokratik bir politik kültürle hemhal olması gerektiği üzerinden ilerleyebilirse bu anlamda alınacak neticenin de çok daha olumlu olacağını iddia etmekte bir sakınca bulunmamaktadır. Bu tartışmaların sağlıklı bir şekilde yapılamıyor olmasındaki en temel nedenlerden biri ise yine 1982 Anayasası'nın ruhunun yarattığı bir sonuç olarak sivil toplumun bu sürece katılımının oldukça kısıtlı olmasıdır. Otoriter ruhun ortadan kaldırılabilmesi ise kısa vadede kolay gözükmemektedir.

1982 Anayasası'nın yürütmeye verdiği geniş yetkiler aynı zamanda politik iktidarlar için de büyük imkânlar yaratmıştır. Bu nedenle de politik iktidarların bu imkânlardan kendiliklerinden vazgeçmek istememeleri aslında anlaşılabilir bir durumdur; zira bir politik iktidarın kendi gücünü ve iktidar imkânlarını hukukun el verdiği ölçüde genişletmek istemesi oldukça doğaldır. Bu geniş imkânların varlığı ise yeni bir anayasanın demokratik bir tartışma ortamı içerisinde yapılabilmesini daha da zorlaştırmaktadır. Bu nedenle de 1982 Anayasası'nın otoriter ruhu, yeni ve daha

demokratik bir anayasanın yazılabilmesi noktasındaki önerilerin üzerinde geniş kapsamlı bir fikir birliği oluşabilmesine de engel olmaktadır. Bu durumdan hareketle, bu çalışmada 1982 Anayasası'na dair geniş kapsamlı bir inceleme yapılmaya çalışılmış ve 1982 Anayasası'nı yazanların zamanın ruhunu ve halkın ruhuna sirayet eden korku ve güvensizlik duygularını doğru bir şekilde yorumlamak suretiyle otoriter ruha sahip bir anayasayı kodifiye ettikleri ve olağanüstülüğü süreklileştirmeyi başardıkları iddiaları desteklenmeye çalışılmıştır. Çerçevenin bu denli geniş tutulması elbette beraberinde pek çok zorluğu getirmiş ve çalışmanın bütünlüklü ve tutarlı bir şekilde ortaya koyulmasını zorlaştırmıştır. Buna rağmen çalışmada, anayasa yapıcıların 1982 Anayasası'nın otoriterliğinin yegâne sorumluları olduğunu savunan görüşlerin geri plana itilebilmesini sağlayabilecek pek çok hususa da değinildiği için Türkiye'nin süregelen anayasacılık tartışmalarına mütevazı da olsa olumlu bir katkı sunulabilmiş olması umulmaktadır.

KAYNAKÇA

"'Gövde Gösterisi Yapmak İstemedik'", *Cumhuriyet Gazetesi*, 5 Kasım 1982 Cuma, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1982-11-05/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

"'Silahlı Kuvvetlerin Görüşü' Açıklandı, *Cumhuriyet Gazetesi*, 3 Ocak 1980 Perşembe, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1980-01-03/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"1 Mayıs Kanlı Bitti: 33 Ölü", *Cumhuriyet Gazetesi*, 2 Mayıs 1977 Pazartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1977-05-02/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"2. Cephe Hükümetini Demirel Bugün Çankaya'ya Sunuyor", *Cumhuriyet Gazetesi*, 21. Temmuz 1977 Perşembe, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1977-07-21/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"30 Kişilik Kabinede 15 Eski Bakan Yer Alıyor", *Cumhuriyet Gazetesi*, 1 Nisan 1975 Salı, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1975-04-01/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"70 Bin Kişinin İştirak Ettiği Dinî Merasim", *Cumhuriyet Gazetesi*, 4 Şubat 1932 Perşembe, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1932-02-04/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Abdi İpekçi Öldürüldü", *Cumhuriyet Gazetesi*, 2 Şubat 1979 Cuma, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1979-02-02/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Anayasa DM'den Geçti", *Cumhuriyet Gazetesi*, 24 Eylül 1982 Cuma, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1982-09-24/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023

"Anayasa Tasarısı Açıklandı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 18 Temmuz 1982 Pazar, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1982-07-18/0 (Erişim Tarihi: 23.11.2023)

"AP, Geçiş Hükümeti ile Erken Seçimi Zorlayacak", *Cumhuriyet Gazetesi*, 12 Kasım 1979 Pazartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1979-11-12/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"AP Genel Kurulu Hiçbir Koalisyona Katılmama Kararı Aldı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 23 Ekim 1973 Salı, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1973-10-23/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"AP: 'Gerekirse Yeni Seçim'", *Milliyet Gazetesi*, 23 Ekim 1973 Salı, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1973.10.23 (Erişim Tarihi: 21.11.2023

"Bakanlar Belli Oldu", *Milliyet Gazetesi*, 21 Temmuz 1977 Perşembe, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1977.07.21 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Bakanlar Kurulu Açıklandı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 22 Eylül 1980 Pazartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1980-09-22/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

"Bakanlar Kurulu'na Başkanlık Eden Cumhurbaşkanları…", *TRT Haber*, 30 Aralık 2014 Salı, https://www.trthaber.com/haber/turkiye/bakanlar-kuruluna-baskanlik-eden-cumhurbaskanlari-159233.html (Erişim Tarihi: 25.11.2023)

"Başbakanlık Görevi CHP'den İstifa Eden Nihat Erim'e Verildi", *Milliyet Gazetesi*, 20 Mart 1971 Cumartesi, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1971.03.20 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Boğazlar Mukavelesi Dün Akşam İmzalandı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 21 Temmuz 1936 Salı, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1936-07-21/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Bülent Ecevit, Hükümeti Kurmayacağını Bildirdi", *Cumhuriyet Gazetesi*, 8 Kasım 1973 Perşembe, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1973-11-08/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Demirel 'Koalisyona Talip Değiliz' Dedi", *Milliyet Gazetesi*, 17 Ekim 1973 Çarşamba, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1973.10.17 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Demokrat Parti Dün Resmen Teessüs Etti", *Cumhuriyet Gazetesi*, 8 Ocak 1946 Salı, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1946-01-08/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Demokrat Parti Faaliyete Geçti", *Vakit Gazetesi*, 8 Ocak 1946 Salı, s. 1, https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1946-01-08/1 (Erişim Tarihi 21.11.2023)

"Demokrat Parti Seçimin Feshedilmesini İsteyecek", *Cumhuriyet Gazetesi*, 24 Temmuz 1945, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1946-07-24/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Demokrasi İçin Görev Günü", *Cumhuriyet Gazetesi*, 7 Kasım 1982 Pazar, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1982-11-07/0 (Erişim Tarihi: 23.11.2023)

"Devlet Başkanı, Tanıtma Kampanyasına Başladı ve Anayasa'ya 'Evet' Oyu İstedi", *Cumhuriyet Gazetesi*, 25 Ekim 1982 Pazartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1982-10-25/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

"Doçent Cömert Öldürüldü, Eşi Yaralandı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 12 Temmuz 1978 Çarşamba, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1978-07-12/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Ecevit Başbakanlık Görevini Bıraktı: Korutürk Yine Liderlerle Görüşecek", *Milliyet Gazetesi*, 8 Kasım 1971 Perşembe, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1973.11.08 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Ecevit, 'Bunalım Sona Ermiş Değildir' Dedi", *Milliyet Gazetesi*, 1 Nisan 1975 Salı, s. 1., https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1975.04.01 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Ecevit, 'Dört Partili Azınlık Hükümeti Ne Meclis'te Ne de Kendi İçinde Olumlu Bir Çalışma Yapamıyacak'", *Cumhuriyet Gazetesi*, 1 Nisan 1975 Salı, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1975-04-01/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Ecevit: 'Hükûmet İç Savaşı Bile Göze Aldı", *Milliyet Gazetesi*, 23 Haziran 1975 Pazartesi, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1975.06.23 (Erişim Tarihi: 21.22.2023)

"Ecevit Çekiliyor", *Milliyet Gazetesi*, 16 Ekim 1979 Salı, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1979.10.16 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Ecevit Liderlikten Çekildi", *Cumhuriyet Gazetesi*, 31 Ekim 1980 Cuma, s. 1, 7, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1980-10-31/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

"Ecevit ve Demirel Ankara'da", *Cumhuriyet Gazetesi*, 12 Ekim 1980 Pazar, s. 1 https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1980-10-12/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

"Erbakan ve Arkadaşları da Tutuklandı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 16 Ekim 1980 Perşembe, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1980-10-16/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

"Erim İstifa Etti, Melen Vekâlet Edecek", *Milliyet Gazetesi*, 18. Nisan 1972 Salı, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1972.04.18 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Erim'in İstifası Kabul Edildi", *Cumhuriyet Gazetesi*, 17 Nisan 1972 Pazartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1972-04-17/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Evren: 10 Yıllık Siyaset Yasağını Millet Rahat Etsin Diye Koyduk", *Cumhuriyet Gazetesi*, 16 Ekim 1982 Salı, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1982-10-26/0 (Erişim Tarihi: 23.11.2023)

"Evren: Anayasa Kabul Edilmezse, Ne Yapabileceklerini Sanıyorlar?" *Cumhuriyet Gazetesi*, 6 Kasım 1982 Cumartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1982-11-06/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

"Evren: Anayasaya Karşı Çıkanlar Gözlerine Kara Gözlük Takanlardır", *Cumhuriyet Gazetesi*, 27 Ekim 1982 Çarşamba, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1982-10-27/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

"Evren: Düzensiz Rekabetin Mahzurları Var", *Cumhuriyet Gazetesi*, 3 Kasım 1981 Salı, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1981-11-03/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

"Evren'in Anayasa Konuşmaları ile Geçici Maddeler Eleştirilemeyecek", *Cumhuriyet Gazetesi*, 21 Ekim 1982 Perşembe, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1982-10-21/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

"Evren Erzurum'da Halka Hitaben Konuştu: Demokrasiye Türk Milleti İstediği İçin Döneceğiz", *Cumhuriyet Gazetesi*, 9 Şubat 1982 Salı, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1982-02-09/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

"Fatsa Operasyonu: 300 Kişi Gözaltında", *Cumhuriyet Gazetesi*, 12 Temmuz 1980 Cumartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1980-07-12/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

"Fatsa'da Büyük Arama", *Milliyet Gazetesi*, 12 Temmuz 1980 Cumartesi s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1980.07.12 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

"Fethi B. Şimendiferden, İnhisardan, İstikrazdan ve Mübadillerden Bahsetti", *Vakit Gazetesi*, 8 Eylül 1930 Pazartesi, s. 1, https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1930-09-08/1 (Erişim Tarihi: 20.11.2023)

"Hükümet Çekiliyor" *Cumhuriyet Gazetesi*, 16 Ekim 1979 Salı, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1979-10-16/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Hükümet Güven Alamadı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 4 Temmuz 1977 Pazartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1977-07-04/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Irmak: Bizim Demokrasimiz Kendimize Mahsus Olacak", *Cumhuriyet Gazetesi*, 16 Kasım 1981, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1981-11-16/0 (Erişim Tarihi: 23.11.2023)

"Kabine Kuruldu ve Onandı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 26 Ocak 1974 Cumartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1974-01-26/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Kabul Yüzde 91" *Cumhuriyet Gazetesi*, 9 Kasım 1982 Salı, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1982-11-09/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

"Koalisyon Protokolü Açıklandı: Yeni Bakanlar Kurulu Belli Oldu" *Milliyet Gazetesi*, 1 Nisan 1975 Salı, s. 1., https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1975.04.01 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Korutürk, Bakanlar Kurulu Listesini Onayladı: Protokol İmzalandı, Bakanlar Belli Oldu", *Milliyet Gazetesi*, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1974.01.26 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Malatya, Saldırgan Gruplar Tarafından Savaş Alanına Çevrildi", *Cumhuriyet Gazetesi*, 19 Nisan 1979 Çarşamba, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1978-04-19/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Malatya'da 1 Genç Öldürüldü, Yüzlerce İşyeri Tahrip Edildi, CHP İl Merkezi Binası Yakıldı" *Milliyet Gazetesi*, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1978.04.19 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Menderes Hakkındaki Hüküm de İnfaz Edildi", *Cumhuriyet Gazetesi*, 18 Eylül 1961, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1961-09-18/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

"Menemen Hadisesi", *Vakit Gazetesi*, 25 Aralık 1930 Perşembe, s. 1, https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1930-12-25/1 (Erişim Tarihi: 20.11.2023)

"MGK Bize Hiçbir İstek ve Öneride Bulunmadı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 22 Temmuz 1982 Perşembe, s. 1, 11, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1982-07-22/0 (Erişim Tarihi: 23.11.2023)

"MHP Lideri Türkeş Tutuklandı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 12 Ekim 1980 Pazar, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1980-10-12/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

"Milletin Gücüyle Anayasa'yı Tasvipten Geçireceğiz", *Cumhuriyet Gazetesi*, 31 Ekim 1982 Pazar, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1982-10-31/0 (Erişim Tarihi: 23.11.2023)

"MSP'liler 'Kudüs'ü Kurtarma' Mitinginde, Şeriat Düzeni Özlemlerini Sahneleme Olanağı Buldu", *Cumhuriyet Gazetesi*, 8 Eylül 1980 Pazartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1980-09-08/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

"Muhalefet Millet Meclisinde Çoğunluğu Sağladı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 15 Ekim 1979 Pazartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1979-10-15/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Nihat Erim Başbakan", *Cumhuriyet Gazetesi*, 20 Mart 1971 Cumartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1971-03-20/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Ordu, Partileri Millî Birlik İçin Göreve Çağırdı" *Milliyet Gazetesi*, 3 Ocak 1980 Perşembe, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1980.01.03 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Org. Kenan Evren, MGK'nın İlkelerini Açıkladı, *Cumhuriyet Gazetesi*, 13 Eylül 1980 Cumartesi, s. 1, 9, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1980-09-13/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

"Öğretim Üyeleri, Özgürlüklerin Kısıtlanmasını Eleştiriyor", *Milliyet Gazetesi*, 20 Temmuz 1982, s. 8, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1982.07.20 (Erişim Tarihi: 23.11.2023)

"Ölü Sayısı 34'e Çıktı, Ancak Bu Sayının Artmasından Korkuluyor", *Cumhuriyet Gazetesi*, 3 Mayıs 1977 Salı, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1977-05-03/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Ölü Sayısı 36'ya Çıktı", *Milliyet Gazetesi*, 3 Mayıs 1977 Salı, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1977.05.03 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Polatkan ve Zorlu'nun Hükümleri İnfaz Edildi", *Cumhuriyet Gazetesi*, 17 Eylül 1961 Pazar, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1961-09-17/0 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

"Reddedildi", *Milliyet Gazetesi*, 4 Temmuz 1977 Pazartesi, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1977.07.04 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Reisicümhur Hz. İzmirdeki Çirkin Tecavüzlerden Çok Müteesirdirler", *Vakit Gazetesi*, 10 Eylül 1930 Çarşamba, s. 1, https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1930-09-10/1 (Erişim Tarihi: 20.11.2023)

"Rejime MGK Güvencesi", *Milliyet Gazetesi*, 1 Mart 1997 Çarşamba, s. 16 https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1997.03.01 (Erişim Tarihi: 24.11.2023)

"Sağcılar, Gerede'de Ecevit'e Saldırdı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 23 Haziran 1975 Pazartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1975-06-22/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Savcılık MSP'nin Konya Mitingi İçin Soruşturma Açtı", *Milliyet Gazetesi*, 8 Eylül 1980 Pazartesi, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1980.09.08 (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

"Sivas'ta 1000'den Fazla İşyeri ve Bina Tahrip Edildi, 5 Ölü 92 Yaralı Var", *Milliyet Gazetesi*, s. 1, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1978.09.04 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Sivas'ta Olaylar Çıktı; Beş Kişi Öldü, 51 Yaralı Var", *Cumhuriyet Gazetesi*, 4 Eylül 1978 Pazartesi, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1978-09-04/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Süleyman Demirel: Muhalefette Kalacağız", *Cumhuriyet Gazetesi*, 17 Ekim 1973 Çarşamba, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1973-10-17/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Türk-İş: 'Bu Taslak Benimsenirse Geleceğe Güvenle Bakılamaz'", *Milliyet Gazetesi*, 20 Temmuz 1982, s. 8, https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1982.07.20 (Erişim Tarihi: 23.11.2023)

"Türk Kadını Haklarının En Büyüğünü Aldı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 6 Aralık 1934 Çarşamba, s. 1, https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1934-12-06/0 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

"Yeni Muhalif Fırka", *Vakit Gazetesi*, 9 Ağustos 1930 Cumartesi, s. 1, https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1930-08-09/1 (Erişim Tarihi: 20.11.2023)

7/2302 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı, *RG*, 27 Nisan 1971 Salı, Sayı: 13820, s. 1, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/13820.pdf (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

Açıklamalı Kur'ân-ı Kerîm Meâli, çev. Elmalılı Hamdi Yazır, İstanbul: Huzur Yayınevi, 2018

ADORNO, Theodor W., FRENKEL-BRUNSWIK, Else, LEVINSON, Daniel J., SANFORD, R. Nevitt, *The Authoritarian Personality*, New York: Harper and Brothers, 1950

ADORNO, Theodor W., *Otoritaryen Kişilik Üzerine: Niteliksel İdeoloji İncelemeleri*, çev. Doğan Şahiner, 2. B., İstanbul: Sel Yayıncılık, 2019

ADORNO, Theodor W., *Yeni Sağ Radikalizmin Veçheleri*, çev. Şeyda Öztürk ve Tarhan Onur, İstanbul: Metis Yayınları, 2020

AHMAD, Feroz, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, çev. Sedat Cem Karadeli, 6. B., İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019

AHMAD, Feroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, çev. Ahmet Fethi, 5. B., İstanbul: Hil Yayın, 2015

AHMAD, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, 15. B., İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016

AİHM, Zengin/Türkiye, 1448/04, 09/10/2007 https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-121536&filename=001-121536.pdf (Erişim Tarihi: 25.11.2023)

AKAL, Cemal, Bâli, *Hukuk Nedir?*, 3. Baskı, İstanbul: Zoe Kitap, 2021

AKAL, Cemal Bâli, *İktidarın Üç Yüzü*, 10. B., Ankara: Dost Kitabevi, 2021

AKBAŞ, Kasım, "Friedrich Carl von Savigny: Tarihsel Hukuk Okulu Geleneği", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 74, sy. 1 (2016), 53-72

AKBAŞ, Kasım, *Hukukun Büyübozumu,* 2. B. Ankara: NoteBene Yayınları, 2015

AKBULUT, Metehan, *CHP'nin Reddi Mirası: Orhan Akbulut Kitabı*, Antalya: Ubuntu Yayınları, 2021

AKÇAKAYA, Murat, "Belediyeler Üzerindeki Vesayet Çıkmazı", *Sayıştay Dergisi* 38, 2000, ss. 189-210

AKÇAM, Taner, "Türk Ulusal Kimliği Üzerine Bazı Tezler", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 4 – Milliyetçilik*, ed. Tanıl Bora, 6. B., İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, ss. 53-62

AKÇURA, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976

ALLPORT, Gordon, *Personality: A Psychological Interpretation*, New York: Henry Holt and Company, 1937

ALPER, Sinan ve YILMAZ Onurcan, *Sağcılığın ve Solculuğun Psikolojisi: Farklı Dünyaların İnsanları*, 3. B., Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021

ALTEMEYER, Bob, *The Authoritarian Specter*, Cambrige: Massachusetts: Harvard University Press, 1996

ANANIADIS, Grigoris, "Carl Schmitt ve Max Adler: Siyasetle Demokrasinin Uzlaşmazlığı", *Carl Schmitt'in Meydan Okuması,* der. Chantal Mouffe, çev. Hivren Demir Atay ve Hakan Atay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019

Anayasa Komisyonuna Üye Seçimi, *Danışma Meclisi Tutanak Dergisi*, 23 Kasım 1981 Pazartesi, Onuncu Birleşim, ss. 334-342, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/DM__/d02/c001/dm__02001010.pdf (Erişim Tarihi: 23.11.2023)

Anayasanın Halkoyuna Sunulması Hakkında Kanun, *RG*, 25 Eylül 1982 Cumartesi, Sayı: 17823, ss. 1-3, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17823.pdf (Erişim Tarihi: 23.11.2023)

ANAYASA MAHKEMESİ, 20 Temmuz 1971 tarih ve E. 1971/3, K. 1971/3 Sayılı Karar (Türkiye İşçi Partisi'nin Kapatılması), *RG*, 6 Ocak 1972 Perşembe, Sayı 14064 https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/14064.pdf (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

ANAYASA MAHKEMESİ, 20 Mayıs 1971 tarih ve E. 1971/1, K. 1971/1 Sayılı Karar (Millî Nizam Partisi'nin Kapatılması), *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*, Sayı 9, 2. B., 1991, ss. 3-79

ANAYASA MAHKEMESİ, 16 Eylül 1998 tarih ve E. 1997/62, K. 1998/52 Sayılı Karar, *RG*, 20 Ekim 2000 Cuma, Sayı 24206 https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2000/10/20001020.htm#8 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

ANAYURT, Ömer, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, 21. B., Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021

ANDERSON, Perry, *Lineages of the Absolutist State*, 3th P., London: Redwood Burn Limited, Trowbridge & Esher, 1980

ARAL, Vecdi, *Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları*, 3. B., İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2021

ARAL, Vecdi, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine,* 7. B., İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2021

ARENDT, Hannah, *Totalitarizmin Kaynakları 3: Totalitarizm*, çev. İsmail Serin, 3. B., İstanbul: İletişim Yayınları, 2018

ARKAN, Alkan Hazar, "1961 ve 1982 Anayasalarının Yapım Süreçlerinin Anayasal Gelişmelere ve Demokrasiye Olan Etkileri" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017

ARISTOTELES, *Politika,* çev. Furkan Akderin, 5. B., İstanbul: Say Yayınları, 2020

ASLANER, Serhat, "27 Mayıs'tan 15 Temmuz'a Metinlerle Türkiye Darbe Tarihçesi", *BSV Bülten*, S. 91, Mayıs-Ağustos 2016, s. 79 https://bisav.org.tr/userfiles/yayinlar/makaleler/mecmua__ek_1611.pdf (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk: Cilt I-II*, haz. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, 41. B., İstanbul: Çağ Yayınları, 2003

ATILGAN, Gökhan, "Diyalektik bir Anayasa İncelemesi için Çerçeve Girişimi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 70, sy. 1 (2015): 65-110

BEAUD, Olivier, "Anayasa ve Anayasacılık", çev. İsmail Yerguz, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü,* haz. Philippe Raynaud ve Stéphane Rials, 3. B., İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, ss. 63-74

BELGE, Murat, *Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye*, 3. B., İstanbul: İletişim Yayınları, 2014

BENJAMIN, Walter, "Şiddetin Eleştirisi Üzerine", çev. Ece Göztepe, *Şiddetin Eleştirisi Üzerine,* haz. Aykut Çelebi, 2. B., İstanbul: Metis Yayınları, 2014, ss. 19-42

BERKES, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: McGill University Press, 1964

BERKES, Niyazi, "Türkiye'de Çağdaşlaşma Olgusu", *Türk Siyasal Hayatı: Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, 6. B., İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2016, ss. 149-173

BILLIG, Michael, "Psikanaliz", çev. Pelin Ergenekon, *Sosyoloji Sözlüğü,* gen. ed. Bryan S. Turner, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020, ss. 733-734

BLACK, Donald, *Hukukun Hareket Tarzı,* çev. Hasan Basri Çifci, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020

BLOCK, Jack and BLOCK, Jeanne H., "Nursery School Personality and Political Orientation Two Decades Later", *Journal of Research in Personality* 40, no: 5 (2006): pp. 734-749

BONANNO, George A. and JOST, John T., "Conservative Shift Among High-Exposure Survivors of the September 11th Terrorist Attacks", *Basic and Applied Social Psychology* 28, no. 4 (2006): pp. 311-323

BOURGEOIS, Bernard, "Hegel, Georg Wilhelm Friedrich", çev. İsmail Yerguz, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü,* haz. Philippe Raynaud ve Stéphane Rials, 3. B., İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, ss. 359-368

BOYAR, Oya, *Anayasal Yoruma Giriş*, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2021

BUMİN, Tülin, *Hegel: Bilinç Problemi, Köle-Efendi Diyalektiği, Praksis Felsefesi,* 8.B., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020

CAN, Cahit, *Hukuk Sosyolojisinin Antropolojik Temelleri*, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021

CANTO-SPERBER, Monique, "Platon", çev. İsmail Yerguz, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü,* haz. Philippe Raynaud ve Stéphane Rials, 3. B., İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, ss. 671-683

CARNEY, Dana R., JOST, John T., GOSLING, Samuel D. and POTTER, Jeff, "The Secret Lives of Liberals and Conservatives: Personality Profiles, Interaction Styles, and the Things They Leave Behind", *Political Psychology* 29, no. 6 (2008): pp. 807-840

CASTORIADIS, Cornelius, "Psikanaliz", çev. Necmettin Kâmil Sevil, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü,* haz. Philippe Raynaud ve Stéphane Rials, 3. B., İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, ss. 692-699

CEVİZCİ, Ahmet, *Felsefe Tarihi: Thales'ten Baudrillard'a,* 11. B., İstanbul: Say Yayınları, 2021

CICERO, *Devlet Üzerine*, çev. C. Cengiz Çevik, 3. B., İstanbul: İthaki Yayınları, 2019

CICERO, *Yasalar Üzerine,* çev. C. Cengiz Çevik, 8. B.: İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021

COSTELLO, Thomas H., BOWES, Shauna M., STEVENS, Sean T., WALDMAN, Irwin D., TASIMI, Arber, LILIENFELD, Scott O., "Clarifying the Structure and Nature of Left-wing Authoritarianism", *Journal of Personality and Social Psychology* 122, no. 1 (2022): pp. 135-170

COTTAM, Martha L., MASTORS, Elena, PRESTON Thomas ve DIETZ, Beth, *Siyaset Psikolojisine Giriş,* çev. Mesut Şenol, çev. ed. Ebru Altınoğlu, Ankara: BB101 Yayınları, 2017

COTTERRELL, Roger, *Hukukbilimin Politikası: Hukuk Felsefesine Eleştirel Bir Giriş,* çev. Saim Üye, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018

CRAIB, Ian, *Psikanaliz Nedir? Psikanaliz Okulları ve Psikoterapi Üzerine Eleştirel Bir Giriş,* çev. Ali Kılıçlıoğlu, 2. B., İstanbul: Say Yayınları, 2008

ÖZGÜN ÇAKAR, Yasemin, "Otoriter Düzenleme Zihniyeti Olarak Anayasacılık", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 9 – Dönemler ve Zihniyetler*, ed. Ömer Laçinler, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, ss. 259-272

ÇAM, Esat, *Siyaset Bilimine Giriş,* 10. B., İstanbul: Der Yayınları, 2011

ÇELEBİ, Aykut, "Şiddete Karşı Siyaset Hakkı", *Şiddetin Eleştirisi Üzerine,* haz. Aykut Çelebi, 2. B., 2014, ss. 255-312

ÇELEBİ, Elif, "Siyaset Psikolojisinde Kültürel Yaklaşımlar", *Siyaset Psikolojisi – 2. Cilt*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016, ss. 213-238

DARICAN, Mehmet Fatih, "Ekonomik Krizler ve Türkiye", *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi (İAÜD)*, Yıl 5, Sy. 17 (2013), ss. 39-46

DE LA BOÉTIE, Étienne, *Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev*, çev. Ayşe Meral, 3. B., İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2021

DEMİREL, Tanel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, 3. B., İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2021

DODD, Michael D., BALZER Amanda, JACOBS, Carly M., GRUSZCZYSNKI, Michael W., SMITH, Kevin B and HIBBING, John R., "The Political Left Rolls with the Good and the Political Right Confronts the Bad: Connecting Physiology and Cognition to Preferences", *Philosophical Transactions of the Royal Society* B, no. 367 (2012): pp. 640-649

DOĞAN, Erkan, "Kemalism, Westernization, and Turkish Left", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 23, sy. 4. (Aralık 2021), ss. 1514-1522

DOĞAN, İlyas, *Özgürlükçü ve Totaliter Düşünce Geleneğinde Sivil Toplum,* İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2002

DUFOUR, Alfred, "Tarihsel Hukuk Okulu", çev. İsmail Yerguz, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü,* haz. Philippe Raynaud ve Stéphane Rials, 3. B., İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, ss. 853-858

DUVERGER, Maurice, *Siyaset Sosyolojisi*, çev. Şirin Tekeli, 12. B., İstanbul: Varlık Yayınları, 2019

EAGLETON, Terry, *İdeoloji,* çev. Muttalip Özcan, 5. B. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2020

EHRLICH, Eugen, *Hukuk Sosyolojisinin Temel İlkeleri,* çev. Artun Mimar, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019

ERDEM, Tarhan, *Anayasalar ve Belgeler: 1876-2012*, 2. B., İstanbul: Doğan Kitap, 2012

ERDOĞAN, Mustafa, *Anayasal Demokrasi*, 12. B., Ankara: Siyasal Kitabevi, 2015

ERDOĞAN, Mustafa, *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*, 9. B., Ankara: Hukuk Yayınları, 2016

ERGİL, Doğu, *Alla Turca: "Turkey's Encounter with Herself"*, Ankara: Turkish Daily News Yayınları, 1997

EVREN, Kenan, *Kenan Evren'in Anıları 1*, 4. B, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1990

EVREN, Kenan, *Kenan Evren'in Anıları 2*, 2. B., İstanbul: Milliyet Yayınları, Şubat 1991

EVREN, Kenan, *Kenan Evren'in Anıları 3,* İstanbul: Milliyet Yayınları, 1991

EVREN, Kenan, *Kenan Evren'in Anıları 4*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1991

EWEN, Robert B., *An Introduction to Theories of Personality*, 6th E., London: Lawrence Erlbaum, 2003

FENDOĞLU, Hasan Tahsin, *Darbeler ve Anayasalar*, Ankara: Yetkin Yayınları, 2021

FREUD, Sigmund, *Civilization, Society and Religion: Group Psychology, Civilization and Its Discontents and Other Works*, Harmondsworth: Penguin, 1985

FREUD, Sigmund, *Dinin Kökenleri: Totem ve Tabu, Musa ve Tektanrıcılık ve Diğer Çalışmalar*, çev. Selçuk Budak, 4. B., Ankara: Öteki Yayınevi, 1999

FREUD, Sigmund, *Grup Psikolojisi ve Ego Analizi,* çev. Elif Yılmaz, Eskişehir: Dorlion Yayınları, 2019

FROMM, Erich, *Kendini Savunan İnsan*, çev. Necla Arat, 12. B., İstanbul: Say Yayınları, 2019

FROMM, Erich, *Marx'ın İnsan Anlayışı*, çev. Kaan H. Ökten, 4. B., İstanbul: Say Yayınları, 2016

FROMM, Erich, *Özgürlükten Kaçış*, çev. Şemsa Yeğin, 3. B., İstanbul: Say Yayınları, 2017

FROMM, Erich, *Sahip Olmak ya da Olmak*, çev. Aydın Arıtan, 7. B., İstanbul: Say Yayınları, 2019

FUNK, Rainer, *Ben ve Biz: Postmodern İnsanın Psikanalizi*, çev. Çağlar Tanyeri, 5. B., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020

GAUCHET, Marcel, "Siyaset Felsefesinin Görevleri", *Yurttaşını Arayan Demokrasi,* der. Zeynep Savaşçın, çev. Zeynep Savaşçın, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2013, ss. 23-78

GEÇTAN, Engin, *Psikanaliz ve Sonrası,* 17. B. İstanbul: Metis Yayınları, 2020

GEIGER, Thedor, *On Social Order and Mass Society*, trans. Robert E. Peek, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1969

GÖZE, Ayferi, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler,* 18. B., İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 2020

GÖZLER, Kemal, *Anayasa Hukukunun Genel Esaslarına Giriş,* 8.B., Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2015

GÖZLER, Kemal, *Anayasa Normlarının Geçerliliği Sorunu,* 2. B., Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2016

GÖZLER, Kemal, *Hukuka Giriş,* 18. B., Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2021

GÖZLER, Kemal, *Kurucu İktidar*, 2. B., Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2016

GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref, *Anayasa Hukuku*, 19. B., Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2013

GRAMSCI, Antonio, *Hapishane Defterleri*, çev. Aycan Özüpek, Eskişehir: Dorlion Yayınları, 2018

GURVITCH, Georges, *Hukuk Sosyolojisi*, çev. Muhammet Koçakgöl, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021

GÜLENER, Serdar, *Anayasal Düzenler ve Türkiye'nin Anayasal Düzeni (Temel Bilgiler)*, 2. B. Sakarya: Sakarya Yayıncılık, 2020

GÜLENER, Serdar, *Türkiye'de Anayasa Yargısının Demokrasi Meşruluğu*, 2. B., İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2017

GÜNAY, Ertuğrul ve TUNA Altan, *Muhtıradan Darbeye: Türkiye'de Siyasetin Açıklamalı Kronolojisi (1971-1982)*, İstanbul: Literatür Kitabevi, 2021

Günün Yirmi Dört Saate Taksimine Dair Kanun, 2.1.1925, https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.697.pdf (Erişim Tarihi: 20.11.2023)

GÜRBÜZ, Ahmet, *Hukuk ve Meşruluk: Meşru Hukukun Temel Unsurları*, 3. B., İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 2013

GÜRİZ, Adnan, *Hukuk Felsefesi*, 15. B., Ankara: Siyasal Kitabevi, 2020

HABİP, Bella, *Psikanalizin İçinden*, 4. B., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019

HARASTZI, Zoltán, *John Adams and the Prophets of Progress*, New York: Grosset & Dunlap, 1964

HART, H. L. A., *Law, Liberty and Morality*, Stanford, California: Stanford University Press, 1963

HAYDAROĞLU, Ceyhun ve TATLISU, Satı, "Turgut Özal Dönemi Yeni Sağ Devlet ve Ekonomik Liberalizm: Devlet ve Piyasa İlişkilerinin Politik Ekonomisi", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 1: (Aralık 2016), ss. 27-41

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, çev. Cenap Karakaya, 2. B., İstanbul: Sümer Yayıncılık, 2018

HENNES, Erin P., NAM, H. Hannah, STERN, Chadly and JOST, John T., "Not All Ideologies are Created Equal: Epistemic, Existential, and Relational Needs Predict System-Justifying Theory", *Social Cognition* 30, no. 6 (2012): pp. 669-688

HEPER, Metin, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, 6. B., Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2018

HEYWOOD, Andrew, *Siyaset*, çev. Fahri Bakırcı, 20. B., Ankara: Felix Kitap, 2019

HIRST, Paul, "Carl Schmitt'in Kararcılığı", *Carl Schmitt'in Meydan Okuması*, der. Chantal Mouffe, çev. Hivren Demir Atay ve Hakan Atay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019

Hiyaneti Vataniye Kanununun Birinci Maddesinin Tadili Hakkındaki 15 Nisan 1339 Tarihli Kanuna Müzeyyel Kanun, 25.02.1925, kanuntbmmc00300556.pdf (Erişim Tarihi: 20.11.2023)

HOBBES, Thomas, *Leviathan*, çev. Hamiyet Ünal, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019

HONNETH, Axel, *Tanınma Uğruna Mücadele: Sosyal Çatışmaların Ahlâki Grameri Üzerine,* çev. Özgür Aktok, İstanbul: İthaki Yayınları, 2016

HOUGHTON, David Patrick, *Siyaset Psikolojisi: Durumlar, Bireyler, Olaylar,* çev. Hüsamettin İnanç ve Duygu Şekeroğlu, 3. B., İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021

IŞIKTAÇ, Yasemin, *Hukuk Sosyolojisi,* 3. B., İstanbul: Filiz Kitabevi, 2014

İNALCIK, Halil, "Land Problems in Turkish History", *The Muslim World* 45, no. 3 (1955): pp. 221-228

İNALCIK, Halil, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi – Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 12, (1958): ss. 102-126

İNALCIK, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", *Belleten* 28, (1964): ss. 603-622

İNALCIK, Halil, "The Nature of Traditional Society: Turkey", *Political Modernization in Japan and Turkey*, ed. Robert E. Ward and Dankward E. Rustow, Princeton: Princeton University Press, 1968, pp. 42-63

İNALCIK, Halil, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, London: Phoenix Ebook, 2013

İNALCIK, Halil, "The Rise of the Ottoman Empire", *A History of the Ottoman Empire to 1730*, ed. M. A. Cook, Cambridge: Cambridge University Press, 1976, pp. 10-53

İŞSEVENLER, O. Vahdet, *Doğal Hukuk Sorunu: Aristoteles'in Politika'sı & Hobbes'un Leviathan'ı,* İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021

İŞSEVENLER, O. Vahdet, *Kurucu İktidarın Eleştirisi: Anayasanın Maddi ve Fail Nedeni,* İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019

JOST, John T., BANAJI, Mahzarin R. and NOSEK, Brian A., "A Decade of System Justification Theory: Accumulated Evidence of Conscious and Unconscious Bolsterig of the Status Quo", *Political Psychology* 25, no. 6 (2004): pp. 881-919

JOST, John T., GLASER, Jack, KRUGLANSKI, Arie W. and SULLOWAY, Frank J., "Political Conservatism as Motivated Social Cognition", *Psychological Bulletin* 129, no. 3 (2003): pp. 339-375

KABOĞLU, İbrahim Ö. ve SALES, Eric, *Darbe ve Demokrasi Sarkacında Türk Anayasa Hukuku*, çev. İrem Berksoy, İstanbul: Legal Yayıncılık, 2018

KALAYCIOĞLU, Ersin, "1960 Sonrası Türk Politik Hayatına Bir Bakış: Demokrasi, Neo-Patrimonyalizm ve İstikrar", *Türk Siyasal Hayatı: Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, 6. B., İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2016, ss. 515-543

KALAYCIOĞLU, Ersin, "Türkiye'de Politik Rejimin Evrimi ve Yasama Sistemi", *Türk Siyasal Hayatı: Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, 6. B., İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2016, ss. 369-387

KALAYCIOĞLU, Ersin ve SARIBAY, Ali Yaşar, "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişim", *Türk Siyasal Hayatı: Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, 6. B., İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2016, ss. 19-43

KARAKUŞ, Gülbeyaz, *Cumhuriyet'in Politik-Teolojisi: Türkiye'de Kurucu İdeolojinin Sivil Din İhdası*, 2. B., Ankara: Cedit Neşriyat, 2021

KARDEŞ, M. Ertan, *Schmitt'le Birlikte Schmitt'e Karşı: Politik Felsefe Açısından Carl Schmitt ve Düşüncesi,* İstanbul: İletişim Yayınları, 2015

KARPAT, Kemal, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, 3. B., İstanbul: Timaş Yayınları, 2019

KARPAT, Kemal, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*¸ 7. B., İstanbul: Timaş Yayınları, 2019

KARPAT, Kemal H., "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908", *International Journal of Middle East Studies* 3, (1972): pp. 243-281

KARPAT, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi*, 7. B., İstanbul: Timaş Yayınları, 2016

KARPAT, Kemal H., *Türk Siyasi Tarihi*, çev. Ceren Elitez, 6. B., İstanbul: Timaş Yayınları, 2015

KELSEN, Hans, *Saf Hukuk Kuramı: Hukuk Kuramının Sorunlarına Giriş*, çev. Ertuğrul Uzun, 2. B., İstanbul: Nora Kitap, 2020

KERVÉGAN, Jean-François, "Olağanüstü Hal", çev. İsmail Yerguz, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü,* haz. Philippe Raynaud ve Stéphane Rials, 3. B., İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, ss. 635-639

KEYMAN, Selahattin, "Hukuki Pozitivizm", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 35, sy. 1 (1978): ss. 17-55

KİLİ, Suna, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler: Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1976

KOJÈVE, Alexandre, *Hegel Felsefesine Giriş,* çev. Selahattin Hilav, 6. B., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020

KÖKER, Levent, *İki Farklı Siyaset: Bilgi Teorisi, Siyaset Bilimi İlişkileri Açısından Pozitivizm ve Eleştirel Teori,* 3. B., Ankara: Dipnot Yayınları, 2019

KUBALI, Hüseyin Nail, *Anayasa Hukuku Dersleri: Genel Esaslar ve Siyasî Rejimler,* İstanbul: Kurtulmuş Matbaası, 1971

KUHN, Thomas S., *Bilimsel Devrimlerin Yapısı,* çev. Nilüfer Kuyaş, 10. B., İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2021

KÜÇÜK, Adnan, "Salt Korkular Üzerine Sözleşme Yöntemiyle Demokratik Bir Anayasa İnşa Edilemez", *Liberal Düşünce* 16, sy. 63: (Yaz 2011), ss. 129-140

KÜÇÜKALP, Derda, *Siyaset Felsefesi,* 3. B., Bursa: Dora Basım-Yayın – Dağıtım, 2018

LANDAU, David, "Abusive Constitutionalism", *U. C. Davis Law Review* 47, no. 1 (November 2013): pp. 189-260

LARRÈRE, Catherine, "Rousseau, Jean-Jacques", çev. Emel Ergun, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü,* haz. Philippe Raynaud ve Stéphane Rials, 3. B., İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, ss. 724-734

LE BON, Gustave, *Kitleler Psikolojisi,* çev. Elif Kanur, 2. B., İstanbul: Say Yayınları, 2021

LEMERT, Charles, "Etnosantrizm/Etnik Merkezcilik (*Ethnocentrism*)", çev. Pelin Ergenekon, *Sosyoloji Sözlüğü,* gen. ed. Bryan S. Turner, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020, s. 304

LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Tuna, 13. B., Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2022

LINZ, Juan José, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, çev. Ergun Özbudun, 4. B., Ankara: Liberte Yayınları, 2017

MANNHEIM, Karl, *İdeoloji ve Ütopya,* çev. Mehmet Okyayuz, 3. B., Ankara: Nika Yayınevi, 2016

MANTELL, David, "The Potential for Violence in Germany", *Journal of Social Issues* 27 (1971): pp. 101-112

MARDİN, Şerif, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?", *Daedalus* 102, no. 1 (Winter, 1973): pp. 169-190

MARDİN, Şerif, *İdeoloji,* 19. B., İstanbul: İletişim Yayınları, 2018

MARDİN, Şerif, "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History* 11, no. 3 (1969): pp. 258-281

MARDİN, Şerif, *Türkiye'de Din ve Siyaset,* İstanbul: İletişim Yayınları, 1991

MÁRQUEZ, Xavier, *Demokrasi Dışı Siyaset*, çev. İsmail Çekem, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019

MASAROĞULLARI, Güncel ve KOÇAKGÖL, Muhammet, *Psikoloji Sözlüğü,* İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021

MCGOWAN, Todd, *Sahip Olmadığımız Şeyin Keyfini Sürmek: Psikanalizin Politik Projesi*, çev. Kemal Güleç, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2018

MEAD, George Herbert, *Zihin Benlik ve Toplum*, çev. V. Ahsen Coşar, Eskişehir: Dorlion Yayınları, 2020

MENDEL, Gérard, *Bir Otorite Tarihi*, çev. Işık Ergüden, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005

MICHEL, Walter, "Toward a Cognitive Social Learning Reconceptualization of Personality", *Psychological Review* 80, no. 4 (1973): pp. 252-283

MIGDAL, Joel S., *Güçlü Toplumlar ve Zayıf Devletler*, çev. Onur İşçi, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2021

MILGRAM, Stanley, *Obedience to Authority: an Experimental View*, London: Tavistock Publications, 1974

MINDA, Gary, *Postmodern Legal Movements: Law and Jurisprudence at Century's End*, New York: New York University Press, 1995

MISIR, Mustafa Bayram, *Anayasal Tasarımın Demokratik Teorisine Giriş,* İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021

Millî Eğitim Bakanlığı İç Hizmet Yönetmeliği, *RG*, 2 Kasım 1982 Salı, Sayı: 17856, ss. 5-63, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17856.pdf (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

Millî Eğitim Bakanlığı ile Diğer Bakanlıklara Bağlı Okullardaki Görevlilerle Öğrencilerin Kılık -Kıyafetlerine İlişkin Yönetmelik, *RG*, 7 Aralık 1981 Pazartesi, Sayı: 17537, ss. 3-6, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17537.pdf (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

Millî Güvenlik Konseyi'nin Bir Numaralı Bildirisi, *RG*, 12 Eylül 1980 Cuma, Sayı: 17103 (Mükerrer), ss. 6-9 https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17103_1.pdf (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

MOATTI, Claude, "Cicero", çev. Emel Ergun, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü,* haz. Philippe Raynaud ve Stéphane Rials, 3. B., İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, ss. 154-159

MONTESQUIEU, *Kanunların Ruhu Üzerine,* çev. Berna Günen, 5. B., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020

MOORE JR., Barrington, *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, çev. Şirin Tekeli ve Alâeddin Şenel, 4. B., Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2016

MOUFFE, Chantal, *Demokratik Paradoks,* çev. A. Cevdet Aşkın, 3. B., Ankara: Epos Yayınları, 2015

MOUFFE, Chantal, *Siyasetin Dönüşü,* çev. Fahri Bakırcı, Ali Çolak, Ankara: Epos Yayınları, 2008

MUNROE, Ruth L., *Schools of Psychoanalytic Thought: An Exposition, Critique, and Attempt at Integration*, 3rd P., New York: Dryden Press, 1956

NAIL, Paul R. and MCGREGOR, Ian, "Conservative Shift among Liberals and Conservatives Following 9/11/01", *Social Justice Research* 22, (2009): 231-240

OAKESHOTT, Michael, *On Human Conduct*¸ London: Oxford University Press, 1975

OKTAY, Cemil, "Bizans Siyasî İdeolojisi'nden Osmanlı Siyasî İdeolojisi'ne", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 1 – Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, ed. Mehmet Ö. Alkan, 12. B., İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, ss. 29-36

OKYAR, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, haz. Cemal Kutay, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1980

OLLMAN, Bertell, *Yabancılaşma: Marx'ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı*, çev. Ayşegül Kars, İstanbul: Yordam Kitap, 2012

ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 49. B., İstanbul: Kronik Kitap, 2019

ORTAYLI, İlber, *Türkiye'nin Yakın Tarihi*, 45. B., İstanbul: Kronik Kitap, 2022

ORTEGA Y GASSET, José, *Kitlelerin Ayaklanması,* çev. Neyyire Gül Işık, 5. B., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017

ÖĞÜN, Süleyman Seyfi, *Politika ve Kültür*, Bursa: Dora Basım – Yayın – Dağıtım, 2010

Ölçüler Kanunu, *RG*, 4 Nisan 1931 Cumartesi, Sayı: 1765, s. 359, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1765.pdf (Erişim Tarihi: 20.11.2023)

ÖNDERMAN, Murat, *Türkiye'de Paranoid Ethos*, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2018

ÖZBUDUN, Ergun ve GENÇKAYA, Ömer Faruk, *Türkiye'de Demokratikleşme ve Anayasa Yapımı Politikası*, İstanbul: Doğan Kitap, 2010

ÖZBUDUN, Ergun, *Türk Anayasa Hukuku*, 16. B., Ankara: Yetkin Yayınları, 2016

ÖZBUDUN, Ergun, *Türkiye'de Demokratikleşme Süreci: Anayasa Yapımı ve Anayasa Yargısı*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014

ÖZKUL, Fatih, "Anayasalarımızda Yargının Bağımsızlığı ve Tarafsızlığı", *Ankara Barosu Dergisi*, 2016/3, ss. 199-263

ÖZLER, Hayrettin, *Siyaset Psikolojisi*, Bursa: Ekin Basım Yayım Dağıtım, 2014

ÖZSOY BOYUNSUZ, Şule, *1982 Anayasası'nın Yapım Süreci*, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2010

ÖZTEKİN, Ali, *Siyaset Bilimine Giriş*, 10. B. Ankara: Siyasal Yayınevi, 2016

PARLA, Taha, *Türkiye'de Anayasalar: Tarih, İdeoloji, Rejim 1921-2016*, 5. B., İstanbul: Metis Yayınları, 2016

PEKER, Müjde ve BOOTH, Robert W., "Biyoloji, Biliş ve Siyaset Psikolojisi", *Siyaset Psikolojisi – 2. Cilt*, ed. Özlem Dirilen Gümüş, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016, ss. 1-50

PELLEGRIN, Pierre, "Aristoteles", çev. Necmettin Kâmil Sevil, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü,* haz. Philippe Raynaud ve Stéphane Rials, 3. B., İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, ss. 99-110

PLATON, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz, 43. B., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları3 2020

PLATON, *Yasalar*, çev. Furkan Akderin, İstanbul: Say Yayınları, 2021

RAWLS, John, "The Prority of the Rights and Ideas of the Good", *Philosophy and Public Affairs* 17, (1988), pp. 251-276

RAY, Larry, "Fromm, Erich (1900-1980)", çev. Talha Can İşsevenler, *Sosyoloji Sözlüğü,* gen. ed. Bryan S. Turner, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020, s. 341

RAY, Larry, "Otoriter Kişilik (*Authoritarian Personality*)", çev. Zeynep Şahin, *Sosyoloji Sözlüğü,* gen. ed. Bryan S. Turner, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020, ss. 666-667

REICH, Wilhelm, *Faşizmin Kitle Psikolojisi,* çev. Yüksel Pazarkaya, 2. B., İzmir: Cem Yayınevi, 2019

ROUSSEAU, Jean-Jacques, *Toplum Sözleşmesi,* çev. Vedat Günyol, 24. B., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019

SABINE, George H., *History of Political Theory*, 3rd E., New York: Holt, Rinehart and Winston, 1963

SANCAR, Mithat, *"Devlet Aklı" Kıskacında Hukuk Devleti*¸ 7. B., İstanbul: İletişim Yayınları, 2014

SARIBAY, Ali Yaşar ve ÖĞÜN, Süleyman Seyfi, *Politikbilim,* 5. B., İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2015

SARIBAY, Ali Yaşar, *Demokrasi Arzusu: Diyalojik Demokrasi Meseleleri,* İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2021

SARIBAY, Ali Yaşar, *Demokrasinin Sosyolojisi: Çoğunlukçuluk ve Çoğulculuk Arasında Türkiye,* 2. B., İstanbul: Timaş Yayınları, 2012

SARIBAY, S. Adil, OLCAYSOY ÖKTEN, Irmak, YILMAZ Onurcan, "İdeolojik Yönelimler ve Psikolojik Değişkenler", *Siyaset Psikolojisi – 1. Cilt*, ed. Özlem Dirilen Gümüş, 2. B., Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021, ss. 1-46

SARTORI, Giovanni, *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*, çev. Tunçer Karamustafaoğlu ve Mehmet Turhan, 3. B., Bursa: Sentez Yayıncılık, 2017

SAUNDERS, Cheryl, "Constitution Making in the 21th Century", *International Review of Law*, vol. 4: (2012), https://ssrn.com/abstract=2252294

SCHACHT, Joseph, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford: Clarendon Press, 1964

SCHMITT, Carl, *Constitutional Theory*, trans. Jeffrey Seitzer, Durham: Duke University Press, 2008

SCHMITT, Carl, *Hukuki Düşüncenin Üç Türü,* çev. Toros Güneş Esgün, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021

SCHMITT, Carl, *Kanunilik ve Meşruiyet,* çev. Mehmet Cemil Ozansü, İstanbul: İthaki Yayınları, 2016

SCHMITT, Carl, *Parlamenter Demokrasinin Krizi,* çev. Ali Emre Zeybekoğlu, 4. B., Ankara: Dost Kitabevi, 2017

SCHMITT, Carl, *Siyasal Kavramı,* çev. Ece Göztepe, 3. B., İstanbul: Metis Yayınları, 2014

SCHMITT, Carl, *Siyasi İlahiyat,* çev. Ali Emre Zeybekoğlu, 5. B., Ankara: Dost Kitabevi, 2016

SCHREIBER, Darren, FONZO, Greg, SIMMONS, Alan N., DAWES, Christopher T., FLAGAN, Taru, FOWLER, James H. and PAULUS, Martin P., "Red Brain, Blue Brain: Evaluative Processes Differ in Democrats and Republicans, *PLos ONE* 8, no. 2 (2013), e52970

SCIARAFFA, Stefan, "Critical Legal Studies: A Marxist Rejoinder", *Legal Theory* 5, (1999): pp. 201-219

SENNETT, Richard, *Karakter Aşınması*, çev. Barış Yıldırım, 12. B., İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017

SHAW, Stanford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280 – 1808*, 11th P., Cambridge: Cambridge University Press, 1997

Siyasi Partilerin Feshine Dair Kanun, *RG*, 16 Ekim 1981 Cuma, Sayı: 17486 (Mükerrer), ss. 1-2, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17486_1.pdf (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

SKINNER, B. F., *Beyond Freedom and Dignity*, 9th P., New York: Bantam Books, 1972

Soyadı Kanunu, *RG*, 2 Temmuz 1934 Pazartesi, Sayı: 2741, s. 4075, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2741.pdf (Erişim Tarihi: 20.11.2023)

SOYAK, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. 1973

SOYSAL, Mümtaz, *100 Soruda Anayasanın Anlamı,* 11. B., İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1997

SOYSAL, Mümtaz, *Anayasaya Giriş,* 3. B., Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2011

SOYSAL, Mümtaz, *Dinamik Anayasa Anlayışı: Anayasa Dialektiği Üzerine Bir Deneme,* Ankara: Sevinç Matbaası, 1969

SÖZCÜ, "Demirel 28 Şubat İçin Ne Dedi" https://www.sozcu.com.tr/demirel-28-subat-icin-ne-dedi-wp180123 (Erişim Tarihi: 24.11.2023)

STARK, Werner, *The Sociology of Knowledge: An Essay in Aid of a Deeper Understanding of the History Ideas*, New York: Routledge, 2010

T. C. Anayasasının 30, 57, 136, 138 ve 148inci Maddelerinin Bazı Fıkralarının Değiştirilmesi ve 2 Geçici Madde Eklenmesi Hakkında, *RG*, 20 Mart 1973 Salı, Sayı: 14482, s. 1, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/14482.pdf (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

TAHİROĞLU, Bülent ve ERDOĞMUŞ, Belgin, *Roma Hukuku Dersleri,* 4. B., İstanbul: Der Yayınları, 2005

Takvimde Tarih Mebdeinin Tebdili Hakkında Kanun, 2.1.1926, https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.698.pdf (Erişim Tarihi: 20.11.2023)

TANÖR, Bülent ve YÜZBAŞIOĞLU, Necmi, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, 16. B., İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 2016

TANÖR, Bülent, *Anayasal Gelişme Tezleri*, 3. B., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013

TANÖR, Bülent, *İki Anayasa: 1961 – 1982*, 5. B., İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2019

TANÖR, Bülent, *Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri*, 34. B., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020

TAŞKIN, Yüksel, "12 Eylül Atatürkçülüğü ya da Bir Kemalist Restorasyon Teşebbüsü Olarak 12 Eylül", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2 – Kemalizm,* 9. B., İstanbul: İletişim Yayınları, 2019, ss. 570-583

TBMM, *Danışma Meclisi Tutanak Dergisi*, C. 7, Yasama Yılı 1, Yüz Yirminci Birleşim, 4 Ağustos 1982 Çarşamba, Ek 1, s. 9, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/DM__/d02/c007/dm__02007120.pdf (Erişim Tarihi: 23.11.2023)

TBMM, *Danışma Meclisi Tutanak Dergisi*, C. 8, Yasama Yılı 1, Yüz Otur Birinci Birleşim, 20 Ağustos 1982 Çarşamba, ss. 189-210, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/DM__/d02/c008/dm__02008131.pdf (Erişim Tarihi: 23.11.2023)

TBMM, *Danışma Meclisi Tutanak Dergisi*, C. 8, Yasama Yılı 1, Yüz Otur İkinci Birleşim, 21 Ağustos 1982 Çarşamba, ss. 297-299, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/DM__/d02/c008/dm__02008132.pdf (Erişim Tarihi: 23.11.2023)

TBMM, *Danışma Meclisi Tutanak Dergisi*, C. 9, Yasama Yılı 1, Yüz Kırk İkinci Birleşim, 3 Eylül 1982 Cuma, ss. 483-500, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/DM__/d02/c009/dm__02009142.pdf (Erişim Tarihi: 23.11.2023)

TBMM, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 4, C. 26, Toplantı 4, Yetmiş Altıncı Birleşim, 5 Nisan 1977 Salı, s. 412, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM__/d04/c026/mm__04026076.pdf (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

TBMM, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 5, C. 2, Toplantı 1, Seksen Beşinci Birleşim, 31 Aralık 1977 Cumartesi, s. 117, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM__/d05/c002/mm__05002085.pdf (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

TBMM, *Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi*, C. 1, Birinci Birleşim, 19 Eylül 1980 Cuma, s. 4, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MGK_/d01/c001/mgk_01001001.pdf (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

TBMM, *Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi*, C. 7, Yüz On Sekizinci Birleşim, 12 Ekim 1982 Pazartesi, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MGK_/d01/c007/mgk_01007118.pdf (Erişim Tarihi: 23.11.2023)

TBMM, *Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi*, C. 7, Yüz On Sekizinci Birleşim, 18 Ekim 1982 Pazartesi, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MGK_/d01/c007/mgk_01007118.pdf (Erişim Tarihi: 23.11.2023)

TBMM, *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 9, C. 18, Toplantı 2, Kırk Birinci Birleşim, (18 Kasım 1952 Pazartesi), s. 343, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c013/tbmm09013041.pdf (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

TBMM, *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, C. 1, İçtima Senesi 1, Yedinci İçtima, (29.04.1336 Perşembe), tbmm01001007.pdf (Erişim Tarihi: 20.11.2023)

TBMM, *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 3, C. 22, İçtima 4, Beşinci İn'ikat, (15 Kasım 1930 Cumartesi), s. 74, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d03/c022/tbmm03022005.pdf (Erişim Tarihi: 20.11.2023)

TBMM, *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 4, C. 25, İçtima 4, On İkinci İnikat (5 Aralık 1934 Çarşamba), s.15, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d04/c025/tbmm04025012.pdf (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

Teşkilâtı Esasiye Kanununun Bazı Maddelerini Muaddil Kanun, 14 Nisan 1928, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc006/kanuntbmmc006/kanuntbmmc00601222.pdf (Erişim Tarihi: 20.11.2023)

Teşkilâtı Esasiye Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun, *RG*, 13 Şubat 1937 Cumartesi, Sayı: 353, s. 7659, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3533.pdf (Erişim Tarihi: 20.11.2023)

TEZİÇ, Erdoğan, *100 Soruda Siyasî Partiler (Partilerin Hukukî Rejimi ve Türkiye'de Partiler)*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1976

TEZİÇ, Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, 20. B., İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 2016

TROPER, Michel, "Tüzel Olguculuk", çev. Necmettin Kâmil Sevil, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü,* haz. Philippe Raynaud ve Stéphane Rials, 3. B., İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, ss. 922-927

TUNAYA, Tarık Zafer, *İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa,* 2. B., İstanbul: ARBA Yayınları, 1988

TUNAYA, Tarık Zafer, *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, 5. B., İstanbul: Araştırma, Eğitim, Ekin Yayınları, 1982

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt I: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2. B., İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988

TUNÇAY, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, 3. B., İstanbul: Tarih Vaki Yurt Yayınları, 1999

TURHAN, Mehmet, "Olağanüstü Hallerde Çıkarılabilecek Kanun Hükmünde Kararnameler", *Amme İdaresi Dergisi*, C. 5, sy. 3: (Eylül 1992), ss. 13-36

TUSHNET, Mark, *Otoriter Anayasacılık,* çev. İzzet Eroğlu ve Hasan Erikli, Ankara: Astana Yayınları, 2020

Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun, 1 Kasım 1928, https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.3.1353.pdf (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (1961 Anayasası), https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/ (Erişim Tarihi 22.11.2023)

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *RG*, 9 Kasım 1982 Salı, Sayı: 17863 (Mükerrer), https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (Erişim Tarihi 22.11.2023)

Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Geçici Maddeler Eklenmesi Hakkında Anayasa Değişikliği, *RG*, 22 Eylül 1971 Çarşamba, Sayı: 13964, ss. 1-6, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/13964.pdf (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun, *RG*, 1 Haziran 1935 Cumartesi, Sayı: 3017, s. 5262, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3017.pdf (Erişim Tarihi: 20.11.2023)

VAGO, Steven and BARKAN, Steven E., *Law and Society*, 11th E., New York: Routledge, 2018

VANDENBERGHE, Frédéric, *Alman Sosyolojisinin Felsefi Tarihi,* çev. Vefa Saygın Öğütle, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016

VOGEL, Ann, "Otoriteryanizm (*Authoritarianism*), çev. Duygu Çenesiz, *Sosyoloji Sözlüğü,* gen. ed. Bryan S. Turner, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020, ss. 667-668

VON SAVIGNY, Friedrich Carl, *Çağımızın Yasama ve Hukuk Bilimi Konusundaki Görevi Üzerine,* çev. Ali Acar, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018

WEBER, Max, *Bürokrasi ve Otorite*, çev. H. Bahadır Akın, 9. B., Ankara: Adres Yayınları, 2020

WHEARE, Kenneth C., *Modern Anayasalar,* çev. Mehmet Turhan, 2. B., İstanbul: Değişim Yayınları, 1985

YAVUZ, Haluk K., *Türkiye'de Siyasal Sistem Arayışı ve Yürütmenin Güçlendirilmesi*, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2000

YILDIZ, Ahmet, *"Ne Mutlu Türküm Diyebilene": Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, 7. B., İstanbul: İletişim Yayınları, 2019

YILMAZ, Ejder, *Hukuk Sözlüğü,* 7. B., Ankara: Yetkin Yayınları, 2017

YSK, *1950-1977 Yılları Arası Milletvekili Genel Seçimleri*, https://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007 (Erişim Tarihi: 21.11.2023)

Yükseköğretim Kanunu, *RG*, 6 Kasım 1981, Sayı: 17506, ss. 1-30, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17506.pdf (Erişim Tarihi: 22.11.2023)

ZEYBEKOĞLU, Ali Emre, "Carl Schmitt'in 20. Yüzyıl Devlet ve Siyaset Kuramına Katkısı" (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009

ZIMBARDO, Philip, *Şeytan Etkisi,* çev. Canan Coşkan, 2. B., İstanbul Say Yayınları, 2017

ZÜRCHER, Erik Jan, "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2 – Kemalizm*, 9. B., İstanbul: İletişim Yayınları, 2019, ss. 44-55

ZÜRCHER, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner, 32. B., İstanbul: İletişim Yayınları, 2016

ZÜRCHER, Eric Jan, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, çev. Gül Çağalı Güven, Ankara: Bağlam Yayıncılık, 1992